

LOSONCZI ÁGNES
MŰHELYÉBŐL

LOSONCZI ÁGNES MŰHELYÉBŐL

Tanulmányok
1960–2017

Szerkesztette
TAKÁCS R. ANNA

Gondolat Kiadó
Budapest, 2020

A kötet megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Losonczy Ágnes, 2020
© Szerkesztő, 2020
Borítófotó © London Katalin, 2020

*A kiadó könyvei nagy kedvezménnyel
az interneten is megrendelhetők.*

www.gondolatkiado.hu

facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Gál Mihály
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 556 076 9

TARTALOM

Előjáróban: a kutatásaimról, a pályáimról – az út, amit megtettem	7
Szerkesztői előszó	31

I. ÍRÁSOK A ZENÉRŐL

Egy zeneszociológiai kutatásról	35
Magyar nóta, népdal, dzsessz – és a közönség	45
A művészet igénye – művészet nélkül	59
Közösség és kórus	64
A kortárs avantgárd zene fogadása és fogadásának indítékai	69
A beat mint az ifjúság önálló kifejezési törekvése	80
Zene és közönség	95

II. ÍRÁSOK AZ ÉLETMÓDRÓL

Mire jó a szociológia?	107
Polgárosodás – fogalom és valósága	131
Mi hát az autó?	146
A divat	151
Túl/lebecsült anyagiak és megpörkölődött eszmék	157
Tájékozatlanság az információözönben	166
Világunk tárgyai, tárgyaink világa	173
A vendégmunkás	180
A tárgy halála, a szemét élete	186
Amit láttam – és amit nem láttam	205

III. ÍRÁSOK AZ EGÉSZSÉGÜGYRŐL

Társadalmi ártalom, hiányzó védelem	221
Az életküzdelmek ára: a megbetegedések következményei és magyarázata	234
Az ápolás háttérországáról – az ápolónők	261
Az egészség társadalmi veszélyeztetettségéről, a népegészség romló állapotának magyarázatához	265

IV. ÍRÁSOK AZ ÉLETFORDULÓKRÓL

A legnagyobb életforduló: gyerekvárás, szülés, születés	301
Családerősítő és gyengítő folyamatok a mai társadalomban	319
Bevezető a „szociális munkások a hospice-ban” című konferencián	332
Az öregségről	338

V. EGYÉB ÍRÁSOK

Tartózkodó kérelem	353
„Rosszkedvünk tele” – tavaszelőn	358
Befalazott szabadság – bemutatják-e Ember Judit új filmjét?	364
Történelmi sasszék – dokumentumfilm kell, de kinek?	367
Hegedűs Andrásról	373
Ferge Zsuzsa: Elszabadult egyenlőtlenségek című könyvének bemutatása	379
Továbbadott kérdéseim	388

FÜGGELÉK

Losonczi Ágnes műveinek válogatott bibliográfiája	403
Folyóiratokban megjelent publikációk	407
Névmutató	409

ELÖLJÁRÓBAN:
A KUTATÁSAIMRÓL, A PÁLYAÍVRÓL –
AZ ÚT, AMIT MEGTETTEM¹

'Ars Sociologica'

2011

[...] Szakmai utamon az „ars” szó mindkét értelme meghatározó szerepet játszott: a szó egyszerre jelent *művészetet* és *mesterséget*. Kutatásaim alapfeltétele volt, hogy megtanuljam a mesterséget, a szakmát: legyenek a kezemben azok az eszközök, amelyekkel objektíven fel lehet mérni a társadalom állapotát, hogy igazolt ismeretekre és ellenőrizhető tényekre épüljenek a következtetésem. Ugyanakkor nélkülözhetetlenül szükségem volt az invencióra, intuícióra is. Ezeket általában inkább a művészi alkotás feltételeinek gondolják, pedig nélkülük – én legalábbis így látom – még a legegyszerűbb empirikus szociológiai kutatást se lehet nemcsak kitalálni, de véghezvinni sem. Az invenció és az intuíció nemcsak a téma vagy a kutatási terep megközelítésénél, a kérdések átgondolásánál volt nélkülözhetetlen számomra, hanem a „mélyből” a felszínre hozott felismerések közlésekor is. Igyekeztem – képességeimhez mérten – érzékletes eszközökkel élni, hogy amit írok, ne csak érthető, de átélhető is legyen, hogy eljusson többekhez, túl a szűk értelemben vett szakmán.

Évekkel korábban egy beszélgetés során, amikor a tudomány, pontosabban a szociológia válságáról kérdeztek, a Max Weber-i gondolatból indultam ki: a szociológia szerintem is olyan szakma, amelynek örök ifjúság jutott osztályrészül. Hiszen a mindig mozgásban lévő társadalomra mindig új meg új szemmel tekinthetünk, és új meg új feladatok várnak arra, aki feltárja, ami nem látható, ami a felszín mögött zajlik. [...]

Öt évtizede művelem a szociológiát – az is engem. Az MTA 1963-ban alapított Szociológiai Kutatócsoportjának első nyolc tagja között voltam. A XX. században ez volt a harmadik kezdeményezés, hogy tudományterületünk megfogadjon Magyarországon. Ekkor történt, hogy a szocialista rendszer tudomány feletti hatalmai többé-kevésbé elfogadható – de legalábbis megtűrt – tudományággá minősítették a szociológiát. A politikai elfogadottság ugyan a későbbiekben erősen hullámozott,

¹ A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. március 23-án tartott előadás szerkesztett változata.

hiszen a szocializmus korábbi hivatalos ideológiája, amely szerint a szociológia „burzsoá áltudománynak” számított, a későbbiekben is fel-felbukkant. Mégis, a szociológia ekkor teret kapott az akadémia szárnyai – és persze ellenőrzése – alatt, másik két olyan tudományterülettel együtt, a pszichológiával és a kibernetikával, amelyeket addig nem engedtek a „magas tudományok” közé. A hatvanas évek első harmadában tehát intézményesült formát kapott a szociológia: az érdeklődő nagyközönség részéről erős társadalmi rokonszenv vette körül, a hatalom oldaláról pedig nem szűnő gyanakvás és kontroll.

Ifjú kollégáim, akik itt és most kezdik a szakmát, alaposan kidolgozott szakmai tudás megszerzésének lehetőségével rendelkeznek; olyan eszközökkel, amelyekről mi még csak nem is álmodhattunk; olyan nyitott világban, ahol tényleg szabadon áramlik a tudás, tárt kapuk, sokféle eszközök teszik lehetővé az átjárást. A szerzett tudást maguk is gazdagíthatják, módjuk lesz továbbadni, rányitni a szemet arra is, ami nem látható, jelenségekre, amelyek a felszín mögött vannak. Azért fontos és szép ez a szakma, mert abban segít eligazodni, amiben a legnehezebben ismerik ki magukat ma az emberek: a társadalomban. Ebben a nagyon bonyolult, egyszerre sok változással és mellette makacs maradandóságokkal élő társadalmi térben segíthetik az eligazodást, tájékozódást a szűkebb és tágabb emberi környezetben, mert nem mindig könnyű megérteni, mi is a társadalom jelene.

A mi szakmai indulásunk egészen más feltételek között történt, mint ahogy ma elkezdhetik pályájukat a szociológushallgatók. Mi autodidakta módon jutottunk el a tudományban addig, ameddig eljutottunk. Nem is részesültünk szociológiai képzésben, ehelyett igen bőséges élet- és társadalmi tapasztalatokat gyűjtöttünk be az évek során. A társadalom néha meglehetősen durván „gondoskodott” arról, hogy megismerjük működésének mélységeit és hatását.

Az 1963-ban alakult kutatócsoportba mindenki másféle szellemi poggyással érkezett. Hankiss Elemér kiváló irodalmár, Shakespeare-kutató volt, szellemes gondolkodó, világot átlátó műveltséggel. Varga Károly nálunk alapító tag volt, az Eötvös Collegium diákja, német szakosként indult. Nekünk nem voltak jó vagy rossz professzoraink, akiktől az ember tanulhatott, vagy akikkel saját autonómiája megőrzése érdekében szembefordulhatott. Fel kellett fedeznünk az akkoriban használatos legjobb módszereket, azt is, hogy honnan, miből, kiktől lehet azokat megtanulni. Meg kellett ismernünk a legfontosabb elméleteket, a legeredményesebb kutatásokat, megtalálni a legfontosabb könyveket. Utóbbiakat beszerezni se volt egyszerű, a nehezebben hozzáférhető irodalmat külföldi barátainktól kértük el (vagy megérkeztek, vagy nem). A legegyszerűbb, ma korszerű technikai eszközök még nem is léteztek, korántsem válhattak mindennapi használati tárgyainkká. Azt is meg kellett tanulni, hogy miként kell megszerkeszteni egy jó kérdőívet, hogyan kell „mintát venni” – bár ezt a statisztikus eredetű szociológusok tudták. Mennyivel könnyebb az internet korában! Mi még kézzel striguláztunk, majd lyukkártyával dolgoztunk, készítettük a táblázatokat, most mindenkinek a gépében „lakható” egy

SPSS-program. A legfontosabb irodalmat manapság két kattintással elő lehet hívni az internetről. Ilyen lehetőségek még a fantáziánkban se tűntek fel.

Gyakran kérdezik tőlem, hogy miként kerültem a zeneszociológiától az életmódkutatáshoz, az életmódkutatástól a népegészség állapotának vizsgálatához, majd az egészség ügyének kérdéseire, onnan a gyerekvárás-szülés témájához, majd legutóbbi kutatásomban a társadalmi traumatizációk feltárásához.

Nos, elmondom, hogy mit jelent számomra a kutatás, miért és hogyan változtak a témáim és kutatási módszereim, mi és hogyan vitt témáról témára. Olykor úgy emlegetnek, hogy a magyar szociológia alapító atyja vagyok – vagy anyja? –, de ez túl sok és egy kicsit kevés. Kutató vagyok, kíváncsi kutatója a társadalomnak, aki szenvedélyesen keresi a társadalmi mozgások rejtélyeit. És az is szeretnék maradni mindaddig, amíg működik valamennyire az elmém. Egy kutató nem tudja, mire fog bukkanni, kérdései vannak, s nincsenek eleve tudott válaszai. A legfontosabb, hogy jó kérdéseket tegyünk fel, és ez akkor is fontos, ha nem mi fogunk válaszolni rájuk. Ha egy kérdés valóban fontos, valaki valamikor majd megadja a megfelelő választ. Engem az vezetett egyik témától a következőhöz, hogy a feltett kérdéseimre kapott válaszok újabb és újabb megválaszolatlan kérdésekre nyitottak ajtót.

Kutatásaim során több csapdát igyekeztem tudatosan elkerülni. Az első, hogy az ember ne a hatalom mentén gondolkozzon – se pro, se kontra. Ne az legyen a központi tengely, amelyre az adott kutatás épül. A végeredmény se apológia ne legyen, se ellenapológia. További csapdát jelenthetnek a szellemi divatok, uralkodó közhelyek, amelyekről mindig igyekeztem óvakodni. Természetesen ezeket is meg kell érteni, de nem kell hozzájuk igazodni. Valamennyi inspiráció fontos, amely a szellemi életből, az értelmiség köreiből érkezik, de a zárt rendszerű gondolkodás visszafoghatja a kutatói kíváncsiságot. Egy kutató legyen mindig nyitott, és ne higgye, hogy a zsebében ott leledzik a bölcsek köve (soha nem éreztem, hogy a zsebemben lett volna, de az is lehet, hogy régen kiesett onnan). Számomra mindig a világ megismerése volt a cél, nem pedig az, hogy a világ által a saját nézeteimet igazoljam. Az autonóm gondolkodás persze nem szabad, hogy azt jelentse, hogy az ember elzárkózik a világban lévő szellemi áramlatoktól, mert a provincializmus ketreccé válhat, az elzárkózás fojtó lehet. A világ megismerésének igénye a különféle szociológiai világokra is vonatkozik: csak gazdagodunk az által, ha megnézzük, hogy másutt, mások a világról miként gondolkoznak. De fontos képesség a szűrés, átgondolni mértékkel, hogy mi adaptálható, mi nem. Mert elsősorban a saját közegünket kell ismernünk. Görög gondolat, hogy az ember nem emelheti fel a kosarat, amelyben benne ül, időnként azonban ki lehet szállni, körbejárhatjuk, megnézhetjük, hol is vagyunk, miben vagyunk benne – ezt amolyan elemi szociológusi kötelességnek tartom.

Én sohasem kívülről és felülről, mások szemüvegén át akartam megismerni és megérteni a társadalmunkat, hanem a magam eszközeivel: lentől és belülről. A „fix pontot”, amit kerestem, hogy megvessem a lábam, a mindennapi életküzdelmek

kutatásában találtam meg. Személyes történetemhez az átélt történelem vezetett: hogy részese voltam a XX. századnak. És ebben a században megdöbbenően sokszor bukkantak fel olyan ideológiák, fanatikus eszmék, amelyek történelmi bűnökhöz, tömeggyilkosságokhoz, mézárításokhoz vezettek, amelyek emberek, etnikumok, különböző osztálybeliek, eltérő hitvallásúak megsemmisítésében kulmináltak. Nem beszélve a szabad gondolatok ellehetetlenítéséről. A koherens rendszerré szerveződött téveszmék kidolgozásában sokszor vettem részt „tettestársként” a szellem bajnokai, intellektusukért csodált kiváló gondolkodók, s mellettük persze a derék, jó erkölcsöt valló szellemi gyalogmunkások. Ez sarkallt arra, hogy ne csak a társadalom működési mechanizmusát értsem meg, hanem a félreértések, félreismerések, félrevezetések és félrevezetettségek okait is. Hogy mi vezetett kor- és kórtársaim tévedéseire. Hogy én magam miben és miért tévedtem.

ZENESZOCIOLÓGIA

Zeneszociológiával kezdtem a szociológusi kutatásaimat. Fontos ez a kezdet, mert sok minden megjelent benne, ami végigkísért kutatói, sőt életutamon. Hogy mi vitt engem a zeneszociológiához? Szociológusi munkáim előtt a zene volt számomra a legfontosabb gyönyörűség, állandó táptalaj, gyerekkori hozadék, személyes világboldogításom igazi terepe. Debreceni vagyok, a debreceni zenedébe jártam, lelkes zenehívó voltam, az életemet meghatározta akkor az a cél, amit Kodály úgy hirdetett meg, hogy „legyen a zene mindenkié!”. Ezt akartam én is megvalósítani. Hogy számoljuk fel a zenei analfabetizmust, tegyük zenei anyanyelvvé a népdalt, s váljon mindenki számára hozzáférhetővé európai kultúránk egyik legjelentősebb kincses-tára, az évszázadok alatt létrehozott zenei műalkotások felfoghatatlanul gazdag repertoárja.

Ez a zenei elhivatottság összetalálkozott nemzedékem egy részének háború utáni társadalmi reményeivel. Beillett a megváltó eszmék közé. Természetesen eltérő elgondolások erősítették vagy keresztettk egymást a különböző „világmegváltó” szándékokban, s nem minden 17-18 éves osztozott az optimizmusunkban. Mi már értő fejjel és kritikusan éltük át a háború előtti, elmúlt világot – hála jó tanárainknak és a jó könyveknek –, de átéltük a rettenetet, a háborús veszteségeket, és azt is, hogy a béke, a világ hatalmi erőinek megváltozásával milyen nagyszerű lehetőségeket ígért. Nehéz lehet ezt ma megérteni, ismerve a bekövetkezett történelmet. De tudjuk – részint erről szól *Sorsba fordult történelem* című könyvem² –, hogy milyen sokféleképpen történt meg a történelem. És az vitathatatlan, hogy a háború vége mindenkinek megkönnyebbülést hozott, ha új félelmeket is: vége volt a pusztításnak, megszűntek a bombázások, megszabadultunk attól, hogy otthonunk hadszíntér

² Losonczy Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Budapest, Holnap Kiadó, 2005

legyen, a harcoktól, az öldökléstől. Elmúlt a mindennapi életveszély. Reménykedhettek, hogy aki életben maradt, előbb-utóbb hazatér majd a hadifogolytáborból, deportálásból, száműzetésből. Hogy újra lehet élni és újra megszervezhetjük az életet. Meg kellett küzdeni a gyással és a romokkal, de egy megtisztult új társadalom képe erősítette fel a béke hozta reményeket. Akkoriban tele volt az ember hittel és bizalommal, hogy más lesz a világ, hogy igazságosabb rendszer fog kiépülni, az igazságosabb rendszerrel egyenlőbb társadalmi viszonyok alakulhatnak ki, megszűnnek a rendi kiváltságok és a megrögződött társadalmi igazságtalanságok.

Életem több mint nyolcvan éve alatt szerencsém volt több társadalmi tavaszt is átélni – s e különféle tavaszok télbe fordulását. Ilyen tavasz volt 1945, 1956 és 1989. Az első nagy fordulatkor én ahhoz az ifjúsághoz tartoztam, amelyet a „Fényes szellők” nemzedékének mondtak. A címke a Nékosz – a Népi Kollégiumok Szövetsége – indulójából származott, mert valamennyien fűjtük, akik hittünk benne (a dallamot egy csángó dal szolgáltatta): „sej, szellők, fényes szellők, fűjjátok, fűjjátok, holnapra megforgatjuk az egész világot”. Ez volt az én generációmban a hangosan éneklők dala, egykori összetartozásunk szimbóluma. Nos, a világ valóban megfordult, csak éppen nem arra, amerre mi gondoltuk, és nem arra, amerre szerettük volna. Az egykor összetartozókat is elég sokfelé tépték szét a társadalmi és politikai változások. Ez volt az egyik megrendítő tapasztalat, amely sok évvel később a szociológia válaszkéréséhez vitt engem. De addig is éveket fordítottam arra az elhivatottságra, amely a zenéhez fűzött. Nemrég rendeztem hajdani zenei előadásaimat, és egy gyönyörű gyűjteményre bukkantam, amelyben összeszedtem, mit mondanak a zene fontosságáról a legnagyobb alkotók és gondolkodók. Shakespeare egyik szövegét *A velencei kalmár*ból sokat idéztem, máig fejből tudom; Vas István fordításában így hangzik: „Az ember, aki legbelül zenétlen / S nem hat rá édes hangok egyezése, / Az kész az árulásra, taktikára, / S szelleme tompa, mint az éjszaka, / S érzelme komor, mint Erebus: / Meg ne bízz benne! Hallgass a zenére!”

Végül sem a társadalom átalakulása, sem a zene közkinccsé tétele nem úgy következett be, ahogy terveztük és reméltük. Ennek egyik oka az volt, hogy a jót is rosszul akartuk. Hadd soroljak fel néhányat a tapasztalatokból. Az elv és az eszme az volt, hogy a legfőbb értékekből részesíteni kell azokat, akik elnyomottságuk, szegénységük, iskolázatlanságuk, anyagi-társadalmi helyzetük miatt nem juthatnak hozzá a legfontosabb zenei értékekhez. Elhatároztuk, hogy közel visszük a munkásokat a zenéhez. Munkaversenyben győztes brigádokat vittünk a Zeneakadémiára és az Operaházba, koncerteket szerveztünk az üzemekben, munkásszállásokon. Az aktív zenélést is minden eszközzel segítettük, hogy Kodály programjának megfelelően valóban zenei anyanyelvű váljon a népdal. Támogattuk a mind kiterjedtebbé váló kórusmozgalmat. A Kodály-módszer az általános iskolai oktatás részévé vált. Egyre inkább elterjedt a zenei írástudatlanság eltörlésének zálogaként elképzelt szolmizálás. Számos frontot nyitottunk a nemes cél érdekében. Az eredmény azonban nemcsak elszomorító volt, hanem megdöbbentő is.

Az iskolai népdaltanítás nem vezetett eredményre: a népdal nem közkinccsé, hanem tananyaggá vált. Ifjúkoromból több népdalt hoztam magammal, mint amit az iskolában megtanultak a gyerekek. A szolmizálás nem vált általánossá, főként pedig nem szüntette meg a zenei analfabetizmust. A klasszikus zene és a munkásosztály találkozása pedig totális kudarcba fulladt. Emlékszem egy esetre, amikor egy brigádot elvittünk – jutalomként – a Zeneakadémiára, hogy meghallgassák Beethoven szimfóniáit. Én teljes gyönyörűséggel ültem a koncerten, s körbenéztem, hogy örömmel visszénye ott van-e az arcokon? Nos, nemcsak hogy nem volt nyoma semmiféle örömmel, de sugárzott róluk az értetlenség. Ott ültek a munkások, szenvedtek, és azt várták, hogy mikor lesz vége. Ekkor szembesültem romantikus elképzelésem naivitásával, hogy ami számomra a legnagyobb kincs, a magasrendű zene élvezete, az másoknak nem biztosan jelenti ugyanazt a felemelő élményt. Hasonló tapasztalatokkal szolgáltak a munkásszállásokon rendezett koncertek. Elvittük a legjobb fiatal zenészeket, s a melósok heverték az ágyakon, néztek csodálkozva. Nem értették, hogy ugyan mit akarunk velük meg ezzel a zenével. Fáradtak voltak, egy dologra vágytak, hogy hagyják őket békén.

Rá kellett jönnöm, hogy lehet ugyan a legfőbb jó Beethoven vagy Bach, de ha kényszerrel tukmálják, teherré válik. Ha erőltetjük a magas művészet élvezetét – és mi nemcsak azt vártuk, hogy végighallgassák a darabokat, hanem azt is, hogy boldogok legyenek tőle –, akkor nem a zene szeretetét váltjuk ki belőlük, hanem frusztrációt. Ha más értékrendszerben, más ízlésvilágban élő emberekkel mindenfajta előzetes felkészítés nélkül hallgattatjuk ezeket a műveket, akkor többet veszítünk – és ők is velünk –, mint ha nem akaránk mindenáron saját értékeink szerint jól tenni velük. Mert megszokott és szeretett zenei világukból nem kiemelkedni fognak, hanem még jobban – lehet, dühösebben – belesüllyednek a reménytelen távolságba. Megértettem, hogy nem erőltethetjük ízlésünket és elvárásainkat azokra, akik teljesen más közegben, más kultúrában élnek. Ezért is kezdtem kutatni. Meg akartam érteni, hogy mi történt a társadalomban, mi torzította el, és mi nem engedte megvalósítani a terveinket, mi törte meg a szép szándékainkat. Mivel a zenei közkinccs megosztásáért éltem és dolgoztam évekig a Népművelési Minisztériumban, és rengeteg ötletet, illetve energiát öltünk a terv megvalósításába – ráadásul intézményi háttér és pénz is a rendelkezésünkre állt –, először azt kellett megértenem, hogy milyen akadályba ütköztek a terveink. Hogy a feltételezésünk volt-e eleve rossz, vagy a módszer volt hibás, amit alkalmaztunk? Vajon valóban helyes úton akartuk bevonni azokat, akik kívül rekedtek a magas művészet világán?

Elhatároztam, hogy soha többet nem veszek részt felülről diktáló népboldogításban, amely nem veszi figyelembe, hogy a „nép” maga miként szeretne boldogulni. Szociológiával kezdtem tehát foglalkozni. Rengeteg szakirodalmat olvastam külföldi és belföldi elődeimtől – Adornót, Silbermann, Max Webert, Parezt, Gyulai Elemért –, kialakítottam a módszereimet, és már ekkor elegyítettem a megtanult empirikus szociológiát a magam által kitalált, intuitív megoldásokkal. A Filharmó-

niában dolgoztam – a dramaturgián –, ott kezdtem a zenei befogadás valóságával foglalkozni, az ott megkezdett kutatást folytattam az akadémiai kutatócsoport keretein belül. Kérdőíveztünk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az emberek milyen zenét hallgatnak a mindennapjaikban, mit szeretnek, mit fognak fel, mit utasítanak el. Hogy a különböző emberek számára a különböző zenék mit jelentenek. Érdekes volt a kulturális felfogás összefüggésében is megnézni, hogy általában mi a viszonyuk a művészettel, olvasnak, vagy nem olvasnak, ismerik-e a színházat, a filmeket, aktívak-e valamelyik művészeti ágban. Ebből aztán szép struktúraanalízist csináltunk egy nagyszerű matematikussal, Lipták Tamással. A pesti és a vidéki koncertközönség körében is kérdeztünk, üzemekben és falvakban jártunk – pontosabban jártam, hiszen nekem kellett kérdezni; hol volt akkor még hivatásos kérdező gárda!

Az egyik falusi kutatás Heves megyében indult, három, ipari és mezőgazdasági összetétel szempontjából különböző faluban. Igen illusztris társaság gyűlt össze, Hegedűs András, az alapító igazgató ugyanis kitalálta 1964-ben, hogy szociológusok és szociográfusok együtt menjenek le dolgozni. Együtt voltunk tehát Csurka Istvánnal, Csoóri Sándorral, Kunszabó Ferencsel, Tornai Józseffel, továbbá az akkor csaknem frissen alapított Szociológiai Kutatócsoport tagjai is jelen voltak, közéjük tartozott Heller Ágnes, Szelényi Iván, Varga Károly, Varga Iván, Márkus Marisa, Sas Judit és jómagam is. Huszonkét témában dolgoztunk, kitűnő hangulatban folyt a kutatás, vitatkoztunk, beszélgettünk, kicseréltük tapasztalatainkat.

A kérdőívet komolyan vettük, és komolyan vettük kézbe, hogy majd lehessen „kvantifikálni” is, számszerűen is összegezni a válaszokat. Igaz, már a kutatási folyamat során az volt az érzésem – ezt később többször is átéltem –, hogy a kérdőív önmagában nem elég. Legyen bármilyen jól megszerkesztve, nem tudok általa mélyebb magyarázatokhoz jutni, nem segít az érzékenyebb differenciáláshoz. Számos fontos szempont szükségképpen marad ki belőle, s ez annál is inkább zavart, mivel mi magunk kérdeztünk, s láttuk, hogy a kérdésekből mit fognak fel, hogy mit nem értenek meg abból, amit tudni szeretnénk. A kvantifikálható válaszok mellett új módszert kerestem, érzékenyebb eszközöket, amelyek segítenek a hézagok kitöltésében. Ez a „két lábon állás” – a kvantitatív és a kvalitatív szemlélet párhuzamosága – végigkísérte kutatói pályámat.

A zenei igényektől, a különféle zenék iránti vonzódás okaitól az elemi kérdésekig jutottam el. Felmerült bennem, hogy vajon nem lehetne-e többet megérteni ember és zene kapcsolatáról, ha megvizsgáljuk, hogy miként reagálnak a mindennapi környezet hangzásaira, a köznapi hangzásviszonyokra? Az érdekelt, hogy mire figyelnek fel az emberek, mi ragadja meg őket, milyen hangzásokat tartanak taszítónak, mit szeretnek, mit utálnak, mi nyugtatja meg őket. A korábban járatlan úton különleges dolgokat fedezhettem fel. Kiderült, hogy nem az „esztétikai minőség” dönti el, hogy egy hangzás valaki számára kedves vagy taszító, hanem hogy az milyen jelentést hordoz számára, milyen viszony fűzi hozzá. Milyen hangzaso-

kat szeret hallani a legjobban? – kérdeztük, s a válasz így szólt: „A saját disznóm rőfögését az ólban.” Egy másik válaszadó pedig: „Nagyon szeretem a csendes esőt, mert akkor nő a vetés.” Pesten ugyanez másként jelentkezett: „Rettenetesen utálom az esőt, nem tudok kimenni a strandra, most is hogy zuhog!” Vagyis a környezet hangzásvilágához való emberi viszonyulások nagyon elemi, egyszerű magyarázatait gyűjtöttem össze.

A falvak mellett a budapesti MÁVAG-ba jártam ki terepre. Csoportos interjúkat szerveztek számomra a helyi „kultúrosok”, de előzőleg körbevezettek a gyáron, hogy megismerjem, mi és hogyan folyik ott. Bevittek egy nagy szerelőcsarnokba, beléptem, és rettenetes zaj fogadott, befogtam a fülem. „Hogy lehet ezt a borzasztó, értelmetlen zajt kibírni?” – kérdeztem, mire a kísérőm így válaszolt: „Ez nem értelmetlen zaj! Itt mindennek van értelme. Figyelje csak meg, most üt a nagykalapács. Ez a tu-tu-tu a szegecselőgép, a másik, ott, ni, az illesztí össze az alkatrészeket. Mindegyiknek van értelme, funkciója és célja. Ez nem formátlan zaj!” Tanulságos volt, egy életre megjegyeztem. Később többször is felidéztem ezt a tapasztalatot, amikor a klasszikus zenéhez szokott koncertközönség „értelmetlen zajként” bélyegezte meg a modern zenét. A hangzásvilágról szóló fejezetet különösen méltányolta a Zeneakadémia tanári kara, akiknek előadtam, s emlegették azt a gondolatot, hogy a hangzásvilágnak két pólusa van, a csend és a zene. Nagyon örültem, amikor jóval később megismertem John Cage *A csend* című könyvét³ – amely először ekkoriban jelent meg angolul –, hiszen ő is ugyanerről a két pólusról beszél.

A másik intuitív ötlet, amelyből aztán „projektív tesztet” alakítottam, egy mese, ami egyszer kínomban jutott eszembe. Szerveztek nekem a MÁVAG-ban csoportos beszélgetéseket a munkásokkal: a zenéről beszélgettünk „csoportos interjú” formájában. Jöttek a drehusok, a kohászok és más munkacsoportok. Meglehetősen vékony leány, illetve ifiasszony voltam, negyven kiló körül. Jöttek ezek a hatalmas emberek, egyenest a kohó mellől. Leültek az asztal köré, és vártak. Én pedig mondtam, hogy most beszélgetni szeretnék velük a zenéről. El lehet képzelni ezt a jelenetet. Akkor nagy szorongásomban eszembe jutott egy nemrég látott árnyjátékfilm, és elkezdtem mesélni róla. Arról szólt a mese, hogy volt egy gonosz varázsló a falu mellett, aki nagyon megharagudott a lakókra, mert nem adták neki oda azt a lányt, akit kért. Vidám falu volt, sokat zenéltek benne, hangszereken játszottak, kórusaik voltak, sokat énekeltek. A varázsló elhatározta, hogy bosszút áll a falun, ellopja a hangszereket, és ellopja a zenét. Ezt meséltem ott, a kohóból azon melegében érkező, hatalmas embereknek. Azt kérdeztem tőlük, hogy mit gondolnak, büntetés volt ez, vagy nem volt büntetés? Ők pedig elgondolkoztak. Annyira megindította őket a mese és a kérdés, hogy közel másfél órán keresztül mondták az élményeiket, véle-

³ John Cage: *A csend*. Jelenkor, Pécs, 1994. Eredeti megjelenés: John Cage: *Silence: Lectures and Writings*. The Wesleyan University Press, 1961.

ményüket, hogy nekik miért fontos a zene, és miért tartják büntetésnek, ha zenétlen lesz a világ.

Már saját zeneszociológiai tapasztalataimon rágódtam, amikor Magyarországra jött egy kiváló indiai közgazdász. Brahmin volt, amely a legfelsőbb társadalmi- vallási-szellemi kaszt Indiában. Szellemi emberként le volt nyugőzve attól, hogy nálunk a szocializmusban milyen könnyen hozzáférhető a mővészi zene és általában a magaskultúra. Csodálta, hogy nálunk annyiba kerül a koncertjegy, mint egy fél kiló kenyér, annyiba kerül egy lemez, mint egy fél liter bor. „Hiszen akkor mindenki el tud jutni koncertre – mondta –, és mindenki meg tudja venni a lemezeket!” Friss szociológiai tapasztalataimra hivatkozva elmondtam neki, hogy a zene befogadása bizony nem ezen múlik. Hiszen nagyon sokféle zene van, nagyon sokféle funkcióban használják a zenét különböző kultúrájú, különböző társadalmi réteghez tartozó emberek, s az egyéni ízlésekről akkor még nem is szőltunk. A magas szellemi szférákban járó zene mellett ott van a zsigeri, érzékeket tombolásig feszítő zenék sokasága. A különböző felfogások, szokások, műfajok, megértési szintek között pedig nem mindig egyszerű az átjárás. A szépre való vágy persze mindenkiben él, még akkor is, ha a szép mindenkinek mást és mást jelent. „Éhe kenyérnek, éhe a Szónak, / Éhe a Szépnek hajt titeket” – írja Ady a *Csák Máté földjén* címő versében, s érdemes megfigyelni a sorrendet. A szépség iránti éhszomj a megértés iránti vágy és az alapvető életfeltételek igénye után következik csak. A zenei megértés az életfeltételektől függ, a gyerekkori megalapozástól, a felnővekvés idejének tanulási szokásaitól, s attól is, hogy milyen zene kihez, hogyan jut el.

Számomra evidencia, hogy a zene iránti igény csaknem mindenkiben benne van, csak más és más, amit ki-ki zenének tart, és hallgatni akar – mindenki a saját világát kifejező zenét szereti. Az alapkérdés tehát az, hogy mi ez a saját világ? A különféle zenék iránti vonzalmakat ugyanis nem lehet önmagából a zenéből megérteni, csakis a mélyebb összefüggések ismerete tárhatja fel a valódi indokokat. A nyelvi eltérések, a felfogás és a megértés különbségei mögött életrendszerek felépítésének különbségei rejlenek, ezek pedig az alapvető életfeltételektől függenek. Az életmódtól tehát, amely összefoglaló fogalma lett következő kutatásaim sokrétő tárgyainak. Azt is reméltem, hogy abban a kutatásban, amely az ember mindennapi életvitelére irányul, kikerülhetünk abból a széttöredezettségből, amelyben a tudományok a minél pontosabb megismerés érdekében alkalmazva, apró szegmensekre tördelik szét az emberi életet. Ahogy az ismert tudománykritikai szövegben áll: „egyre többet tudunk egyre kevesebbről, végül mindent fogunk tudni a semmiről” (Konrad Lorenz). Az életmód összefüggéseiben talán jobban megértjük az emberi élet komplexitását, és sikerül valamilyen egységben látnom/láttatnom a mindennapi emberi küzdelmeket.⁴

⁴ Losonczy Ágnes: *A zene szerepe falun*. MRT, Budapest, 1964; Losonczy Ágnes: *A zene életének szociológiája*. Magyar Zeneműkiadó, Budapest, 1969; Losonczy Ágnes: *Zene–Ifjúság–Mozgalom*.

ÉLETMÓDKUTATÁS

Nemcsak a zenéhez fűződő viszony magyarázatát, hanem a cselekvések indítékainak és kényszereinek bonyolult szerkezetét is a mindennapi életvitel határozza meg, az élet fenntartásáért az életben maradásért nap mint nap folytatott küzdelem. Szerettem volna megérteni, hogy ki-ki hogyan részesül a társadalmi, anyagi és szellemi javakból, és mit kell tennie ezekért, hogy mit hoz a küzdelmek eredménye, hogy hol tartanak céljaik közelítésében, és miben élik át a legnagyobb hiányokat. Kutatni kezdtem tehát a mindennapi cselekvések szerkezetét. Belső igény és külső felkérés szerencsés véletlene találkozott, amikor a Békés Megyei Tanács megkeresett, hogy végezzek a megyében kutatást, mert nem értik, miért üresek a lakossággal közösen épített kultúrházak. Hiába a szép és sokszínű épületek, a számos élmény, amelyet kínálnak, ott állnak felszerelve, bennük mozigép, könyvtár, színházterem, közösségi szobák, látogatók pedig sehol. Ugyanaz volt tehát a probléma, amit a zeneszociológiai kutatásaimmal körüljártam: a népfelmentési szándék nem találkozott a nép akaratával.

Mindjárt a kutatás kezdetén látható volt, hogy a lakosság túlnyomó részének energiáit a mindennapi létért folytatott küzdelem úgy köti le, olyan szorongatásban élnek, hogy jószerivel még saját életük felett sincs rendelkezési lehetőségük. Életük, erőfeszítéseik alig irányulhatnak másra, mint hogy fenntartsák magukat, családjukat, a vegetatív életet alig túllépő elemi szinten. A küzdelem a külső kényszerek szorítása és az elemi igények teljesítése között nem szűnő feszültségben történik. Az életmódkutatás kulcsszava a küzdelem, a darwini „struggle for life” volt, és kutatásunk szerint – 1969-et írtunk – az elemi életfeltételek megteremtéséért folyó viaskodásban a remény és reménytelen kilátások határán a lakosság mintegy harmada élt. Empirikus kutatást folytattunk – települési lépcsők alapján dolgoztuk ki a felvételi mintákat –, s először az anyagi szükségletek szintjét vizsgáltuk: az étkezést, a lakást, a ruházkodást, vagyis feldolgoztuk a mindennapi étkezési szokásokat, a lakásviszonyokat, a családi együttélés dinamikáját, az otthoni munkamegosztás működését, a település adottságait, a pénzkezelés módjait, az anyagi létfeltételekhez fűződő viszonyokat.

Az empirikus kutatások megkezdése előtt nyilvánvalóan összegyűjtöttük a kutatás helyszíneiről, amit lehetett: helytörténeti tanulmányokat, gazdasági, társadalmi, statisztikai dokumentumokat stb., de ahhoz, hogy dolgozni kezdjek, szükségem volt rá, hogy „bejárjam a terepet”, hogy érzékeljem, hol is vagyok. Soha nem voltam „karosszék-szociológus”. Fontos volt látnom, hogy miként érintkeznek egymással az emberek, milyenek a házak, milyenek a boltok, hogyan jutnak el munkába, iskolába, orvoshoz, miként beszélnek egymással és így tovább. Tudom, ez inkább antropológiai vagy néprajzi módszer, de számomra nélkülözhetetlen volt a

szociológiai munkához. Békés megyében, majd később Zalában is sokat segítettek a tanácsbeliek, hogy eljussunk oda, ahova szerettünk volna, még biciklit is adtak, ha valahová nem vitt el közjármű. Napjaink menő szociológusainak körében ez már nem annyira jellemző.

Egyszer egy kollégám Amerikából jött haza, és azt mondja: „Tudod, Losonczi, hogy te mi vagy?” Kíváncsian vártam, gondoltam, végre megtudom. „Etnometodológus” – hangzott a szakmai identitásom meghatározása. Úgy éreztem magam, mint Jourdain úr – Molière úrhatnám polgára –, aki egész életében prózában beszélt, és nem is tudott róla. Utánanéztem aztán, hogy mit is jelent az „etnometodológia”, és akkor sem kellett tiltakoznom ellene, mert valóban néprajzosokhoz vagy antropológusokhoz hasonló közelségbe mentem az emberekhez és dolgokhoz. Az volt az alapelvem, hogy a kutatásaimban ne kívülről, ne felülről, ne mások szemüvegén át, hanem a magam vagy a magunk eszközeivel belülről ismerjük meg azokat a gondokat, cselekvési módokat, amelyeket meg szeretnénk érteni. Ezt méltányolták a kollégák, és hetvenedik születésnapomra köszöntésül összeállítottak egy kötetet, amelynek ezt a címet adták: *Szociológia – emberközelen*.⁵

Az empirikus megközelítés tapasztalatom szerint nélkülözhetetlen, ez az a támaszték, amelyre minden kutatás felépülhet, olyan, mint az emberi test számára a csontrendszer. A szociológia esetében a gondolati építmény alapját adják a számokká fordított, bizonyító erejű tények, s csak ezután lehet továbbhaladni a mélyebb- re irányuló kérdésekkel. Az empirikus kutatómunka ráadásul önmagában is szép, matematikai tisztaságú eredményeket hoz felszínre, a számokká formált tényanyag racionalizálja a gondolatokat, a táblák pedig kristálytisztán megmutatják az összefüggéseket. Az 1960–70-es években azért is volt különösen fontos az empirikus módszer, mert a szocializmus – részben gyökereire, a felvilágosodás racionalizmusára építve – előnyben részesítette a számokat, a megragadható, hűvös bizonyítékokat (a hiperracionalizmus ideológiaként, különösen, ha korlátlan hatalmat kap és ellenőrizhetlenné válik, könnyen átsapathat persze hiperirracionálisba). Ha egy szociológus „csak úgy elmondta” tapasztalatait, a gondolatait – bármily megalapozottak voltak is –, el lehetett utasítani, de ha számokkal voltak megtámogatva az állításai, jobb eséllyel fogadták el a bizonyítékokon alapuló érveket.

A társadalmi jelenségek kritikai „átvilágítása” ebben az időszakban egyet jelentett a rendszerré vált ideológia téveszméinek, a hivatalos hazugságok világának cáfolatával. A kizárólagos hatalom elfedte a valóságot, s bár mindenki észlelte, hogy a hivatalos propaganda és a valóság között mekkora a távolság, hogy az emberek másként élnek, mint ahogy azt láttatják velük, ezt nem lehetett kimondani. Az általános információhiányban különösen nagy szükség volt tényfeltáró munkákra, hiszen valamennyi hírforrást a központi politikai hatalom tartotta kézben. A pro-

⁵ *Szociológia – emberközelen*. Szerk. Hanák Katalin és Neményi Mária. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998.

pagandával szemben a saját kutatásaink adataival érveltünk. Miközben a hivatalos álláspont szerint folyamatosan javultak a lakhatási körülmények, a szociológiai felvétel megmutatta, hogy a lakosság milyen aránya él egészségtelen, rossz, szűkös lakásokban, rettenetes körülmények között. A földes padlójú házak, betegítő kút-vizek, szennyezett talaj tényei és adatai ellenőrizhetőek voltak, és meggyőzőbben beszéltek, mint a hitelt vesztett szavak, a köznapi próza. „Villamosítva van az egész ország” – jelentette az állam diadalmasan, miközben mi azt találtuk, hogy Békés megyében a lakások tizenegy százalékában nem volt villany. „Új utak épültek” – hallottuk, a megyében azonban azt tapasztaltuk, hogy az aprófalvak és tanyák között olykor ősztől tavaszig alig lehetett közlekedni.

A rendszer hazugságai az életmód legalapvetőbb, zsigeri rétegeit sem hagyták érintetlenül. „Megszűnt az éhezés az országban” – szölt a hivatalos álláspont, mi pedig tényekkel bizonyítottuk az ellenkezőjét: a kutatásba bekerült családok közel felének a táplálkozására mennyiségi vagy minőségi éhezés volt jellemző (előbbi esetben nincs elég ennivaló, utóbbi esetben elégtelen a táplálék). Ennek több oka is volt, a szűkös jövedelmi viszonyok mellett az ellátási hiányok: a bolthálózat gyengesége és a szocializmusra általában jellemző hiánygazdálkodás nehézségei. Tejhez nehezen lehetett hozzájutni, mert a téveszesítés után a tehenek nem maradtak a házaknál, és nem működött jól a tejellátás. A bolthálózat bizonyos területeket nem érintett, s ahol volt bolt, gyakran ott is ellátási zavarokkal küszködtek, olykor még a kenyér is hiánycikk volt (ez még a fővárosban is gyakran előfordult). Pedig még a hétköznapi szóhasználatunk is hányféle összefüggésben bizonyítja a kenyér fontosságát. A fohász a „mindennapi kenyérért” szól; a kenyér áldott és áldást hoz a házhoz. A fizetés magyarul: „kenyérkereset”. Nálunk otthon gyakran mondták: „Ha kenyér van, minden van.” Ami engem illet, a mai napig képtelen vagyok kenyeret kidobni, erre vonatkozóan mély tilalom él bennem gyerekkorom óta.

Éles kanyart vett tehát a kutatói pályám, mindjárt a kezdetekben a zenétől a spirituális művészetek csúcsáról meglepő fordulattal a legalapvetőbb testi szükségletek egyikéhez, a táplálkozás témájához vittek a kérdéseim. A táplálkozás nap mint nap szembesíti az embereket társadalmi helyzetükkel, érzékelhetik – mégpedig a gyomrukon keresztül – a közgazdasági, termelési és elosztási viszonyokat. Az anyagi létfeltételek között kiugró élességgel jelent meg az ennivaló primátusa, és ezzel összefüggésben az éhezéstől való szinte atavisztikus félelem, amely történelmi folyamatossággal él az egymást követő éhező generációkban, a múlt zsigerekbe vésődött emlékezeteként. Ha csupán az akkori fiatal és középkorú emberekre gondolunk, sorolni is sok, hányszor kellett átélniük, hogy nincs mit enni: a két világháborúban, a gazdasági válság idején fogságokban, deportálásban, a Gulagon⁶ az

⁶ Oroszul: ГУЛАГ: Главное управление исправительно-трудовых лагерей. Glavnoje upravlenije ispravityelno-trudovih lagerej, azaz Javitómunka-táborok Főigazgatósága – a sztálini Szovjetunió egészét behálózó munkatáborrendszer.

éhhálál és a halálig való éhezés megannyi fajtáját produkálta a XX. század. De a „békeidők” sem voltak könnyűek: a szűkölködés ideje, a közellátás zavarai, a háború pusztítása nyomán terméketlenné váló földek és így tovább. A 2. világháború után megindult termelést megakasztotta a termelőszövetkezetek első megszervezése 1949-ben, a nehézségeket újragenerálta a második 1961–62-ben, s az újra romló helyzet, a fel nem oldódott félelem még a kevésbé kritikus években is visszaidézte azt az időt, amikor nem volt mit, vagy nem lehetett eleget enni.

Az éhezés az emberi nem olyan megrázkódtató élménye, amelyen nehezen lehet túllépni. Gyakran becsmérő lenézéssel kezeljük azokat, akiknek „mindenük a hasuk” és legfőbb örömforrásuk a „zabálás”. Úgy vélem, a kollektív ős-nélkülözés élményéből is következik, hogy az étel, az evés jelentősége nem egyszerűen egy a mindennapos kielégítendő szükségletek között, hanem a legfontosabb. A mohóság is ebből válik érthetővé, gondoljunk Móricz *Egyszer jóllakni* című novellájára. Ha valaki kikerül a szegénységből, és van módja enni, akkor a teli has biztonsága iránti kielégíthetetlen vágy mind több evésre, habzsolásra sarkallja. Kritizálhatjuk és korlátozhatjuk ezt az „életörömöt”, de társadalmi, sőt történelmi gyökereiről, a generációk tovább élő hiányáról akkor is tudnunk kell. Az elhízás sem mindig a legmagasabb jólét jele. A fejlett világ anyagi biztonsága napjainkban éppen nem az elhízásról szól, hanem a karcsúság fetisizmusáról. Hetvenedik születésnapomon Závada Pál mondta el ünnepi köszöntőjében, hogy az egyetemista korában olvasott, az életmódról szóló könyvem egyik legerősebb mondata számára az volt: „lehet-e a karcsúság divatját dicsérni az indiai éhezők között?”

Nagyon gazdag anyag gyűlt össze a könyvemhez – *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*⁷ –, s ma olvasva, harmincöt évvel a megjelenése után is úgy látom, hogy fontos és érdekes eredményekhez jutottunk. A kutatás és az elemzés elvégzése után mégis hiányérzet és elégedetlenség fogott el. Megvoltak a számok, a tények, „Quod erat demonstrandum”⁸, de megvolt-e vajon a lényeg? Felmértük és leírtuk, hogy miként esznek, hogyan laknak és ruházkodnak, de ha visszagondoltam arra, hogy beszélgettem a különböző falvakban élő emberekkel, hogy beleláttam az életükbe, a családi viszonyaikba, úgy éreztem, hogy az elemzés eredményénél sokkal több rétege volt annak a világnak, amellyel találkoztunk. Kimaradtak azok a tények, amelyek mélyebb életviteli szokásokra, megmaradt tradíciókra, jellegzetes mentalitásokra utaltak. Azt láttam, hogy van, amit a számok felfednek, de van, amit elfednek, hogy számos társadalmi jelenség nem szorítható táblákba, nem fejezhető ki kemény adatokban. A mutatók mögött mintha eltűnt volna az élet eleven mozgása. Mintha síkban ábrázoltuk volna azt, ami lényegét tekintve csak három dimenzióban érthető.

⁷ Losonczy Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Gondolat, Budapest, 1977.

⁸ Q. E. D. – ezt kellett bizonyítani (ami bizonyítandó volt).

Hogy mi hiányzott? A mentalitások mélyrétegekben rejlő kérdéseire nem kaptunk választ. Hadd említsek néhány példát. Megismertünk akkoriban egy magas beosztású vezetőt, aki büszke volt származására: cselédember volt, menhelyi gyerekként nevelőszülők fogadták örökbe. Mégis olyan dzsentriszokásokat vett fel a társadalmi kapcsolataiban, mint ha a háború előtti megyeházán tanulta volna az emberi viselkedésmódot. Pedig soha életében nem találkozott eleven dzsentrivel. Azt szerettem volna megérteni, hogy miként jelentkezhetett az efféle urizálás egy olyan embernél, aki tudatosan, sőt büszkén viselte származását. Egy másik, hasonló példa: a helyi parasztcsalád gyereke tanárnak készült, elment tanulni, majd visszajött a kisvárosba, ahonnan származott, és olyan távolságot tartott a helyiektől, olyan modorban szólt a falusi emberekhez, mint egy hajdani szolgabíró. Többször találkoztunk olyan, a társadalom mélyrétegeiből felkerült emberekkel is, akik elfelejtették eredetüket, és bár a szavak szintjén büszkélkedtek vele, folyamatosan „csicskázatták” az alattuk állókat. Hogyan kerültek át ezek a korábbi magatartásvonások egy teljesen más társadalmi szerkezet elemei közé? Vagy egy további példa: jártunk az egyik faluban, eső után nagy sár a házak előtt, egyszerre mintha selymen lépkednénk, gyönyörű betonjárda vezet a házak előtt. Hirtelen megszűnik és ismét a sarat dagasztjuk. A betonjárda a tanácsolótól a tanácselnök házáig vezetett. Efféle jelenségekről semmit nem árulnak el a táblázatok és a kódolt kérdőívek.

Az érdekelt, hogy miként lehetne megfogni ezeket a tovább élő mentalitásokat és szokásokat. Rájöttem, hogy nemcsak a hagyományok jelenléte hiányzik a kutatásomból, de nem vettem figyelembe az idő folyamatosságának természetét. A felvételnél csak a jelen helyzet megértésére törekedtem, nem számoltam a múlt jelenlétével. A történetiség kérdésével szembesültem tehát, s az kezdett érdekelni, hogy kimutatható-e valamilyen „társadalmi DNS”, vannak-e olyan átörökítő „gének”, amelyek megmagyarázhatják, hogy mitől lesz például egy cselédemberből közösségétől elidegenedett urizáló vezető dzsentroid szokásokkal, miközben saját élettapasztalata egészen mást diktált volna.

Meg kellett ismernünk az előzményeket, amelyekből a jelen életformája kialakult, át kellett tekintenünk az életmódban tovább élő folyamatosságokat és töréseket. Ahogyan elkezdtek kinyílni a korábban csukott ajtók, kivilágosodott, hogy mi az, amit a múltból magában hord. Kezünkben volt a „most”, vagyis az adott. Csakhogy az adottban mindig benne van a hozott, azaz a múlt, és benne van az előrevetített, vagyis a mozgás a jövő felé. Csupán együtt, a valóságos időfolyamat dinamikájában válnak teljessé és érvényessé a jelen tényei és adatai. Az időfaktor bevonásától az eredmények egyszerre mélységet kaptak, a jelen tényei élni kezdtek, a távlatok érthetőbbé váltak. Az idő szerepének felismerése persze nem volt új felfedezés, mégis revelációként hatott, mert választ adott számos nyitott kérdésre. Az emlékezet persze változékony, ahogy a múlt értelmezése is, hogy mikor mi jön elő, hogy ki mit tart homályban. De a múlt elfedésének kísérlete is rengeteg tanulással szolgál a múltra és a jelenre vonatkozóan egyaránt, hiszen hasonló lelki me-

chanizmus működik, amikor egyetlen személy próbálja magánéletének valamely foltját „megszüntetni”, legalább saját emlékezetébe elsüllyeszteni, és, mint amikor a hatalom írhatja újjá a történelmet, hogy eltörölje mindazt, ami nem kívánatos az uralma számára. A békési kutatás befejezése után az idő és a múlt máig élő hatását vizsgáltam, majd feldolgoztam az értékek befolyásoló szerepét, így lett a háromszáz oldalas anyagból végül is hétszáz oldalas könyv.⁹

EGÉSZSÉGSZOCIOLÓGIA

A békési kutatás során egyszer egy idős asszony behívott bennünket a házába: segítsünk neki, hisz városi tanáremberek vagyunk. Az unokájáról volt szó. Aprócska házba léptünk be, az ágyban feküdt egy férfi, a lócán egy asszony, kiderült, hogy mindkettő tébécés, egy sápadt, sovány gyerek téblábolt a szobában. Földes ház volt, nedves falakkal. Csak az idős nő volt talpon, s azt kérdezte tőlünk, hogy mi legyen a gyerekkel? Sokszor találkoztunk gyógyíthatatlan vagy inkább gyógyíthatatlan betegekkel, az elhanyagolt egészség sokféle rettenetével, életük virágkorában meghalt férfiak özvegyeivel, testközelből tapasztaltuk a családon belüli erőszakot is, az alkoholisták magas arányát, a csökkent képességű betegek nagy számát, a különböző idegbetegségek elterjedtségét (közhiedelem, hogy „a szegények ezt nem engedhetik meg maguknak”, de úgy tűnt, hogy ilyenek „engedély nélkül” is eluralkodtak rajtuk). Ezek a tapasztalatok vezettek a következő nagy témámhoz, az egészség kérdéséhez.

Ahogy most végigtekintek szakmai történetemen, úgy tűnhet, mintha tervszerűen haladtam volna egyik kutatásból a másik felé, a zenétől az életmódon át az egészség ügyéig. Ez az út azonban korántsem volt ennyire egyszerű, s főként nem volt mentes a kanyaroktól. Az érdeklődésem vitt előre, az hajtott, amiben egy nagyszerű embertől, egy Nobel-díjas amerikai közgazdász-matematikustól, Tjalling Koopmanstól¹⁰ kaptam megerősítést. Amerikában találkoztunk, ismerte a magyar kultúrát: szerette Bartók zenéjét, Jancsó Miklós filmjeit. Olyan figyelemmel fordult felém, amikor zeneszociológiai tapasztalataimról meg az életmódkutatásomról beszéltem, hogy azt éreztem, ilyen szellemi vezetőre volna szükségem. Irigykedve mondtam a munkatársainak, hogy milyen jó dolguk van: egy ilyen nagyszerű ember irányításával dolgoznak. „Valójában csodálatos ember – mondták –, de nagyon nehéz vele együtt dolgozni. Hónapokon keresztül dolgozunk valamin, befejezzük, odavisszük neki, megnézi, elgondolkozik, végül azt mondja jó-jó, de valami hiányzik. »Go Behind! = Menj mögé!«”

⁹ Losonczy Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Gondolat, Budapest, 1977.

¹⁰ Tjalling Charles Koopmans (1910–1985). Hollandiában született amerikai matematikus, fizikus, közgazdász.

Ez a „menj mögé” nagyon megfogott. Hogy nem lehet megelégedni azzal, amire jutottunk, hogy minden válasz újabb kaput nyit egy következő kérdés felé. Így léptem tovább egyik témámról a másikra, s ahogy minden könyvnek megvan a maga története – habent sua fata libelli –, úgy kutatásaim szervezésének és alakulásának is novellákba illő, olykor groteszkbe hajló epizódjai voltak. Számos akadályt kellett leküzdeni, előfordult, hogy nemcsak a témán kellett változtatni, de a kutatás helyszínén is. Az egészségügyi kutatásom sem úgy alakult, ahogy elterveztem.

Amikor világossá vált számomra, hogy a társadalmi problémák közül a legjelentősebbek egyike a népegészségügy állapota volt, utána akartam nézni, hogy mit tár fel ebből a statisztika. Az adatokhoz azonban nem tudtam hozzájutni. Hogy komoly bajok vannak az emberek egészségi állapotával és az egészségügyi ellátással, az nyilvánvaló volt, tények és adatok híján azonban nem lehetett elindítani semmiféle kutatást. Az Egészségügyi Minisztériumtól reménytelen volt megszerezni a szükséges mutatókat, a Központi Statisztikai Hivatalban azonban találtam egy nagyszerű, orvos képzettségű, demográfiában tudós osztályvezetőt, Józán Pétert, s ő segített. Az egészségügyi ellátás a szocializmus büszkesége és „szent tehene” volt. A „megoldottuk” jellegű dicsekvések sorában mindig ez volt az első. A „kapitalista országokkal” összevetve valóban pozitív színben tűnt fel, hogy „ingyenes, egyenlő és általános” az ellátás, a szándékoktól és eszméktől azonban a valóság erőteljesen eltért. De az 1970-es évek végén illúzióknak számított, hogy az ember kemény adatokat kapjon a hivatalos ideológiát cáfoló valóságról.

Eredeti elképzelésem és javaslatom szerint közösen készítettünk volna kutatást a KSH-val és az Egészségügyi Minisztériummal. A KSH a makrotársadalomban végzett volna felmérést, az Egészségügyi Minisztérium szervezte volna meg az orvosokat a lakosság egészségvizsgálatára – természetesen kiválasztott mintán –, és így létrehozhattunk volna egy olyan alapsokaságot, amelynek dinamikáját figyelve követéses vizsgálatokat végezhetünk volna, a fentiek bázisán pedig – kisebb mintán – szociológiai módszerekkel mélyebbre hatolhattunk volna az egészségi állapotok differenciáltabb társadalmi összefüggéseinek feltárásában.

A KSH megyei egészségügyi statisztikáinak bizonyos adatai rendelkezésünkre álltak, ezek alapján készítettünk egy országos klaszterelemzést a bejelentett betegségek, ellátási adatok, halálozások mutatóiból. A megyék összehasonlításából egyértelműen kirajzolódtak a különbségek, a Szabolcs, Nógrád és Vas megye vonalában húzódó kelet–nyugati irányú tengely. Azt javasoltuk, hogy ebben a három megyében csináljunk kutatásokat a fenti nagy intézményekkel karöltve, hiszen a három megye jól jellemezte az ország területi különbségeit. Elmentünk előkészíteni a terepet Szabolcsban, Nógrádban, Vasban, de a legváltozatosabb módokon mutattak nekünk ajtót (volt, ahol ki se nyitották – bár hozzá kell tennem, hogy Nógrádban fogadtak bennünket a legpozitívabban). A megyei orvosok örültek volna a kutatásnak, segítséget reméltek tőle, de a helyi és a központi hatalom másképp ér-

tékelte a szociológusok bejövetelét. Végül a két nagy intézmény, az Egészségügyi Minisztérium és a KSH is kiszállt az együttműködésből.

Ilyen volumenű kutatást nem tudunk volna önerőből megoldani, se pénzünk, se energiánk nem volt hozzá. De ha valami tényleg fontos, az élet segít megoldani, és kifog a hivatalokon. Bizakodásra adhat okot, hogy még az egy ütemre diktált rendszereken belül is vannak eltérések, mindig lesznek olyan emberek, akik nyitottak a nem előírt tettekre, és szeretnének valamit másképp csinálni, változtatni azon, ami van. Egyszer csak jelentkeztek Zala megyéből: megtudták, hogy miben fáradozunk, s jelezték, hogy számukra fontos volna a kutatásunk, mert szeretnék valóban megismerni a megye népegészségügyi állapotát. Kitűnő megyei tanácselnökkel hozott össze bennünket a sors, egy relatíve nyitott megyei párttitkárral és egy nagyszerű orvoscsoporttal.

Az 1978–80-as Zala megyei felmérés volt talán a legjobban felépített, tervezett és szervezett kutatásunk. Szalai Júliával és Makara Péterrel együtt kezdtünk hozzá, remek kérdezőcsapattal utaztunk le, és kitűnő, lelkes orvosok segítettek bennünket, akik a szociológiai kérdőívekben megkérdezett emberekről alapos anamnézist vettek fel, és körzeti orvosként az előzményeket is belefoglalták a vizsgálatba (a megkérdezettek nyolcvanhét százaléka jött el az orvosi vizsgálatra, ami egészen kivételes arányt jelent). Sikerült alaposan előkészíteni mindent, így ez volt az első olyan kutatás Magyarországon, amelyben a társadalmi helyzetet, élettörténetet, betegség-történetet az orvosi vizsgálatral és az egészségügyi ellátásra vonatkozó kérdésekkel összekapcsoltunk. A kutatásnak három szintje volt: egy kemény statisztikai alapú felvétel, egy mélyebbre ásó szociológiai, valamint a személyes életre vonatkozó kérdéssor. Megvizsgáltuk az intézmények működését is, az egészségügyi ellátás hálózatát, az orvosi vizsgálatral szembesítettük a személyes közérzetet, megtudtuk, ki miben érzi magát betegnek, mikor fordul orvoshoz, hogyan alakul az egészsége. A nemzetközi irodalomból is csak kevés példát ismerek ennyire sokoldalú felvételre: majdhogynem elégedettséggel tölt el, ha felidézem a kutatást. Utána közel húsz évig foglalkoztam egészségszociológiával más és más szemszögből.

Hogy a biológiai állapotot befolyásolja a társadalmi helyzet, hogy a társadalmi adottságok biológiává „szervülhetnek”, ez kitűnt már az életmódkutatásból is. Az ember egyszerre társadalmi és biológiai lény, társadalmi és biológiai létezése kettős függésben, egyazon életben egyesül. Ezt a társadalom kutatói éppúgy hajlamosak elfelejteni, mint a természettudományok művelői. Az egészség tömeges romlását egyebek mellett a korai halálozás adatai bizonyították, a hivatalos elemzés azonban nem a társadalom diszfunkcióinak, nem a nehéz életfeltételeknek tulajdonította a romló mutatókat, hanem az „önpusztító életmódnak”: az egészségtelen táplálkozásnak, az alkoholfogyasztásnak, a dohányzásnak, ezek pedig a hatalom szemében a magánéleti felelősség körébe tartoztak, emberi hibák voltak. A társadalmi berendezkedés ártatlannak minősülhetett tehát, felmentést kapott az egészségügyi intézményrendszer, amely „mindent megtesz az emberekért”. Vitattam ezt a szemléletet, különösen pedig

a „büntetni az áldozatot” álláspontot, az is felmerült ugyanis javaslatként, hogy aki önpusztító életet él, azt ne azonos módon kezeljük, mint azokat, akik „nem hibásak”. Az én a kérdéseimmel „mögé mentem”: ha önpusztító módon élnek, miért pusztítják magukat az emberek? Mit kompenzálnak ilyen módon? Kiknél és miért annyival rövidebb az életkilátás esélye? Vajon a betegítő, életrovidítő tényezők között hol és hogyan játszanak szerepet a társadalmi, az egyéni és a lelki tényezők.

Egyértelművé vált, hogy valami felborult. Hogy a társadalmi változások átlépték az emberi terhelhetőség határait. Az adatokat elemezve láthatóvá vált, hogy a társadalmi nyomások és elnyomások megterhelő faktoraival szemben nem működnek ellensúlyként kielégítő módon az emberi kis- és nagyközösség különböző szintjeinek a „védelmi rendszerei”. Az élő szervezetek belső biológiai egyensúlyára vonatkozó homeosztázis fogalmát, az egyensúly felborulásának kockázatát a természet-tudományokból és a gyógyító tudományokból tanultam: alkalmazhatónak látszott a társadalmi jelenségek magyarázatához. Úgy láttam – és látom máig –, hogy az ártalomnak és a védettségnek az egyensúlyhiánya borítja fel társadalmi méretekben az emberi egészség homeosztázisát. A társadalom „immunrendszerének” sérülései és sérülékenysége vált nyilvánvalóvá. Az embert számos dolog terhelheti, a történelmi hányattatások, a társadalmi elnyomás változó rendszerei, a fölébük magasodó erők, a tehetetlenség, a gyorsan bekövetkező változások, amelyekhez nem tudnak alkalmazkodni, vagy amelyekhez rosszul alkalmazkodnak, és így tovább.

A biológiai és a társadalmi összefüggések sokkal meghatározóbbnak bizonyultak, mint ahogy gondoltuk, vagy ahogy köztudott volt. „A szegénység árt az egészségnek” – írtam, és ezt adatokkal bizonyítottuk: a szegénység nemcsak rosszabb életet, hanem rövidebb élettartamot is hoz magával. Különösen megrázó volt látni a rossz életkörülmények között felnövő gyerekek belátható jövőjét, hogy gyerekkori helyzetük, állapotuk, családon belüli viszonyrendszerük milyen mértékben határozza meg felnőttességük egész idejét, betegségeiket, rossz ellenálló képességüket és rövidebb életüket. A megterhelések között a szegénység mellett a radikális történelmi-társadalmi változások hatása tűnt még igazán jelentősnek, s a XX. században különösen súlyos megpróbáltatásokban volt része az európai, különösen a kelet-európai társadalmaknak. Természetesen hiba lenne a betegségek eredetét kizárólag, társadalmi faktorokra visszavezetni, hiszen a megbetegedést számos tényező magyarázhatja. A diagnózis felállításában és a kezelésben azonban szerepet kell játszania a társadalmi tényezőknek is.

Az egészségi állapot vizsgálatánál nem lehetett nem foglalkozni az egészségügyi rendszer intézményeivel, a beteg helyzetével, az orvos–beteg viszonytal, az orvosok helyzetével. Kutatásom kulcsszava a „kiszolgáltatottság” lett, az első megjelent egészségészociológiai könyvemben ennek „anatómiáját” kívántam feltárni (*A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*¹¹). Azt tapasztaltam, hogy az

¹¹ Losonczy Ágnes: *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Magvető, Budapest, 1986.

egészségügyi rendszer felépítését kiszolgáltatottságok láncolata jellemzi. A legnagyobb alávetettséget maga a beteg viseli el, akiért az egész rendszer elvben létezik. Ki van szolgáltatva saját testének, működését sem ismeri, gyógyítását maga megoldani nem tudja, a test függetlenedik szándékától és akaratától. Kiszolgáltatottja a társadalmi és területi helyzetének: ettől is függ, hogy egyáltalán eljut-e időben az orvoshoz, tud-e tenni, lépni saját érdekében, és hogy hol és milyen ellátást kap. Az egészségügyi rendszerbe belépve az orvos rendelkezik felette, a beteg ki van szolgáltatva az orvos tudásának és hatalmának. Csakhogy az orvos maga is kiszolgáltatott helyzetben van, mégpedig több szinten is. Függ az egészségügyi rendszerben elfoglalt helyétől, az ellátás színvonalától, az orvosi hierarchiában elfoglalt helyétől. És bár a rendszerben egyértelműen az orvos áll a beteg „fölött”, a magyarországi félpiacon viszonyok miatt a paraszolvenciától való kétes-kettős függése révén a betegnek is kiszolgáltatott lesz valamennyire. A kiszolgáltatottsági lánc nem ér itt véget, hanem tovább vezethető felfelé, mivel a szocialista rendszerekben az orvos és az egészségügyi rendszer egésze is kiszolgáltatott volt a hatalmi és elosztási viszonyoknak: a költségvetésből a maradékul alapján részesedett, és a működés valamennyi szegmensében – az elosztási gyakorlattól a személyi politikáig – az egy párti hatalom tartotta kezében a döntéseket.

Kiszolgáltatottság ott jön létre, ahol az emberek nem tudják képviselni a saját érdekeiket, más rendelkezik velük, nincs beleszólásuk életük legfontosabb döntéseibe. A kiszolgáltatottságok hierarchiáját pedig – az adott társadalmi rend meghatározottsága mellett – felerősíti a tudatlanság, az információk és cselekvési lehetőségek hiánya. A kiszolgáltatottságról szóló könyvem ugyan az egészségügyet világította át, de a teljes szocialista rendszerre vonatkozott, hiszen nemcsak az orvosi szakmákban volt jellemző, hogy a „fensőbbség” belátásától és kegyétől függött egy adott szakma vagy ágazat helyzete, s hogy a döntésbe maguknak az érintetteknek semmilyen beleszólásuk, sőt még utólagos kontrolljuk nincs.

A társadalom egészségi állapota, az egészségügyi rendszer vizsgálata után két irányba vezettek tovább a válaszra váró új kérdéseim: az egyik az emberi élet társadalmi-biológiai fordulóira irányított, először a szülés-születés személyes és társadalmi gondjai felé fordultam. A másik kérdés csoportot kapcsán pedig – látva a radikális társadalmi-történelmi fordulatok hatását az életre és egészségre – közvetlenül fordítottam figyelmem az átélt történelem hatásainak kutatására, a társadalom megrázkódtatásainak családi és személyes válaszmódjaira, kitérve a perspektívát időben és térben. Segítettek korábbi kutatásaim leletei is, a tényfeltáró szociológiai módszerek, a jól kvantifikálható metódusok használata mellett ugyanis számomra mindig fontos volt, hogy megőrizsem közeli kíváncsiságomat az emberek iránt. Úgy jó kérdezni, hogy a kérdező és a kérdés ne fojtja el a válaszadók mondandóját, hogy ne előre gyártott válaszokat szedjek ki belőlük, hanem a saját szavaikkal mondassák el gondolataikat, érzéseiket. Ez természetesen nem egyszerűsítette az elemzést, nagyobb munkával járt, mint a matematikailag is modellezhető kvantita-

tív módszerek. Csakhogy rengeteget nyertem vele, s úgy érzem közelebb jutottam a valós problémák megértéséhez.

Szerettem az olyan egyszerű kérdéseket, mint a „Hogy érzi magát?”. Emlékszem egy idős parasztemberre, hetvennyolc éves volt, béna, szegény, rossz körülmények között élt. Amikor megkérdeztük, hogy „hogyan tetszik lenni?”, így válaszolt: „Ó! Hát én nagyon jól vagyok, köszönöm szépen. Itt vagyok, kint a levegőn, van étvágyam, tudok még enni, és úgy tudok örülni a jó kis napsütésnek is.” Amikor ugyanezt a kérdést feltettük egy fiatal, helyes, csinos tanítónőnek, ő így felelt: „Hogy is érezheti magát az ember a mai világban? Hát rémesen. Annyi baj fenyeget, annyi minden rossz történhet; nem tudom, mikor jön valami betegség, ami ledönt a lábamról.” Megdöbbenő volt a huszonhat éves, teljesen egészséges tanítónő, és az idős, beteg parasztember világlátásának különbsége. Az élethez és az egészséghez való viszony ilyen egyszerű kérdésekből is kihámozható. A világhoz fűződő belső viszony pedig gyakran képes áttörni a társadalmi helyzet és a történelmi múlt által húzott falakat. A fent idézett, életszerető, béna ember csaknem egészséges kortársát kérdeztük. Jó nyugdíjjal, magas iskolázottsággal, szép körülmények között élő hetvenes férfit. A „Hogy van?” kérdésre mondta: „Köszönöm – mondta –, jól vagyok, de minek?” – Látható, az öregség sem történik egyformán. Mégis, mi ad örömet, mi ad erőt a világ változásainak, terheinek elviselésére, vagy saját testünk változásának, öregedésének, romló állapotának elviselésére?

Több esetben is azt tapasztaltuk, hogy azonos társadalmi közegben, hasonló történelmi tragédiákat túlélő emberek között tűrőképességben, állóképességben, boldogságképességben, következőképpen egészségi állapotban is nagy különbségek voltak.

Az „énerő” elnevezést találtam legjobbnak arra, hogy kifejezzem azokat a lelki épiséget megőrző, életkedvet megtartó tulajdonságokat, azt a belső, ellenálló erőt, amelyek a belső terhekkal s megpróbáltatásokkal szemben megóvják az embert a testi-lelki felborulástól. Elkezdett foglalkoztatni az „énerő” forrása és hiánya. Kíváncsi voltam a gyökereire, hogy honnan eredhet, mi alapozza meg. A legegyszerűbb úton indultam el: azt gondoltam, hogy menjünk az élet kezdetéig, sőt még az elé. Talán ott indul minden, ami fontos, hogy születése előtt miként várják, majd hogyan fogadják a gyermeket, akarták-e, hogy életre keljen, vagy nem, örömmel várják, kétségbeeséssel vagy szorongással. Társadalmi változások-életfordulók kutatásába kezdtem. Mi az első életforduló, ha nem maga az életbe fordulás, amikor s ahogyan életet kapunk, megszületünk. És van-e annál nagyobb csoda, mint életet adni, gyereket szülni. Ez azonban társadalmi perspektívából csakúgy, mint egyéni életutat járva, korántsem ilyen egyszerű és közel sem egyértelmű.

A gyerekvárás módját és a gyerekek születésének körülményeit akartam kutatni, kicsit az intrauterin állapotot kutató pszichológusok nyomába lépve. A pesti agglomeráció szegényebb településein folyt a kutatás. Kérdezőink a védőnők segítségével felkeresték azokat az asszonyokat, akik a harmadik trimeszterben voltak,

megkérdeztük a férjeket is, és ott voltunk a szülés után. Interjúkat csináltunk a gyerekvárásról, a szülés eseményéről, és utána elmentünk még egyszer, amikor már nagyobbak lettek a gyerekek. Ez volt a legszebb kutatásaim egyike, még akkor is, ha helyenként súlyos bajokról szereztünk tudomást. A szülés-születés kutatását angol mintára – ahol 1935 óta végeznek ilyen felméréseket – egy nagyobb ívű, longitudinális folyamat kezdetének gondoltam. Szerettük volna nemcsak a várandósság és szülés körülményeit vizsgálni, hanem a megszületett gyerekek további sorsát is követni. A terv szerint ötévenként tértünk volna vissza, hogy lássuk a gyerekek felnövekedését, de pénz és energia híján erre nem volt lehetőség. Az eredeti kutatási terv is szerencsés véletleneknek köszönhetően jött létre, se az OTKA¹², se az Akadémia nem támogatt bennünket, viszont a Pest Megyei Tanács Egészségügyi Osztályának vezetője – aki mellett dolgozott Herczog Mária – látott benne fantáziát. A kutatásban lelkesen vettek részt a védőnők és a szülész orvosok, és igen sajnálatos, hogy folytatásra nem nyílt mód, hiszen a ritka alapismeretekhez juthattunk volna, ha olyan életutakat követhetünk nyomon, akiknek ismertük várandóssági idejét, a születését övező társadalmi körülményeket, s azt is, hogy megszületésük előtt miként várták őket (várták-e egyáltalán).

1988–89-ben folyt a kutatás, vagyis ma 22-23 évesek azok a gyerekek, akiknek a szüleit akkor felkerestük. Ifjú munkatársaim évek óta próbálkoznak, hogy folytassák ezt a ritka érdekes kutatást. Dávid Bea és Albert Fruzsina nyolcvanadik születésnapomra újra feldolgozták az anyagot, előkészítették az újbóli felvételt, és nagy örömmre sikerült pénzt is szerezniük hozzá az OTKA-n keresztül, vagyis folytatódhat, amit egykor elkezdtünk. Ennél szebb ajándékot kevés ember kaphat.¹³

SORS ÉS IDŐ

Utolsó kutatásomhoz az egészségi állapot vizsgálata nyújtotta a gondolatforrást. Láttuk – és nemzetközi szakirodalom is alátámasztotta –, hogy a társadalmi-történelmi változások milyen erős nyomot hagynak az egészségi állapoton. A rendszer-váltást követő nagy változásokban az is fontosnak látszott, hogy a szocializmus összeomlásával milyen lehetőségek nyíltak meg, és melyek tűntek el, az emberek hogyan voltak képesek alkalmazkodni ehhez a radikális társadalmi és gazdasági fordulathoz. Különösen érdekessé vált a családbeli reagálás, a válaszmódok megismerése, az „ősök” tapasztalatainak továbbélése, vagyis azoknak az „életstraté-

¹² Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (1986–2014).

¹³ Losonczi Ágnes: *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986; Losonczi Ágnes: *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít*. Közgazdasági Jogi Kiadó, Budapest, 1989; Losonczi Ágnes: *Utak és korlátok az egészségügyben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1998; Losonczi Ágnes: *Betegség és társadalmi ártalom*. Magyar Tudomány, 1987/9.

giáknak” a rejtett működése, amelyeknek köszönhetően a szülők és nagyszülők a XX. század korábbi radikális változásait túlélték. Az érdekelt, hogy van-e valami folyamatosság vagy ismétlődés a különféle megszakitottságokra adott viselkedési válaszokban.

Eredeti tervem szerint visszatértem volna korábbi kutatásaim ismert, felmért és feldolgozott terepére (Heves, Békés, Zala), ahol lett volna bázis, hogy a korábbi kutatások alapján megfigyeljük a bekövetkezett változásokat. Akkor kaptam először központi (OTKA-) támogatást, pénzünk azonban csak annyi volt, hogy egy budapesti negyedben indítsunk kisebb volumenű, de intenzív kutatást: szociológiai mintaválasztás módszerével, száz vállalkozói és száz családi mélyinterjút készítettünk.

Ezúttal is győzött az élet valósága a tudományos koncepció fölött. Az átélt traumák ereje, az elbeszélte életutak elevevége alakított a kutatási témán, s még a címet is megváltoztatta. A kutatás eredetileg a *Polgárosodás nyertesei és vesztesei* címet viselte, s ez is jelezte, hogy a rendszerváltás egyik radikális változására koncentráltunk volna eredetileg, elsősorban arra, hogy a piacgazdaság eljövetele milyen előnyöket hozott, vagy éppen miként szűkítette be, vagy lehetetlennítette el a meglévő vagy remélt lehetőségeket. Mivel szükségem volt az előzmények ismeretére, hogy megtudjam, a XX. század jelentős társadalmi, történelmi, politikai változásai miként éltek tovább három generáción keresztül, a szülők és a nagyszülők életútjáról is érdeklődtünk. A családi életutak elbeszéléséből megdöbbenő történelmi korrajzot kaptunk a teljes századról. A hetven értékelhető családirterjúből az derült ki, hogy mindössze négy család maradt változatlanul az eredeti társadalmi „helyén”, és a csaknem mindenkit érintő súlyos nehézségeken túl – háború, ostrom, megszállások – csak őket nem érte személyes meghurcoltatás. A maradék hatvanhat család esetében vagy a szülőknél, vagy a nagyszülőknél, vagy magánál a kérdezettnél tört meg a társadalmi folyamatosság a történelem forgandósága miatt. A hangsúlyok eltolódásával a megrázkódtató események megismerésével a kutatás címe is megváltozott, mert a kérdés immár a történelem és az egyedi ember viszonyára vonatkozott, hogy miként lehetett mindezt „Átélni, túlélni, megélni – élni?”

Az empirikus adatokkal megalapozott kutatásban az interjúk eredetileg csak magyarázó, értelmező, „illusztratív” szerepet kaptak volna. A munka során azonban az interjúk önálló életre keltek. Ezekben a XX. századi családtörténetekben rengeteg fájdalom, titok, kimondatlan szenvedés, szegény és trauma gyűlt össze, néha olvasni is fájdalmas volt. Engedtem erejüknek, mert – ahogy a könyvben fogalmaztam – „nem akartam kódvagdalttá változtatni az érzékeny, átélt szövegeket”. Kutatói pályámon először, kizárólag interjúkkal dolgoztam tehát. Talán ezért sem mertem két évig kiengedni a kezemből a könyvet, mert úgy éreztem, ha „csak” szubjektív interjúkkal dokumentálom, nincs eléggé megtámasztva, amit állítok. A könyv végül a *Sorsba fordult történelem*¹⁴ címet kapta, s ha egyetlen szóban kellene meg-

¹⁴ Losonczy Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Holnap, Budapest, 2005.

fogalmaznom, hogy miről szól, akkor az a traumatizáció volna. Közvetlen hatását tekintve valamennyi munkám közül talán ez ért el a legszélesebb körben sikert. Sokan forgatták, sokfelé hívtak előadni, különféle intézményekbe, egyetemekre, iskolákba. A legkülönbélebb helyeken vitatták meg, s a kutatásunk példáját követve családtörténeti kutatások indultak. Több beszélgetésem volt tévében, rádiókban, szép visszhangja volt az újságokban is. A megmerevedő politikai állóháborúban több oldalról is kerestek, hívtak beszélgetni, sok mindenkinek vált fontossá, amit a kutatás felszínre hozott.

Ha nem hagyom, hogy fellelt élettapasztalatok élő anyaga vezesse a kezemet, ha mindenáron ragaszkodom az eredeti kutatói elképzelésekhez, soha nem jutok a XX. századi magyar történelem olyan mélységeihez, mint így. Emlékszem, egyszer találkoztam a szociológia módszertanának egyik legnagyobb alakjával, Paul Lazarsfelddel¹⁵, és elmondtam neki a tapasztalatomat, hogy a kutatásaim során nem mindig jöttek be a hipotéziseim, olykor máshová jutottam, mint ahová indultam. „Gratulálok – mondta erre –, ez azt jelenti, hogy nem akarta mindenáron a saját előzetes feltételezéseit és elképzeléseit ráerőltetni a valóságra.” Ebben a pesti kutatásban a folyamatosságot kerestem, és megtörettetést találtam. A jelent akartam megérteni, de a jelenvaló múlttal szembesültem. Az egyéni sorsok révén arra derült fény, hogy a társadalmi különbségek szociológiai mélységeinél olykor mélyebb hasadást okozott a történelem, a külső-belső hatalmi erők önkénye szerint bekövetkezett változások sora. Hogy mikor, ki volt rab és ki rabtartó, hogyan cseréltek helyet az áldozat és az üldöző, hogyan emelt fel és süllyesztett le az önkények változása egyéneket és csoportokat, osztályokat és rendeket, magasból a mélybe, mélyből a magasba, súlyos és tartós sérüléseket okozva oly sok embernek az egész társadalom kárára.

A felmérés idején – az 1990-es évek elején – valóságos múltrobbanásként törtek a felszínre a különféle traumák. Egyszerre váltak láthatóvá a legkülönbélebb módokon elszenvedett, soha be nem gyógyuló sebek. A sérelmek felidézése gyakran fordította egymással szembe az együtt élőket, hiszen a traumákat nemcsak kimondani volt nehéz, hanem meghallgatni is. És fájdalmas tapasztalat volt a sokféle szenvedés feldolgozása. Ez volt az utolsó, eleven társadalomkutatásom.

Hetvenhét éves koromban beadott – szerintem igen szép – pályázatom visszautasítása után eldöntöttem, abbahagyom: kutattam már eleget, kutassanak mások, elsősorban a fiatalok. Adósságaim is voltak. Könyveim recenzensei közül többen is felvetették, hogy miért nem foglalom össze, mit gondolok a kutatásaimban és munkáimban oly fontos szerepet játszó idő fogalmáról. Rászántam magam. Nem kellett kivonulni külső terepre, könyvespolcommal körülölelt íróasztalomnál lehetett a belső terep sűrűjébe hatolnom. Az idő mindig is jelen volt kutatási témáimban: a zenében, amely az időbeliség művészete, az életmódban, amely nem érthető meg

¹⁵ Paul Lazarsfeld (1901–1976), osztrák–amerikai szociológus.

az idő dimenziója nélkül, az egészségi állapotban, amely a biológiai és társadalmi idő terhét és lehetőségeit hordozza; az életfordulóknál, mert empirikus kutatásaim az életidőről, a születésről és az öregségről, az élet kezdetéről és zárulásáról is szóltak; legutolsó kutatásomban pedig a múlt jelenének és a jelen jövőjének kérdéseivel szembesültem. Ezeket a témákat gondoltam át és tovább *Az ember ideje* című könyvemben.¹⁶ Számos beszélgetést folytattam a munka két éve során, de a kötetben egyetlen valódi interjú sem található. „Megkérdeztem”, mit mond erről Thomas Mann, Szent Ágoston, Borges, Heidegger, Eliade – hely sincs, idő sincs felsorolni, hogy kikkel folytattam dialógust, ki mindenkinek a könyve vett körül. Sok fontosat árultak el, és magam is eljutottam néhány érdekes gondolathoz. Mi az idő? Merről merre folyik? Körkörösén halad, vagy érinthetetlen folyamként árad előre? Miért és miként küzdünk vele? Fölébe kerekedhetünk, vagy mindig legyőz bennünket? Ezeket a kérdéseket próbáltam a maga módján körüljárni. Öreg színészek szokták eljátszani utoljára kedves szerepüket; az én jutalomjátékom ennek a könyvnek a megírása volt, nyolcvanadik évemre. Nagy élményt jelentett az írása, megkínlódott és szépséges gondolatok között, de hogy kinek mit jelentett az olvasása, az nem csak a könyvtől függ.

¹⁶ Losonczi Ágnes: *Az ember ideje. Esszék az időről*. Holnap, Budapest, 2009.

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Losonczi Ágnes tanulmányainak közreadását több okból is fontosnak gondoljuk. Részben azért, mert egy nagyívű tudományos pálya, egy iskolateremtő szociológus szellemi alakulásának, formálódásának, megtett útjának állomásait jelzik, amelyek önmagukban is fontos, érvényes és maradandó írások. Másfelől visszaadják annak a korszaknak a hangulatát, tájékozódási lehetőségeit és dinamikáját, amelyben olyan kérdéseket kellett felvetni, mint például a dzsessz, a beat, a népzene szerepének átgondolása erősen telített kultúrpolitikai térben – de akár az életmód vagy az egészség összefüggését a sokszor drámai társadalmi változásokkal, amelyekre ilyen felkészültséggel, határozottsággal és „terepkutatások” sorozatával mások nemigen tettek kísérletet. Személyes és eszme- és társadalomtörténeti dokumentumok tehát ezek az írások, amelyek egykor megjelentek, ám az érdeklődők számára ma már nehezen hozzáférhetőek azok a folyóiratok, amelyekben ezek a művek az 1960-as évek elejétől napvilágot láttak, így a kötetbe szerkesztés mellett döntöttünk.

A szövegeken csak minimális változtatásokat hajtottunk végre, helyenként rövidítésekkel tettük áttekinthetőbbé az írásokat, és megmaradtunk a megjelenés idején érvényes forrásmegjelölési eljárásnál. Helyenként lábjegyzetekben magyarázatokkal segítjük a megértést, az írásokat pedig tárgyuk szerint rendeztük ciklusokba, nem időrend alapján. A tanulmányok elején található első megjelenésük helye, a könyvet pedig Losonczi Ágnes műveinek bibliográfiája zárja.

Terveink szerint a kötet egy sorozat első darabja, amelyet egy újabb könyvben portrék, interjúk követnek, majd pedig egy következőben kutatási tervek, előadás-vázlatok, műhely-forgácsok és reflexiók kapnak helyet – egy érdeklődő, gondolkodó, a társadalom alakulásának újabb és újabb kérdéseire a tizedik ikszben is elevenen reflektáló tudóstól.

I. ÍRÁSOK A ZENÉRŐL

EGY ZENESZOCIOLÓGIAI KUTATÁSRÓL¹

1963–64

A zene történetéről, a zenét teremtő nagy alkotókról és mesterművekről sok szó esik. Könyvek látnak napvilágot zeneszerzőkről és zenéjükéről, esztéták és történészek közelítik meg sok oldalról, értik, értelmezik, magyarázzák és elemzik a művészet, a hatás, a maradandóság kulcsát, titkait, segítik a zene megértését és megközelítését. Arról azonban, hogy vajon a zene, a szó *teljes* értelmében hogyan él a mai társadalomban, megközelítően sem tudunk annyit, mint a zenéről. Pedig lehet-e érdektelen, hogy akikért, és akik számára a zene létrejött, mit és miért fogadnak el, mit és miért utasítanak vissza belőle.

A mai társadalmi átalakulás² különösen fontossá teszi azt a kérdést, hogy vajon az újonnan megnyíló művelődési és művészeti lehetőségekkel élnek-e az emberek, hogy a világ átforgalmazása közben hogyan alakul át az ember, az ember belső világa, és hogyan válik képessé arra, hogy magáénak tudott anyagi javak mellett, magáénak akarja és vallja a művészet legnagyobb értékeit is.

Éppen ez az a kérdés, amivel zeneszociológiai kutatásaink foglalkozni kívánnak. Ismeretes, hogy a szociológiai kutatások hazánkban, hosszabb némaság után csak most kezdenek újra megindulni, és ezen belül a művelődés- és művészetszociológiai kutatásokat még inkább a feladatok és módszerek keresése, mint az elért eredmények jellemzik.

A zeneszociológia tárgyának meghatározása és értelmezése nemcsak nálunk tisztázatlan és vitatott, hanem azokban az országokban is, ahol nagy apparátussal folynak ilyen irányú kutatások, zeneszociológia címen a legkülönbözőbb tudományos elképzelések és irányzatok látnak napvilágot. Zeneszociológiának tartják a társadalmi szemszögből feldolgozott zenetörténetet éppúgy, mint a művek olyan esztétikai elemzését, amely az ihlető és befogadó társadalom befolyására és hatására is kitér. A zeneszociológia keretébe sorolják az úgynevezett hangrendszer-szo-

¹ Megjelent: *Magyar Zene*, 1964/3. (Az itt olvasható szöveg az eredeti némiképp rövidített változata.)

² Az utalás az 1960-as évek elejére vonatkozik. (*A szerk.*)

ciológiát (Tonsystemsoziologie), amely a hangrendszerek fejlődését a társadalom fejlődésére igyekszik visszavezetni. A zene pszichológiai hatásának megfigyelését és mérését is gyakorta sorolják e tudományág körébe. Egyes kutatók spekulatív úton, a modern szociológia fogalmi apparátusa segítségével sajátos zeneszociológiai rendszereket építenek fel, mintegy önálló „zeneközpontú” társadalmat hozva létre. Az empirikus kutatások általában vagy erősen extenzív és a felszínen maradó közvélemény-kutatási jellegűek, vagy intenzívek és kis csoportokban évekig tartó pszichológiai kísérletekkel a zene hatásának megközelítésére irányulnak.

Az általunk megkezdett kutatások tárgya és következésképpen módszerei jelentősen eltérnek az irodalomból ismert korábbi kutatások célkitűzéseitől.

Nem vizsgáltuk például eddig, és a jövőben sem kívánjuk vizsgálni, hogy milyen biológiai vagy pszichológiai tulajdonságok visznek valakit közel a zenéhez (és milyen fajta zenéhez), vagy taszítanak el, illetve tartanak távol tőle. E téma ugyanis inkább az egyéni-lélektan, a képesség és adottság-vizsgálatok tárgykörébe tartozik, tehát a pszichológia, szűkebben a zenepszichológia hatáskörébe, mint a szociológiába. Mi, vizsgálataink során eltekintünk az egyén alkati, pszichikai sajátosságaitól, figyelmünket, a zenei válogatás *társadalmi meghatározottságára*, összefüggéseire fordítjuk, tehát arra, hogy a társadalmi lét hogyan függ össze a társadalom egyes tagjainak a zenei igényeivel, ízlésével.

Nem vizsgáltuk és a jövőben sem akarjuk vizsgálni a zene közönségének, a zene funkciójának történeti múltját. Nem mintha nem törekednénk bizonyos történetiségre, de bennünket a mai helyzet érdekel, a mai magyar társadalom emberének zenével kapcsolatos magatartása, és csak addig és ott törekedünk a múlt kapcsolatainak a felderítésére, ahol erre a mai állapot magyarázatához szükségünk van.

Vizsgálatunk elvezet a zene funkcióinak megismeréséhez, a különböző műfajok befogadói köréhez, de nem tér ki sem szándékában, sem eredményeiben arra, hogy milyen „konkrét” hatást vált ki az alkotás, hogy mi történik a zene és hallgatója között. Az ilyen irányú kísérletek ismereteink szerint nem hoztak megbízható eredményeket, mert hogyan lehetne „mérni” a zene hatását, amikor erről szavakban számot adni úgyszólván lehetetlen, hiszen a tudatba erőszakkal feltornázott fogalmak is csak elenyészően csekély részét tükrözhetik a hatás teljességének. Hogyan lehet valamilyen kvalitatív, vagy különösen a korszerű szociológiai kutatáshoz oly nélkülözhetetlen kvantifikálható eredményt elérni, amikor ugyanannak a zenének jóformán annyiféle hatása van, ahány ember hallgatja, sőt még egy embernél is ugyanaz a zenemű különböző időben különböző hatást vált ki.

A zenemű értékéről, a művészi hatást kiváltó komponensekről csak a művek esztétikai elemzése adhat képet. A hatást, amelyet a mű kiváltott, a pszichológia, a hatáspszichológia vizsgálhatja. Mindkét megközelítés, még ha társadalmi szempontokat vesz is figyelembe, akkor sem tartozik a szociológia körébe. De nem lehet véletlennek tartani azt, hogy a zenepszichológia is elsősorban a zenei alkotás, a zenei képességek vagy a zenetanulás pszichológiájával foglalkozik, és e téren ért el

jelentős eredményeket, míg a zenei hatás pszichológiájának vizsgálata idáig megbízható eredményeket úgyszólván nem hozott.

A zene és az ember, a zene és a társadalom kölcsönös kapcsolatának tudományos megközelítése igen sok úton történhet. Az út, amelyen mi elindultunk és továbbra is haladni kívánunk, nem az alkotók oldaláról, nem is a művek, vagy műfajok elemzéséből indul ki, hanem a műveket, zenei irányzatokat elfogadó vagy elutasító emberek oldaláról, a zenével élő, azt befogadó társadalomtól vezet a zenei műfajok, alkotások felé. Itt keressük a vonzás és taszítás miértjét, az okokat és indítékokat, a zenei szükségletek *intenzitását*, a zene mai társadalmi *funkcióit*, a válogatás, vagyis a zenei ízlés társadalmi meghatározottságát és törvényszerűségeit.

A zene funkcióit és az egyes mai társadalmi rétegek ízlésvilágát két oldalról kívánjuk megközelíteni: egyrészt a zenei terjesztő és közvetítő intézmények kisugárzó hatásának elemzése útján, másrészt azoknak a bonyolult társadalmi kölcsönhatásoknak és tényezőknak a vizsgálata útján, amelyek kialakítják a zenét befogadók differenciált csoportjait.

Módszerünk az empirikus kutatás, amely a valóságot méri és vizsgálja, a kérdezés, megfigyelés és kísérletezés egymást kiegészítő és ellenőrző módszerét alkalmazza. Az első lépésnél, a felvételi kör meghatározásánál a matematikai statisztikában kidolgozott mintavételi módszereket használjuk fel, hogy a jelenségek véletlen halmazából a társadalmi törvényszerűségekig jussunk el. A vizsgálatok eredményeinek hasznosíthatósága, általánosíthatósága szempontjából nagy a jelentősége annak, hogy a kiválasztott kör jól jellemezze az adott társadalmi réteget.

A zene életének és szerepének megközelítése változatos módszerek alkalmazását követeli meg. Még ha nyilvánvalóan azonos kérdések érdekelnek is bennünket, akkor is egész más módon kell előkészítenünk és lefolytatnunk egy felvételt pl. egy fővárosi nagyüzemben és egy viszonylag zártabb, teljesen más feltételek között élő falusi közösségben. Más megközelítést igényel még azonos társadalmi rétegek esetében is például értelmiségieknél egy fővárosi felvétel, vagy egy mezőváros hasonló körének vizsgálata. Nincsenek általános érvényű sémák, amelyeket sikerrel alkalmazhatunk minden helyzetben. A hipotéziseket és az ezekből következő módszereket éppen a különböző társadalmi rétegek és közösségek struktúrája, hagyományai, kulturális ellátottsága stb. alapján kell kialakítanunk. Erre kötelez egyrészt a társadalom rétegeinek különfélesége, másrészt a zene szerepének sokoldalúsága.

De nemcsak az azonos problémákat kell az egyes társadalmi rétegeknek megfelelő módszerekkel megközelíteni, hanem meg kell találni az egyes rétegekre jellemző problémákat is, feltárásuk megfelelő módszereit is. Lássunk erre két példát.

A falusi kutatásoknál különösen érdekelt bennünket, ennek következtében erős hangsúlyt kapott, hogy milyen a hagyományos zene, a folklór és a műzene viszonya. Ismeretes, hogy a falu sajátos fejlődése, kulturális ellátottsága, illetőleg elhatároltsága és az adott művelődési színvonal következtében, nemes zenével más formában, mint népdallal úgyszólván nem találkozunk. Tehát csupán olyan művé-

szi kifejezési formával, amelyet a falu éppen a városiasodás törvényszerű folyamatában, mint „régit”, túlhaladottat, teljesen vagy majdnem teljesen már levetett. A „fejlődés” ebben az esetben az esztétikai szempontból kevésbé értékes vagy értéktelen városi zenei „tömegkultúra” átvételében jelentkezik. Ennek a fejlődésnek azonban útjában áll az az intézményes kultúrpolitikai irányzat, amely a zenei nevelés alapelvevé és kiindulópontjává a népzenei tette, azt, amelyen a falu fejlődése során mint a régi életforma megnyilvánulásán már túllépett. Hogyan dolgozzák fel a falu társadalmának különböző rétegei és különböző helyzetű és eredetű tagjai a fejlődés és tudatos ellenhatás e kettősségét és ellentétes irányzatait. E téma vizsgálatánál például a kérdezős módszerrel egyáltalán nem tudjuk hasznosítani, itt csaknem néprajzi pontosságú felvételekre van lehetőség a falu dalrepertoárjáról, az éneklési alkalmakról, természetesen a társadalmi tényezők alapos figyelembevételével. Mint ahogyan a kísérlet módszerét akarjuk alkalmazni annak a kutatásnál, hogy falun a fejlődés vajon szükségképpen a városi selejtkultúra átvételén, majd hosszú művelődési folyamaton át vezet-e a tényleges művészeti értékek felé, vagy elképzelhető-e valamilyen „egyenlőtlen fejlődés”, pontosabban ugrásszerű fejlődés a művelődésben, az igényes művészet befogadásában ott, ahol a népdal még teljesít valamilyen tényleges funkciót, és nem pedagógiai céllal átültetett formájában létezik.

S hogy egy másik jellegzetes példát említsünk: a zenekedvelők körének vizsgálatánál szeretnénk többek között választ kapni nemcsak arra a vitatémára, hogy az avantgárd szobrász, vagy az elmélyült konzervatívizmus-e a „jobb” (tapasztalatunk szerint mindkét magatartásnak alapos társadalmi indoka, sőt, horribile dictu! hasznos funkciója van), hanem arra a zenei közvéleményt joggal foglalkoztató kérdésre, hogy a mai zeneszerző megértése és elfogadása terén hogyan lehet megtalálni ugyanúgy a kapukat, mint ahogyan a tömegizlés áramából keressük az átjárókat az igényes zene felé. A mai zeneszerző számára ez az értetlenség különösen nyomasztó. Sohasem volt hálás feladat a kortársak számára zenét szerezni, mivel a kor igazi zenei kifejezése nem mindig adekvát azzal, amit a kortársak hallani szeretnének önmagukról vagy a világról. A korszerűség és a közizlés nem mindig feleltek meg egymásnak. Ehhez járul ma még az is, hogy a ma élő zeneszerzőnek bizonyos értelemben az egész zeneirodalom a „vetélytársa”, 400 év kikristályosult zenéjének áradása közepette kell megtalálnia a helyét a nap alatt és valamilyen, mégoly keskeny utat a közönséghez. És éppen itt kínoz a technika jóvoltából kialakult személytelenség, a közvetlen kapcsolat, a lelkesítő kör hiánya, a „kiknek írni” reális és nem eszmei kérdése. A mai zeneszerző bizonyos fokú elszigeteltségének problémája tehát egyszerre esztétikai és szociológiai jelenség, melynek megoldása is csak a kétoldalú megközelítéstől remélhető.

A fenti két példából – amelyet számtalan hasonlóan fontos problémából ragadtunk ki – is kiténik, hogy nem valamilyen statikus tényregisztrálásra törekszünk a kutatások során, hanem a fejlődés dinamizmusa, a fejlesztés lehetősége az, amire

minden egyes vizsgálatnál törekszünk. És még egy, ami az egész munkát alapjában indokolja, s egy zenetudományi folyóiratban szinte felesleges hangsúlyozni: azt a meggyőződésünket, hogy a zene értelem-, érzelem-, hangulat- és gondolatformáló jelentősége sokkal nagyobb annál, mint ahogyan jelenleg a köztudatban él. Hatása a szavakban megragadható gondolatnál mélyebbre nyúlik, és mivel jelenléte állandó, formálja az emberek érzelem és hangulatvilágát, ezzel befolyásolja társadalmi közérzetüket, és sajátos elvont, áttételes módon tükrözi és jellemzi az ember és a világ kapcsolatát. Természetesen sohasem volt kétséges, hogy nem minden zene képes arra, hogy az embereket a világ jelenségei iránt befogadóképessé tegye. A szűk értelmű, keskeny érzelmi skálájú zene nyilván nem múlhatja felül önmagát, és nem válthat ki többet annál, mint amennyit ad.

Ezért szerepelt a kutatásainkban annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a zene milyen helyet foglal el a művelődésben, az emberek érdeklődési körében, tapasztalhatunk-e valamilyen összefüggést az egyes zenei műfajok kedveltsége és az egyéb művelődési igények között. Különösen érdekelt bennünket az, hogy az aktív zenélésnek van-e valamilyen társadalmilag igazolt sajátos emelő szerepe. Eddigi vizsgálataink igen világos választ adtak ezekre a kérdésekre, de a megnyugtató eredmények elérése érdekében természetesen szélesebb körben tovább kell folytatni a hasonló jellegű kutatásokat.

Ez alkalommal nincs módunk arra, hogy az egyes zenei műfajok kedveltségére és a művelődés egyéb területeivel való összefüggéseire részletesen kitérjünk. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy már az első üzemi felvételünk tanulságai sok fontos összefüggésre hívták fel a figyelmet, például a komolyzene és a népdal, illetve a dzsessz kedvelése közötti kölcsönös kapcsolatokra, és másfelől a silányabb könnyűzenének a nívósabb zenei igények felkeltését akadályozó szerepére. Hasonló eredményekre vezettek az egyes zenei műfajok kedveltsége és az irodalmi, színházi, képzőművészeti stb. igények közötti összefüggések megállapítására irányuló kutatásaink. Kitűnt például, hogy a szimfonikus komolyzene szeretete mennyire szorosan kapcsolódik az igényes irodalom és a költészet kedveléséhez, de már a kétoldalú kapcsolat intenzitása nem egyformán erős: a komolyzene kedvelőinek táborában erősebb az igény a magasabb szintű művelődés más ágai iránt, mint megfordítva, az igényes irodalomkedvelők között, a komolyzene irányába. A korrelációs vizsgálatok ugyanakkor érdekes tartalmi különbözőséget mutattak például az operakedvelők és a szimfonikus zene kedvelőinek köre között, ahol az előbbiek ugyancsak érdeklődőbbek más művészetek iránt, de a vizuális, cselekményes, romantikus érdeklődés jellemzi őket.

Különös figyelmet érdemelt kutatásainkban a komoly és könnyűzene határán elhelyezkedő két műfaj, a dzsessz és népdal kettős arculata. Ezeket olyan „híd-jellegű” műfajoknak lehet tekinteni, amelyek két irányban is szolgálhatják a haladást. A dzsessz, amely szélesebb kört vonz, s a népdal, amelynek köre szűkebb, egyaránt vezet előre és vissza, előre az igény és vissza az igénytelenség felé. A népdal épp-

úgy kiemelheti és irányíthatja a követőit a magasabb igények felé, mint ahogyan tánc kísérelő funkciójából következőleg az igénytelenség forrása is lehet. S e jelenséget akkor sem lehet figyelembe nem venni, ha a „magasabb” ítélet szempontjából az ízlés eklekticitása fölött pálcát szokás törni. Az eklektikus ízlésű, válogatni nem tudó csoport tulajdonképpen – tapasztalatunk szerint – a nálunk élő és ható kulturális és technikai forradalomnak sajátos terméke és eredménye. A tudatos válogatási készség még nem fejlődött ki, de a különböző hatásokra már keverik az értéket az értéktelennel, és állandóan mozgó dinamizmusukkal magukban hordják az érdeklődés tágulásának állandó lehetőségét, a fejlődés perspektíváját.

Ehhez a gondolatkörhöz társul az aktív zenélés jelentősége is. Az összefüggések vizsgálatából kiderült, hogy azok, akik valaha, valamilyen módon muzsikáltak, de még szakmai érdeklődésük tekintetében is, általában csoportjuk kiemelkedő tagjai közé tartoznak. A számok tükrében lemérhettük, hogy a zene gyakorlása olyan képességeket fejleszt ki, amelyek többet adnak a zenélés, illetve éneklés örömeinél – bár ez sem kevés –: nagymértékben fejlesztik az emberek értelmi, érzelmi, koncentrációs és asszociációs képességeit. Az aktívan zenélők nemcsak egyéb kulturális igényeik, a költészet, irodalom, színház terén mutatták a legigényesebb képet, de feltűnően magas arányban vettek részt a szakmai továbbképzésben is. Az összefüggések természetesen a csoportokban uralkodó számszerű törvényszerűségeken alapulnak, a vizsgált csoportok legfőbb tendenciáit tükrözik, általános érvényűek, amitől eltérhetnek egyedi esetek, de az egész sokaságra vonatkozóan jellemző érvényűek.

Mi a zenével a maga teljességében akartunk foglalkozni, minden funkciójával és minden megjelenési formájával együtt. A zene sokoldalú szerepet tölt be a társadalomban, és sok arca van. Ez a sokoldalúság arra kötelez bennünket, hogy a maga teljességében vizsgáljuk életét és szerepét. A szociológusnak a valóságot a maga teljességében kell vizsgálnia, meg kell figyelnie és meg kell értenie így például a zene sokoldalú funkcióját is „sine ira et studio”, mert ha a tények feltárását bármily elfogultság alapján szervezi, könnyen meghamisíthatja azokat, és akkor nem adhatja meg az esztéta, a pedagógus a kultúrpolitikus számára a valóság, a valóságos mozgás nélkülözhetetlen támpontjait.

Ezek a megfontolások készítették bennünket arra, hogy kutatásunkat ne csak a műértő közönségnél végezzük, hanem a társadalom valóságos struktúrájának megfelelő legnagyobb tömegű dolgozó rétegeknél.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy a zene és a társadalom viszonyában egyedüli értékmérőként a zene esztétikai értékrendszerét alkalmazzuk, és ezért jelentőséget és figyelmet csak a tudatos műélvezetnek tulajdonítsunk, míg a zene összes többi funkcióját, például a szórakoztató, munkakísérelő stb. jellegét mint „szükséges rosszszat” elutasítjuk, vagy tudomásul se vegyük. Pedig – s ezt megfigyelések egész sora bizonyítja – nyilvánvaló, hogy azonos esztétikai értékű zeneművek néha egészen különböző funkciót töltenek be, míg különféle esztétikai értékű művek funkciója

azonos lehet. S míg esztétikai szempontból – legalábbis bizonyos nagyságrendben – viszonylag vitathatatlan az értékskála, addig az egyes funkciók fontossága sokkal kevesebb egyértelműséggel állítható sorrendbe, sokkal kevésbé összemérhető. Így például helytelen lenne azt vizsgálni, hogy a zene munkasegítő funkciója alacsonyabb vagy magasabb rendű-e az esztétikai funkcionál.

A zene a mai társadalomban sajátos módon modern formákban újjáalakított ősi funkciókat, és kialakított új funkciókat, amelyek hagyományos módon élnek tovább.

Vizsgálataink során megkíséreltük az egyes funkciók jelentkezését és helyét az adott társadalmi rétegeknél nyomon követni. Azért tartjuk fontosnak a funkciók tanulmányozását, mert a válogatás jellegét is elsősorban ez határozza meg: mire kell, mire szolgál a zene, milyen szükségletek kielégítését várják tőle, hiszen ennek alapján válogatnak a különböző lehetőségekből a belső és külső diszpozíció alapján. Ezt nem szabad összececerélni az esztétikai értékskálával, amely az esztétikai élményadás intenzitását méri.

A zene jelentősége és szerepe alapvető változáson ment át azzal, hogy a zene az ipari korszak termékévé vált. Ez a megváltozott szerep egyszerre váltotta ki a peszsimizmust, amely a zene elgépiesedésében egyfajta dekulturnálódási veszélyt lát, és az optimizmust, amely új nagy lehetőségek eljövételét köszönti a gépzenei lehetőségekben. A pesszimizmus és az optimizmus is egyaránt indokolható.

Azt a történelmi folyamatot, amelyet első fázisában az alkotó-előadó-hallgató egysége és azonossága jellemzett, és amelyet második fázisában a munkamegosztás kialakulásával az alkotó, előadó és közönség különválása jellemez, a zene gépi közvetítőeszközei újabb áttétellel tovább bontják: a művészet hagyományos átadását megfosztják eredeti, személyes jellegétől, s a közvetlen, ihlető, serkentő kapcsolat helyébe a személytelen gép lép. A zenehallgatás fő formájává a gépzene válik. Az elszemélytelenedés, a tömegesedés, a könnyű hozzájárulás lehetősége módosítja a zene funkcióját, jelentőségét, sőt értékét is, ebből következik a zene funkciójának korunkban bekövetkezett egyik legerősebb megváltozása.

A gépzene sokat elvesz és ugyanakkor sokat is ad. A művésztől és a közönségtől is egyaránt elveszi a személyes kapcsolat bensőségességét. De, míg elveszi a művésztől a személyes kapcsolatot pár száz emberrel, megadja a lehetőséget, hogy százazrekhez szóljon, és maradandóvá tegye azt, ami a gép nélkül a pillanattal elszáll. A hallgatótól elveszi ugyan a felkészülés ünnepélyes izgalmát, de megadja a nagy művek átélésének és újraátélésének mindennapi otthoni közelségét. Igaz, hogy ezzel a mindennapisággal, a könnyű hozzájutás lehetőségével elveszi a művészet ünnepi jellegét, s a nagy zenei élmény helyett az állandóan „narkotikumként” duruzsoló zene önt el mindent, s a hétköznapiságban sokszor elvész az értelem és a lényeg is, de ugyanakkor a zenehallgatás lehetőségei rendkívüli módon kitágultak. Nemcsak térben, hanem időben is. Nemcsak arra van lehetőség, hogy a Föld legtávolabbi pontjáról hallhatóvá – és halhatatlanná – tegye a legnagyobb művészek

produkcióit, hanem arra is, hogy a XVI. század zenéjét éppúgy maivá tegye, mint a tegnap született zenei alkotásokat. Ma az egyszerű rádióhallgató is nagyobb zenei lehetőségekkel rendelkezik, mint hajdanában a művészetkedvelő fejedelmek összessége, s a zenéhez nem értők több értékes zenét hallgathatnak, mint régen a legigényesebb zenére specializált ínyencek. Tehát amit a gépzene az élő zenével szemben intenzitásban veszít, azt visszanyeri azzal, hogy a családi otthon bensőséges résztvevőjévé válik.

Átalakult a zenehallgatás jellege és ezzel együtt a zene által betöltött társadalmi funkció is. Hogy e változás mérlege végül is milyen irányban billen, hogy gazdagítja-e az embereket, több, értékesebb élményt ad-e, vagy kevesebbet, ennek egyenlege nem vonható meg, mert ez a több-kevesebb nem ugyanaz, hanem egyszerűen más.

A zene számtalan funkciója közül most még egy eleven funkciót szeretnénk megemlíteni, és ez a zene kapcsolata a munkával. Falusi, üzemi vagy értelmiségi körben végzett megfigyelések sorozata bizonyítja, hogy a legprimitívebb fizikai munkától, a legbonyolultabb agymunkáig, milyen erős a zene jelenléte és igénye. Ez a funkció a zene születése óta él és változatos formákban újraéled. Az emberek igen jelentős része igényli a munka elvégzéséhez a zenét, és a zene inspiráló segítséget is ad a munkájával birkózó ember számára. Ez persze nem a koncerttermek áhítatos ünnepi zenéje, de a zene legelemibb, legősibb funkcióját teljesíti, még ha munkaruhában és nem ünneplőben jelenik is meg. A parasztoknál, a közös munkára gyűltek spontán kedveslő éneke az együttdalolás örömeivel könnyíti a munka nehezét. Ezek a dalok esztétikailag a legjobb esetben kétes vagy vegyes értékűek, mégis a zene társadalmi funkciója szempontjából jelentősek. Vagy az alkotómunkával küzdő szellemi munkás, aki egy matematikai program kidolgozásánál, vagy egy nehéz konstrukció gondolati problémáján rágódva szükségét érzi a munka közben szóló zenének, nem fogja ugyan fel teljes értelmével, nem figyeli a zene építkezésének értelmét, szépségét, de miközben tudatával a közvetlen feladatra koncentrálni, vajon a tudat háttérében nem éppen ez a zene segíti elrendezni, kitisztítani a gomolygó gondolatokat? Ez a zene formáját tekintve ilyenkor „hangkulissza” ugyan, de funkciója, mint a szellemi alkotás segítője, valóban degradálja-e a zenét? Nem kétséges: az igazi zene műkinccs, áhítattal és teljes odaadással kell közeledni hozzá. De amióta a zene adománya az embereké, azóta mind a mai napig elválaszthatatlan a munkától, és talán funkciói közül nem is ez a legkevésbé fontos.

A zenei közvélemény figyelme csakis a zenei alkotások esztétikai, intellektuális értékeire irányul. Ezt tekintik nemcsak a zene egyedüli funkciójának, hanem a zene legfőbb megnyilvánulási formájának is. Kétségtelen, hogy az élet totalitását csak a műrecek fejezik ki, és ezek megértéséhez nemcsak felkészültség, hanem teljes diszpozíció is kell. De nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy a zene a legtöbb ember számára úgy és akkor nyújtja a legtöbbet, amikor nem az életétől különvált, csodált gyönyörűség, hanem életének természetes része, ami segíti, hogy

jobban fejezze ki önmagát, gazdagítja és könnyíti életének mindennapját, segíti a fáradtság feloldásában és a pihenésében.

Az egyes zenei funkciókat a művek és a műfajok igen széles skálája tölti és töltheti be. Hogy mindezekből a társadalom egyes tagjai és csoportjai mit és miért választanak, egyik legfontosabb kérdése szociológiai kutatásunknak.

Ez vezet vizsgálatunk következő sarkpontjához, amely a zene funkciója mellett és azzal együtt adja meg a társadalom zenei képét, s ez a válogatás és ízlés tendenciáinak elemzése.

Az ízlés mint fogalom, a tetszés, nemtetszés, a választás, elutasítás, a megfelelés, meg nem felelés kérdéseit foglalja magában, egy olyan részben spontán, részben tudatos készséget, amelynek alapján az adott társadalom tagjai a sokrétű kínált zenei produktumból kiválasztják önmaguk számára a megfelelőt.

Kérdés az, hogy vajon a zene szociológiai jellegű, szociológiai szemléletű vizsgálatában az ízlés valóban olyan jelenség-e, amelynek megfigyelésével feltárhatjuk a társadalmilag jellemző összefüggéseket.

Az ízlést általában egyéninek, spontánnak tartják, a művelődési szint határozza meg és alakítja ki alapvetően a válogatási készséget. Az egyéntől független, úgynevezett szimbólumrendszerek, az alakuló vagy kialakult értékek, amelyek a szokásokat megtartják, vagy alakítják, a mozgó szellemi áramlatok és divatjelenségek, mindezek együttesen szinte előkészítik az emberek számára a válogatási normát, azt a kötelező vagy ajánlatos irányt, amelybe az egyén társadalmi hatásokra vagy beleilleszkedik, vagy lázad ellene, vagy elfogadja, vagy szembefordul vele. Hiszen a szembefordulás azzal, ami van, éppen úgy feltételezi és megkívánja az „adott” létezését, mint az alkalmazkodás. Ebből a szempontból, akár pozitív, akár negatív viszony tükrö, de mindenképpen a *meglevő* hatására épül. Az egyén magatartásától, illetve az egyén csoportjának helyzetétől és abban elfoglalt helyétől függ, hogyan reagál a hullámzó szellemi áramlatokra, társadalmi helyzete milyen magatartást ír elő, kíván meg tőle.

Az egyéni ízlés spontán és tudatos elemek keveréke. Bár ezek élesen nem különböztethetőek meg egymástól, feltételezésünk szerint a spontán elemek inkább az egyéni alkathoz, a pszichológiai adottságokhoz kapcsolódnak, és a hagyományokon, pontosabban a zenei alapélményeken épülnek, míg a tudatos ízlés, a műveltség és a tudatosság fokára jellemző és inkább alkalmazkodik a társadalmi objektív értékítéletekhez. Bármilyen irányba fejlődik az ember érdeklődése vagy ízlése, a zenei alapélményt az egész élete során őrzi és a megszokott hangzásvilágnak úgy szólván determináns hatása van. Talán nincs még egy művészet, ahol a megszokásnak olyan nagy a szerepe, mint éppen a zenénél. Az ízlés regresszív vagy progresszív tényezőit ugyancsak a társadalmi körülmények határozzák meg. A regresszív vagy konzervatív, amely a szokásra, a megszokottra, a hagyományosra épül, s a progresszív, amely keresi, alkalmazkodik az új kifejezésekhez, azok felismeréséhez, amely többé-kevésbé mozgékonyan követi az új áramlatokat, csakúgy, mint a

divat jelenségeit, és képes idomítani az egyén és csoportjának ízlését az újonnan kialakult, új értelemben „kötelező” magatartáshoz, értékek normáihoz. Ezek mozgását és hatását megint nemcsak az egyéni tulajdonságok, hanem az egyénen kívülálló társadalmi tényezők befolyásolják.

Munkánk alapja a valóság, a valóságban akarjuk lemérni, ott akarjuk megismerni és föltárni a zene életének legfőbb törvényeit. Bár művészetről van szó, bennünket azonban a művészet szociológiai tükrében is a „valóság” és nem „annak égi mása” érdekel. Csak a való helyzet konkrét elemzése győzhet meg bennünket a vizsgált jelenségek, az elképzelt koncepció helyes vagy helytelen voltáról.

„Voir pour prévoir” volt a szociológia kezdeti jelszava. A mi társadalmunk szociológusa ennél tovább mehet: látni, hogy előre láthassunk, előre látni, hogy telessünk, ismerni, hogy változtathassunk. Lemérni a tetteket, megismerni a következményeket, megmutatni, hogy a valóságban meddig jutottunk el, hogy segítsük azokat, akik tenni tudnak és akarnak: ez a munkánk célja. Mert nem mindegy, milyen zene az, amivel az emberek élnek, hogy valóban teljesebbé teszi-e az életüket, hogy a technika jóvoltából az életet mindenütt átszövő zene valóban építi-e az embert, vagy csupán a belső ürességet a külső zaj üres hangjaival csendesíti el.

MAGYAR NÓTA, NÉPDAL, DZSESSZ – ÉS A KÖZÖNSÉG¹

*Társadalmi orientációváltás
a köznapis zene használatában*

1965

A következőkben arról a zenéről beszélünk, amely részt vesz az emberek hétköznapi életében, megértéséhez nem kell semmilyen erőfeszítés, reprodukálására az ember minden tanultság vagy iskolázottság nélkül képes, és amelyet általában tömegzenének neveznek, tömeg-érdeke és tömeges használata miatt. A társadalom hivatalos normái szerint az idetartozó zenei formák az esztétikai hierarchia legalsó fokán állnak, noha a magasrendű műzene megújulásának állandó forrásául szolgáltak a zenetörténelem folyamán (Bachtól Bartókig), amióta csak a magasrendű művészet elszakadt a hétköznapiakat kiszolgáló zenétől.

A tömeges zenei formák bázisát és értelmét az adja, hogy az emberek számára, valóban fontos igényekre épülnek; ahhoz segítenek, hogy a zenével biztosítsák a hétköznapiak monotonijában a legkönnyebben megszerezhető, életet színező elemet. Befogadásában addig jutnak el, ameddig a harmonikus, melodikus elemek, általában a hangrendszerek megszokása engedi. E zenék hallgatását az jellemzi, hogy értelmi nehézséget nem okoz, műveltséget nem kíván, elég mellékes figyelem hozzá – viszont az adott érzelmeket érthetően és átvehetően fejezi ki.

Az egyes zenei műfajok (most nagy műfaji határokról beszélünk) nemcsak ismereti és megértési szintet jeleznek és bizonyítanak, hanem társadalmi orientációt, társadalmi magatartást is jellemeznek. Melódia- és harmóniaviláguk, intonációs rendszerük egy adott korszak adott embereinek igénye szerint jött létre, és ma is kielégíti az egyes társadalmi rétegek jellegzetes zenei igényeit.

A művek, műfajok, stílusok mindegyike határozott esztétikai karakterrel rendelkezik, körülhatárolt kifejezőmódjában magán viseli a létrehozó társadalom jegyét. Esztétikai lényegének megfelelően kialakul – szűken vagy teljesen – a mű, műfaj vagy művek esztétikai struktúrájára épül, a társadalom igényei szerint módosul, azok szerint a szükségletek szerint, amelyek a társadalom életéhez kapcsolják, annak a felfogásképességnek a szintjén, amely a zenével való találkozás során az adott társadalmi feltételek között létrejön.

¹ Megjelent: *Valóság* 1968/5.

Szociológiai kutatásunknak egyik fontos kérdése, hogy mitől függ a műfajok, irányzatok változó társadalmi élete és társadalmi értékelése, miközben esztétikai értékük és esztétikai minőségük változatlan, objektív. A műfajok, irányzatok értékelése és használata társadalmi orientációváltásokat jelez, amelyekben a társadalmi mozgások és társadalmi mozgalmak értelmi-érzelmi kifejeződései a zenei igényekben jelennek meg.

A következőkben nem esztétikai oldalról elemezzük a használt és választott műveket és műfajokat. Bennünket a társadalmi viszony, a társadalmi használat, a társadalmi értelmezés érdekel. Mert nem mindegy az, hogy a hagyományos zenei anyagot – esztétikai lényegén túl – a múltnak milyen értelmezése „fémjelzi”. Ha egy dallamot, műfajt, zeneszerzőt egy társadalmi csoport kisajátít és zászlózává emel, akkor természetes, hogy a társadalom többi tagjának vagy rétegének ítéletét már nemcsak közvetlenül maga a dallam, műfaj, zeneszerző esztétikai milyensége határozza meg, hanem közrejátszik a jellemzett társadalmi csoporthoz való viszonya is.

Mindennek a szociológiai elemzését akkor is fontosnak tartjuk, ha tudjuk, hogy másodlagosan „rátapadt” elemek, amelyek a társadalmi használatban formálódtak ki. Azt már ugyanis magának a zenének belső lényegi tulajdonságai határozzák meg, hogy melyik réteg vagy osztály „tulajdonába” kerül, és milyen értelmezések hordozójává válik.

Vizsgálatunk a legjellegzetesebb tömeghasználati műfajokat vette szemügyre, a magyar nóta, a népdal és a dzsessz hatását és hatóköreinek változásait az elmúlt években. A tömegzene nagy áramából azért választottuk éppen ezt a három ágat, mert életük, változásaik, hatékonyságuk és jellemző erejük folytán a társadalmi orientáció változása szociológiailag bennük ragadható meg a legjobban. Kétségtelen, bennük jelentkezik a legerősebben azoknak a társadalmi magatartás-változásoknak a hatása, amelyek a legnagyobb korkérdésekhez kapcsolódnak, olyanokhoz, mint demokratizmus, népi gondolat, kollektivitás, paraszti vagy proletár jelleg, haladás, korszerűség stb. Ezek a kérdések sajátos vetületben éppen e műfajok változó értékű használatában mutatkoznak meg.

A tánczene ebből a szempontból szűkebb értelmű, elsősorban a társadalom-lélektani és a zenei köznyelv változása szempontjából érdekes az elemzése, most ezzel nem foglalkozunk.

Igen érdekes kérdés a *magyar nóta* sorsa és helyzete. E műfaj szívós élete és állandó, alig csökkenő társadalmi szükségletköre folytán megérdemli, hogy figyelmesen vegyük szemügyre életútját.

Hosszú ideig uralkodott az a nézet, amely szerint a magyar nóta jellegzetesen a dzsentri-mulatás zenéje. Ehhez a társadalmi réteghez kötődik, mint ahogyan történelmileg is bizonyítható, hogy eredete a „reformkorszak” nemzeti, nemesi mozgalmaira vezethető vissza.

De miért a dzsentrit tartják a magyar nóta jellegzetes használó rétegének, amikor a parasztok éppen úgy éltek vele – és ma már főleg ők élnek vele –, vagy amikor a városi munkások zömének ugyancsak ez az elemi zenei igénye?

Ha végiglemezünk a század első felének sikeres filmjeit, regényeit, színdarabjait, és keressük bennük a Horthy-Magyarország irigyelt ideáltípusát, amely viselkedés- és magatartásmintát adott az országnak, akkor kétségkívül a dzsentrire bukkanunk – vagy a dzsentriből lett katonatisztre. Nem a „szorgalmas gyáros” volt az életideál nálunk Magyarországon, nem a „self made man” és nem az alkotó értelmiség; nem polgári vagy polgárosult ideálok jellemezték a két háború között a domináns hangulatot terjesztő réteget, hanem a lecsúszott vagy lecsúszóban levő dzsentri, a magyarországi felemás polgárosulás e felemás figurája, aki képtelen beilleszkedni a polgárosuló világba. Lételeme, a föld már kicsúszott alóla, sem bánni nem tud vele, sem kihasználni nem tudja. Nem tudja életét sem átformálni, de jó fiú, *jó magyar fiú*, hajnalig cigányszó mellett mulat. A „sírva vigadás” sztereotip magyar jelzője is innen ered. Mert a sírásra éppen úgy megvolt az oka, mint a mulatásra, hogy elfeledjen mindent, főleg azt, hogy alkalmatlanná vált nemcsak a nemzet vezetésére, hanem arra is, hogy bármilyen szinten alkalmazkodjék a megváltozott élethez: a munkában, a nemzet formálásában, a politikában. Jellegzetes, hogy éppen ez, a voltaképp esett figura vált Magyarországon a két háború közötti filmek, színdarabok és regények hőségé, és úgy tartották, ennek a típusnak többszörsen dokumentált zenei kifejezési formája a magyar nóta.

Úgy tartották, pedig valójában nem így igaz. A magyar nóta nem hazudtolta meg reformkori nemzeti-nemesi eredetét, a polgárosodás nemzeti bázisát, mégis nemesi-nemzeti talajánál jóval szélesebb társadalmi igényre épült, és ezeket az igényeket kielégítve újra felkeltve, megerősítve fenntartotta és fenntartja mind a mai napig.

A dzsentri magatartásminta mint ideális és utánzásra méltó típus önmagában nem elégséges magyarázat a magyar nóta élettartamának ilyen hosszúságára, szívvósságára és – mint adataink mutatják – rendkívüli elterjedtségére. Ehhez valóban az is kellett, hogy maga a zenei anyag találkozzék az általános kifejezési igénnyel, alkalmas legyen tehát arra, hogy sokféle ember zenei tápláléka legyen.

Milyen jellegzetes esztétikai-társadalmi tudat kapcsolódik tehát a magyar nótához? A következőkben felvételeink során kapott válaszok ismétlődő motívumaiból idézünk. E tudat legfontosabb meghatározója a magyar nóta nemzeti jellege. A hit, hogy az egész nemzet zenéjét képviseli. Ebben élt – és felvételünk idején is él – a magyarság jelentős részének zenei tudata. Ezt tartották és tartják a „nemzet zenéjének”. Ez az, amiben a „magyar kifejezheti magát”. Ez az, amiben „csak a magyar” tudja magát kifejezni. Második meghatározó a vidéki szemlélet, a vidéki öntudat. A városellenesség gyökerei ugyancsak a polgárosodás kialakulásával egyidejűek, bár az elmúlt száz év folyamán új meg új indokok élesztették. A város a dzsentri szemével nézve vagy zsidó, vagy német (ők veszik el előle az érvényesülés talaját),

a magyar nóta viszont hangsúlyozottan nem a városi kultúra terméke. „Benne van a magyar föld”, benne van a „gyökeres magyar karakter”. Az pedig magyar és vidéki, következésképpen *nem városi*. A városi, hasonló szintű zene, akár a romantikus német románc, akár a kabaré-kuplé más intonációjú, más funkciójú, másra szolgáló zenék. A magyar nóta akkor is szigorúan a vidék fogalmához kapcsolódik az emberek tudatában, ha legfontosabb terjesztői maguk a „kávéházi zenészek”, a városba felkerült cigány zenészek. Nem szabad elfelejteni a történelmi adottságokat, azt, hogy Magyarországon igazi városi kultúra és igazi városi életmód alig fejlődött ki. Az elkésett urbanizálódás, a felemás kapitalizmus, a félgymarmati helyzet történelmi indokai élnek e tény mögött. A városok a társadalmi mobilizáció következtében újonnan töltődtek fel, s ezért a városi lakosságban nagy arányt képviselnek az ún. első generációs városiak, akiknek szülei még falun vagy mezővárosban éltek. Telítve is vannak a vidéki élet szokásaival; bár a háború előtti vidéki városokra is jellemző volt, hogy az élet legfontosabb uralkodó formáit, az élet legfontosabb, irigyelt-utánzott-megvetett hangulatát a környező földbirtokosok városi élete határozta meg. Őket utánozta az a keskeny polgári réteg is, amely ezekben a falu jellegű városokban kialakult. Ez a fajta „vidékiség” (életmódban, szokásokban, ideálokban) – kevés kis sziget kivételével – adta az ország domináns karakterét. A magyar nóta szívós továbbélése vidéki, nem urbánus jellegének, az öntudatos provincializmusnak köszönhető.

Míndez azonban még mindig kevés lenne, ha a magyar nóta dallamanyaga, érzelmi kifejezésmódja nem teremtené meg annyira az érzelmi azonosulásnak azt a lehetőségét, amelyre a zenében bizonyos alkalmakkor, bizonyos embereknek annyira szükségük van. Nem feladatunk itt sem a pszichológiai hatást, sem a zenei eszközöket jellemezni, de ha a dalrepertoár legtöbb embernél ismétlődő dalait végighallgatjuk (jelentős részük több mint fél évszázad óta él „nemzet dalrepertoárjában”), megragadhatjuk legjellemzőbb sajátosságait: az érzelmességet, az érzelgőségbe hajló nosztalgiát, a bánatos, emlékező, reménytelenül és hiába reménykedő dallam-gondolatok világát. (Minden benne van, ami elveszett, és minden, ami még elveszhet.) A kemény, gyors ritmusú csárdást viszont a minden bajt lerázó ütem és ritmus jellemzi, nem véletlen, hogy rá sokkal erősebben hatott a népdalok tisztább világa. (A dalrepertoárban is vele keverednek leginkább a magyar nóták.) Hozzájárul a magyar nóta szívós életéhez az is, hogy ez az a zene, amelynek *élő* előadásával a legtöbben találkoznak, mégpedig a lehetséges legjobb zenei interpretációban. Meggyőző előadásban hallják azokat a dalokat, amelyekhez – mivel életük során többször felhangzottak – nemcsak pusztán a dal emléke, hanem gyakran valamilyen konkrét élettémény is fűződik, s fontossá teszi. Az élő zene különben is mélyebbre hatol, jobban él és erősebben megmarad, mint a gépzene. Cigányok és cigányzenészek pedig még a legkisebb faluba is jutnak, sajátos tehetségük, hagyományosan öröklődő képességeik a falvak hivatott és hivatásos muzsikusaivá teszi őket.

A magyar nóta dallamainak felfogásához nem kell különösebb iskolázottság. Terjedését a megszokás is támogatja, hiszen éppen ezek a dallamok, ez az intonáció veszi körül leginkább már a kisgyereket, az iskolást, az ifjút is. Így aztán a legtöbb ember ezzel a dallamvilággal nőtt fel, s ez maradt egész életében az alapvető zenei élménye, amit aztán csak megerősített az élmény szüntelen ismétlődése, újabban a technikai eszközök segítségével is.

Ha egybevetjük ezt a tényt azzal, hogy vizsgálatunk szerint a zenei szükséglet tartalmában ma is kiemelkedő helyet tölt be az „énközpontú érzelmesség”, az oldódó mulatás, a feledkező, önfelejtő menekülés, akkor funkcionális oldalról is megkapja létezésének indokát a magyar nóta.

Hol van mégis a magyar nóta általános uralmának a határa akár társadalmilag, akár magatartás- vagy felfogás-, szokásrendszer vonatkozásában? Egyik legszigorúbb határ kétségkívül az esztétikai, művelődési szinthez fűződik. A másik határ a provincialitásellenesség, amely vagy egy általánosabb érvényű vagy „valódiabb” magyarságot akar, vagy – már egyenesen a provincializmus szégyellésébe váltva át – valamilyen „valódi európaiságot” igényel. Még erősebben elhatárol az a felfogás, amely a modernséget szegezi szembe a régivel, és a várost – mivel magyar formáját nem tartja és nem tartotta „igazinak” –, a „külföldi nagyvárost” a magyarral, a világ teljességét vagy „másságát” a „provinciával”.

De a legerősebben a népi mozgalom fordult szembe a magyar nótával, mint jellemző kifejezési eszközzel, a hamis nemzeti illúziók, az álmagyarság, az érzelmesség és a dzsentrivilág képviselőjével – hogy a népdal kollektivitását, egyszerűségét, tömör realizmusát, demokratikus jellegét tűzze zászlajára. Azt akarta zenei anyanyelvvé tenni. A népdalos mozgalom, amely tipikusan a XX. század népies mozgalomának terméke, szembeszállt a magyar nótának ezzel a társadalmi-érzelmi képviselésével is, egy *hitelesebben* magyar, egy *ténylegesen* népi, egy mélyen *kollektív* zenei kifejeződés igényének jegyében.

Vegyük közelebről szemügyre a népdalt, honnan indult, mi a társadalmi gyökere, ki a használó rétege, és milyen eszmék képviselésében jelentkezett. Két ideológiai áramlat és társadalmi mozgalom kifejezője volt a népdal (ami Magyarországon akkori és mai értelmezésében egyaránt a parasztdalt jelenti): az egyik a két világháború közötti népies mozgalom, a falukutatás, a falu felfedezése. Ez a felfedezés azonban – zenében éppen úgy, mint irodalomban – nem pusztán a paraszti felfedezését jelentette, hanem egy nemzeti művészeti és művelődési programot is meghirdetett. E programot a zenében Bartók és Kodály művészete és zenei nevelése fémjelezte. Az ő nevüket tűzték zászlaira a harmincas-egyvenes évek diákmozgalmi, amelyek a népdalt választották kollektív megmozdulásaik kifejezőjévé. A regöscserkészek² és a különböző vallásos ifjúsági szervezetek zenei hitévé,

² Regöscserkészet: a magyar cserkészet népi hagyományokat ápoló és terjesztő csoportja.

legfontosabb, sőt, egyetlen zenei kifejezési formájává a népdal vált. Ez terjesztette a nagy zenészek és a falukutatók paraszti felfedezéseinek hitét.

De nem maradtak meg ezek a mozgalmak, csupán a „paraszti” keretben. A népdal több mindennek az értelmét és a tartalmát hordta magában: azt az „igazi” magyarságtudatot jelentette, amelyben a fasiszta vagy ahhoz közel álló nacionalista hazafiúi értelmezéstől a németellenes, szeparatista önálló nemzeti lét hirdetésén át az antifasiszta demokratizmusig minden árnyalatot megtalálhattunk. Belefért a parasztság sokféle megítélése is, a mitizálástól a szidásig, attól, hogy a nemzet „legigazibb lényegét” fejezi ki – a szó demokratikus értelmében vett népiségig, amely a parasztságot a dolgozó és elnyomott osztályok képviselőjének tekintette. Ezért történt, hogy a vallásos egyesületektől a baloldali szervezetekig a népdal jelentette a demokratikus jellegű zenei kifejezési formát.

A háború előtti korszak népdalosságában tehát volt egy nem konformista elem, már zeneileg is. A népdalt sallangmentes szépsége, az ismert és szokott hangnemeiktől való eltérése, jellegzetes paraszti hangzása nem tette az uralkodó osztály zenéjévé. Bármennyire is behatolt a hivatalos ifjúsági (elsősorban a cserkész-) mozgalomba, mégis – legalábbis kulturális területen – megőrzött egyfajta oppozíciós jelleget. Ez volt az oka, hogy nem vált felülről támogatott és lent szélesen kibontakozó zenei mozgalommá; túl sok volt ugyanis benne a „népi” elem, túl erős volt az ellenzéki ségre is alkalmat adó kollektív emóciók kifejezése.

A felszabadulás után az újjáalakuló demokratikus állam és a baloldali politikai szervezetek sokszor vitték utcára a tömegeket. Eszményük a népi kollektíva volt, a kollektivitás eszméje, egységessége és álmódott derűje. Szívesen tették volna kollektív népünnepéllé a felszabadulás utáni éveket, s keresték ennek az eszménynek zenei kifejezését. Egyik kifejezési forma adott volt az évekig tiltott munkásdalokban, a mozgalmi dalokban, amelyek menetelésre, lelkesedésre készítették és könnyen átvehetőek voltak. A mozgalmi dalok azonban, bár újjakkal igyekeztek kiegészíteni őket, mégis korlátozott kört és korlátozott érzelmi kifejezési formát jelentettek, zenei anyaguk sem volt egyforma értékű. Az eleven pezsgésű mozgalmak – különösen a demokratikus ifjúsági szervezetek –, ahol nagy kollektív megmozdulások teremtettek alkalmat az éneklésre, ezért hamarosan bekapcsolták a dallamanyagukba a napi, köznapi éneklések szövetébe a népdalt. Több okuk is volt rá: a népdal könnyen énekelhető és felfogható nemes anyag, vele ideálisan ki lehet fejezni a különféle indíttatású és műveltségű fiatalok együttlétének élményét, közös céljaiknak hangulati megerősítését, magának a kollektívának az eszményét. Sokoldalú költészete sokféle érzelm kifejezésére tette alkalmassá, ráadásul hatalmas mennyiségben állott rendelkezésre, és így szinte kimeríthetetlen forrásává válhatott az ifjúság természetes éneklő kedvének.

Eközben körvonalazódni kezdett az új, szocialistává váló állam hivatalos kultúrpolitikai „krédó”-ja is. Az ilyen megfogalmazások: „nemzeti formában szocialista

tartalom”, „az új kultúra gyökereit mélyen a népbe ereszti be” stb., s a rajtuk alapuló számtalan határozat a népi kultúra új virágzásának elvét szögezte le alapvető kiindulópontként a szocialista országokban. Az ideológiai – tisztázó – elhatárolásban természetesen mindig világosan különvált a hivatalos álláspont a „narodnyik nacionalisták” megbélyegzett álláspontjától, az énekelt dalanyag azonban csak kis részben volt más, főleg azáltal, hogy kiegészítették a szovjet tömegdalokkal, népdalokkal és románcokkal.

Így tetőződött be a népdalozás átültetése, így találkozott a népdalban a két háború közötti népiesek mozgalma a háború utáni demokratikus és kommunista ifjúsági mozgalommal, Bartók és Kodály népdalos és zenei alkotó elvei Zsdanov³ és a párt-határozatok elveivel. A népdal vált jelszóvá, iskolai tananyaggá, a zeneszerzők új műveinek alapszövegévé is. A népi – lényegében paraszti – kultúra ápolására együttesek születtek, s külön vele foglalkozó intézmények sora.

A népdal végül hivatalos állami zenévé lett, bár ekkor már nem a „paraszti”, hanem a „népi” és „demokratikus” jellege hangsúlyozódott. A hivatalos művészetpolitika tehát nem csupán megengedte, hogy a népies mozgalom a zenében kifejezésre jusson, hanem egyenesen kultúrpolitikai „államvallássá” tette – bár ideológiailag más tartalommal és különösen – ami még lényegesebb – más társadalmi és politikai bázisra építve.

Nemcsak a népdal mellett vagy a népdal körül álltak oly különböző indíttatású csoportok, hanem még egy kérdésben is teljes „nemzeti egység” alakult ki kommunisták, szocialisták, népiesek, internacionalisták és nacionalisták között: abban, hogy a kozmopolitizmussal, a nyugati „rothadás” minden eszmei és zenei termékével szembe kell fordulni. A dzsesszrel éppen úgy, mint az avantgárd mindenféle megnyilvánulásával. Ahogyan a népdal követésében egységesek voltak, úgy álltak ellen a népművészet talaján lábukat megvető narodnyikok és szocialisták, proletárok és polgárok, értelmiségiek és parasztok, modernek és maradiak a nyugati zene minden áramának. Így került el hazánkat az ötvenes évek közepéig a fél évszázada egyre nagyobb teret hódító dzsessz (csakúgy, mint a fél évszázaddal ezelőtt indult zenei avantgárdirányzatok).

Így történt – bár ennek is mélyebb indokai vannak –, hogy a szocialista realizmust az 1950-es években egyenesen a XIX. századból és a népművészetből kísérelték meg kialakítani és megmagyarázni, s a XX. század ebben az időben kimaradt minden számításból, Brechtrel és Bartókkal, Derkovitscsal és Csontváryval együtt, átengedve ezeket minden izmussal együtt a „formalista”, „imperialista hanyatlást” kifejező, „rothadó” irányzatoknak.

³ Andrej Alekszandrovics Zsdanov (1896–1948), orosz nemzetiségű szovjet kommunista politikus, a szocialista realizmus kultúrpolitikai megalapozója.

Esztétikai, nemzeti, zenei elvek alapján: a dzsessz a „kövérek zenéje”, „a rothadó imperializmus végvonaglása”, idegen anyag, idegen szövet, kozmopolita, esztétikailag értéktelen, eszmeileg káros. Ezek voltak ebben a korszakban megjelenő cikkekben a dzsessz jelzői.

A fordulat tulajdonképpen lassan érett be, de gyorsan zajlott le. Az első jel a kollektívák összetartó tartalmának a megváltozása, majd eredeti tartalmának elvesztése volt. Az eszmeileg a népi kollektivitásból kifejlődött lelkes közösségek, akik „harcos népünnepélyé teszik az életet”, már elvesztették tartalmas értelmüket, már főleg a „kell” felülről jövő kényszere hatására gyűltek össze. Formálissá váltak. Érthető, hogy az első lazulásra a kollektívák széthullottak, az izolálódás, az individualizálódás, minden kollektívától való tartózkodás természetes reakciója volt az előző magatartásnak. A kényszerű kollektívák helyét nem foglalták el álmodott kollektívák sorai; hanem a kis csoportokban, az opportunus alapon egymáshoz kerülő emberek laza együtteseiben az emberek kapcsolódása alkalmibbá, esetlegesebbé és funkcionálisabbá vált.

A változást az is előkészítette, hogy az általános puritánság és purifikátorság engedett szigorából, először fokozatosan enyhült, majd teljesen eltűnt. Ez éreztette hatását az öltözködéstől a zenéig: a szórakozás most már teljesen elítélt és egyre kevésbé rosszallott „társadalmi betegség” vagy kispolgári tünet a hivatalos és nem hivatalos véleményirányítók szemében. Növekszik a tolerancia akár a követendő „egy igaz zenei út”, akár a nyugati kultúra teljes rothadásának hirdetése tekintetében. (Időben meghatározva: a kollektívák kényszerré merevülése az 50-es évek legelején következett be, a lazulás és a puritánság lassú megszűnése az 50-es évek közepére érik be, a tolerancia az 50-es évek végére általánosul.)

Mindezek a változások sajátos módon érintették magát a népdalt is. A mozgalmi bázisa már korábban megszűnt, új ifjúsági bázisra nem épülhetett, az újfajta ifjúsági szervezetek nem is vállalták magukénak, mint ahogyan nem vállaltak közösséget a régivel sem. Nem vállalhatta a régi módon a kultúrpolitikai irányítás, és nem vállalták magukénak alap-dallamintonációként a zeneszerzők sem, akik felszabadulva a korábbi elzártságtól igyekeznek behozni a modernként felfedezett korai avantgárdtól való elmaradásukat. Bartók esetében 1956 előtt általában a népdalt feldolgozó zeneszerző állt előtérben, 1956 után Bartókról azonban már inkább, mint a modern zeneszerzőről esett szó, arról, akit korábban formalistának bélyegeztek. Eltért hát a népzene-től a mozgalom, csakúgy, mint a zeneszerzők, a hivatalos kultúrpolitika csakúgy, mint a spontán zenei igény. Változott az ifjúság orientációja is, bár a népdal megmaradt az iskolák kötelező dalanyagában, egy-egy nagy személyiség kevés számú követőjénél, a széttört kollektívák együtt maradt töredékeinél. A falusi ember számára a népdal az öregektől jött, akiket túlhaladtak, a hivatalos kultúrpolitikától, amelytől viszolyogtak, az iskolától, amelytől megszabadultak.

E folyamat érezhető kialakulását az ötvenes évek végére, a hatvanas évek elejére tehetjük, ekkor kezd előtérbe kerülni a *dzsessz*. A váltás a dzsessz és a népdal között csaknem közvetlenül történt: amíg a felszabadulás utáni negyvenes évek ifjúsága számára a hovatartozást, a progresszivitást, a lépéstartó haladást a népdalosság jellemezte, addig az ötvenes évek végének fiatalosága számára – nyilvánvalóan más tartalommal – de ugyancsak a haladás, a korszerűség bizonyítéka volt a dzsessz. A „nemzeti egységfront” tiltakozása, amely oly különböző indíttatású társadalmi-ideológiai csoportokat hozott egy nevezőre a dzsessz ellen, az előbb említett folyamat során szétesett és elhallgatott. A „nemzeti”, a „népi”, az esztétikai értékvédők egymás után adták fel ellenző álláspontjukat, engedtek a meggyőző érveknek és a fiatalok – valamint a fiatalokkal együtt haladó kortalan „korszerűek” – sürgető dzsessz-igényének. A nemzeti ellenzés hívei itt már nem kaptak hangot, hiszen politikánk a nacionalizmus minden formáját – akár korai polgári, akár korai szocialista formájában – elítélte; a nem hivatalos nemzetféltség pedig nem a Nyugatról jövő dzsessz-irányzattól akarta óvni a magyar karaktert.

Tisztázódott a dzsessz eredete és jellege a szocialista magatartást és gondolatot féltő dzsessz-ellenzők számára is. Bebizonyosodott, hogy se nem a „kövérek zenéje”, se nem az „imperializmus végvonaglásának terméke”, hanem jellegzetesen proletár eredetű zene, amely a rabszolgaságból bérrabszolgává váló négerek és a fehér munkások közös sorsának, közös keserves munkájának kollektív érzéséből fakadó zenei kifejezése. A dzsessz származási menlevelet kapott, pedigrijét el lehetett fogadni egy szocialista államban is. De bekerülhetett a „jó társaságokba” is, mert a szakértők megmagyarázták, hogy a dzsessz értékes zene, egy új zenei aranykort hozhat magával, visszaidézve összehasonlításul a minden zeneszerető által kultivált és hően irigyelt barokk korszakot, amikor a zenei köznyelv és a magas műzenei formák között nem volt szakadék. Egyik szociológiai vizsgálatunk ugyanakkor bebizonyította, hogy a dzsessz egyike azoknak a „könnyűzenei” műfajoknak, amelyek átvezető szerepet játszhatnak a komoly és a könnyűzene felfogása között.

Ezek a magyarázatok tették lehetővé azt, hogy a XX. század legelterjedtebb és kétségtelenül legtömegesebb zenei formája előtt nálunk is megnyíltak a kapuk, népszerűsége legalizálódhatott.

Arról is beszélnünk kell azonban, hogy az azóta eltelt időben mégis másképpen alakult a zenei igény, mint ahogyan jó néhányan az optimista várakozók reméltük. Ha humorizálni akarnánk, ezt az időszakot így foglalhatnánk össze: jelentős szerzőktől jelentős művek jelennek meg a dzsesszről: a rádió és a televízió sorozatos adásban ismerteti és magyarázza a dzsessz értékeit és nevel új, értő zenei tábor. A dzsessz érvényesülése előtt megnyílik az út – 1963! –, majd meghódítja a teret a beat-zene – 1965–66 –, hogy azután a táncdalfesztiválok össznépi társasjátéka keretében lapos semmiségek itassák át az országot dallamaikkal – 1966–67.

Ez megint arra az egyszerű tényre hívja fel a figyelmet, hogy a zenei köznyelvet vagy a zenei köznyelvi gondolkodást éppen úgy nem lehet spontán fejlődés során néhány év alatt a dzsesszszel, mint 15 év alatt az elemi iskolák heti két órájába szervezett népdalos oktatással megmásítani. Ezekben a szívós, igen mélyen élő, állandóan újraeledő, makacsul visszatérő zenei kifejezésekben, tánczenei közhelyi fordulatokban otthonosan elrendeződtek az érzelmek, s a lelki kényelemszeretet érdekében csak enyhén simíthatják a kényszerű divathoz való szelíd alkalmazkodással, a közönséghez értő szerzők.

A dzsessz-igény tehát korántsem egyértelmű, vagy egyértékű, vagy akár egyféle társadalmi magatartás skatulyájába szorítható. Mi volt mégis egyértelmű a fogadásában? Először is az, hogy valamiféleképpen a korszerű zenei kifejezési lehetőség és korszerű zenei viszony jele. Térhódítása nyitottságot jelentett a világgal szemben, elszakadást a korábbi nemzeti elzárkózástól. A népi kollektívák illuzionizmusával szemben valóságosabb, reálisabb, maibb karakterű közösség kifejezési formája; a romantikus érzelgősséggel szemben reálisabb, őszintébb, keményebb hangvétele.

De mert sok értelemben jelentkezik, mert maga a műfaj is sokrétegű, értelmezése pedig még inkább – látni kell mindennek a kettősségét is. Jóllehet eredetileg proletár (vagy a proletariátushoz közel álló) közösség hozta létre a dzsesszt, de a népi kollektív illúziókkal szemben nem csak ez érvényesül. Magában hordja a kis hordák, gangek, összeverődött kis bandák kifejeződéését, de magában hordja más értelemben a „magányos tömeg”, a tömegben elmagányosodott emberek egzisztencialista életérzésének kifejeződési lehetőségeit is. Jóllehet ad egy magasabb, átfogóbb, nemzetek közötti szemléletet, de ugyanakkor ebben gyakran benne van a saját nemzet, saját népének szegénylős elhagyása és lenéző letagadása is. Jóllehet a világ felé nyitottabb, és megszünteti az elzártságot, de ez a nyitottság gyakran csak egy irányba nyújt kitekintést és azt sem mindig hiteles módon. Jóllehet a dzsessz révén könnyebb utat találni a XX. század nagy zenei világához, ez az út egyfajta zenei komolyság felé visz, de nem biztos, hogy eljuttat a komolyzene útjára, hiszen ahhoz lényegesen másfajta zenei magatartás szükséges.

Nem szabad elfelejteni azt, hogy a dzsessz a XX. század legelevenebb, legnagyobb tömegekre ható zenéje, tehát állandó mozgásban van, állandó anyagcsere jön létre: ahogyan megszületik, ahogyan közvetítik, ahogyan felfogják. Állandó, eleven mozgása sokféle színvonalú és értékű zenét teremt, ami mutatja életképességét, tágítja kereteit, érvényesülési lehetőségeit, de egyszersmind fel is hígítja. Maróthy János ír könyvében⁴ arról, hogy a dzsessz egész léte szüntelen harc a megújulásért, a korrumpálódással és a kommercializálódással szemben. Ez a korrumpálódás egyaránt lehet társadalmi, üzleti és zenei vonatkozású. Mégis hibás lenne minden purifikátori, tisztogatási kísérlet, amely megmerevítené a dzsessz ha-

⁴ Maróthy János: *Zene és polgár; zene és proletár*. Akadémiai, Budapest, 1966.

tárait, és elzárkózna az új folyamatoktól. Nem mintha ez megakadályozná az új folyamatok születését, de leszűkítené az eleven kapcsolatot a mindennapokkal, a fejlődési lehetőségét, a szüntelen megújulást, amelyben éppen úgy létrejöhetnek „mélyreható totalitások”, mint silány elemek.

„Elsősorban társadalmi és történelmi körülményektől függ, milyen értékek követelik meg vagy tűrik el, hogy »világot« bontakoztassanak ki belőlük. A régi népdalok vagy néptáncok stb., amelyek mind extenzíve, mind intenzíve egy fölöttébb korlátolt érzelmvilágot tükröznek vissza és fejeznek ki, zeneileg mélyreható totalitásokat ábrázolhatnak, mert a valóság, amit kifejeznek – tendenciája szerint – minden szűkössége ellenére mégis emberi közösség volt, amelyben az emberi élet lényeges problémáit végigküzdötték” – mondja Lukács György *Az esztétikum sajátosságában*.⁵ S ha ez „visszafelé” igaz, miért nem lehetne a jelenre vagy „előrefelé” is az. Hogy ott, ahol végigküzdik a ma lényeges problémáit, ott miért ne születhetne, ha szűken vagy egysíkúan is – mert formailag a tömegzenében sincs lehetőség másra – valamiféle lényeges, valóságot magából kibontakoztató emberi, művészi teljességet felvillantó produktum.

Az, hogy az üzlet mindenütt jelen van, nem biztos, hogy ilyen értelemben is korlátot jelent. Először is azért, mert ma már az „értékes” is kommercializálódhat, kereskedelmi értékévé válhat, mert értékes művészet is talál vásárlóképes keresletet. De másodsor azért sem kizárólag negatív és korrumpáló az üzlet hatása, mert eddig soha nem látott mértékben terjeszti is a műveket. A terjedésnek pedig csupán a terjedés lehetőségei szabnak határt és az üzlet érdekei korlátot, nem pedig a zenei minőség vagy a zene-gondolati mondanivaló. Bármit elterjesztenek, ami sikert hoz, ami társadalmi érdeklődést vált ki. Ebből ered aztán sok különösség is. Hogy sok esetben a nyugati világgal, a társadalommal való szembenállás, a társadalmi igazságtalanságokkal, vagyoni egyenlőtlenséggel, konzervativizmussal szembeni lázadás hogyan fordul önmaga ellen, hogyan tesz vagyonossá, milliomosokká „sikeresen lázadókat”, hogy aztán végül is konformistává váljanak, arra kényszerülve, hogy – tisztelet a kivételnek – lázadásuk jól jövedelmező pozíciójában éppen azzal a közönséggel veszítsék el kapcsolatukat, akiket indulásukkor képviseltek. Nemcsak a Beatles-együttesre gondolunk, akik az angol társadalom konzervativizmusával szemben olyan sikerrel lázadtak, hogy elnyerték a királynőtől a „Brit Birodalom Lovagjai” címet, de náluk sokkal határozottabb társadalmi programmal rendelkező forradalmi lázadókat is elszakított tömegbázisától a tömegekre spekuláló hanglemezkidadás világpiaca.

Kétségtelen, hogy nem lehet büntetlenül korszerűen lázadni, ha az pénzt hoz az üzletembereknek, ha olyan látványos és közérdeklődést kiváltó produkciót nyújt, hogy nagy nyereséget lehet a terjesztésére építeni, és különösen, ha ez a lázadás nem annyira fenyegető, hogy éppen a nyereséget teszi veszélyeztetetté.

⁵ Lukács György: *Az esztétikum sajátossága II*. Akadémiai, Budapest, 1969.

Amikor a dzsessz egész életfolyamata olyannyira ellentmondásos jelenségeket hord önmagában, hogyne lenne lehetséges, hogy nálunk mindez sajátos vetületben vagy eltorzult formában jelentkeznek. Például, hogy nem egyszerűen formai vagy funkcionális kérdésekben következzenek be változások, hanem a kérdések lényegét érintő tartalmi kérdésekben is. Így történhet meg, hogy a nyugati fiatalok tiltakozása a „bőség társadalmának” hazugságaival, kegyetlenségeivel, ellentmondásaival szemben nálunk gyakran ellenkező előjelűvé válva mindannak igenlésévé változik. Irigylet életformává lesz az, amit a lázadó fiatalok öltözködésüktől dalaikig, egész magatartásukkal, minden eszközzel tagadnak. Vagy ellenkező példa, hogy azonos előjellel átvett tiltakozásaik olyan lázadó magatartást importálnak, amely mögött nálunk nem áll eleven társadalmi mozgalom érzelmi azonosulása.

Ez csupán arra példa, hogy milyen sokértelmű ennek a tömegzenei folyamatnak a léte, milyen vonatkozásban, milyen társadalmi csoportok kapcsolódnak hozzá. Nem mindegy az, hogy valódi értéket ismernek fel és értenek meg, vagy hamis értéket kezelnek valódiként, vagy pedig valódi értéket értenek silányként félre.

Ennek az eleven folyamatnak jellemző iránya ma a beatzene. A dzsessz e legújabb, legdivatosabb oldalhajtása legalább olyan sokértelmű társadalmi magatartást hordoz magában, mint eredendő nagy folyama, a dzsessz. Először történik meg a dzsessz történetében, hogy Európa diktál Amerikával szemben – és Amerikának is – modern zenei tömegdivatot. Jellegzetes, hogy éppen a brit gyarmatbirodalom – a világ legnagyobb gyarmatbirodalmának – szétesése idején jön létre, és liverpooli lázongó munkásfiatalok indítják és viszik világdicsőségre. Nonkonformizmusukkal újfajta konformitást kényszerítve a divatkövető fiatalokra.

A beatzene, amely előadói stílusa, de főként társadalmi-gondolati indíttatása miatt a fiatalok lázadó „üvöltésének” zenei kifejezési formája, több társadalmi-érzelmi-gondolati indítékot fed. Sok minden kívánczik ebbe az „üvöltésbe”. Társadalmi, biológiai és lelki szükséglet egyszerre. Üvöltenek, hogy a felnőtt társadalom felfigyeljen és megbotránozzon, hogy ezzel is elhatárolják magukat tőlük; üvöltenek, hogy a megbotránozással deklarálják meg-nem-értettségüket, illetve hogy megértésre találjanak, mert másképpen elenyészik a hangjuk a gyárak, a nagyvárosi forgalom tömérdek zajában és a félelmetesen közömbös társadalomban. És a felnőtt társadalom ezt eltűri, mert a kiüvöltés önmagában kielégíti őket, anélkül hogy bajaik ténylegesen megoldódnának, tűrik mint olyan levezetést, amely után a fiataloknak kevésbé van szükségük tényleges cselekvésre.

Ez a merőben leegyszerűsített és maximálisan felhangosított zenei stílus nem csupán a fülön keresztül hat. Szinte az egész testfelületet kiszolgálhatja az intenzív hanghullámok ismétlődő ütéseinek, a mindenben uralkodó ritmusnak. Dallamaik nem kívánnak melodikus invenciót, s a leegyszerűsített klasszikus harmonizálás nem teszi ki váratlan harmóniafordulatoknak sem a hallgatót, de nem állítja nehéz feladat elé a szerzőt sem. Ebben van a beatzene egyik legfontosabb jelentősége, hogy felszabadította a zenei alkotást, hogy széles körben ad lehetőséget új zene

létrehozására, rendkívül kiszélesíti a zenei aktivitást is; és főleg, hogy maguk formálják ki zenében a maguk érzelmeit a tömegzenét gyártó zenei kisiparosokkal szemben. Gondolati tartalmát illetően nem lehet beskatulyázni, éppen úgy létrehoz a divatnak megfelelő tömeges silányságokat, mint érdekes, jellegzetes zenét, produkálhat művészt és új giccszet is. Mondhat lényegest vagy lényegtelen, felkavarható „jó” vagy „rossz” irányban, megkísértheti kommersz blódségek mellett a költészetet is, lehet forrása a társadalmi felelőtlenség gátlástalan kiélésének és az emberi, társadalmi felelősség élesztésének.

Sokféleségére jelzői, melléknevei mutatnak: a „pol”-beat, amely politikai és a „folk”-beat, amely népi irányzatú. Ugyanis miközben nálunk a dzsessz és a népdal váltása bekövetkezett, pontosabban a népdalt leváltotta a dzsessz, a világ zenei mozgalmait figyelve e két zenei ág új szintézisének lehetünk tanúi. Annál érdekesebb ez számunkra, mert nálunk egyelőre ez a két zenei ág, mint egymást kizáró forma teljesen más társadalmi csoportok között él.

Az új népdalos mozgalom nemcsak konzerválja, hanem teremti is a népdalokat. Hatására máris jellemző, hogy a lemezgyárosok szériában készítik a „folk”-érdeklődésű lemezeket, amelyek nem kizárólag egy nemzet népdalait foglalják össze, hanem igen széles skáláját mutatják be Afrika, Amerika, sőt Ázsia népdalainak is. A folkmozgalom nemcsak a népi szolidaritást képviseli lemezeiben, hanem egy társadalmi mozgalmat akarnak kifejezni. Gondoljunk Pete Seeger amerikai népdalénekesre, aki néger spirituáléból alkotta meg a polgárjogi himnuszt („*We shall overcome*”) vagy Joan Baez dél-amerikai mozgósító dalaira, Bob Dylan protest-songjaira; dalaikban a folklór és a dzsessz elemeit egyesítik. Ezt a szintézist tehát a közös érzések kifejezési igénye, a forradalmi vagy az ellenállás mozgalmi érdeke, a kollektív kifejezés szükséglete, a közös összehangoltság közös hangulatán alapuló közös cselekvés igénye hozta létre. Ismét elindult útjára egy társadalmi mozgalomhoz kapcsolódó új zenei gondolat. S hogy ez nálunk is meg fogja-e teremteni az új, népszerű áramlatok korszerű kifejezési formáiban a sajátos nemzeti karakter jellemző jegyeit, vagy megmaradunk az utánczó táborában, s szokás szerint kissé elkésve követjük a divatot, és Nyugatról átvett „új hullám”-ként fedezzük fel saját népdalainkat – ez nem csak zenei kérdés. Azon is múlik majd, hogy kialakul-e egy helyesen értelmezett és zenében is átélt nemzeti tudat, amely kicsiségünket nem kompenzáló küsszerűségnek érzi, és ez az értelmes nemzeti öntudat egy egészséges társadalmi mozgalom részeként tud-e az eleven kollektív közérzetnek megfelelő zenei kifejezési formát teremteni.

Ahogy ezek a műfajok időben, generációban váltották egymást, többsikű, de időhöz és korhoz kötött társadalmi gondolatkörök érzelmi világa és magatartása jutott bennük kifejezésre. A társadalom fejlődésének lépcsőfokai, az egyes korszakok társadalmi csoportjainak, osztályainak érdekei, igényei, normái és ideáljai alakították ki, váltották le és szülték az új uralkodó műfajokat. Mindig az a fajta dal, az a műfaj terjedt el, amely a vonzó, eléréndő életforma sokak által kifejezhető jelképe,

terméke és kísérője. Ez az eszményítés előre: a jövő, az elképzelt felemelkedés, és hátra: az idealizált vagy új módon értelmezett múlt irányába egyaránt mutat.

Keletkezésük, terjedésük, fennmaradásuk és eltűnésük, bukásuk fontos indítéka az, hogy a dal, amely az emberek elemi zenei megnyilvánulási, közlési és kifejezési lehetősége, milyen életformát, életmódot, társadalmi magatartást képvisel és fejez ki. Hogy a dalon keresztül milyen *gondolati, társadalmi áramkörbe kapcsolódhat az ember*. Lehetőséget teremt arra, hogy a dal átélése – reprodukálása útján – megteremtse az érzelmi azonosulás lehetőségét. Ez az érzelmi azonosulás, ez az azonos átélés nagy ereje a dalok hatásának. Ez segíti elő azt, hogy az emberek jobbnak, másnak vagy éppen jobban önmaguknak érezzék magukat: annak, ami az adott társadalmi csoport tagja számára a legfontosabb, és a méltón követendő társadalmi orientációt képviseli.

A MŰVÉSZET IGÉNYE – MŰVÉSZET NÉLKÜL¹

Az elemi zenei szükségletekről

1967–68

A mai élettempó, a modern életmód, sőt az életideálok is sok gondolkodó számára – mégpedig olyanok számára, akik szívükön viselik a társadalom ügyét – azt látszanak igazolni, hogy a művészeti értékek jelentősége a modern társadalmakban csökken és néhány „értő” szigeten kívül, amely körül az értetlenek és éretlenek óceánja hullámszik, a művészetnek sem szerepe, sem értelme, következésképpen létjogosultsága sincs. Ez a kulturális pesszimizmus számos oldalról próbálja bemutatni az ún. „tömegkultúra” mindent elsöprő és mélyen ártó hatását, amely magával hozza a műértő „elit” eltűnését, vagy jelentéktelenné válását és a félművelt vagy az egészen műveletlen tömegek ízléstelenségének felülkerekedését és kiszolgáltatását. Érveiket hallgatva látszólag kevés ok van az optimizmusra, s nem is különösebben rokonszenvesek a művészek és környezetük körében azok, akik a „minden a legjobban van” hazug derűjét igyekeznek elhitetni, és a művészet új aranykorának beköszöntését ünneplik. Az ilyen lelkesedés mindenképpen gyanús, mert jelentheti az adott társadalom kritikátlan védelmét, sőt a társadalom teljes nem-ismeretét is.

Ha a pesszimizmusnak ellentmondunk, annak forrása nem a „nálunk minden másképp van” kötelezően optimista magatartása, hanem a történelemnek és az ember megtett útjának tanulsága, amelynek alapján a „pesszimizmus” és az „optimizmus” egyaránt értelmetlen. Akár a múltból kiindulva szemléljük a márt, akár a mából a jövőt, elégedetlenségre, reményre és csüggedésre egyaránt találunk okot.

Ennek előrebocsátása mellett mégis reálisan meg kell vizsgálni, hogy mennyire fontos az embereknek a művészet, közelebbről a zene, hiszen vizsgálatunk minden további lépése csak azután következhet, ha ezt tisztáztuk. Miért ne lenne lehetséges, hogy a művészet és ezen belül a zene egy olyan korban, mint a miénk, háttérbe szorul a társadalom egyes rétegeinek értékítélete alapján? Különösen akkor, amikor a társadalom jelentős része az alapvető életfeltételek elviselhetőségének tételével és megjavításával küszködik.

¹ Részletek a szerző *A zene életének szociológiája* (Zeneműkiadó, Budapest, 1969) című könyvéből.

A biológiai szükségletek elsődősége mellett az ember társadalmi fejlettségének bizonyos fokán a művészeti szükséglet „elemi szükségletté” válik. Vizsgálhatóvá és mérhetővé lesz, hogyan osztják el az emberek erőforrásaikat, idejüket, figyelmüket különféle – többek közt művészeti – szükségleteik kielégítése között. Ennek arányai egyénileg és társadalmilag meghatározott értékrendszeren alapulnak. Az elemi szép iránti igény megnyilvánulhat abban, ahogyan a kertbe a magokat veti, ahogyan a szobában a díszeket elhelyezi, ahogyan keresi a dallamot, amellyel önmagát kifejezi. A művészet iránti igény minden fejlődési szinten és minden esztétikai fokon az emberré válás bizonyítéka, amely sohasem válik el teljesen az élettevékenység egyéb formáitól. Azzal, hogy a művészet éppen az elsődendő szükségletek kielégítésével egyidejűleg jelentkezik, a művészeti kifejezés vagy befogadás sokszor könnyebbé teszi az ember számára az elsődendő szükségletek kielégítését szolgáló tevékenységet. Megkönnyítheti az elsődendő kötelezettségek gyakran nehéz feltételeinek elviselését. Ez egyaránt igaz lehet a mindennapok és az egész emberi élet tekintetében.

Az emberi élet korlátozott, időben, lehetőségben és térben egyaránt. Korlátozott az ember mozgási és ismeretségi köre, az, amit élete során megismerhet és átélhet. A művészet azonban megismertethet olyan világgal is, ahová sohasem juthatnánk el, vagy amit csak kevésbé ismerünk. Olyan emberekkel, akiket sohasem ismerhetünk volna, vagy akikre nem ismernénk rá a művészet nélkül. Olyan érzelmekkel, amelyeket nem élünk át, vagy nem élünk át teljes egészében. A művészet csillapíthatja az örök éhséget az időbeli, térbeli, érzelembeli teljesség igénye iránt. És mindez az elemi igényből, a hétköznapi szükségleteiből indul ki. Nemcsak azokról az elkülönült műalkotásokról beszélünk, amelyeknek megismerése és élvezete csak egy meghatározott anyagi és társadalmi helyzetből következő szabad idő függvényeként alakulhat ki, hanem azokról az elemi igényekről is, amelyek a „szép” ilyen élvezetében és létrehozásában nyilvánulnak meg.

A KÖRNYEZET HANGZÁSVILÁGA ÉS AZ EMBER

Az embert körülveszi a világ számtalan zajával, hangjával, hangzásaival. Zajokkal, amelyek formátlanok, zajokkal, amelyeknek konkrét jelentéstartalmuk van, hangzásokkal, amelyek értelmetlenek, és hangzásokkal, amelyeknek szigorúan meghatározott jelentésrendszerük van. A külvilág létezése, jelenléte, kapcsolata és üzenete éppen úgy megteremti az ember hangkörnyezetét, ahogyan dologi, anyagi társadalmi környezetét létrehozza. Ezt jelzik és jellemzik, szimbolizálják és egyesesen közlik a kialakult vagy kialakuló hangjelzésrendszerek. Az embernek tehát meghatározott és kialakult hangkörnyezete van, amelyben dolgozik és él, amelynek élete egészében meghatározott jelentése van. Az őt körülvevő hangokhoz, hangzásokhoz, zörejekhez más és más érzelmek fűzők, mert mást jelentenek, más és más

beigazolódott tapasztalat kapcsolódik hozzájuk. A tulajdonképpeni hallást, hallgatást első fokon feltétlenül a környezet hangzásvilága alakítja, és ennek a környezet adottságaihoz fűződő viszonya szabja meg a hangzásokhoz való viszony érzelmi tartalmát. A tapasztalat és viszony aztán mélyen rögződik, megmarad akkor is, ha az, ami létrehozta, megváltozik. A közvetlen környezet és a művészi zenei megformálás természetesen nagyon távol esik egymástól; mégis, ahogyan a látás magában rejtja a művészi érzékelés egyik lehetőségét, úgy a hallás is szoktathatja a fület a különböző hangzásokhoz, és fejleszti vagy gátolja az ehhez kapcsolódó felfogóképességet.

Nyilvánvaló, hogy ha valakit nem ér rendszeres zenei hanghatás, akkor megmarad a hétköznapi hangzások érzékelésénél pl. a normál beszédhangok „magasságánál és mélységénél”, és az e fölötti és alatti rezgések, hangok már fülsértőek vagy felfoghatatlanok számára. Egyszerűen azért, mert ezek felfogására nem készítette elő, nem „edzette” hallását és ezen keresztül értelmi felfogását.

Az ember felnő és „belenő” egy sajátos hangzásvilágba, amelynek a köznapi beszéd dallama és ritmusa csakúgy alkotóeleme, mint a köznapi hangzások és zörejek tónusa és ritmusa. Ezek a hangzások éppen úgy befolyásolhatják hallásának kialakulását, mint a szervezett hangzásoknak, a zenének a különböző formái és elemei, a megszokott intonációk, dallamfordulatok, hangszerek és hangszer-összeállítások, harmóniarendszerek, tehát a legtöbbet ismételt és hallott hangzások. Mindezek együttesen *az ember alkalmazkodóképességét a hallás alkalmazkodásán keresztül voltaképpen a társadalmi életfeltételekhez is alakítják.*

A zenetörténet maga is igazolja azt a tényt, hogy a zene „önálló” fejlődési útján is hol közvetett, hol közvetlen, hol egyenes, hol áttételes módon újra meg újra érvényesül a köznapi hangzások hatása, akár a hangszerek fejlődésére gondolunk, ami az alkotót mindig új lehetőségek és új feladatok elé állítja, akár a kifejezés, a szemléletmód változásaira. Nem akarunk zenetörténeti fejtegetésekbe merülni, csak utalunk ezekre az összefüggésekre: ahogyan például a dobok a munkaeszközökből kialakultak; ahogyan Püthagorasz a kovácsműhely kalapácsainak hallgatása után felépítette zeneelméletét; ahogyan a temperált hangzás hatott a hangszerek fejlődésére; ahogyan a német rézfúvós hangszerek kialakították a zene új színeit és harmóniáit; vagy ahogyan korunkban az elektromosság és az elektromos rezgésre átalakítható hang jóformán a zene minden területén hatott, s az alkotást, a megértést, a magasrendű vagy mindennapi „használati” zenét meghatározta.

A csend és a természetközelség kifejleszt az emberekből egy bizonyos hangzásérzékenységet: figyelmet a hangokra, hangzásokra, a köznapi hangzásvilág felfogóképességét. Részben azért, mert érdeke az, hogy figyeljen, részben mert ez érdekes számára. Érdeke, mert a „természetből” él, ettől függ tehát az élete, a jóléte, érdekes, mert a rendszeres munka sivár környezetében a hangokban valami más, valami színező tényező is jelentkezik.

Talán megállapíthatjuk ezek alapján, hogy az urbanizálódás és az iparosodás bizonyos fokáig a hangzásvilág felfogásának szubjektív érzékenysége szükségképpen csökken, mivel az élet további folytatásának nem közvetlen feltétele maguknak a hangzásoknak a megfigyelése. Mindez egyformán alakul addig a szellemi és munkavégzési szintig, amelyen egyrészt a csendes munkahely, másrészt a munka differenciáltsága kifejleszti a hangzások érzékeny felfogását, de ennek már nem a közvetlen létérdek a mozgatója, hanem a hangzások önálló, sajátos esztétikai jelentőségének az érzékelése.

A faluban általában magasabb a hangokra reagálók aránya. Ez a természettel való szoros kapcsolatból eredhet. Erősebb függést mutat a természet világától, mint amelyet a munkás számára az ipari környezetben jelent. Az esztétika megállapítása igazolódik ebben, mely szerint ott jelentkezik és akkor lesz a természet az esztétika tárgya, amikor és ahol az ember függetlenné tud tőle, nem kiszolgáltatottja már. Ezért a természet hangzásvilágának érzékelése, mint esztétikum nem jelentkezik olyan mértékben a mezőgazdasághoz kötött falusi embernél, mint az üzemben vagy hivatalban dolgozó falusinál. De mint hangjelzés fontos és létezik; észreveszik egyszerűen azért, mert valahol a belső érdeklődéssel kapcsolódik; ha tetszik: azért szép, mert hasznos. Tehát nem különvált szép, hanem a haszon kapcsolja a létérdekhez. A természet hangjai és a falu hangzásai; a tavaszi megújulás, a magvetés összefüggése a természettel; mindehhez a harangszó, amelyben a lelki üdvösség és az időjelzés biztonsága hangzik. Lehet-e vajon azt mondani, hogy azért találunk a falun ilyen érzékelést a hangzásoknál, mert a természet hangjai általában szebbek, mint a város zajai vagy maguk a gépek? Igaza van-e a romantikus szemléletnek, amely azt tartja igazán szépségnek, ami a „romlatlan természetben” jelentkezik? Nem kétséges az, hogy a madárfütty, a csendes eső, a szelíd szél valóban megnyugtató, mert egyrészt olyan jelenséggel jár együtt, amely a paraszti munkát végző embernek egész élete szempontjából a legfontosabb, másrészt hangzása sem bántó, és függetlenül a hozzátapadt szükségszerű értelemről, olyan hangmagasságban szólal meg, ami kellemes; változatosan daloló, mint az énekesmadarak, vagy egyenletes nyugalmat sugalló, mint a tavaszi csendes eső.

Természetüknél fogva mások, mint a formátlanságuk miatt felfoghatatlan városi vagy üzemi zajok. A gépnek, a motornak is megvan a maga érdek és érték alapján kialakult „szépsége”, a motor hangját majdnem úgy lehet szeretni, mint a csendes esőt vagy a madárfüttyöt. Egyszerűen attól függ, hogy a motor hangjához kapcsolódó tapasztalat milyen emberi viszonyt, milyen érzelmet tartalmaz. A ritmikusság, a dobogás, a dohogás, a zajjává váló sokféle ritmus, a lármává váló sokféle gép együttese adja a városok vagy az üzem formátlan zaját, amely az üzemet vagy a várost értő és szerető embert csakúgy vonzza, mint a falusit a madárfütty és a csendes eső. A baj akkor kezdődik, amikor ez a zaj felülemelkedik az emberi fül zajelbíró képességén, túl a „tűrési” határon és feldolgozása külön feladatot ad az idegrendszernek. Itt válik egészségtelenné és ártalmassá a zaj. De objektív esztétikai mércével mérve

egyáltalán nem biztos, hogy egy vagy több motor hangja csúnyább, mint az ólban rőfögő malacoké. A lényeges különbség az, hogy az ólban rőfögő malac a tulajdon és a teli kamra, a jó falat képzetét kelti, míg a gép dohogása valahol a kényszerű munka nem közvetlenül hasznoszerző képzetével függ össze. Ezért van az, hogy míg a mezőgazdasági dolgozóknál magasabb az észlelés aránya – ha az objektív és szubjektív belső viszonya változik is –, a városi munkakörökben viszont sokkal magasabb a „nem reagálók” típusa. Ebben mutatkozik meg az, hogy a városi ember védekező közömbösséget fejlesztett ki bántó, nyugtalanítóan hangos és zavaros hangzásvilágával szemben.

A magatartás világosan polarizálódik: vagy kikapcsolódní teljesen mindenféle városi zajból, és eljutni a lehető legteljesebb csendig; vagy biztosítania egy minimális állandó zaj vagy zeneforrást, fokozni és dübörgő ritmikus zenei hangzássá módosítani a zajokat, többszörös hangosságúvá a megszokott, de nehezen elviselhető városi, hétköznapi zajok után, olyan hangossá, hogy utána a városi zaj, gyári zaj csendnek tűnjék. A beatzene nem jött volna létre a mai nagyváros ritmikus lár-mája és az üzemek számtalanféle hangzó dübörgése, kopogása, zaja nélkül.

A hangzásnak – bármi legyen is – ismertnek kell lennie. A jelentés nélküli vagy ismeretlen jelentést hordozó hangforrásokból eredő hangzás feszültséget, idegességet, rossz érzést kelt, akár formált, akár ritmikus, akár természeti, akár mesterséges, akár zenei, akár formátlan zöreij jellegű. Az azonos hangzás jelentés-tartalma a szerint módosul, s vált ki más és más reakciót a hallgatókból, ahogyan közvetlen vagy közvetett jelentkezése a hallgató számára kellemes vagy kellemetlen jelentésű, közömbös vagy ellenséges értelmű. Az, hogy *mit képvisel, mihez kötődik*, az fontosabb tartalmat hordoz, mint a hangzás milyensége.

A hangzásokhoz fűződő viszony aszerint alakul, hogy azok milyen adott szituációhoz kapcsolódtak. Megszokott hangok is lehetnek visszataszítóak, lehetnek fontosak, kedvesek, elriasztóak, vagy nagyon vonzóak, de közömbössé is válhatnak. A szokatlan hangzás általában mindig idegen, sokszor riasztó, megtorpant, ijesztő. A megszokottság átmehet közömbösségbe, a szokatlan átmehet a megszokottba; a reagálás mindenképpen az életmód változásai szerint módosul. A hangok, hangzások jelentés-tartalmukkal együtt rögződnek és a szubjektív érzelmi viszony is azzal együtt változik, ahogy jelentésük kedvezően vagy kedvezőtlenül alakul. Így van ez egyénileg és így van társadalmilag is.

KÖZÖSSÉG ÉS KÓRUS¹

1974

Minden korszaknak és minden társadalmi szituációnak megvan az adekvát és jellemző zenéje. Ez sohasem jelenti azt, hogy ezen a korszakot jellemző zenén kívül, amellet, azt kísérve, kiegészítve, vagy azzal küzdve ne létezne más zene. Tudjuk, sokféle funkciót tölt be a zene, sokféle szinten szólal meg, egyszerűen, bonyolultan, az eltérő társadalmi rétegek igényei szerint, de funkciók szerint még azokon belül is különbözően.

Kétségtelen, hogy az 1948–52 közötti korszak jellegzetes zenéje és jellemző zenei mozgalma a kórusmozgalom volt. Abban, hogy a nem-szakzenei sajtó cikkeinek túlnyomó része ezzel foglalkozott, a korszak azt vallotta önmagáról, hogy ez a zene fejezi ki legjobban. A kórusmozgalom soha eddig nem látott kiteljesedése ugyanezt támasztotta alá.

A kórus mint a zenei kifejezés eszköze kettős indíték alapján jöhet létre: válhat valamilyen zenén kívül álló nagy társadalmi mozgalom zenei kifejezésévé, amelynek célja ugyan elsősorban nem a zene teremtése, de kifejezési eszközeinek megerősítését a zenében találja meg; ugyanakkor a kórus az emberi hangok harmóniájából, összhangzásából létrehozott „legtökéletesebb hangszer”, amely a zenei kifejezés egyedülálló lehetőségét adja. Áldozatos munkát, emberi összetartás zenei kifejezését igényli, és nem is jöhet létre másképp, mint társadalmi mozgalmi, vagy zenei alkotás közösségteremtő képessége nyomán, olyan emberekből, akik valamilyen módon ezzel a közösségi tartalommal, illetve magával a közösséggel azonos érzelmi, gondolati körben élnek, amelynek alapja, háttere és mozgatója is ez a közösség. A kórustagokra, a részt vevő emberekre, énekesekre vonatkozó értelme abban teljesedik ki, hogy az emberi alkotókészség egy ilyen kollektívában megtalálja önkifejeződésének módját.

Jóllehet, minden zenei megnyilvánulás valahol és valamilyen módon feltételez közösséget, és ugyanakkor meg is teremti azt, valójában a zene műfajainak egyik ága sem olyan erősen közösségi, mint a kórus. A kórus közösen létrehozott műalko-

¹ A *Zempléni Múza* 2017/3-as számában megjelent írás szerkesztett változata. A szöveg forrása: Losonczi Ágnes: *Zene – ifjúság – mozgalom*. Zeneműkiadó, Budapest, 1974.

tás, valamennyi résztvevőn múlik az eredmény és a siker. Valójában olyan kollektív művészet, amelyben az egybehangeltség, az együttlét, az alkotás szolidaritása azért ilyen fontos és erőteljes, mert a zenei kifejezés hangszerek „támasza” nélkül, csak az emberre, az emberi hangra épít.

A kórus a magasrendűen művészi, szervezett együtténeklésre épülő zenei kifejezési forma. Tehát a közös gondolatú, közös érzelmeket együttesen kifejező emberek közösségének együttesen gyakorolt, együttesen átélt éneklési módja.

A kóruséneklésnek fontos eleme, pontosabban feltétele a fegyelem, az egymáshoz való alkalmazkodás. Nem véletlen, hogy csak azokban a kultúrákban és korszakokban alakult ki a kóruskultúrának maradandóan magas szintje, amelyek képesek voltak több korszak számára fontos mondanivalót hordozó műveket teremteni, amelyekben ezek a feltételek megvoltak. Tehát élt olyan valódi kollektíva, amelynek lényeges, eszmei-gondolati egysége zeneileg kifejezhető volt, amelyben élt a közös érzelmek közösen kifejezhető igénye és szükségessége. Ugyanakkor az is fontos, hogy a közösségben uralkodó szerepet töltsön be az egymáshoz való fegyelmezett alkalmazkodás, a másik ember tisztelete; de szerepet kellett játszania annak a tudatnak is, hogy az egyén önmagában kevés, hogy teljes megvalósulására csak a többiekkel együtt képes, és a teljesítményben bizonyos fokú alázattal kell alkalmazkodnia a többiekhez, mert csak így jöhet létre magasrendű produkció, így lesz képes bárminek alkotására.

Ezért ott és akkor fejlődhetett ki igazi kóruskultúra, ahol és amikor az ember és a közösség viszonyában ez az alapvető magatartás vált jellemzővé. Ezért voltak a kórusok kialakításának és a kóruskultúra virágzásának nagy történelmi korszakai és időszakai. Ezért tudtak például az egyházak valóban nagy kóruskultúrát létrehozni. Az egységre törekedő munkásmozgalomban ugyancsak a kórusok voltak a közös célok közösségi lényegének zenei szempontból alkalmas kifejezői, az érzelmi-hangulati világ megformálói. A forradalmak és a partizánharcok néphez közeli zenei formavilága ugyancsak fontossá tette a kóruszenét.

Ahol viszont nincs valamilyen eszmei egység, vagy ahol dominál, vagy fontossá válik a közösséggel szemben az egyén vagy az egyénieskedés, ahol megszűnik a közösség fontossága, a közösséggel való azonosulás igénye, ahol csökken a közösség erejébe, lehetőségébe és fontosságába vetett hit, ahol az egyéni érvényesülés tere egyértelműbb, valószínűbb vagy vonzóbb, ahol megszűnik a másokért vállalt felelősség fontossága, ott nem jöhet létre vagy nem maradhat fenn igazi tömeget mozgató kóruskultúra – előbb-utóbb talajt veszített, tartalmát veszített, formális együttlétévé válik.

Létezik azonban a kórusmozgalom létrejöttének egy másik jellemző útja, amikor a zene válik szervező erővé; amikor nem a mozgalom keres zenei-eszmei kifejezést, hanem a zene az, ami a közösséget megteremti, a zene az, ami összetartja az embereket, akik a zenéért, az alkotásért gyűlnek össze. Ez adja az örömet, a közösséget, a közös produkciót és az ebben való feloldódás érzését.

A különbség a kettő között az, hogy a mozgalom teremtette kóruséletben lehetséges viszonylag gyengébb zenei anyag, viszonylag gyengébb képességű karnagyok is össze tudják tartani az együttest, és vezetni tudják a kórust, mert az összetartó erő elsődlegesen nem a művészi kifejezés vágyából, hanem az eleven társadalmi mozgalomból árad. Ezzel szemben a zenéért, a zenei közösségért létrejövő kórusoknál maga a kórusvezető személye válik jelentőssé, neki kell olyan közösségteremtő, zeneformáló egyéniségnek lennie, aki együttest tud teremteni a zenével, és zenét tud teremteni az együttestel. Itt tehát a zenének kell önmagában olyan erősnek lennie, hogy közösséget teremtsen, a közösséget összetartsa és megszólaltassa.

Eszményi esetben a zenei élmény, a produkció és a közösség együttesen megteremti azt a célt, és azt a tartalmat, amiért az emberek, fiatalok és öregek hajlandóak a kóruséneklésért összejönni, alkalmazkodni és dolgozni. Ez a kórus a „legtökéletesebb hangszer”, de teljesítménye a karnagy szuggesztivitásától és felkészültségétől függ. A zongora nem esik szét, ha rosszul játszanak rajta; a kórus a vezető „varázslata” nélkül, a szuggesztív, összetartó élményadás hiányában nem létezhet.

A kóruskarnagnak a legklasszikusabb értelemben pedagógusnak kell lennie, és a mesteremberek türelmével az alaptól kezdve, hézag nélkül kell felépítenie a zenei kifejezés épületét. Egy mérnök pontosságával kell rendelkeznie, hogy minden zenei elem pontosan fedje egymást, s az egymással összefüggő, egymástól függő zenei vonalak megfelelően kapcsolódjanak. Szuggesztív és vonzó egyéniségnek kell lennie, hogy átsugározza a zenét, olyan művésznek, aki a szenvedély meggyőző erejével és a tudás pontosságával át tudja adni mindazt, amire képes. Ismernie kell az alázatot, és rendelkeznie az erővel, hogy átlelkesítse az embereket zenével és a zenét az emberekkel, mert rajta keresztül és tőle kezd élni mindez, maga is a megszólaltatott mű és a megszólaló emberek által él.

A másik oldal a közönség közössége, mert ehhez a zenei indítékú kórusmozgalomhoz is társadalmi közhangulat, társadalmi figyelem kell. Jóllehet, a kóruséneklés a szabadidő eltöltésének vitathatatlanul magasabb rendű módja, mint a passzív televízió nézés vagy magnóhallgatás, az emberek művészkedő igényében teljesen érthetően és szükségszerűen mégis motivál egy „magamat megmutatni” indíték is: az eredményekkel dicsekedni, közönséget találni, és a közönségben azonos lelkesedést, támaszt keresni. Ha a produkciónak nincs közönsége, és nincs valamilyen sikerélmény, akkor előbb-utóbb abbamarad a közös munka, és kellemesebb vagy eredményesebb vagy sikeresebb, s emellett kevesebb fáradtságba kerülő szabadidő-eltöltési módot találnak az emberek. Különösen áll ez a fiatalokra, akiknek a kóruséneklés s az azzal járó fegyelem vállalása csak abban az esetben válik érdemessé, ha olyan művészi és kollektív élményt ad, amelyért érdemes szakítani a kortársak nagy tömegének általános és divatos érdeklődésével (tánczene, beat), és amelyért vállalni lehet az elkülönülést. Akár mert rájönnek arra, hogy ez tartalmasabb, akár mert úgy érzik, hogy a társadalmi megbecsülés és értékelés valóban érdemének és értékének megfelelően kezeli és becsüli ezt a munkát.

A negyvenes évek kétségtelenül nagy indítóerőt adott a kórusoknak: ez egyrészt a mozgalom eszmei összetartó lényegéből eredt, másrészt a nagy zenei egyéniségek műveiből és szervező-mozgósító erejéből. Ez a kettős folyam találkozott egy olyan korszakban, amelyben élt a hit a kollektívában, a kollektívák erejében és kifejezőképességében. Társadalmi sugallat és valóban átélt eszme volt az, amely az eszmei összetartozás örömét az együtténeklő közösség kifejezésében látta meg. Sugallt és átélt tudati és társadalmi valóságnak tűnt, hogy az emberi felemelkedés útja csak a közösséggel együtt lehetséges, tehát az egyén vágyát és elképzeléseit a közösség akarata határozta meg, annak együttes véghezvitelével valósulhat meg az egyéni törekvés is. Ennek az alapállásnak volt kifejeződése a kórusmozgalom, amely, úgy tűnik, egyszersmind a kultúrpolitikai elképzeléseket is legjobban váltotta be: mindenki számára elérhető, magas szintű kultúrát, általánosan használható zenei nyelvet adott, ugyanakkor megjelenése és kifejezése a kor hangulatához alkalmazkodott, kielégítette annak igényeit.

A probléma abból adódott – most csak summázva az elmondottakat –, hogy közben az indítóerő, a társadalmi igény és a kultúrpolitika a kórusok számát és jelentőségét elképesztően magasra emelte, a tápláló mozgalmi talaj zsugorodott, formálissá vált, a lelkesedő kollektíva kényszerré, a spontaneitás kötelezővé lett, közösségei elsorvadóban voltak, s a zene szervező, teremtő erejét sem képviselték zenét teremtő, szervezni tudó kórusvezetők légiói. A szervezet felülről, bürokratikusán adott programutasításokat, elvéve a kórusok egy részétől a kezdeményezés örömét és jogát – a kedvelt dalanyaggal együtt. A kórusmozgalom és a társadalmi mozgalom fejlődésének fordított aránya tehát kihúzta a mozgalmi talajt a kórusok alól, s ezzel a folyamattal párhuzamosan a társadalom értékrendszere igen nagy változáson ment keresztül.

A társadalmi talaj és a társadalmi értékrend, az életmód lényeges változásaira ügyelnünk kell, ha a kórusok problémáiról beszélünk. Át kell gondolnunk, ha az erőltetetten létrehozott szervezetek az első lazulásra széthullanak, a szabadabb társadalmi légkörben elindulhat egy „gyógypedagógiai” folyamat, szembefordulás azzal a kötött közösséggel, amelytől az elszakadás a legkisebb veszéllyel jár. De ha szembefordulunk az eltorzult közösséggel, az eltaszíthat minden közösségtől. Ez a spontán védekezés pedig erősebben ösztönözhet az individualitás kiérlelésére, mint a rossz tapasztalatok (rossz közösségek) után jó közösség kialakításának kísérletére. Kétségtelen társadalom-lélektani törvény, hogy feszes összetartás után – amikor a külső erő kényszerítőbb volt, mint a belső kohézió – az első enyhülésre szétlázul a mesterséges közösség, és egyéni utak keresése indul meg. A szilárd, fentről szervezett közösségek kötöttsége után jó darabig tart még a lazulás, a görcsök „kilazításának” fázisa, mindaddig, amíg új kórus-szervező eszme és új zenei kifejezés igénye születik, az újonnan létrejött közösségek zenei kifejezésének újratöltő formája és gondolata kialakul. Ennek a kibontakozásnak időre van szüksége.

Ugyanakkor viszont kétségtelen, hogy termékeny közösségek hoztak létre élő és ható alkotásokat, hogy létező értékek fenntartásáról is szó van, az anyag alakítható, meg lehet találni a zenei közösség társadalmi-emberi gondolatának megfelelő kifejezését, és az emberek egymást kereső kifejezésének zenei igényében még mindig az egyik legmagasabb rendű lehetőség: a kórus. Hiszen ahol nincs mozgalmi talaj, ahol nincs az egyén–közösség viszonyában a kóruskifejezés tényleges közvetítésére szükség, ott is megmarad a csodálatos gazdasággal létrejött, korszakok által felhalmozott, eleven és elevenen élő és ható zenei anyag. Ezért a kórusirodalomra lehet és kell építeni mindazoknak, akiknek van erejük és tehetségük ahhoz, hogy átadásával és megszólaltatásával olyan zenei közösséget teremtsenek, amely érdemes a társadalom figyelmére.

Akár eszme hozza és tartja össze, akár a közös zenélésben él, a kórus lényege, hogy egymásért és a célért vállalt közös hit és akarat, a vállalás „váll váll mellettsége” jellemzi: az ember csak akkor ér el valamit, ha összefog a másikkal; az egyes ember elbukhat, vagy előrejuthat a másik kárán, de a közösség hite kell minden virágzó kóruskultúrához. Az eszmében azonos közösségnek a cselekvés eszméjével mozgósított társadalmi programközösségnek egyaránt a közös éneklés, a kórus a megfelelő zenei kifejezés módja.

Elképzeltető új közösségek kialakulása is, amelyek talán más módon, más feladattal és más kifejezéssel, talán visszatérve a húszas-harmincas évek során elindult zenei gondolathoz, „elvetett maghoz”, igényelni fogják a közösség szolidáris, egymásra építő, egymást támasztó kollektív hangját, zenéjét. Éppen, mert egy új korszakban ismét kialakulóban van a közösségi lét nem elidegenedett, nem atomizált formája, mert a közös eszme igénye, a közösség iránti vágy újra meg újra előtérbe kerül, ha az embert az izoláció nyomasztja. Ezért keresni kezdi majd mindazokat a kifejezési eszközöket, amelyek ennek az igényeit, választott, önként alakított, nem pedig kívülről kényszerített közösségnek érzélem- és gondolatvilágához szükséges zenei értelmét megteremti. Ez a folyamat kétségkívül erőben van, és támaszt talál majd mindabban, amit a XX. század közösségben és zenében létrehozott.

A KORTÁRS AVANTGÁRD ZENE FOGADÁSA ÉS FOGADÁSÁNAK INDÍTÉKAI¹

1978–79

Viták, indulatok, szégyenkezés a megértés képtelensége miatt és magabiztos, büszke vállalása viszolygó értetlenségnek; igyekvő követése valaminek, amit se érteni, se követni nem tudnak, tudatos elzárkózás másfelől, hogy amit hall, értenie és követnie se kelljen. Fiatal, befogadására kész vállalkozó, farmernadrágos közönségben megvillan egy-egy ősz fej a hagyományos koncertközönség eleganciájával; másutt az Új Zene hallgatására kötelezett zeneértők folyosói és szobai beszélgetéseinek a becsapottság érzése válik felháborodássá. Sokféle szélsőséges megítélés kötelezővé teszi, hogy megvizsgáljuk: mi is van a modern zene és a zenei közönség között, mi is van az avantgárd és a zenepedagógusok között.

Az, hogy a „modern zene” mennyire eltérő korszakokat, stílusokat és szerzőket kapcsol össze, erre most kitérni sem akarunk. A modernség skálája igen széles, a palló, ami a közönséghez vezet, igen keskeny. A közönség tudatában a modernség ott kezdődik, amikor a zeneszerzők eltértek a XIX. századig megszokott hagyományos forma, kifejezés és dallamvilágtól, ezért 70 évvel ezelőtt fellépett zeneszerzőket éppen úgy modernnek tartják a hagyományos zenei világból kilépni nem tudók, mint a legutolsó zenei formáktól és kifejezéstől is „felszabaduló” zenei világot. Most, ez alkalommal kifejezetten a hozzánk későn jött avantgárról szólnék.

A művészet és a közönség közötti szakadék hovatovább nem megdőböntő felismerés, hanem megszokottan nézegetett társadalmi tájkép. A zenét különböző szinten követő emberek táborán belül nem egyszerűen egy szakadék van, hanem szakadéksor, hiszen a nagy társadalmi piramis talpazatán a tömegzene hívei odáig sem jutottak el, hogy felfogják azt, amit a komolyzene nagy évszázadai teremtettek; nem is tudnak, nem is akarnak bejutni – legfeljebb egyesek – a zeneértő beavatottak táborába.

A zeneértő elit – amelyik többé-kevésbé értő követője az évszázadok felhalmozott kincseinek – egy része eljut a modern zene befogadásának határáig; már szűkebb réteg ebből az, amelyik a modern zenének még hagyományos XX. századi

¹ A *Parlando* című folyóirat 1979/1–2. számában megjelent írás szerkesztett változata.

válóját követni tudja (bár itt is cezúra van, akár Bartók művein belül is, mondjuk a III. zongoraverseny, a Concerto és a vonósnégyesek, vagy a „Zene”²² felfogása és igénye között); ezután még jobban keskenyedik a palló, és eléri a zeneértők legszűkebb metszetének kis csoportjait, azokat, akik hajlandók figyelni a kortárs avantgárd zeneszerzőket, képesek valamelyest értelmezni is, mert a hajlandóság és a képesség – két dolog. Voltaképpen arról van szó, hogy ahogyan haladunk előre, ha úgy tetszik komolyságban, aktualitásban, és közeledünk a mához, ahogyan ennek megfelelően eltér a zene a korábbi kifejezési módoktól, úgy maradnak le egyre nagyobb és nagyobb arányban az emberek, és maradnak meg az általuk ismert és megszokott hangzásvilágban. A modern avantgárd zene izolációjára jellemző, hogy még „saját körétől” a zenészek, sőt a zenébe beavatottak körétől is elszakadt, akárcsak az előadóművészek és a pedagógusok nagyobb hányadától. Ez nem jelenti azt, hogy ezért vagy ennek ellenére létrejön az újat akarók közössége, akik éppen azért, mert a közérdeklődésből kivetettek vagy kivetődtek, annál fontosabb számukra az egymásrautaltság, összetartás, amelyhez aztán hívek és mecénások közelednek, hogy a majdani intézményesülést elkezdjék megteremteni.

Ez a sokszoros zenei megértés különbsége, s a meg nem értés nagysága, a növekvő szakadékok és csökkenő követők köre nem csak, és nem elsősorban, zenei kérdés: ez a zenei nyelvi különbségek kérdése, amely valójában az életlehetőségek különbségeinek kifejeződése, a kulturális különbségekben jelentkező érzékenyen kidolgozott vagy kidolgozható képességek különbsége, amely megsokszorozódik az értékek rendjéből és a befogadás lehetőségének nyitottsága szerint.

Azért kell erről beszélni, mert egyúttal felmerül a kérdés: a mai zeneszerző és a mai közönség között valóban törvényszerű-e ez az elszakadás, és lehet-e segíteni rajta? S az ember, aki természete szerint szívesebben keres bűnbakot, mint valódi okot – felteszi a kérdést: ki a hibás ebben, a közönség vagy a zeneszerző. Mindenkori a másakra mutat: hibás a zeneszerző, mert nem tud úgy írni, hogy megértsék, nem teremt folyamatosságot, elszakad az érdeklődéstől, nem ügyel a közönségre. A zeneszerzők és zeneértők szerint a közönség a hibás: konzervatív, beszűkült, nem hajlandó csak a biztos, bevált úton járni, miért nem nyitja meg a fülét új hangzások hallására és megértésére is.

A zene elszakadásának, a kortárs zene izolációjának, társadalmi beszűkülésének történelmi útját követni külön feladat. Igen messze kerültünk attól, amikor a zeneszerző, aki létrehozza a zenét, az előadó, aki átélve megszólaltatja, s a hallgató, aki megélve önmagában újratemti, valamilyen egységben éltek. Amikor nem kellett különösebb művi úton akciót teremteni, hogy a megírt zene megszólaljon, a közönség meghallgassa, és hogy megértse azt, amit a zenében gondoltak ki. Hiszen együtt gondolták, értették egymás nyelvét, közös volt az alkotás és az újraalkotás folyamata és érdeke. Hol vagyunk már attól, amikor még nem tökéletesedett úgy a

²² Bartók Béla *Zene húros hangszerekre, ütőkre és cselesztára* című művéről van szó.

zene, hogy külön szakértők kelljenek, akik egyáltalán meg tudják szólaltatni, és más szakértők kelljenek, akik meg tudják érteni.

Gondoljuk meg, hogyan kerül a zene szükségszerűen a társadalmi fejlődés során egyre bonyolultabb közvetítőrendszerek hálójába: a munkamegosztás, amely lehetővé teszi a tökéletesedést, de elválaszt, a piac, amelyik bekapcsolódik, két oldalról szervezve előadót a közönségnek és közönséget az előadónak, a kiadók, amelyek szervezik a szerzőt a művekhez és a művek körforgását az előadók és koncertélet számára; a technika, amely új érdeket, új közvetítést, új piacot teremt, és lerontja a régit, amikor a kapcsolat mindkét oldalon a közvetlen személyiségből a közvetített-ség technikai útjára terelődik; megadja a lehetőséget, hogy ki-ki könyvtárként gyűjtse, halmozza mindennapivá és közvetlenül élvezhetővé tegye a közvetített zenét.

Gondoljuk meg, hány áttétel viszi „messzire” a zenét közvetlen közegétől azzal a céllal, hogy közel vigye a közönséghez.

Hány közvetítettség rendszerén keresztül lehet eljutni ahhoz, hogy valaki zenét halljon, vagy valaki a saját zenéjét megszólaltassa és meghallgattassa. A zenét megírják, leírják, kinyomtatják, pódiumot szereznek, előadót szereznek, termet és pénzt mindehhez, hírt adnak és elterjesztik, hogy mi és hol hallható, és el kell jusson azokhoz, akiket érdekel és a közönség, az emberek elmennek, és jegyet vesznek. És elmennek, és beülnek a megfelelően berendezett terembe, ahol végre mindez találkozik azokkal, akik közvetlenül kérik, vagy azokkal, akik mást kérnének és akarnának, vagy azokkal, akik nem is kérik és nem is akarják, de kapják, mert valaki elképzelte, valaki megítélte és keresztülvitte, valamilyen elképzelt jó és hasznos, fontos szemlélet alapján.

A közvetítőrendszerek azt is jelentik, hogy a közvetítőkhöz is közvetíteni kell: nevezetesen nemcsak azokat kell évekig nevelni és tanítani, akik alkotják a zenét, nemcsak azokat, akik interpretálni képesek, hanem azokat is tanítani kell, akik hallgatni tudják és meg tudják érteni a zenét. Arra pedig, hogy a hallottat hogyan lehet értelmezni, megítélni, elfogadni vagy elutasítani, külön szakágazat épült fel, az értők, magyarázók tudós serege. Oly többnyelvűséggel, többértelműséggel épül a zenei élet, olyan sok áttétellel kell küzdeni, ami a távolságot és elszakadást éppen úgy megmagyarázza, mint minden kísérletet, amely ez ellen megindult.

A XX. században sem az utolsó, sem az első negyedében nem indult úgy zeneszerző, hogy tömeget toborzott volna új kifejezéséhez. Ha szándékában is volt az, hogy eljusson az emberekhez, akkor is elsősorban nem a zenén belüli, hanem a zenén „kívüli” indítékkal nyitott utat zenéje számára. Ha viszont nem volt ilyen indítéka, és nem volt, ami a zenéjéhez a közönséget vonzotta volna – gondoljunk a húszas, harmincas évek avantgárdjára –, akkor a magányból és a meg nem értettségből teremtett erényt, s a reagálás az volt, hogy nincs is szükség közönségre. Mint egyik prominens képviselőjük mondta, a közönség arra jó, hogy akusztikus elem legyen a koncertteremben, mert üres teremben rosszabbul hangzik a zene, mint a teliben.

Kinek írjon hát ebben a helyzetben a zeneszerző, és kinek írja a művét? A transzcendencia jobbára már a múlté, ha nincs társadalmi programja, vagy valamilyen fajta elkötelezettsége, a társadalmi megértés nyilván fölösleges; a szórakoztatás alacsonyrendűvé vált, a megértés gyanús, következik egy olyan folyamat, mint amelyet Hankiss Elemér oly szellemesen végigvezetett kétszáz év magyar költeményein, abból a szempontból elemezve, hogy kiket szólítottak meg a költők különböző korszakokban, a múlttól haladva a máig. A XIX. században még az Isten, a haza, a nagyvilág volt az invocáció alanya, a XX. századra a kortárs költő, barát vagy ellenfél. Ha nem is teljesen azonos a zenei „invokációk” útja, de a transzcendenciától a kollégákig terjed a zenei címzettek útja. Valójában ez, mint a zene és közönség, zeneszerző és társadalom viszonyára jellemző, mert a mű értékét sem és életét, de még a körét vagy a hatását sem az határozza meg, hogy kinek is szánta az alkotója.

Más kérdés, hogy kinek mennyire kívánatos az a kapcsolat: mennyire akarja a közönség, hogy írjon neki a zeneszerző és mennyire akarja a zeneszerző, hogy kövessék. Kétségtelen, a zene akkor teljesíti a hivatását, ha emberekre építi zenébe formált gondolatait. Kétségtelenül becsapja magát az a zeneszerző, amikor az illúzióját, s a vágyát a megértésre valóságnak hiszi, miközben magányos és izolált; míg akárcsak az, aki magányát, meg nem értettségét erénnyé emeli.

S a közönség? A zseni kultusza kialakította a meg nem értettséget, s a sok meg nem értett zsenit elmulasztó ostoba közönséget. Ezek az általánosságok csak félig igazak. Hiszen tény, hogy valóban van a kor adekvát kifejezésének retardáló, tehát késleltető követése a kortársaknál. Érthető: aki a jövőben is érvényes igazat mond, azt nem biztos, hogy a jelen visszhangozza. Közhely a XX. században, hogy a meg nem értés nem az egyetlen ismérve a remekműnek, és az egy időben való megértés nem bizonyítéka a silányságnak. Így az alkotó fél a megértéstől, mert hátha akkor csökken az értéke, a közönség fél a meg nem értés vádjától; s a kettős félelem csak megteremt bizonyos fura közösséget és egymásrautaltságot.

A valóság az, hogy akár erényt teremt a zeneszerző magányából, akár kétségbeesik miatta, akár elhazudja, akár büszkélkedik vele, a mai alkotó, ha ott áll a mai kifejezés igényével, a mai valóságban, mégis igen sok mindennel kell megküzdenie, sok minden dolgozik ellene.

A modern zene befogadási dilemmájának vannak zenén belüli és zenén kívüli okai. Adorno szerint bekövetkezik a XX. században a zenehallgatás regressziója. A zenehallgató képtelen követni az egész struktúrát, a zenét izoláltan, elemeire tördelve hallgatja, az ismert részeknél „kalapot emel”, egészében véve nem hallgatja adekvátan a zenét. Ha a mai avantgárd zene követésének hiányait nézzük, ennél bonyolultabb valóságot takarhat a válasz.

A zene–társadalom kapcsolatában korábban kutatást végeztem, s a hangzásvilág felfogását vizsgáltam, még a zenei nyelvi megértés kutatása előtt. A környezet számtalan jellel adja tudtára az embernek létezését. Minden hangzás valamit jelent,

minden hangzás valami történést közvetít: csikorog a fék, zakatol a vonat, kotkodácsolnak a tyúkok, zúg a szél, fújtat az autóbusz. Minden ember nemcsak természeti és társadalmi környezetben él, hanem hangkörnyezetben is. Ez a hangkörnyezet számtalan jelzéssel veszi körül az embert. Az ember és a hangzás viszonyában beigazolódott, hogy nem a hangzás „esztétikai” minősége a döntő: ugyanaz a hang lehet riasztó, nyugtató, idegesítő, örömet hozó, megnyugtató, zaklató, aszerint hogy kinek mit jelent, és mikor, mit jelent ugyanaz. Egyszerű tény, hogy a hangzás függetlenül tud válni az esztétikai minőségétől, és a szerint kedves, ellenséges vagy barátságos, amilyen jelentést az ember számára közvetít. Igen fontos tudni: a zene jelentését mindig a zene „számomra való” érthetősége adja. Értelmezhető jelentést tartalommal kell rendelkeznie, hogy ne váltson ki rögtön elutasítást. El kell „tudni” igazodni a hangzásban, a várt, az ismerős vagy a felkészült, a nyitott, mindent befogadóképesége között.

Amikor a zenei megértés lépcsőfokairól beszéltem, akkor világosan látszott, hogy van, aki eljut bizonyos zene megértéséig, és ott megáll, van, aki még továbbjut bizonyos új zenei hangzásokig, amelyek a korábban megszokottól eltérnek, és ott áll meg. A hallgató az új zenében gyakorlatilag minden támasztékot elvesztett, amelyet eddig a zenehallgatásban megszokott és megismert, amelyik addig a zenei világban való eligazodási biztonságát jelentette. Kevés vagy alig valami maradt meg a támasztékokból: átalakulnak az ismert hangrendszerek, az ismert, tudott és tanult, követett melódiák, a biztonságot adó zenét jelentő dallam, szerkezet, forma, harmóniaépítkezés. S amikor elveszti a támasztékot, elveszti a biztonságérzetét, az eligazodási képességét, amelyet az eddig bonyolult és tanulatlan, gyakorlatlan fül számára gyakorlott, ismert és felismert zene adott. Függgővé és bizonytalanná válik, változó, személyesen nem ismert, váratlan effektusok érik, húzzák-vonják. Jóllehet, minden modern művészet sajátja, hogy kifejezze a kozmikus szorongást, és éppen a bizonytalanság megélésével fejezze ki és váltsa ki. Mégis érthető vagy elfogadható, hogy ismét megélni a megélt vagy elfojtott szorongásos állapotot nem mindenki teszi vagy vállalja szívesen, különösen, ha rendelkezésre áll a biztonság, teljesség és megnyugtató harmóniák ismert világa.

A zenéhez értő hallgatónak nincs ismerete és nincs felgyülemlett tapasztalata ahhoz – hiszen későn ért ide az avantgárd –, hogy a hallott zenéről ítéletet alkosson. Nemcsak érzelmileg kerül bizonytalanságba, nemcsak személyesen a „lelkiekben” érinti, hanem zenei ismereteiben intellektuálisan válik bizonytalanná, olyannyira bizonytalan az új zenei hangzásokkal szemben, ítélete sincs, gondolatilag sem tudja önmagában elrendezni a zenét. Nincs összehasonlítása, nem tud minősíteni. Teljes értelmi és érzelmi orientációs bizonytalanság fogja el. Nem tudja követni a „történést”, és bizonytalanságában kialakult rossz közérzete ellenségessé, sőt agresszívává is teheti.

A zeneértő ott áll felhalmozott zenei ismereteivel, amelyhez nem jutott könnyen, amit befektetett a zenébe és a zenei megértésbe, amíg hangszeren tanult, amíg meg-

értette a zenét, amíg kifejezte, amíg megmagyarázta, s az avantgárd zene nem is tud „mit kezdeni” vele, és ő maga sem tud mit kezdeni az avantgárd zenével.

S a zeneszerző? Még ennél is több minden dolgozik ellene. Ellene dolgozik a jelen levő, élő és elevenen tartott teljes zeneirodalmi múlt; a történelmi zenei tudatnak mélye tovább élő, a más is teljesen behálózó rezisztenciája. Ebben a zenei nyelvben felnőtt zeneértők közönsége, a nyelven értővé vált közönség, ebbe „tanult bele”, ebben a zenében kigyakorlott kifejező és megértő képességek hosszú idő munkájával kidolgozott alapja.

Ellene dolgozik a zenei előadói gárda, amelyik képessége, készsége, sikere és hatása a hagyományos zenében érlelődött, ezen fejlődött ki, ezt tudja és szereti előadni, ezzel van sikere, ezt várja tőle a közönség, ezt ismerik és kérik, következőképpen ezzel erősíti meg, mivel ezt kérik, és ezt ismerik. Végül is ott van a lemezen és rádión hallgatható megszokott zenének a tömege, amely ott van a zeneszeretők otthonában, ahol kedve szerint él azzal a zenével, amit szeret. A mai zeneszerzőnek a legkisebb „konkurenciája”, még sokkal inkább szövetségese a másik kortárs zeneszerző, hiszen ha szeretik és hallgatják, hozzá is elvezeti az újfajta hangzásvilága. Az igazi versenytárs a kiérlelt zenei klasszikusok egész hada, élő és mélyen beépült tartósan maradandó hatása.

Az avantgárd zeneszerző ellen dolgoznak mindazok a kigyakorlott képességek, amelyek ezen a hagyományos zenei anyagon nőnek fel és nevelkednek. A gyerek, aki bekerül a zeneiskolába, ezt a zenét tanulja meg, ezen a zenén nevelődik, és fejlődnek ki zenei képességei. Ezt gyakorolja ki, ezt hallja a koncerteken, ezt hallja a rádióban, ebben találja meg példaképeit, a tökéletességet is itt tanulja meg. Azt, hogy hogyan kell egy Bach-fügát eljátszani, hogy egy Beethoven-sonátát hogyan szólaltasson meg, erre már több generáció tapasztalata épül: ismerete, praxis, siker, ideál, művészek és példák sora.

Az előadóművészeket hosszú évek megszerzett tudásában, s még mi több, sikerükben és népszerűségükben érinti az új avantgárd zene teljesen új kifejezésrendszere. Tehát a zeneszerzővel szemben „dolgozik” a jelen levő élő zenei múlt, az előadói gárdának kidolgozott képessége és eligazodási biztonsága, ugyanakkor a közönség ismeretvilágától teljesen elütő nyelvi rendszer. És ott van a reprodukálható zene, ami már ismert és begyakorlott, amibe mindig visszamenekülhet az ember, ha túlságosan idegen, túlságosan eltérő, túlságosan idegesítően meg nem érthető a zene, amit az új zeneszerzők produkálnak az embereknek vagy az emberek ellenére.

A fejlődésnek azonban törvényei vannak. A nemzetközi koncertélet a zene piaca, ha konzervatív is, ha nehezen mozdul is, időnként nyit az új felé, keresi az eltérőt, a váratlant, a mást, az excentrikusat is. Az új hangzásokat alkotók éppen kirekesztettségük és a nagy áramlattal önérdükük szerint összefogó egymás támogatása, az elszigetelt kis szektákat érdekszövetséggé is összehozhatja, az érdekszövetségek a bonyolult intézményrendszerekben keresnek és találnak is társadalmi rendszereknek megfelelő mecénátust, híveik és magyarázóik lesznek, akik előkészítik és kö-

vetik a közvetítést és magyarázatot adnak az eligazodás biztonságának kialakításához, a közvetítettségek rendszere éppen mert kiépítette a társadalom, kialakul az új zene körül is, beépítve a társadalomba, s az érdekrendszerek és intézmények lassan rájuk épülnek majd, s társadalmilag bevált módszerekkel felkelti és megerősíti az új zene presztízsét, megteremti fontosságát, létének bázisát. Jóllehet, a nagy áramlat még mindig inkább ellene, mint mellette dolgozik, ez a folyamat kétségtelenül elindul, mint ahogyan elindul a harc is az érvényesülésért.

Bármennyire úgy tűnik, hogy vannak öntörvényei vagy látszólagos öntörvényei a zenének – hiszen saját nyelvi kifejezési rendszere, történelme, specialistái, intézményrendszere, következésképpen saját értékrendszere, időnként megdőbbszűnően zárt élete, életfolyamata van –, valójában minden elemében szerves része a társadalmi életnek, a társadalom viszonyai, s a társadalom különböző törvényei rá is hatnak. Ez akkor is igaz, ha úgy tűnik, hogy olykor valamilyen absztraktabb, éteribb világban függetlenítheti magát a társadalom földhöz húzóbb törvényeitől. Kortársnak lenni minden korban nehéz. Könnyű „ős”-nek lenni, mert először is az ő már nem él, következésképpen már nem szól bele semmibe, különösképpen abba nem, hogy hová is helyezik a jelenben élők; könnyű „utód”-nak lenni, mert az még nem szól bele a világba, illetve még nem veszi át az örökséget, s a kortárs reménnyel tekint, mint lehetséges követőjére. Az utókor most már úgy tűnik tartósan – hivatalból hálás az elődöknek, akiket már „kiszűrt” az idő és a generációk magyarázata megadta a biztonságos eligazodás metódusait, többszörösen felülbélyegezte őket több kor átadó tisztelete, és saját kedve szerint maga erősítésére alkalmazza a meglevőt. Ezzel szemben a kortárs mindig kétes, hogy miért került oda, ahol van, mindig kétes, hogy érdemes-e arra, amit érdemének tartanak. Először is ismerős: itt él a szomszédban, valakivel együtt járt iskolába, a buszon valakinek a lábára lépett, valakinek meghúzta a haját, stb. Lényegében valóság és nem távlatot adó misztika és magasság. Miért kell hát jobban hinni neki, mint bárki másnak, aki szintén kortárs? Mi az, amivel annyival fontosabb, amit mond, tesz, ír, gondol? A „senki sem próféta” nemcsak saját haza vonatkozásában igaz, hanem az egyívású kortársakra is érvényes. Különösen, ha nem akar vagy tud „mesteri”, „tanári” kiemelkedésével mozgalmat teremtő nagysággá válni. Körül tudja magát venni áhítatos tanítványok hadával. Ilyenkor saját csapatai már az életében is „összé” emelik, követett tekintélye biztonságában a többiekénél magasabbra emeli a jelenkor. De ha nem ilyen „a” kortárs, vagy éppen kezdi az útját, akkor hétköznapisága és közelsége azt jelenti, hogy kevésbé hisznek neki még akkor is, ha igazabbat mond, ha aktuálisabbat, mint a régmúlt korokról a ma már biztonságban eltemetettek. Kevésbé hisznek általában közvetlen ismerősnek, mint annak, aki idegenből jön, más tájról jön, messzi földről jön, vagy valahonnan a múltból jön.

A másik kérdés nemcsak a „ki”, hanem a „mit” közöl a máról. Nem nyelvi, hanem magatartás és álláspont kérdése, hogy milyen máról szóló közlésnél fogadják el a gondolatokat, a képet, a magyarázatot akkor, ha nem valami szívvidámító

kérdésről, nem valamilyen feledtető meséről van szó. A ma érzékelése, átélése és megítélése az egész sokféle konfliktusosságának a feldolgozási metódusa: az elfogadás, a szembenézés vagy a menekülés ebben a magatartásban fejeződik ki. Ha a szembesítés az igazsággal nem kellemes, akkor jobb behunyni a szemet, akkor mindenki szívesebben elmenekül előle. Nem kell a modern zene bonyolult és nehéz, felforgató hangzásaira gondolni. Vegyünk egy sokkal egyszerűbb példát, mondjuk a fényképet. A *Fotográfia* című filmben³ többen láthatták: a gyorsan elkészült fényképet megmutatják annak, akiről készült. Nem tetszik. A fényképezetek retusálják, kevesebb ránc, kevesebb gyűröttég, kellemesebb tekintet, stb., s amikor már az eredetitől elég messze van, s az önideálhoz elég közel, akkor tetszik, akkor kell. Nem a modern művészet, nem a modern zene, nem a nehezen felfogható transzpozíció ez, hanem fénykép, ami akkor kell, ha nem hiteles, ha szebb, mint az eredeti. Nem kell a zene bonyolult nyelvi rendszere ahhoz, hogyha valaki a máról szól, ne akarjanak odafigyelni. Különösen azóta, amióta a művészet a kellemességet, a vidámságot, a humort, a könnyű megértést átengedte a kommersz világnak, s ami kellemes lehet, az kizáró oka a közlésnek. Nemcsak az összkép szépítése, a világ szépítése is igény. Televízió, dokumentumfilm – mondjuk – hírt ad egy falu életéről, egy hatgyermekes család napjairól, vagy egy üzemi csoport vitájáról. Tegyük fel, hogy igazat szól, tegyük fel, hogy jól van megformálva, tegyük fel, hogy érdekesen csinálták meg. Mégis, ha a másik csatornán Columbo megy, vagy sci-fi, vagy a Frédi meg a Béni, a nézők zöme átkapcsol a másik adóra. S ha az indokot keressük: „van elég gondom”, „nem könnyű az élet”, ilyenkor jobb elfeledkezni, valami mást látni, stb. Tehát ismét egy példa arra, hogy nem kell nehéz nyelv, ismeretlen kifejezés, az nem kell, hogy a máról valami úgy szöjjön, hogy ma gondot adjon, hogy gondolkodni valót, ne adj isten tennivalót adjon – ha már gondolkodni sem könnyű, a tehetetlenség nehézkedési ereje mélyen fogva tartja az embereket.

A máról szóló közléseknek van még egy „handicapje”. A múlt általában higgadt, kristályos, legalábbis annyiban, amennyiben a múlt távolsága áttekintési lehetőséget ad, a múltat igyekszik mindenki lehetőleg letisztítva a ma kezére játszani. Ezért egyszerűbb és áttekinthetőbb. A ma konfúzus, zavaros, sok összekeveredő kép, információ, viszonyok és magyarázatok keresztezik egymást, az egyszerűsítő közgondolkodás számára nehezen érzékelhetően. A ma annyira bonyolult, hogy lerúgja magáról az egyszerűsítéseket, s a múlt leegyszerűsítése többgenerációs gyakorlattal, rutinszerűen történik. A művészetben, irodalomban tényleg az érték maradt meg – feltehetően nem minden érték, hiszen a történelem és társadalom pazarló és pusztító –, de ami megmaradt és fennmaradt, az az érték megmaradásának elve alapján fenntartott, a kiérlelt és letisztult múlt. A mának nagyon sok a bizonytalan ítélete, a szubjektív kapcsolódások elemeinek beszüremlése, a benne lét azt is jelenti, hogy a kilátás kérdéses: ki, meddig lát ki és merre? Az új kifejezés és az

³ Zolnay Pál 1973-as játékfilmjéről van szó.

új módon megszólaltatott világ nem nagyon rokonszenves az embereknek, sem abban, ahogyan megszólal, sem abban, hogy igaz-e amit közöl. Amit a múlt alkotásai megőriztek, abban már sok szempontból biztos lehet; először is ahhoz, hogy a múltból az érték maradt meg, másrészt erre ráépült egy jelentékeny indokoló, magyarázó, a művészetből élő, a művészetet megmagyarázó köre, sőt több generáció magyarázata, aki mind biztosítja, az embereket arról, hogy jó és érték az, ami tetszik neki, s tetszik neki, mert érték.

Nos, ennyi minden áll a zene, a zeneszerző, a modern mai kifejezés és az emberek között. Mégis: a mai zeneszerző ki akarja fejezni és ki kell, hogy fejezze a más. Minél nagyobb az ellenkezés, annál merészebb vagy annál magányosabb lesz, a dühödtől a „csakazértis” polgárpukkasztásig, az „elmagányosodott farkastól”, a minden szentséget lerázóig, vagy új közönség szervezéséig sok módon védekezik, ellenáll, vagy megadja magát, vagy függetleníti magát mindentől. Viszont mindenekfelett új kifejezési szükséglet, új kifejezni akarás vezet. Kell és lesz is modern zene, és ez a zene nem lehet, mert nem is tud olyan lenni, mint a régi; a világ, a hangzások, meg az emberek sem olyanok, mint amilyen körülmények és igények a korábbi zenét kiváltották. A világ hangzásai változnak, érnek és formálódnak az új eszközök. Közönségessé és bejárttá lesz a megszokott, abból mindenképpen ki kell lépni, mert más a világ, másképpen érez és másképpen is akarja kifejezni azt, amit érez. Átalakulnak a hangzások, következésképpen a hangszerek hagyományos összhangzatának is másnak kell lennie. Átalakul a hallgatás, mivel az új zajok, hangzások léte szerint átalakul a fül kapacitásának képessége is. Hiába tűnik öntörvényűnek a zene, az, hogy átalakulnak a létformák, módosulnak a lényegi társadalmi viszonyok, megváltozik az egyén és a tömeg viszonya, más lesz az értelem-érzelem egyensúlya, és újfajta egyensúlytalansága és konfliktusok kockáztatják és buzdítják a létet, másképpen érzékeli az ember a teret, és másképpen érzékeli az ember az időt, világos, hogy mindebben az átalakulásban időben, térben, tempóban, világban, a zene nem maradhat olyan, mint régen volt. A tempó, a tér, az ember, az egyén, az egész világ értékelése nyilván valami egészen más kíván, mint amilyen eddig volt. Ezek jelentkeznek tartalmilag is, kell is, hogy jelentkezzenek, kell, hogy létrejőjenek, ha értjük, ha nem, ha szeretjük, ha nem, ha jólesik, ha rosszul.

Emellett ütemkülönbség van szükségképpen a kifejezés és a felfogás között, még a folyamatos kultúra esetében is, de különösen ott, ahol ez a folyamatosság valahogyan megtörik. Van különbség a ma kifejezése és a mai megértés között. Amit a XX. század embere élt, és megél, azt senki nem élte meg, nem mindig kellemes ezzel szembenézni, nem mindig esik jól ezt kifejezni, vagy sok mindent nem esik jól hallani ebből. Már más kérdés, hogy hogyan fejezi ki. Egészében véve óvakodni kell az általánosítástól: ez a modern zene nem „ab ovo” jó és nem „ab ovo” rossz. Mivel az embereknek nincs tapasztalata, nincs ítélete, mert annyira új és nem mérhető össze semmi ismerettel, nincsenek az emberek a minősítő kritériu-

mok birtokában. Szabad teret ad annak, aki alkot, és annak, aki bírál, az egyik, hogy ne érezze a társadalmi kontrollt és figyelmet, a másik pedig, hogy mivel nem tud minősíteni, rajongjon, vagy kritikátlanul elítéljen. A zenének az egyik éppen olyan rossz, mint a másik. Mivel nincs kritériuma a minősítésnek, ezért nagyobb a tere a minden oldalú handabandázásnak, a kóklerségnek, és mert nincs kontroll, nagyobb a tere a szubjektív kapcsolatoknak, a rokonszenv-ellenszenv személyt minősítő elemének. Ezért is van az, hogy szélsőségek csapnak össze: „mindent ki kell dobni”, vagy „mindent szeretni kell”. Az életben és a természeti fejlődésben fontos és szép, hogy ellentétek edzik és tökéletesítik a meglévőt. Pro és kontra érvek kellenek a megmaradáshoz és a megerősítéshez: hiszen kellenek, akik biztatják és hisznek abban, ami létrejött, mert hit és támogatás nélkül elsorvad az ember és munkája. De az is kell, aki ellenezze, mert kevés dolog az, ami erősítheti annyira az alkotót abban, amit tényleg tenni akar, mint az ellenézés ellenében cselekedni; ez adhat igazán erőt, ez sokasíthatja az érveket és a tetteket, hogy meggyőzőbben, határozottabban bizonyítsa, amit írni akar. Az ilyen ütköztetésben fejlődik minden: amelyet majd az idő, a társadalmi tapasztalat kiszűr, válogat, érlel, erősít. De az ellentétes, a kettős mozgás együtt lehet hatásos: a csak ellenzés pusztít, vagy elmerevíthet; ha valamit csak dicsőítenek, az az önelégültségtől korhad el, és tönkremegy, a langyosságban elsorvad.

Forrong az új kifejezés, keresi az útját, és az útkeresésnek engedni kell, az idő kiérleli, majd megerősíti azt, ami életképes, kiszűri a gyengét, ráépül a továbbiakban, aminek értelme és folyamata van, hozzáadja, amire szüksége van az embereknek és a világnak. Tudomásul kell venni a márt, nem szabad beugani azt hiszem, sem az áhítatásba, sem a borzasztásba. Figyelni kell, követni kell, meg kell érteni, nehogy elmenjünk az értékek mellett, és nyitott füllel meg kell tanulni érteni, hogy segíteni lehessen értő figyelemmel és kontrollal, hiszen jó, ha jó születik, s ha ami jó, az állja az időt.

S a pedagógiáról?

A pedagógia felelősségrendszeréhez tartozik, hogy a pedagógus tényleg azt tanítsa, amiben hisz, másrészt, ami biztosan tanításra érdemes. Más a gyerekekkel elsajátíttatni, megértetni, megszerettetni a beérett zenei nyelvet, tanítani tehát, amit az idő kiérlelt, ami biztonságosan tanítható is, amit maga a pedagógus annak tart, és jónak vél, és más olyanra fogékonyra tenni, ami kétes a pedagógus számára.

A pedagógiában éppen úgy, mint mindenfajta nevelésben, nem szabad hazudni. Lehet, csak ára van. Az ára a hitelvesztés. Mert sok minden köti, sok mindenben nyitott a gyerek, az ítélete, érzékenysége. Egy dolog, amire azonnal reagál, hogyha valaki nem mond neki igazat. Akár az nem hisz benne, aki mondja, akár pedig összeütközik a mondott szöveg az igazsággal és a valóságtartalom összevetése a szöveggel, ez gyöngíti a felnőtt világ hitelét és a fiatalok eligazodását, amikor a valóság és a mondott szöveg az ellentétében nem találja meg a saját helyét. Csak hitt dolgokat és csak igaz dolgokat lehet átadni és lehet tanítani.

Mi hát a helyzet valamivel, ami új, ami nem kiérlelt, nincs tapasztalat? Fontos egyfajta nyitottság és egyfajta, az újat megértő koncentrációra nevelés. Ha lezárom és megmerevítem a világgépet bármiben, az beszűkül, és mindezen mozgás követésére alkalmatlanná válik. Akkor már nemcsak egyszerűen orientálódni nem tud, bemerevült világgépével, de már eleve elzárkózik esetleg olyantól is, ami érintheti és fontos a számára.

Valahogy a világ nyitottságára és a befogadóképesség érzékenységére kell nevelni. Ezt hogy hogyan kell csinálni, a pedagógia művészete, de valahogy erre kell koncentrálni.

A BEAT MINT AZ IFJÚSÁG ÖNÁLLÓ KIFEJEZÉSI TÖREKVÉSE¹

1973

A beat magatartásának zenei kifejezésében a legfontosabb az volt, hogy minden eddigittől döntően el akart térni. Megfogható, látványos demonstrálása volt a hovatartozásnak, de különösen a hova nem tartozásnak. S ha a felnőttek korábban elzárkóztak a fiataloktól a „maguk dolgával”, s az ifjúságot sok mindenből kitiltották, kizárták, most a fiatalok bizonyos fokú „fölszabadulásával” együtt létrejön ennek visszahatása.

Lehet-e csodálni, hogy az ifjúság nem várja a „bizalom rézkrajcárjait”², megteremti a *csak* magának való környezetet, nem „ácsorog szeretetért” vagy megértésért, hanem kialakítja saját viselkedési normáit, formáit és kultúráját? Ami ebből témánk szempontjából fontos: meg tudta teremteni mindenén túlhangzó, eltérő zenéjét. A kórus- és népdalmozgalmat is kezdettől fogva javarészt fiatalok csinálták, de ott voltak velük az idősebbek, részt vettek velük együtt a középkorúak is, adták a hagyományt, nevelték az ifjúságot. A beat eltérése ezzel szemben tényleges eltérés, különállása tényleges különállás. Korspecifikum, kor-kizárólagosság. „Csak fiataloknak!” szól. Elzárkózás a „felnőttektől”, akik elzárkóztak tőlük, és szembe fordultak vágyaikkal, viselkedésükkel, törekvéseikkel.

A cél az volt, hogy a fiatalok elsősorban önmagukat fejezzék ki, mivel elégtelennek találták azt, amit „a szájukba adtak”. Ez zeneileg elég sokféle módon, többféle gyökér elszakítását jelentette.

– El a táncdalok korábbi világától! Bár a táncdalfesztivál vitte sikerre a beatet, a továbbfejlődésben már mint keret és lehetőség sem volt elégséges. El a táncdaltól és fesztiváljától, hisz az nem tér el eléggé attól a világtól, amelyhez *nem* akarnak hasonlítani.

¹ Az írás megjelent: Losonczi Ágnes: *Zene – ifjúság – mozgalom*. Zeneműkiadó, Budapest, 1974, 269–303. old. majd: Balázs István (szerk.): *Zenekultúránkról*. Kossuth, Budapest, 1982. Itt némiképp rövidítve közöljük.

² Utalás Bari Károly *Azt hiszitek* című versére.

– El az államilag kötelező vagy javasolt irányoktól, el a sznobériától és a műveltektől, el a bevált és sokat hangoztatott értékektől, de főleg az értékek képviselőinek magatartásától!

– El a zárt magyarságtól, a provinciális, kisszerű büszkeségtől és mindattól a frazeológiától és szimbólumtól, ami ezt jelképezi!

– El a falutól, falusitól és mindattól, ami ezt jelképezi, mindenekelőtt a metropolisz, a város felé.

– De el a langyos városi „kispolgáriság”-tól, az idillizált, rémítő, olvatag hazugságoktól is.

– El a népi vagy álnépi gyökerektől – legalábbis az első fejlődési szakaszban. Mert ahhoz, hogy a beat fejlődésének későbbi szakaszában a népi fogantatás gondolatilag, sőt bizonyos zenei fordulatokban újra érvényesüljön, át kellett esnie egy modernizálódási folyamaton, be kellett telnie azzal, hogy a saját szín ismét hitelesebb és igazibb legyen.

– És végül, *ceterum censeo*, el a felnőttektől; mást csinálni, magunknak a magunk világát, ízlését, a magunk megértésének keretén belül.

Ezért vizsgáljuk ismét szélesebb társadalmi vetületben, hogyan jelentkezik a beat *mint az ifjúság és a „felnőttek” társadalmi viszonyának zenei következménye*.

A negyvenes évek hangadó ifjúsága kettős helyzetben volt: részben szemben állt egy korábban uralkodó és sok szempontból még akkor is érvényesülő társadalmi erkölccsel, ugyanakkor részt vett egy új hatalom kialakításában, segítette megerősítését – jóllehet akkor még nem látszott, milyen lesz ez az új hatalom. Ellenzéki volt egy korábbi, külső segítséggel legyőzött társadalommal szemben, tagadva annak értékeit, erkölcsét, de igenelt egy létrejövő újat, aminek egyik legfontosabb bázisa volt. Ily módon a negyvenes években az ifjúság – ha a „rohamcsapat” messze nem volt is azonos az egész ifjúsággal – a jövő letéteményese volt. Dédelgetett kedvenc elvben és minden programban: az ifjúság „szemünk fénye”, az „új”, a „szocialista jövő letéteményese”, a fiatalokat „már nem nyomják a polgári korlátok”, ők már „egy új rendszerben nőttek fel”, ahol megszűnt a magántulajdon talaján létrejött „kicsinyes önzés”, stb. Idézhetnénk oldalszámra mindazt a reményt, várankozást, elképzelést, illúziót, ami az ifjúságot körülvette a felszabadulás első évtizedében.

A hit ennek az ifjúságnak mélyen szocialista elkötelezettségében olyan erős volt, hogy a legkisebb jel, ami ettől eltért – viselkedésben, magatartásban vagy ízlésben –, azonnal a bomlasztó imperialista hatalom vagy a „levitézlett csendőrök és tanácsosok” tevékenységének számlájára íratott.

Amikor pedig kiderült, hogy függetlenül minden „megrontástól”, a társadalom fejlődésének törvényszerűsége alapján formálódik az ifjúság nézete, magatartása, viselkedése, és változik olyanná, amilyennek igényei, érdeklődése és magatartása kívánja, amikor már nem lehetett kényelmesen holmi külső ellenségben keresni a hibát, hanem belső, társadalmi vastörvényszerűségekben kellett volna föl kutatni, akkor megváltozott a felnőtt társadalom uralkodó nézete az ifjúságról. Minden

esetben, ha valaki nem érti meg például a tudományt, a művészetet, az embereket, és ennek okát először nem önmaga fölfogóképességében keresi, a védekező gesztus szinte reflexszerűen azt hibáztatja, akit vagy amit nem ért meg. Így következett második fázisként az ifjúság belső romlottságára, éretlenségére és hálátlanságára való hivatkozás. A felnőtt társadalom az ifjúságot okolta hibáiért. A „baj van az ifjúsággal” nézet vált uralkodóvá.

Ebben az időben átalakult a felnőttek ifjúságképe: már régen nem övé a jövő, már senki nem dédelgeti, már nem „a szemünk fénye”, inkább valami „családi szegény”-érzet veszi körül, ha egyáltalán szóba kerül; lényegében attól kezdve, hogy a jövő, amit neki szántunk, nem is olyan nagyon tetszik neki, nincs is annyira elragadtatva tőle; azóta, hogy a kínált jövő helyett a jelent akarja befolyásolni; azóta, hogy a jelenlegi felnőttekkel szemben igényeket támaszt, követelményeket állít. Sőt – *horribile dictu!* – ez az elfajzott ifjúság még kritizálni is képes. A válasz elég egyértelmű: el az ifjúságot a jelentől! A parancs pedig: várja ki, amíg „beléphet” a társadalomba.

Az ifjúságról való „gondoskodás” vegyes eredményekkel járt: társadalmilag az ifjúság a „fejére nőtt” sok felnőtt elképzelésnek. Úgy látszott, hogy kinövi azt a ruhát (azt a magatartást), amit az uralkodó elvek szerint neki szántak. A társadalom sommás igénye az ifjúsággal szemben gyakran olyan, mint a korlátozott felnőttek általában: legyen jó, szófogadó, az öntelt szülő pedig elvárja, hogy ő legyen a példakép. Hogy a gyerek olyan legyen, s főleg olyan *akarjon lenni*, mint anyja, apja. Az öntelt felnőttek társadalmi méretben ugyanezt várják el az ifjúságtól, emellett pedig még azt is, hogy legyen tisztelettudó és mindenekelőtt boldog, amiért tovább rakosgathatja annak a nagyszerű társadalomnak a tégláit, amit megteremtettek számára, és betetőzheti e nagyszerű alkotást, szülei munkáját.

Amit a társadalom intézményesen véd, s amit intézményei (iskola, rádió, televízió stb.) közvetítésével az ifjúságba szeretne sulykolni, az az ideális eszméknek valóban megfelelő valóság képe kellene legyen. Ennek elismerését és követelését várja az ifjaktól, az új generációtól. Csakhogy az ifjú éppen a valóság és az erkölcsi elvek kettősségét látja, a felnőttek „szövegei” és tényleges viselkedése közötti eltérést, s ezt *jobban* látja, mint sokan a „felnőttek” közül. Frissebb a szeme, nincs még megkötve számtalan köteléssel, köztük a legerősebbel: saját tetteivel, saját tetteinek következményeivel. Hallja az eszmét, látja a valóságot, hallgatja a „szövegeket”, figyeli a viselkedést, és észleli – ha nem is mindig tudatosítja – az ezekben jelentkező oly gyakori kettősséget. S amikor szembefordul vele, vagy elfordul tőle, egyszerre tagadja a valóságot és a hamisan csengő, a valóságot elfedő, elferdítő kizárólagos szólamokat. Ebben a tagadásban – ha egy fiatal egyáltalán eljut valaminek a tagadásáig – sok minden rejlik. Már az is kérdés, hogy valódi lázongás-e ez, vagy „hözöngés”; hogy valami jobb elképzelés nevében és alapján bírálja-e a létezőt, vagy csak ki akar bújni a kellemetlen kötelmek alól, és hogy egyáltalán érdekli-e a társadalom vagy sem.

Ez az alapállás-különbség sok viselkedési, gondolati különbségben nyilvánul meg. A fiatalok, ahogy erről már kezdetben beszéltem, sajátos „függő-független” társadalmi helyzetben vannak, s lázadásukra ez ad lehetőséget. Még nem törtek be teljesen a társadalomba, még nem törték be őket teljesen a társadalmi szokások rendszerébe, ezért az eltéréstől, a különbözni akarástól a forradalmi és álföradalmi elképzelésekig sokféle tartalma, formája, szintje, mélysége van annak, ahogyan az elégedetlenség okait megfogalmazzák. Minőségileg, erkölcsileg is erősen különböznek egymástól. Benne van magatartásukban az ódzkodás a robottól, a sűrke felnőtt élet megvetése, a hétköznapi gyűlölete, annak a kisszerű nyügnak az elutasítása, amit az egyszerű létfenntartásért vállalni kell, s mindazé is, ami ezért osztályrészük lesz. Az egész létforma aránytalansága taszítja őket: a kisszerűség és a sűrkeség, a monotonia és a robot, ami a szülők szemük előtt lejátszódó hétköznapijainak mindennapi valósága. Ebből akarnak vagy szeretnének a fiatalok valami más felé menni. Messze van még ettől a társadalom egészének kritikája, a reformkövetelések csakúgy, mint valamiféle forradalom továbbgondolása.

Igaz ugyan, hogy valahonnan a mindennapi létformától, a köznapi életmód kritikájától indul el a tudatos társadalomkritika is, amely reformkövetelésektől radikális változtató szándékokig terjedhet. De nincs mit aggódnia a felnőttek világának, ha az ifjúság lázongását „megúsztatja” a hosszú hajért meg a beatzenéért folyó harcral, ha egyszer ennek kielégítésével lecsitulnak a „legforradalimb” vágyak is.

Az ifjúság magatartása tehát bizonyos értelemben a felnőttek kialakult rendjéhez való viszony alapképletére épül – ha nem is teljesen közvetlenül, hanem olykor elterelve vagy valami másra áttérve. Irányul pedig azok ellen, akik a társadalom „hatalmi rendszerét” előttük a legközvetlenebbül képviselik: a szülőkre, az iskolára és a tanárookra, s támaszkodik azokra, akik szolidaritást vállalnak a hasonló „elnyomott”, „kiszolgáltatót” helyzetben levő kortárs csoporttal. Így alakul ki az a viszony, ami a közösség megválasztásában, a magatartás, viselkedés és – témánk szerint – a zenehasználat kérdésében irányadó lesz számára.

Az ifjúság magatartásbeli elkülönülésének egyik legközvetlenebbül érzékelhető jele az önálló, a felnőttek világától eltérő kultúra létrehozása. Ebben a kultúrában különleges hangsúlyt kap az, hogy *nem* a felnőttek teremtik, nem azok engedélyezik, hanem benne – éppen a felnőttek által ráoktrojált kultúrával szemben – az ifjúság valami „sajátot”, valami eltérőt hoz létre.

A társadalom törvényszerűségeinek „csele”, hogy manipulatív társadalmakban ez az elkülönülés már nem maradhat meg, nem épülhet csak a fiatalok „fogyasztására”: ha üzletet hoz, ha célszerű bekapcsolni a társadalom gazdasági rendszerébe, impresszáriátusok, termelő és kereskedelmi vállalatok foglalkoznak vele – felszívja magába az „establishment”, mivel az ellenzékiségből is jó üzletet lehet csinálni. Gazdag országokban a fiatalok kedvére tenni legalább olyan – ha nem jobb – üzlet, mint a felnőtt korosztályt kiszolgálni. Az elkülönülés sok üzletágot lendít föl, s ra-

gyógó bázisává válik egy hamis társadalmi „megosztásnak”. Jó alap arra, hogy ne a tényleges társadalmi ellentétek alapján differenciáljanak.

A szembefordulás társadalmi tartalmának *lényegéhez* tartozik, hogy azokban a társadalmakban, melyekben a fiataloknak kemény létfeltételek mellett kell előttemteniük a legszűkebb mindennapit, ott a lázadás – ha egyáltalán lázadnak – nem a *felnőtt világ* ellen, valamilyen „belső önállóság” érdekében történik, hanem a minimális *létfeltételek* megteremtése érdekében, az elnyomás és a *hátrányos* társadalmi feltételek ellen. Nem a „fiatalság” érdekében, hanem a kiszolgáltatottság *ellen*. Mégpedig a felnőtt lázadókkal vagy a felnőtt *elnyomottakkal* együtt, s nem tőlük elkülönülve, vagy velük szembehelyezkedve. Az ilyen harcban *nem* kerülnek szembe egymással a nemzedékek, hanem az osztályok, a társadalom feltételei szerint kerülnek szövetségbe, a társadalom megosztottsága szerint, a *generációs határok ellenében* kényszerülnek szolidaritást vállalni egymással.

Amint a társadalom határozott célú mozgalmakkal magával ragadja az aktívan tenni tudókat és tenni akarókat – s itt nemcsak forradalmi periódusokra gondolok, nemcsak a függetlenségi harcok tiszta és kiélezett helyzeteire, hanem dinamikus és nyitott fejlődési periódusokra is –, akkor a nemzedéki különállásnak nem lehet talaja. A forradalmi vagy egyszerűen reformista társadalmi gondolat sem élhet generációs megkülönböztetéssel ott, ahol a társadalmi feltételek megváltoztatása a cél. A társadalomra irányuló magatartás társadalmi feltételeket lát, és azok szerint gondolkodik, szervezkedik és cselekszik. A társadalmi struktúra lehetősége, az előnyök és a hátrányok *mindig a társadalmi struktúra metszetében*, sohasem generációs feltételek alapján jelentkeznek. Legfőljebb a beletörődésben és a beletörtségben lehet különbség, az igazmondási szándékban és lehetőségeiben. Legfőljebb a fiatalok – természetüknél fogva, kevesebb kötöttségük miatt – a harcokat bátrabban, sőt vakmerőbben, ezért meggondolatlanabban, s gyakran szervezetlenebbül vívják.

Kétségtelen, hogy a léghőrt, a társadalmi mozgások bizonyos fokú stagnálásának, megrekedésének kell jellemeznie, s olyan fokú társadalmi tudatosságnak, mellyel ebben a stagnálásban az ellentmondások és a képmutatások világosabban észlelhetők. Ilyen szituáció állíthatja előtérbe a nemzedéki eltéréseket.

Megint csak más kérdés az egész kultúra, az egész fejlődés, a történeti folytonosság, illetőleg a folyamatok megszakítottságának kérdése – témánknál mélyebb kérdés, amire antropológusok adhatnak választ –, hogy az „ősök tisztelete” hogyan vált át az ősök fölött érzett szégyenre, hogy az idők megbecsülése milyen társadalomban, milyen emberi közegben, hol és hogyan csap át lenézésbe, lebecsülésbe. Mi segíti az „öregek” védekezését, ha már egyszer jelenlétükkel nem adhatnak példát, hogy múltjuk piedesztáljára állva, legalább önhitük szerint, versenyképesek legyenek a hirtelen magasabbra nőtt fiatalokkal szemben. Mikor képesek az ifjú ideálok a divattól az eszméig, a mozdulástól a mozgalomig átütő módon diadalra jutni, lesöpörni az elődök fontosságát, s legjobb esetben szánni való szégyenné tenni az öregséget – mindez a kultúra egészének kérdése. Miképpen az is, hogy a

társadalom milyen rétegeből, mikor, ki képviseli az „igazmondást” vagy az igazmondás szándékát.

Vitányi Iván teszi föl ezt a kérdést: „Nemcsak az a lényeges ugyanis, hogy az ifjúság »függetlenségi harcot« folytat a felnőttekkel szemben vagy hogy saját csoportosulásának tagjaitól feltétlen engedelmességet követel, hanem még inkább az, hogy mi ennek a függetlenségnek és ennek az engedelmességnek valóságos tartalma.”³

Hogy ennek a saját módon képviselt „igaz”-mondásnak és az elkülönült magatartásnak, eltérő viselkedésnek közvetlen megnyilvánulása éppen az önálló kultúra, hogy ennek az elkülönülésnek talán mindenek között legpregnansabb megnyilvánulása éppen a korszak zenéje, ez érdekes kérdése a szociológiának, de a zenének is. Vajon miért éppen a zene lett ennek a magatartásváltásnak legerősebb megnyilvánulása, miért éppen a zenében kapott olyan hangot világszerte az ifjúság szembenállása a felnőtt világgal, hogy végül majdhogynem társadalmi mozgalom képét öltötte?

Ginsberg *Üvöltése* a beatmozgalom korszaknyitó és korszakjelző verse, tíz évvel a Woodstock előtt járt. Akik ott voltak, mind valamit vártak, valamit csináltak, valamit kerestek, valamit szerettek volna tenni, látni, érteni, s addig eljutottak, hogy a zenében keressék a testvériséget.

Nem volt ennek az összejövételnek egyenesen politikai célja – bár volt benne politikai gondolat és szándék is; nem volt közvetlenül társadalmi demonstrációs célja – bár meglehetősen erősen szerepelt benne az is; nem kötődött meghatározott zenei irányzathoz, hiszen a bluestől a rockig, a beattól a soul zenéig, a népdaloktól a munkásmozgalmi dalokig minden volt benne, amit az utóbbi időben a fiatalok fontosnak tartanak, magukénak tartanak és muzsikálnak. Zene volt, széles értelemben vett popzene, népzene, tömeges zene, a fiatalok zenéje, nyilván keveredve a bevált vagy beváltható zenei piac üzleti sikerzenéjével. Ez nem változtat azon a tényen, hogy fantasztikusan erőteljes közösségi zenei élmény jött létre, a zene tömegeket összehozó, toborzó, nagy közösségi élménye.

Kétségtelen tény, hogy a nagy zenei és természeti apoteózis keretében a business is bőségesen megkereste a magáét, film és lemez készült a három napról (millió példányszámban, millió bevétellel). De olyan ünnepe jött létre az ifjúságnak és a zenének, amihez foghatót talán a pogány játékok óta nem teremtett a természeti közelségbe hozott nagy tömegek zenéje. Három nap és három éjjel, vihar és szél, csontrázóan hideg éjszakák és esős napok ellenére együtt maradtak a szabad ég alatt, a puszta földön, egyszerűen a zenéért és a zenében megtalált közösségért. Ez talán egyik bizonyítéka, hogy a zene ma milyen különös hatalomhoz juthat. A szorító társadalmi létnek egyszerre *terméke és ellenszere, kifejezése, de tiltakozás is el-lene*. Az ellen, ami elől a természetbe és a zenébe, a zenei s a természeti közösségbe menekültek a fiatalok tömegei.

³ Vitányi Iván (szerk.): *Beat*. Zeneműkiadó, Budapest, 1969.

Kiszabadulás volt ez a szűkre szabott mindennapok, az élet előre gyártott, magas szinten civilizált, több-kevesebb kényelemmel ellátott ketrecéből, a zenével telített, szoros közösség természetéé tágított világába.

A zene kikerült a koncerttermek fegyelméből, kikerült a zárt klubok szűk levegőjéből, kikerült a szektás rajongók egyhitűségéből, s a nagy völgyben mindenkinek közös zenéje lett.

Mert *fölordást ad*, igaz, anélkül, hogy *megoldást adna* (hogy megoldás volna). S jöllehet e fölordás is „pillanatokig” tart csupán, egyedülálló élményének hatását a völgyben nyüzsgő több százezer fiatal érezte.

Előtérbe került a zene, mint mindig, amikor valami olyat kell kifejezni, amire a szavak nem képesek, *a szavak előtt s a szavakon túl* levő világot, amikor valamire még nincs elég szó, vagy már kifogyott az ember a szóból, amikor még nem tud beszélni, vagy már nem tud beszélni. Hozzájárulhat ehhez valami olyasmi is, hogy egy fecsegő társadalomban devalválódnak a szavak vagy értelmetlenné válik a beszéd. Mindez inspirálja az olyan zenét, mely bizonyos értelemben primerebb, elemibb dolgokat akar vagy tud mondani, mint a szó. Ősibb ösztönökre, magatartásra épül és épít, elemibb módon.

De ennek a primerebb, ösztönösebb kiélésre épített zenének még egy fontos indítéka van. A tömegzene – vagy a tömeges zenélés – hangsúlya általában akkor növekedik, vagy akkor válik szinte egyeduralkodóvá, amikor az érzelmi életnek olyan fölöslege támad, amit a szó nem tud kifejezni. Amikor a közös „kultikus zenében” találják meg a közösen átélt, de kimondani nem tudott, elmagyarázhatatlan érzések megnyilvánulási formáját.

Ott kap különleges hangsúlyt a zene, ahol a ráció korlátozza az érzelmek kifejezésének útját, ahol a korlátok, a társadalmi szabályok túlságosan erősen szorítják az embereket, s a társadalmi feszültségeknek nincs elég módjuk az oldódásra.

Az iparilag fejlett, modern társadalmakban a korlátozott idő kényszerített felhasználása sajátos életmódot diktál és alakít ki, ami szüntelen stresszel feszíti az emberi létet. Ebben a stresszben jóformán alig van egy-egy olyan területe az életnek, ahol szabadon, kötöttségek nélkül „lazíthat” az ember. Az életfolyamatnak jóformán minden pontja megszabott, kijelölt és korlátozott, sokszor manipulált, miközben a látszat-választások látszat-tömege fokozza az emberekben a döntés miatti feszültséget, szorongást. Az ebből a stresszből való oldódás több lehetséges módja közül a legelfogadhatóbb, leginkább eltúrt, mivel legkevésbé deviáns, a zenélésnek e modernné vált ága, aminek lényege, jöllehet sok nevet és sok jelzöt visel, éppen az érzelmek kiélése, fölszabadítása valamilyen közösségben, nem magányosan, nem elszigetelten, nem individualista módra, hanem azokkal együtt, akiknek világa hasonló, akik hasonló módon keresnek valamit.

Kétségtelenül *ott hangzik erősebben a dal*, ahol kevesebb a cselekvés tere, illetve a cselekvés csak látszólagos, de alapvetően eredménytelen. Amikor a cselekvésnek szűkebb a köre, az érzelmi kifejezés igénye fölhalmozódik; ha a ráció kötelezettsé-

ge szűkíti az életet, nagyobb szerepet kaphat a közös zenei kifejezés oldó-szabadító ereje.

Világáramlat ez, pontosabban az egész iparilag fejlett, modern világ önkifejezési formájának problémája, s ebbe a világáramlatba kerültünk mi is bele, ennek részeként és megnyilvánulásaként jelentkezett a mi magyarországi beatmozgalmunk, mely országunk jellege és természete szerint a hazai meghonosítás feladatát vállalta inkább, semmint a világáramlat valamilyen kezdeményező alakítását. Tehát nem „bekapcsolódtunk”, hanem inkább a világáramkör „kapcsolt bennünket magához”. Azután saját hangra találva a hazai talajon, megszületett valami, többé-kevésbé egyedi hangvétel, ami természeténél fogva elsősorban itthon tart igényt az érdeklődésre, de megerősödvé, sajátos karakterrel számottevő lehet a világ hangzásaiban is.

A BEAT TÁRSADALMI TARTALMA A BEAT-VITA TÜKRÉBEN⁴

Az igenlés és tagadás kettősségét, az „eltérni és hasonlóvá válni” ellenmozgását, az antikonzformista konzformizmus kényszerítő hatását kitűnően tanulmányozhatjuk a beat-„mozgalom”, a beat érvényesüléséért indított, ideologikus jellegű, magyarázó vitában. Ennek a vitának legfőbb célja az volt, hogy a társadalomhoz illeszse (adaptálja) ezt a „jelenséget”, de – hogy pontosabbak legyünk – feladata teljesítésével inkább a társadalmi gondolkodást adaptálta a beat már létező valóságához. Nézzük meg inkább kettős tükörként, hogyan mutatkozik meg ebben az igen sokrétű vitában egyrészt maga a beat – mint mozgalom, mint zene és mint magatartás –, másrészt a vitázók, az álláspontok, a „beaten túli” gondolatok az ifjúságról.

A beat-vita valóságos seregszemléje a társadalmi és művészeti kérdések vita-fórumairól ismert kitűnő pesti értelmiségi elmék produktumainak. A filozófia és az irodalom képviselői, a magas szintű publicisztika és a szociológia személyiségei mind elmondják érveiket a beat mellett: megmagyarázzák, elemzik, pártolják, elhelyezik, hozzákapszolják régi és új magukat, a modern szókészletek teljes fogalmi apparátusával folytatják a vitát és a csatát a beat elismertetéséért. A társadalmi

⁴ A beat legalitásáért megmagyarázásáért, elfogadásáért ideológiai téren kétségtelenül Vitányi Iván hadakozott leginkább. Nem véletlen, hogy a nagy vitát fölkavaró Kovács András-film gondolatkörét is az ő korábban leírt elvei és nézetei vezérlik. A cikkek, amelyekre hivatkozom: Heller Ágnes: Egy film a tizenévesekről – negyvenéveseknek. *Új Írás* 1969/7. sz.; Kenedi János: Ernyedt extázis. *Kritika* 1969/11. sz.; Konrád György: A beat-mozgalom és a dokumentumfilm paradoxonjai. *Filmkultúra* 1969/2. sz.; Méhes Lajos: Ifjúság, vita, közélet. *Magyar Ifjúság* 1969/30. sz.; Soós Péter: A boldog zene. *Valóság* 1970/6. sz.; Sziklai László: Beat és közönség. *Népszabadság* 1969. júl. 12.; Varga Károly: Tánctalórtület, vagy? *Pedagógiai Szemle* 1969/7–8. sz. Nem közvetlenül a vitához szól hozzá, de annak lényeges kérdéseit, éppen a mozgalom gondolati-politikai vonatkozásait érinti: Maróthy János: Beat, folk, pol, protest. *Propagandista* 1969/1. sz.; Uő: A beat ürügyén – a művelődésről. *Muzsika* 1969/12. sz.; Vitányi Iván: Kérdések a népdalról. *Új Írás* 1969/10. sz.

és politikai falak problémája iránt érzékeny rendező filmet készít⁵; állásfoglalása képek sorával vitatkozik a szavak mellett. Beat-vita, hit-vita – mondta egy, a vitát figyelő írónk.

De hol az ellenfél, amellyel a vita folyik? Történelmi kutatások, melyek majdan dokumentumokból akarják földeríteni a kort, s melyeket nem az átélés tudományosan bizonytalan, de a pórusokban is érzékelhető valósága vezet, kétségtelenül zavarba jönnek majd. Lehet, a beatért folyó harc ismét valami sajátos árnyékbokszolás? Csak itt még az árnyék se nagyon látszik. Az újságban, filmen, vitákban, az áttanulmányozott cikkekben, könyvekben, sehol semmi nem szól a beat ellen, nincs látható, nyílt beatellenesség, pedig léteznie kell, hiszen olyan világosan érvelnek ellene. A múlt árnyékai ott vannak a vitákban és az érvekben, ez kétségtelen, hiszen kinek-kinek saját múltbéli árnyékával, a hajdani csoportmagatartás kötelező erejével is meg kellett küzdenie. De van valóságos ellentábor is: nem más, mint maga a masszív konzervatív közvélemény. A beat érdekében vitatkozók azért vannak egyedül a porondon, mert akinek címezik érveiket, nem lépnek a nyilvánosság fénykörébe.

Maga a vita is valamilyen „antikonzformista konformitást” mutat, amire az jellemző, hogy a közvéleménnyel szemben képvisel valamit; de csak azok képviselik (általában azonos) álláspontjukat, akik egyetértenek. A vélemények uniszónóban elfogadják a beatet, pedig ennek kötelező egyneműségében aztán távolról sincs semmilyen hatalmi kényszer. Különös jelenség ez: az 1948-ig tartó időszak után, bármi az adott téma, bámulatos módon nincs komoly ellenhangja az uralkodó álláspontnak. Ha népdal a „vonal”, alig hangzik más vélemény, vagy ha igen, az nagyon mellékesen, suba alatt, és sohasem a népdallal szemben. Ha a kóruséneklést helyezik előtérbe, akkor soha senki nem szól a kórusok ellen, arról, hogy más forma is lehetséges a közösségi zenei kifejezésre. Ha a táncdal hulláma beérkezik, gyakorlatilag megszűnik az ellenzéke, s mikor a beat diadalra jut, Kovács András hiába keres valakit, aki filmjében a beattal való szembenállást képviseli; senki nem vállalja, jóllehet a társadalmi ellenzés erőteljesen létezik.

Sajátos jelenség azonban nálunk, aminek alapoka nyilván mélyen fekvő történelmi-társadalmi fejlődés reflexszerű megszokottságában rejlik: az uralkodó állásponttól eltérő véleményt akkor sem szívesen képviselnek az emberek – sőt akkor talán még kevésbé szívesen –, ha *nem* a hatalom szabja meg az uralkodó véleményt. Mikor és miért kezdődött ez a vita? Mint már korábban említettem, a sajtóban 1965-ben jelenik meg először cikk az új zenei utak népszerűségéről, ez a vita pedig csak 1969-ben folyt, Kovács András filmje után, amikor a szakmai vita már lezajlott.

Ez mutatja egyrészt a nemzetközi divatok beérésének lassúságát nálunk, másrészt azt, hogy mikor kerül sor vitára. Olyan jelenség ez tehát, amelyből következ-

⁵ Kovács András *Extázis 7-től 10-ig* című filmjéről van szó.

tethetünk arra, mennyi idő alatt jutnak el a cselekvéshez és a társadalom tudatához a divat köntösébe jelentkező, tömegekre ható, uralkodó szellemi áramlatok.

A Beatles-együttes az új műfajú gitáros zenei mozgalom kiemelkedő és kiemelt képviselője nemzetközi sikereit 1960-ban érte el. Nálunk 1963-ban veszik át a stílust. 1964-ben hangzik el az első szó a sajtóban, 1966-ban jelentkezik a mozgalom országos nyilvánosság előtt, 1968-ban a táncdalfesztiválon hull rá díjözön, ez az az év, amikor az értelmiség *ifjúságon kívüli* hangjai megszólalnak mellette, és 1969-ben kerül sor filmre, könyvre, elemző cikkekre, széles körű vitára stb. Éppen egy évtized...

A szellemi áramlatok átvételének, beérésének és megértésének ütemére ez igen jellemzőnek tűnik, figyelembe véve azt is, hogy még távolról sem jelenti a széles körű társadalmi elfogadást; a mozgalom még ennyi idő alatt is megőrzi valamelyest avantgárd jellegét, szembenállását a társadalmi konzervativizmussal.

Hogy kik azok, akik vitatkoznak, azt ismét jellegzetesnek találhatjuk: elsősorban azok a „negyvenévesek” üdvözlötték a beat-„mozgalmat”, akik a felszabadulás utáni ifjúsági mozgalomban nőttek fel, s azért szállnak síkra a beatért, mert abban modern formában, a mai lehetőségek és történelmi feltételek között a hajdani mozgalom értelmes folytatását látják. A vita résztvevői – egy-két kivételtől eltekintve – valamennyien ahhoz a generációhoz tartoznak, amelyet a „huszonévesek” egyik vitázó tagja szellemes cikkében „megrokkant nemzedéknek” titulál, és – bár konkrétan a filmről ír – az egész beat-vitát az idősebb nemzedék lelkiismeret-vizsgálatának tartja.

Azok követik a középkorúak közül a beatet, akik ebben demonstrálják a fiatalokhoz tartozásukat, szolidaritásukat, elsősorban a tekintetben, hogy ők is szemben állnak a „felnöttek társadalmának” sokféle hazugságával, az igazságot igénylő fiatalokkal szemben álló felnöttekkel, és segíteni akarják az ifjúság saját kifejezésének kibontakozását. Lehetséges persze, hogy a vita indítékai között „a szellemi nyugdíjaztatástól való halálfélelem” diktálta indulatokat is föl lehet fedezni, vagy hogy „egy nemzedék tart önvizsgálatot”. Lehet, hogy tényleg a „hajdani ifik” félelme is motivál: félelem az öregségtől, elmaradottságtól, begyepesedettségtől, reakcióságtól vagy annak vádjától. De tény, hogy a vita a lépéstartás szándékát mutatja, az újra való érzékenység megtartását, no meg a reményt, hogy ebből az újból valami társadalmat megújító erő lehet.

Sokértelműség és sokféle ellentétes gondolat, társadalmi-művészeti cél és magatartás tükröződik a beatben is, a vitában is, sokféle karakterébe sok minden belefér, ezért lehetett létének üdvözlését ahhoz a gondolathoz, állásponthoz kapcsolni, ami kinek-kinek a legfontosabb volt.

A forradalmiság, lázadás kérdéséről gyökeresen ellentmondó nézetek hangzanak el. Három álláspontot idézek, éppen eltérésüknek sarkított különbözősége miatt.

Az *Extázis 7-től 10-ig* című filmben nyilatkozó egyik fiatal szerint meg kell békélni azzal, hogy így vezetik le az érzelmeiket, azzal, hogy „ez a fiatalság... végre

részt vesz egy ilyen sajátos érzelmi forradalomban, és utána átmegy az igazi forradalomba; most a forradalmat tényleg csak jó értelemben gondoltam” – teszi hozzá, nehogy félreértsék. Tehát szerinte a beat forradalmi indíttatású.

Ezzel az állásponttal – forradalmi indoklással – ellentétben Vitányi „a közepszer lázadásának” nevezi, és a beat-ifjúság szembenállásában a társadalomra nézve általában semmi veszedelmeset nem talál.

Még erősebben eltér a beat forradalmi jellegétől az az álláspont, amely szerint „külsőséges és felszínes lázadásukkal saját életük statisztájává szorúlnak vissza... E generáció zökkenésmentesen gördül az útjaul tervezett sínparra. Nem kívánt lényegében különbözni a felnőttek avultnak híresztelt világától. Lázadásukból így csak divatváltás lett.”

Mindössze három kiemelkedő álláspontot ismertem a sokból. Föltehetően mind-egyik hozzászóló alaposan gondolkodott a beat létén, és lám, következtetésük ugyanannak a jelenségnek a megítélésében a legalapvetőbb kérdésekben is megnyíre eltér.

Ugyanígy követhetjük ezeket a különbségeket valamennyi gondolatkörben. Például a beat közösségi megítélésében vagy mozgalmi jellegének átgondolásában: tényleges ifjúsági mozgalmat fejez-e ki; a tényleges mozgalom mellett fut-e, vagy igazi mozgalmat pótol a beat?

A vita tartalmi, megmagyarázó és belemagyarázó értelmének eredménye kettős: pozitív és negatív. Egyfelől kitűzheti célként, hogy a beat-„mozgalomba” az eddig hiányzó ifjúsági, társadalmi igényeket (fórum, mozgalom, társadalmi kritika, közösség stb.) beépítsék. Másrészt téved, amikor elhíti, hogy a beatmozgalomban mindezek a hiányok kielégülhetnek és beteljesülhetnek.

Mint ahogy tévedés a párhuzam a beatmozgalom és a negyvenes évek ifjúsági mozgalmi között is. A sokat emlegetett háború utáni ifjúsági mozgalmak zenéje elsősorban azért nem analóg a beatzenével, mert ott politikai mozgalom keresett zenei kifejezési formát, és nem zenei mozgalom helyettesítette a spontán, eleven politikai mozgalmat. De eltér zenei szempontból is, mert annyira a politikára koncentrált, hogy nem tudott termékennyé, alkotóvá válni zenei téren, s általában korábbi mozgalmak dalait legalizálta és tette népszerűvé. A beatnek pedig lényege, hogy új dalokat teremt, s állandóan elevenen követi a fiatalok legmodernebb zenei igényeit.

A vitát elemeire bontva, az elhangzott érveket motívumokba csoportosítva, igen pregnánsan széthúzott, polárisá váló álláspontokat figyelhetünk meg benne. Három nagy kérdéskomplexum állásfoglalásait vesszük sorba a következőkben. A vita indoklásai közül kiemelve, egy-egy motívumra egyszerűsítettem le ezeket, így szinte lépcsőfokszerűen, skálaszerűen mutatják a megítélés fokozatait a két pólus – forradalmiság, illetve közömbös beilleszkedés, tevékeny közösség, illetve tehetetlen magány – között.

A három kérdés, amelyekben a leginkább eltérő véleményeket skálaszerűen föl lehetett állítani: a beat megítélése a társadalomhoz való viszony tekintetében (a

lázadás, forradalmiság stb. kérdése), a közösségi motívumok jelentősége és a *beat mozgalmi* jellegének kérdése.

Az egyik póluson a beat társadalmi-forradalmi tartalma áll; mások megítélésében ez a társadalmat újító jelenség legfeljebb divatváltásra vagy magatartásváltásra szűkül. A beat kritikusaik fórumán a beat már egyszerű cselekvéspótlék; olyan eszköz és kiélési lehetőség, amely ha a lázadás illúzióját adja is, végül éppen nem társadalmi cselekvés-központú, éppen nem radikális, inkább közömbös, nemtörődöm, sőt ember nélküli magatartás.

Ugyanilyen széles skálájú a beat közösségi jellegének két pólusa, ellentétes megítélése között a fokozatok sokfélesége: ahogy egyfelől üdvözik a beatben megjelenő „világnézet-világerzet” közösséget, az elmagányosodással szemben az együtt cselekvést és az összetartó erőt, úgy vetik szemére másfelől szekta-jellegét, ami mögött a „közösen kikiabált magány” és valamilyen „erőfeszítés nélküli társulás” igénye rejlik.

A beat kialakult társadalmi karakter nélkül, sok mindennek lehetőségével és sok mindennek korlátjával indult el. S ezek annyiféle arcot mutatnak, ahány felől nézik őket, annyi figurát, ahány oldalról közelednek hozzá. Valójában mindegyiknek benne van a lehetősége, de egyik sem fejezi ki egyértelműen, igazán.

A vita nyilvánvalóan túlnőtt a beat létének valódi problémáján, s a társadalom ifjúsági kérdésének szimbolikus vitájává tágult. Valóban elég paradox jelenség ahhoz, hogy ki-ki megtalálja a kapcsolatot a jelenség valamelyik eleme és saját elvei között. A vita legalább annyira összetett volt, mint a jelenség, amiről szólt.

A legtöbb vitázó teoretikus – de a fiatalok gyakorlati lelkesedése is – valahogy tényleges érdemén fölül emelte a beatet, s olyan zenei, társadalmi, mozgalmi és kulturális reményeket vetett belé, amelyeknek teljesítésére jellegénél fogva nem lehetett képes. A valóság nyilván korrigálja majd, s szétpukkantja benne mindazt, amit fölfújtak, de hagyja, hogy megmaradjon, ami maradásra érdemes. Mégsem árt figyelni arra, mit várnak, bizonyítanak, kérnek számon a fiatalok és nem-fiatalok a beat kapcsán, mert hiányt jelez: hiányát a munka értelmének, a mozgalom elevenségének, az emberi kapcsolatok őszinteségének, az élet teljességének. Viszont bizonyos beat típusú zenére akkor is szükség lenne és szükség is lesz, ha nem lennének ezek a „zökkenők”. Létrejöhethet igazi közösség, magas fokú azonosulás a munkával, spontán, alulról épülő mozgalom – akkor is szükség van mai, modern zenei kifejezésre. A zenei kifejezés, kiélés, transzponálás, szublimálás, átélés – a terminusok között választani lehet – alapvető társadalmi szükséglet. Más emberi oldalt köt le a végzett munka, közösség, társadalmi aktivitás stb., és más vonatkozások fejlődnek ki a zenében.

Az államilag támogatott beat a hivatalos értékelésben szakmai hatalommá nőtte ki magát, amivel szemben magát lépéstartónak érző ember nemigen állhat ki. Hol van a *tilos*, az ellenzéki íze? Kétségtelenül sokat veszített „ellenállásának” varázsából – miközben sokat nyertek az intézmények, az üzleti, tömegpropaganda- és tömegkommunikációs szervezetek.

A beat – minden vita ellenére és minden vita mellett – mégis megmaradt az ifjúság zenéjének, megmaradt a tizenéveseknek: nekik csinálják elsősorban, legfőljebb a korai húszasok követik, a harmincasok pedig csatlakozhatnak – azt is inkább csak magnószalagon vagy rádión keresztül. A negyvenesek számára marad a szülőszerep – vagy a bábáé, ha módja volt a műfaj fölött bábáskodni. A szülő szerepében a tiltó és ellenőrző magatartástól a megértő és együtt haladó viselkedésig számos árnyalat között választhat.

Hogy mi lesz a beat társadalmi tartalmával, akár a valóságosból, akár abból, amit jóindulatú társadalmi ábrándozók beléképzettek – ez a társadalom további alakulásának, egyben a fiatalok és a fennálló társadalom viszonyának függvénye. S talán annak is, hogy a társadalmi aktivitásnak és a társadalmi létnek, kritikának milyen nyitott mozgásba lendítő lehetősége nyílik.

Valószínű, hogy a beat paradox jellegét elveszítve, a fejlődés folyamán mindenképpen egyértelműbbé válik. Az egyértelműség a műfajon belül kialakult differenciálódással fog együtt járni – mint ahogy ez már indulásakor is látható volt. Vonatkozik ez elsősorban a beat társadalmi tartalmára, magatartás-jellegére, de ugyanígy differenciálódni fog mozgalmi jellege, zenei stílusa is.

Az egyik differenciáló tényező az lesz, hogy mennyire, hol és mikor képes – Lucács György kifejezésével élve – „a privát ember és a társadalmi ember szétszakítását” a gyakorlatban zenéjében megszüntetni.

De a társadalmi lét érzékelésének megjelenésén kívül egyértelműsödni fog mindenképpen az egész „kulturális mozgalom” léte, spontaneitása. A profizálódás polarizálódással jár együtt. A spontán mozgalmából kiemelkedtek a valóban tehetségesek – akik legjobban tudták kifejezni magukat, s akiket leginkább magukénak éreztek éppen saját kifejezésük megtalálásában a fiatalok. A kiemelkedő együttesek profikká válnak, befogadja őket a „nagy társadalom”, elfogadják őket az üzleti vállalkozások. Minél inkább futtatják őket, annál népszerűbbek, s minél népszerűbbek, annál jobban futtatják őket.⁶ Az üzleti érdek és a népszerűség egybeesik; a lehetőség különbségével az egyébként is meglevő tehetségkülönbség aránytalanná nő a profivá vált beatzenekarok és az őket kiemelő, de tőlük már elszakadt moz-

⁶ „A beat már régen nem az amatőrök ügye – nyilatkozik a *Magyar Hírlapban* (1969. jún. 10.) az Echo zenekar vezetője –, sokkal inkább üzlet. És elsősorban nem nekünk.” „Rákényszerülünk a pénz hajszolására, hiszen egy zenekari felszerelés – és nem is a legjobb – százezer forint! A beat a szórakoztatóipar kiapadhatatlannak tűnő fejőstehene. Korosztályok kultúrpótléka, bevált üzlet” – nyilatkozik a beat egyik sikeres, de a „tojásba” kerülni nem tudó képviselője. Holott, aki nyilatkozathoz jut, az már valahol a fénykörben van.

galom között. S a megállapodottak akarva, nem akarva eltorlaszolják az újak útját; az indulásnál már meglevő anyagifeltétel-különbségek behozhatatlanná válnak az esztrádzzenekarok s az őket követő ifjú tömegek között.

Arra is nyilván az idő múlása felel majd, vajon a műfaj együtt öregszik-e képviselőivel és rajongóival, akik ugyancsak menthetetlenül átlépnek a huszonéves korcsoportba. A közönség vajon korban is szélesedik-e és megy-e velük, ha majd a harmadik évtized felé s ezzel a szakmásodás és „polgárosodás” felé halad? A beat, fölfelé ívelve uralkodó és befogadott zenei irányzattá válik-e, alkalmazkodva a középkorúak magatartásához, vagy pedig megmarad a mindenkori tizenévesek zenéjének, a mindenkori felnőttekkel szemben álló vagy azoktól legalábbis különálló zenei csoport-irányzatnak? A kérdés művészi és társadalmi egyszerre. Társadalmi, mert magában foglalja, vajon mi lesz ebből az ifjúságból, amelyik ilyen mindent túlharsogó hanggal akarja bizonyítani eltérését, „különb”-ségét, és mit tesz majd akkor, amikor menthetetlenül felnőtté kell válnia? Hogyan változik cselekvéssé a beatben kifejezésre jutó társadalmi akarat?

Művészileg pedig ez a kérdés: azoknak, akik képesek rá, hogy kifejezzenek valamit bonyolult világunkból, sikerül-e olyan zenét alkotniuk, amely az aktuális gondolat megformálásának „aznapisága” mellett ad valamit az „ember lényegéből” az „örökkévalóságnak” is?

Minden ellentmondásával együtt a beat a köznapi zenei kifejezésmód megújítását hozta magával. Tény, hogy az új stílus, forma, zene, magatartás, elv végül is feltört, helyet, pozíciót talált és foglalt el, s ha lényeges társadalmi folyamatot s ahhoz kapcsolódó érzésvilágot tükröző érzékenységet megtartja, uralkodóvá válik, és *fönmarad mindaddig*, amíg kifejezési módja, stílusa, magatartása érvényes, és egybehangolódik a benne kifejezett, bizonyos értelemben győzelemre vitt uralkodó társadalmi tendenciával. Amikor pedig ez az érzékenysége és érvényessége megszűnik, új érzelmek, új magatartás képviselőjében új stílus születik majd, amelynek ugyanúgy meg kell küzdenie létéért, hatásaért és a pozícióért az akkorra konzervatívává váló, megszokott hajdani újjal, mint ennek az irányzatnak kellett.

*

Összegezve: végül is a „beat-ügy” olyasvalami, amivel mindenki jól járt, vagy legalábbis senki nem járt rosszul. A fiatalok saját zenét formáltak, és lehetőséget találtak önmaguk zenei kifejezésére. Eszményeket, csodálatra és lelkesedésre méltó bálványokat találtak, akiket imádkozhatnak, követhetnek, utánozhatnak, akiknek követésében összetartozhatnak, akiknek színeit nyíltan viselhetik mint a valamihez tartozás önkéntes szimbólumait.

Nem járt rosszul az ifjúsági szervezet sem: a beat-ügy kapcsán lehetőséget kapott, hogy nagyvonalú legyen és haladó, hogy modern legyen, és képviselje az ifjúságot az elmaradott felnőttekkel szemben, s ezzel népszerűséget vívjon ki a fiatalok körében. A beat zenekarokkal és klubokkal bizonyítja lépéstartását, maximális

megértésével azt, hogy az ifjúság képviselőinek hivatott szervezete, egyszersmind biztosítja a szervezetnek a tömeget.

Nem jártak rosszul az értelmiségiek sem, akik vitáztak és képviselték a fejlődés útját, mert úgy érezték, valamit sikerült elérniük, valamilyen haladó, jó ügy mellé álltak. Jó közérzetet adott nekik az, hogy a beat elfogadott irányzat lett, hogy valamilyen modern szellemi irányzat létjogosultságát kivívták és megmagyarázták. S nem jártak rosszul a haladó szellem emberei sem, akik a beat áramlásával ismét úgy érezték, hogy lehetőség teremtett a kispolgári kényelem elhagyására, s ez az ifjúsági zenei lendület forgószélként söpri majd el a sok itt maradt szemetet.

S végül, irigylésre méltó állapotot tükrözött az, hogy az ifjúságban – ebben a világszerte gondokat okozó társadalmi közegben – a hatvanas évek végén egy zenei mozgalommal jó érzést lehetett kelteni, hogy nálunk az ifjúsági probléma a beatben tetőződött, s annak sikerré érlelésében megoldódni látszott.

ZENE ÉS KÖZÖNSÉG¹

Egy gyári felmérés tapasztalatai

1963

Vajon kutathatjuk-e a szociológia módszerével a zene hatását és terjedését, a társadalom egyes rétegeinek zenei ízlését? Vajon eljuthatunk-e ezen keresztül komolyabb összefüggések megismeréséhez? Hiszen minden művészet közül látszólag a zene a legkevésbé megmagyarázható és mérhető; s ugyanakkor jóformán állandóan jelen van az emberek hétköznapi életében is.

Társadalmunk jelenlegi fejlettségi fokán, a XX. század technikai vívmányainak birtokában, a zene megszabadult térbeli és időbeli korlátaiktól, és az emberek minden rétegéhez, területi akadályok nélkül eljut és eljuthat. Vajon azok, akik számára ezek a lehetőségek megnyíltak, rendelkeznek-e az igényes zene élvezéséhez szükséges befogadóképességgel?

A kulturálódás folyamata minden téren, így a zenében is megindult, de az emberek belső világának átalakulása még bonyolultabb és hosszabb folyamat, mint a „külső” világé. Befogadóképessé kell tenni az embereket a szépre, hogy igényeljék azt, és fel kell ébreszteni az igényt, hogy jobban megismerjék. Meg kell értetni, hogy a felszabadultságot nemcsak a régi társadalmi kötelékek elvesztése jelenti, hanem az új rendben létező értékek meghódítása is. A zene az emberek elemi érzelmi és hangulati szükségletei közé tartozik. Valamilyen formában mindenki eljut a zenéhez, s valamilyen zene mindenkihez eljut, tudva vagy tudattalan, akarva vagy akaratlan részese jóformán minden ember életének.

A zene sokarcúsága azt a feladatot róttá ránk, hogy ne az ún. zenei műveltek között kezdjük meg a vizsgálatot, hanem a zene legszélesebb hatóterületét közelítsük meg. Hogyan jutottak el a zenéhez a munkások? Hogyan élnek a zenével, és hogyan él a zene bennük? Mennyire szükséglet valójában, és mi az igazi szükséglet? Meddig jutottak a fejlődésben ezen a téren, és általában mit mutat a fejlődés útja? Ennek vizsgálatát tűztük ki célul, s ha talán elhamarkodott egy kutatás kezdeti lépéseiről itt számot adni, szolgáljon mentségül, hogy néhány, talán már nem egészen

¹ A *Valóság* című folyóirat 1963/1. számában megjelent írás rövidített változata. (A cikk eredetileg az MTA Bartók Archivuma által támogatott zeneszociológiai kutatás alapján készült.)

jelentéktelen tapasztalat birtokában ez a cikk választ akar adni azokra a sommás előítéletekre is, amelyek a zenei „tömegízlést” mindenestül „tömegízléstelenségnek” tartják.

A vizsgálatot a Ganz–MÁVAG-ban, *kizárólag munkások között* végeztük.² A felvételeknél a többoldalú kikérdezés módszerét alkalmaztuk: az interjút, a csoportos megbeszélést és kérdőívek szétküldését együttesen. A kérdezettek körének kiválasztásánál a rétegzett mintavétel módszereivel jártunk el, s az üzemi arányoknak megfelelően: kor, nem, foglalkozás, pesti lakos és bejárók alapján határoztuk meg mintánk arányait. A rétegzést a kérdőívek kivételével sikerült betartanunk, ezért a továbbiakban, amikor teljes kép megadására törekszünk, csak a 300-as kisebb mintát értékeljük, s a nagyobb 500-as felvételt csak a belső, kvalitatív kérdések vizsgálatánál vesszük számításba. Kiválasztottuk az öt legtipikusabb üzemszert, és ott a munkások 5%-át kerestük fel, a korábban említett módon. A munka befejezésével mintegy 12 000 adathoz jutottunk. A felvételezőknek a munka során az objektív mérőműszer szerepét kellett betölteniük. Ilyen módon a zenéről általában beszéltünk, kerülve az értékítéletet, mindent zenének tekintve, amit a beszélő a zene fogalmi körébe sorolt: tehát a magyar nótától Bachig és az operettől Bartókig. Csak így lehetett a való helyzetet felderíteni, és elkerülni a legkisebb befolyást is, hogy képet kapjunk a tényleges helyzetről minden szépítés, korrigálás vagy öncsalás nélkül.

*

A zenehallgatás körülményeire vonatkozó első kérdéscsoport azt vizsgálta, hogy milyen a zenehallgatás tudatosságának a foka. Valóban igaz-e az a sokat hangoztatott tétel, hogy a zene ma már csupán hangkulissza szerepét tölti be, s nincs különösebb jelentősége a hallgató számára.

Először tehát arra a kérdésre akartunk választ kapni, hogy a zenehallgatók milyen arányban válogatnak tudatosan az adott zenei lehetőségek között – így vehetjük számba, milyen arányban hatnak a hallgatókra az adott ízlést befolyásoló zenei források. Előre sem volt kétséges, hogy a rádió zenei hatása mindenkire kiterjed. Rádiója gyakorlatilag minden munkásnak van. A vizsgálat tehát a rádió zenei műsorára épült. Természetesen a zene iránt intenzívebben érdeklődőknél kiterjedt az opera-, illetve koncertlátogatásra is.

Az egyik kérdésben az iránt érdeklődtünk, hogy a rádió műsorából ki milyen mértékben keresi ki a neki tetsző zenét. Másik – részben a válogatást és részben az érdeklődést ellenőrző – kérdés: Eljönne-e egy, az üzemben rendezendő koncertre, s ott milyen zenét szeretne hallani? Vizsgálatunk tanulsága szerint a munkások

² A felvételek – a gyakorlati munkájukat ez alkalommal itt végző – zeneművészeti főiskolai hallgatók közreműködésével folytak. (A felvételekben Aczél Ferencné, Kiss Sándor, Cigány Gyula és Vajda Tibor főiskolai hallgatók vettek részt.)

túlnyomó többsége keresi az igényeinek megfelelő zenét. Feltűnő, hogy a fiatalabb korosztályoknál a válogatás részaránya erősebb, mint idősebb korban.

Vizsgálatunk során művelődési szint, foglalkozás és nemek szerinti megoszlásban is kutattuk a zenei ízlés alakulását, e cikk keretében azonban főleg a korcsoportok szerinti megoszlás eredményeit ismertetjük. A kor ebben az esetben ti. nem elsősorban mint életkori tényező játszik szerepet, hanem mint a társadalmi átalakulást tükröző képlet. A 17–37 évesek – de számolhatunk a 40 évesekkel is – tudatos felnőtt életüket már a felszabadulás után éltek. Ezért mutat a korcsoportok szerinti megoszlás többet egyszerű életkorral járó ízlés- vagy igénymódosulásnál.

Milyen fajta zenét keresnek? Erre irányult a második kérdéscsoport.

A kérdések értékelésénél az abszolút, illetve a relatív számokból indultunk ki. Néhány érdekes következtetésre vezet ez is, azonban még sokkal mélyebb elemzésre adhat alapot, ha az egyes műfajok kölcsönös összefüggéseit, korrelációit vizsgáljuk. Mielőtt azonban a korrelációs számítások eredményeit ismertetnénk, lássuk az egyes műfajok kedveltségi arányait. (Az egyes műfajok kedveltségének arányait összegezve, természetesen 100%-nál nagyobb értéket kapunk, mivel egy-egy ember gyakran több műfajt is megjelölt a „mit hallgat legszívesebben” kérdésre. A vizsgonyítás bázisa mindig a megkérdezettek teljes létszáma volt.)

A legfeltűnőbb a magyar nóta általános népszerűsége. Az, hogy az idősebbeknél [...] magas a kedveltségi arány (89%), várható volt. Annál meglepőbb, hogy a fiataloknak, pl. a 20 éveseknek több mint a fele (52%) tör lándzsát a magyar nóta mellett. A tánczene általános kedveltsége 60% körül mozog, csupán a legidősebbeknél csökken ennek felére. Az operett – amely népszerűségben a második helyen áll – kizárólag a 21–30-as korosztálynál csökken. (A csökkenést részben a dzsessz-kedvelés, részben a komolyzenei érdeklődés indokolja.) Kiugró a népdal alacsony kedveltségi aránya. Különösen meglepő a legfiatalabbaktól, akiknek az iskolai népdalos nevelés alapozta meg zenei műveltségét. A népdal kedvelése magasra ugrik a 31–40 korcsoportban és a 41–50 korcsoportnál. A komolyzenei műfajoknál érdekes képet mutat az operák kedveltségének magas arányszáma, és fejlődésről tesz tanúbizonyságot, hogy a szimfonikus komolyzene iránt csaknem a megkérdezettek negyedénél tapasztaltunk érdeklődést.

*

A megkérdezetteket érdeklődésük szerint a következő kategóriákba osztottuk: kik azok, akik csak a könnyűzenét, kik azok, akik a komoly- és a könnyűzenét együttesen kedvelik, kik azok, akik csak a komolyzene iránt vonzódnak, és mennyi azoknak a száma, akik egyáltalában nem érdeklődnek a zene iránt? Az eredmény igen érdekes: a zene valamilyen formáját úgyszólván minden munkás kedveli (99%). A komoly- és a könnyűzenét ezek tekintélyes része együttesen kedveli (40%), csak a komolyzenét szereti: 0,3%, a többi (58,7%) csak a könnyűzenét igényli.

Ezek a számok azt mutatják, hogy a munkásoknál a komolyzene szeretete nem jelenti a könnyű műfajoktól való elfordulást, nem találkozhatunk itt azzal az ismert sznob magatartással, amely a művelődés mértékének minden könnyebb fajsúlyú szórakozás megvetését tekinti. De arra is felhívja ez az összefüggés a figyelmünket, hogy a könnyűzene élvezése nem feltétlen zárja el az utat a komolyzene megértése előtt. Már más kérdés – és ez a döntő –, hogy melyik könnyűzenei műfaj *nyit utat*, s melyik könnyűzenei műfaj *zárja el* az utat a zenei értékek befogadása előtt.

A könnyű- és komolyzene összefüggéseinek okait kutatva a következőket eredményezte a vizsgálódás:

Egyik ok a megszokott zenei hangzásvilág determináns hatása. A 35 éven felüli munkások művelődési igényeit és lehetőségeit a zenében éppen úgy, mint minden másban, a felszabadulás előtt társadalmi helyzetük korlátozta. Nem juthattak el sem gyermek-, sem fiatakorukban a komolyzenéhez. Alapvető zenei táplálékuk a cigányzene, a tánczene és esetleg az operett. Igénye pedig csak arra lehetett az embernek, aminek létezéséről tudomása volt. A zenei alapélmény változatlanul él az új lehetőségek között is, ma is a zenei szórakozás fő, vagy fontos formáit jelenti. Annál is inkább, mivel nemcsak emlékek formájában őrzi a tudatában, hanem a mindennapi zene nap mint nap újraerősíti az eleve adott hatásokat.

Másodszor: a nehéz és fárasztó napi munka után a kikapcsolódás és pihenés jogos igénye jelentkezik határozottan megfogalmazott formában a zenével szemben is. A komolyzene élvezete pedig feltétlenül szellemi és érzelmi igénybevételt jelent, amire a fáradt ember nem mindig képes.

Harmadszor: a zenének sok arca van. Ezek közül sem lebecsülni, sem elhanyagolni nem szabad a zene szórakoztató jellegét. A zene egyszerre a hétköznapoké és az ünnepnapoké: dal és dallam kell gyakran a munka kíséretéhez, az énekléshez, füttyüléshez, a lépések ritmusához, de kell a zene a vasárnapok szórakozásaihoz, a mulatáshoz és a tánchoz is.

Végül pedig, a rádió hatása, mely a legnagyobb szerepet játssza a zene terjesztésében. A rádió műsorában a különféle fajsúlyú zenék viszonylag gyorsan váltják egymást. Minden műfaj kedvelője ki van téve annak – ha csak igen erős ellenérzés nincs benne a sugárzott zenével kapcsolatban –, hogy egyéb zenei műsort is meghallgat, valami másra várva, mint amihez feltétlenül kedve van. Így adódik elő, hogy a slágereket szívből utáló igényes zenehallgató meglepődve veszi észre, hogy olyan slágerek dallama „ragadt a fülébe”, amire sose figyelt oda. Megfordítva is áll ez a hatás. A csak könnyűzenét hallgató rádiózót egyszer csak megérinti valami komolyzenei hatás. Ha a zenét nem is hallgatják tudatosan, azzal a sajátossággal bír mégis, hogy valahol a hatás tudattalanul felhalmozódik, és egyszerre már nem is olyan idegen számára a régen még távol álló, fáradságosan appercipiálható „nehéz” zene.

Ilyen módon, amit a gépzene az élőzenével szemben intenzitásban elveszít, azt más úton elnyeri, azzal, hogy a családi, otthoni élet bensőséges résztvevőjévé válik.

Ugyanakkor, amikor az otthoni rádió vagy gépzene csökkenti a koncert élményével szemben a zene ünnepi, rendkívüli alkalom jellegét, és bizonyos értelemben köznapivá „degradálódik”, éppen ezzel a mindennapiságával ér el, lassan alakítva az ízlést és igényt, olyan eredményeket, hogy ma már a tömegek sokkal több magas színvonalú zenét hallanak és hallgatnak, mint valaha a legigényesebb zenére specializált emberek tehettek.

A zenei műfajok egymás közötti összefüggéseit a korrelációs számítások segítségével vizsgáltuk, melyek eredményei szerint a dzsessz és a komolyzene kedvelése között, valamint a népdal és a komoly szimfonikus zene között pozitív összefüggést tapasztalhatunk, míg a magyar nóta és a szimfonikus komolyzene között negatív összefüggés van. A legerősebb korrelációs összefüggést az opera és az operett között találjuk. Ebből és a beszélgetések tapasztalataiból arra lehet következtetni, hogy az operett iránti érdeklődés elvezet az operához. (Hogy milyen mértékben, azt majd az opera kvalitatív értékelésénél látni fogjuk.) Mivel azonban az operett és a szimfonikus zene kedvelése között nincs összefüggés, az érdeklődés az operánál elakad, s ahol a zenét magából a zenéből kell megérteni, az operett nem hat pozitívan. Szembetűnően negatív a kapcsolat a magyar nóta és a komolyzene között, tehát ez az a könnyűzenei irányzat, amely az értékes zene felfogásának legerősebben az útjában áll. Két olyan könnyűzenei irányzat van, amely a szimfonikus zenével erős kölcsönös kapcsolatot mutat, ez pedig a dzsessz és – valamivel kevésbé – a népdal.

A százalékarányok is szemléletesen mutatják az érdeklődési körök egybeesését, illetve eltávolodását, ezért most vegyük alaposabban szemügyre a pozitívan ható zenei könnyű műfajokat, ezek közül is elsősorban a dzsesszt.

A dzsesszkedvelők körét – mind a kérdezők, mind a válaszadók – elhatárolták a tánczenétől. Ez az elhatárolás rendkívül fontos, s – ismétlem – maguk a dzsessz hívei is konzekvensen ismételték.

Vizsgálataink során arra a megállapításra jutottunk, hogy a fiatal munkások körében van egy olyan általános műveltségben is kiemelkedő öntudatos réteg, amelyik az igazán színvonalas, művészi értékű dzsesszzenében saját kifejezési formájára talált. Figyelemre méltó, amit legtöbbször említettek, hogy hozzájuk legközelebb a nagyrészt néger és dél-amerikai népzenei elemekből épülő dzsessz áll, és nem a kommercializálódott, dekadenssé vált, érzélgős, lapos tánczenei irányzat. Olyan új zenei tábor körvonalai alakulnak ki, amely öntudatosan korszerűséget követel a zenétől, és ezt a „komoly dzsesszben” találja meg.

Hogy ez a réteg a fiatal munkások értékes részét foglalja magában, annak illesztrálására hadd hozzak fel néhány érdekes adatot. 27%-uk tanul tovább munkája mellett technikumban vagy gimnáziumban. 17%-uk 8 általános iskolánál magasabb végzettségű. A legnagyobb arányban itt találkozhatunk József Attila, Ady, valamint a tudományos, történelmi regények és az útleírások népszerűségével. Itt és a komolyzene körénél tapasztaltuk pl. a legnagyobb színházlátogatási igényt. És kizárólag ők emlegették Bartók nevét is. Nem kétséges, hogy a dzsessz ilyen jelle-

gű szeretete közelebb viheti híveit a modern zene világához, mint például azt, aki az operettnél a könnyebb érzelmek dallamvilágában ringatózik. A nagy zeneszerzők kedveltségének sorrendje a dzsesszkedvelők körében a következő: Beethoven, Liszt, Mozart, Bartók, Kodály, Schubert, Bach, Händel, Haydn, Wagner.

A magyar tánczenével kapcsolatos álláspont érdekes és kritikus. A tánckedvelők ugyanazzal indokolták pozitív véleményüket, mint a dzsesszkedvelők a negatívát: a szöveggel és a dallammal. Azok, akik elítélték, csak egy mentséget hoztak fel mellette: szükség van magyar szöveggel énekelhető tánczenére. „Csapnivalóan rossz a magyar slágerek szövege – hangzott el igen sokszor a beszélgetéseken –, de valamit csak kell énekelni.” Ez azt mutatja, hogy a költészet szerepét sokaknál az énekelt slágerek szövege helyettesíti.

A második pozitív korreláció a népdal és a komolyzene között van. Ez érthető is, hiszen a népdal élményszerű ismerete, a kis formákban is tökéletes, nemes zene átélése, fogékonyra tesz a bonyolult komolyzene befogadására. Ezt a hatását azonban csak szűk körben tudja kifejteni, az összes zenei műfaj között a legkevesebben a népdalt kedvelik, még kevesebben, mint a szimfonikus zenét.

Különösen szembeűnő ez akkor, ha a magyar nóta legszelesebb kedveltségi körével hasonlítjuk össze. A mai iskolarendszerben nevelkedett fiatalok vajon miért szeretik jobban a magyar nótát, mint a népdalt? Mi okozza azt, hogy olyan kiugróan magas ugyanakkor a 30-40-es korcsoportban a népdal iránti affinitás? És miért szeretik aránylag többen még a 40-50-es korcsoportban is a népdalt, mint az azon nevelkedett fiatalok? Az indokok után kutatva a zenei élmény jelentőségéhez jutotunk el.

Bármilyen irányba is fejlődjék az emberek érdeklődése vagy ízlése, a zenei alapélményt egész életük során őrzik. Ebből magyarázható a magyar nóta jelenléte, és ebből a 30-40 évesek népdalszeretete. Ez utóbbiak élményalapja, a felszabadulás utáni évek ifjúsági mozgalmának népdalozása, amikor a népdal a forradalmi ifjúság hangulatának és öntudatának kifejezője lett. Ezzel szemben a 30 éven aluliaknak a népdal elsősorban iskolai tananyagot jelentett. Innen a lényeges különbség. S mindazok, akiknek a számára a népdal elsődleges élmény, önkifejezési forma, sőt cél és program volt, most megdöbbenve látják, hogy az ifjú generáció, amelyik kitűnően válogatott népdalanyagot tanul rendszeresen az iskolában, nem él igazán vele. Számukra a népdalok a kötelező iskolai olvasmányok és kötelező iskolai feladatok szűrkeségébe süllyedtek, amely valószínűleg befolyásolja ízlésüket, de nem jelentkezik sem a mindennapi dalanyagban, sem a mulatások dalaiban, se a kedves zenei formák között. Kivételt csak azok képeznek, akik kórusban énekeltek, akik az együtténeklés, együttalkotás nagy kollektív élményének részeseivé váltak. Legnagyobbrészt ezekből került ki a fiatalok közötti 10-12 százalék népdalkedvelő.

A könnyűzene műfajainak és a komolyzenével való összefüggéseinek elemzése után térjünk át a komolyzenei műfajok kedveltségére és ezek okainak keresésére. Mielőtt azonban a pozitív irányba vonzó erőket kutatnánk, érdekes megnézni azt is, hogy milyen tényezők tartják távol az embereket.

Az egyik legáltalánosabb válasz szorosan összefüggött a zene szerepéről, illetve funkciójáról alkotott véleményükkel. Nehéz munka után ki akarunk kapcsolódni, a zene üdítsen, pihentessen, vidámítson és szórakoztasson! Erre van szükségünk, ezt várjuk zenétől is, filmtől is, színháztól is, rádiótól is. A másik általános álláspont, amelyet főleg az idősebbek képviseltek, a komolyzene megértési nehézségeiről szólt.

Az érthetlenség gondolatköréhez tartozik az az általánosan jellemző álláspont is, amely azzal indokolja a komolyzene élvezhetetlenségét, hogy „nem tudja mihez kapcsolni”. (Ez a gondolat elsősorban a komoly szimfonikus zenére vonatkozik.) Az operánál sok minden segíti a megértést: a történet, a színpad, a játék. A filmzene a filmet kíséri, a tánczenének megvan a funkcionális értelme. A szimfonikus zene jelrendszere egészen más. Egészen másfajta figyelmet követel, másfajta beállítottságot, más értelmi és érzelmi állapotot. S az emberek jelentős része, ha nincs meg a fogódzója, vagy nincs előkészítve a zene hallgatására, nehezen kapcsol át az irodalom, a film, a színpad konkrét érthetősége után a zene értésére. Valójában nem tudják, hogyan kell zenét hallgatni. S ahogyan elvezethet a zene szeretetére, ha az adott belső élmény és érzelmvilág olykor véletlenül találkozik a hallott zenével, és egy életre szóló élmény-indítást ad, éppen úgy a visszajára is áll ugyanez. Eltaszíthat, sokáig vagy akár véglegesen eltávolodhat egy ellenkező előjelű zenei hatás.

Az érthetlenség vagy az ellenkező hangulati hatás mellett még azt is figyelembe kell vegyünk, hogy a komolyzene kétségtelenül erős igénybevételt jelent, intellektuális és érzelmi síkon egyaránt. Még viszonylag magas művelődési fokon álló embereknél is – természetesen más áttétellel – találkozunk hasonló jelenségekkel, amelyet talán „lelki kényelemszeretnek” nevezhetnénk. Sokan vannak, akik alaposan ismerik a klasszikus vagy különösen a romantikus zenét, de tudatosan távol tartják magukat a XX. század problematikus, nagyobb – vagy egyszerűen más irányú – gondolati és érzelmi igénybevételt jelentő zenei világtól. S a „miért” kérdésre adott válaszok azonosak az előbb hallott érvekkel: „fáraszt”, „nyugtalanít”, „idegesít”, vagy az egyik legpregnansabb megfogalmazást idézve: „Hagyjanak nekem békét, van nekem elég bajom.”

A komolyzenével szemben a fiataloknál gyakran olyan érveléssel találkoztunk, amelyben nyoma sincs az előbb említett magyarázó, öngazoló és a hibát önmagában kereső álláspontnak, hanem inkább a távolállás öntudatos vállalásának nevezhető. Élesebben fogalmazva: öntudatos műveletlenség, öntudatos ellenkezés a „magasabb” művészettel szemben. Az Operába járást „flancnak” tekintik, annyira, hogy ha valaki a körükbe bekerül, rendszerint be sem meri vallani, hogy a komolyzene vagy a komoly irodalom érdekli. Ebben persze szerepet játszik a csoportok

magatartásának az a jellegzetessége is, hogy nem tűrik el a lényegesen eltérő egyéni véleményt a csoport egyes tagjainál.

Eltér ettől az az álláspont, amellyel a fiataloknál, de a középkorúaknál is gyakorta találkozunk, és amelyet úgy fogalmazhatnánk meg, hogy lázadás a komolyzene ellen, illetve a nyilvánvaló nevelési tendencia ellen, amely „mindenáron” a (komolyzenére akarja szoktatni az embereiket. Ez a tiltakozás azért is olyan intenzív, mert ebben is jelentkezik azoknak az időknek a visszahatása, amikor mindenkit állandóan „megneveltek” vagy „átneveltek”. Az akkor kialakult elfojtott ellenérzés és bosszúság megnövelte az emberek érzékenységét a nevelési tendenciával szemben.

Érdekes, hogy egyesek a „mai” követelésének jegyében utasították el a klasszikus szerzők remekműveit, s az úrhajózás korára való hivatkozással állottak szemben Mozarttal. Ezzel persze nem lehet egyetérteni, de az igény mégis él, és az úrhajózás korának adekvát zenéjét követeli. (Többen említették pl., hogy érdeklődéssel figyelik az ún. elektronikus és konkrét zene eddigi – nálunk főleg filmekben látható – kísérleteit.)

A fenti megfontolásokkal a zenei ismeretterjesztés munkájánál semmiképpen sem árt számolni, hiszen a nagyobb rész távolmaradását (vizsgált körben, így az opera esetében 62 százalék, a szimfonikus zene esetében 77 százalék) ez indokolja.

Ezek után vizsgáljuk meg, hogy mi rejlik a komoly műfajok igenlésének mégis viszonylag elég magas százalékarányai mögött.

Az opera műfajának kedveltsége igen széles. Jelentős eredménynek tarthatjuk, hogy a kérdezett munkások 38 százaléka szereti az opera műfaját. Sajnos, felszabadulás előttről kevés összehasonlító adat áll rendelkezésünkre. Gyulai Elemér dr. 1936–38-ban végzett érdekes zeneszociológiai felvétele során ezt (*A zene hatása. Közönséglelektani tanulmány. Bp. 1936*) is összehasonlította az ipari foglalkozásúak és az értelmiségiek között. Sajnos, az összes vizsgáltak körében viszonylag alacsony számmal szerepeltek a munkások, s a teljes felvétel köre is kisebb volt abszolút számban, mint a mostani. Gyulai Elemér vizsgálatában a munkások operakedvelési aránya 7,61 százalék, a komoly, szimfonikus és kamarazenéé összesen 5,7 százalék. A felvétel eltérő körülményei és módszere miatt az összehasonlítás nem lehet megbízható, az e téren elért fejlődésről mégis ad némi képet.

Az opera műfajának kedveltsége elsősorban annak a demokratizálódási folyamatnak az eredménye, amely az operát valóban hozzáférhetővé tette sokak számára. Az Opera látogatottsága a kérdezett munkások körében a felszabadulás előtt 0,2 százalék volt, míg most a kérdezettek 32 százaléka volt már az Operában. (Rendszeresen 10 százalék, egy-két alkalommal 22 százalék.)

Az opera vonzását a lehetőségek mellett több tényező is elősegítette. Ezek között döntő szerepe van a rádiónak, újabban a televíziónak, de jelentős szerepet játszanak az opera műfaját népszerűsítő olasz operafilmek, zeneszerzői életrajzfilmek, valamint az operákról és szerzőikről szóló bestsellerek, könyvek is. [...]

A már említett korrelációs számítások kimutatták, hogy milyen erős az összefüggés az operett és az opera kedvelése között. A tartalmi érdeklődés már világosan magyarázza ezt. A válaszok során állandóan ismétlődött Verdi (az operakedvelők 80 százaléka említette) és Puccini (70 százalék) neve, s az operák között a *Trubadúr*, a *Traviata* és a *Pillangókisasszony*. Az ismert operaáriák közül csaknem mindig ugyanazzal az öt-hattal találkoztunk. A kérdés ti. az, hogy vajon ez az egyoldalúság csak az egyoldalú ízlésből vagy az egyoldalú hatásból is fakad.

A kedveltségi sorrendben Verdi és Puccini után csaknem 60 százalékot zuhan a kedveltségi arány, és Erkelnél (15 százalék) áll meg, akit hazafias volta és ismert történelmi témái tesznek vonzóvá (bár találkoztunk olyan megjegyzésekkel is, hogy Erkel zenéje „nehéz”). Bizet (12 százalék) és Mascagni (14 százalék) jönnek a sorban, majd ismét nagy esés után következik Mozart (9 százalék) és Wagner (9 százalék), s a legkisebb mértékben, de előfordul Bartók (3 százalék) és Muszorgszkij (3 százalék) is.

Az operáknál az olasz operák romantikus, gazdag dallamvilága vonz, amelyeknek megértése nem kíván különösebb áttételeket, és felfogása az operetthez szokott fül számára nem annyira terhelő, mint a zeneileg bonyolultabb, harmóniákban differenciáltabb és az említett műfajtól távolabb álló operák.

A filmek, a rádiók, a lemezek hatása azt eredményezi, hogy az igények erősen megemelkedtek. A világ és az ország legjobb előadóművészeit hallgathatja rendszeresen az, aki érdeklődik a zene, illetve az opera iránt. Ez magyarázza azt az igényes kritikát, amelyet az Operába járó, vagy korábban az Operát látogató munkásoktól igen sok esetben hallottunk. Jól ismerik a művészeket, és a rossz szereposztásban látott operákról a véleményükkel együtt felsorolták, hogyan lehetett volna azt megfelelő szereposztásban előadni. Gyakran éppen kritikájukkal indokolták elmaradásukat.

A komolyzene kedvelői közül, azok köréből, akik még nem voltak koncerten 31 százalék szeretne koncertre menni, 43 százalék nem is szeretne, és 18 százalék nem válaszolt.

Igen érdekes képet kapunk, ha a zeneszerzők kedveltségi arányait nézzük. Magasan kiugrik Beethoven, 80 százalékban említették. Utána a népszerűség sorrendjében: Liszt és Schubert következik, ami a romantikus zene kedveléséről tesz tanúbizonyságot. Érdekes, hogy közvetlenül az előbb említettek után a legáltalánosabb érdeklődés Bartók zenéje iránt nyilvánul meg. Többen beszéltek és írtak Bartók és Kodály műveinek szeretetéről. Az oratóriumok népszerűsége mutatkozik meg Bach, Händel és Haydn ismeretében és szeretetében. Ezzel a csoporttal azonos azok köre, akik Mozartot jelölték meg, mint a hozzájuk legközelebb álló klasszikus zeneszerzőt. Említést tettek egyesek Brahmsról, Muszorgszkijról, Ravelről, Dvořákról és Mendelssohnról. Egészében véve, a komolyzene kedvelőinek tábora, mint a fenti felsorolás is mutatja, érdekes és választékos ízlésről tett tanúbizonyságot. Az irodalmi, színházi, képzőművészeti érdeklődés is igen intenzív ennél a csoportnál.

Annál figyelemreméltóbb, hogy az iskolai végzettség tekintetében nincs lényeges eltérés a komolyzene kedvelői és a többi munkás között, amiből úgy tűnik, hogy a komolyzene iránti érdeklődés tekintetében, az iskolázottságnak önmagában nincs determináns jellege.

Akkor mégis, milyen úton jutnak és jutottak el a munkások a komolyzenéhez? Mit mutat az általunk vizsgált kör?

Első meghatározó tényező: a család. Itt azonban nem a gyermekkori hatásokra kell gondolni, hanem – és ebben is a társadalom átalakulásának hatása tükröződik – arra, amelyet a gyermekek gyakorolnak a szülőkre. Meglepő az, hányan taníttatják gyermekeiket és még hányan akarják taníttatni zenére, és a gyerek zenetanulása milyen sok esetben átformalja és befolyásolja a felnőttek ízlését is.

A társaság és a baráti kör a másik indíték, amely a komolyzene megismeréséhez elvezet. Míg az előbbi hatás az idősebbeket éri, addig ebben az esetben főként a fiatalokról van szó. Mint az előbb, itt is a társadalom strukturális változásának hatásával találkozunk. A fiatalok körében ma már nincs éles határ az értelmiségi munkakörben és a gépnél dolgozók között. A közös társaság, a társasági szokások, az értelmiségi körben gyakoribb komolyzenei igény sok fiatal munkást vezetett az igényesebb zene megismerése felé.

Meghatározó szerepe van az érdeklődés kialakulásában az élménynek. Ha valakinek egyszer már komolyzenei élményben volt része – és itt a legkülönbözőbb körülmények játszhatnak szerepet, temetéstől lakodalomig, zenei versenyek hatásától a szomszéd szépen zongorázó kislányáig –, az meghatározóan alakítja és formálja az igényt és az ízlést. Ha valaki egyszer átélt egy komolyzenei élményt, s az megragadta, ismét és ismét megkísérlti átélni azt.

Minden előbb említett ok mellett, amely a komolyzene kedvelését elősegítette, beszélni kell a legerősebb hatóerőről, és ez az aktív zenélés hatása. Az opera kedvelőinek 62 százaléka, a komoly szimfonikus zene kedvelőinek 67 százaléka foglalkozott vagy foglalkozik aktívan zenével. Az összes megkérdezettek 35 százaléka kórusban énekelt vagy énekel, illetve valamilyen hangszeren játszik.

Mindebből világosan látszik, mennyire befolyásolja a zenei érdeklődés alakulását az, ha valaki a zene passzív hallgatójából annak aktív részesévé és alakítójává válik. A vizsgálatok azt mutatják, hogy nemcsak a zenei érdeklődés komolyságára van befolyással a muzsikálás, hanem a tanulásra, a művelődési igényekre és – ezt egy későbbi kutatómunka deríti fel majd – a magatartás alakulására is. A további kutatásoknak kell átfogóbb képet adniuk ezeknek az összefüggéseknek mértékéről. Ismeretes, hogy a zenével való aktív foglalkozás növeli a koncentrációs készséget, és fejleszti a gondolkodás képességét, hogy például a kórusban való éneklés, a kollektív élmény, a kollektíva kialakításában javítja az emberek egymáshoz való viszonyát.

II. ÍRÁSOK AZ ÉLETMÓDRÓL

MIRE JÓ A SZOCIOLÓGIA?¹

1994

A cím allúzió és módosított átfordítása az: „Á quoi sert le Progres?” kérdésének: „mire szolgál a haladás”? Nem asszociációs véletlen a haladás, a szolgálat és a szociológia összekapcsolása. Akkor sem, ha ezt az összefüggést már meghaladta a korszerű vagy annak tudott gondolkodás. Nemcsak azért, mert a haladás gondolatában oly csalódott filozófia, társadalomelmélet és humánökológiai gondolkodás a haladás feltételezését és tényét is szüntelenül megkérdőjelezi. Nemcsak azért, mert a XX. század második felének társadalomfilozófiája újragondolja, elhárítja, sőt olykor vádolja a felvilágosodás örökségét, a racionális gondolkodásmód egyeduralmát, dominanciáját. Hanem azért is, mert századunkban az átélt szomorú tapasztalatok alapján megcáfolva látja és elhárítja azt a felismerést, hogy a tudás birtokában a célkitűző cselekvés, a célirányos és akaratlagos beavatkozás sikerre viszi a társadalmak életét, boldogítja az embert, és segíti az előre- (hová?) jutást, a haladást. Különösen, mert a modern társadalom többször is visszaélt ezzel. Az akaratlagosan megváltoztatott világ, a kitűzött célok ellenében haladt, s ez megkérdőjelezi a tudatos irányú haladást, éppen a bekövetkezett eredmények, pontosabban a célok elérésének eredménytelensége miatt. A század sok téveszméje és torzulása, éppen a felvilágosodás ismereteire épített ideológiák alapján félreszervezett rendszerek megrendítő tapasztalathoz vezetett, s ahhoz is, hogy ez a hit hozzájárult az emberiség göggyéhez, a társadalmak eltorzulásához, a természet tönkrettevéséhez, és magának az embernek a romlásához, önpusztító potenciálja növekedéséhez. Az elért eredmények visszaütöttek, tönkretéve a hitet, a megváltó bizalmat abban, hogy a tudományos megismerés a társadalmi gyakorlatban felhasználva eredményekre vezet.

Ha érthető is ez az álláspont, még túlzásaival együtt is, mégsem változtathat az ismeretek szomjúságának szükségén, az emberi küszködés értelmén, hogy többet

¹ A békési életmódkutatás (1969) 25. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülésen elhangzott előadás. Megjelent: Hidy Péter (szerk.): *Az idő az életmódban: egy Békés megyei kutatás 25 éve*. Békés Megye Képviselőtestülete, Békéscsaba, 1996. Az itt közölt szöveg ennek némiképp rövidített változata.

ismerjen meg az ismeretlenből, hogy többet tudjon és többet tegyen, ehhez pedig a megismerés, felismerés és a tudás akkor is kell, fontossága akkor is érvényes, ha a tudomány tudatos alkalmazásának és a szolgálatának értelmét olykor vagy sokszor megcsúfolta az életellenessé vált gyakorlat.

Ha a tudást és a felismerést vádolják, hogy annyit rontott a világon, vajon éppen ezért nem több tudás és ismeret kellene a korrekcióhoz?

Úgy is fel lehetett volna tenni a kérdést, hogy mire szolgál a szociológia? A szolgálat értelme kötött, a szellem magát függetlennek remélő embere ritkán vállalja. A szolgálat kötődhetett az egyházi szolgálathoz, de átvette az eszmék, a politika szolgálata is, beleszövődött a hatalom kényszerítette szolgálat is, áthangolja az alávetés, az alázat értelme, s a szolga, szolgaság, szolgálattelvés beárnyékolja színeit. Mindezen áthallás ellen vált a fordítás inkább a „mire jó” kérdésévé, aminek egyik közelítő értelme lehet az, hogy „mire való?”. S itt az irodalmi áthallás ismét nem véletlen, egyenest Babits *Esti kérdése* visszhangzik: hogy „ez a sok szépség mind mire való?” A szépség ugyan sajnálatosan nem „szociológia-jellemző” kategória, a „való” érdekében a csúnya lesz a szép, s az igaz is inkább rút, sőt olykor fájdalmas is. S ha a szépség esetében a kérdés magában foglalja a választ, a költő kérdését földre húzza a valóságtudomány küszködése, amikor a választ keressük rá.

NOS, TEHÁT MIRE JÓ, MIRE VALÓ A SZOCIOLÓGIA?

A szociológia működésének megértéséhez képzeljünk el valamilyen bonyolultan szerveződő, erősen összetett társadalmi teret, s ebben a többmetszetű, többfunkciós, több módon dimenzionált térben, többszereplős játék folyik. E térben elfoglalt helyük, belső és külső viszonyaik szerint is változó a szereplők viszonya egymáshoz, éppen úgy, mint a szociológiához. Helyük, feladataik, de egyéniségük szerint is különbözik a szándék, az eszköz, a stílus, a kifejezésmód. Különböznek a kiindulópontok, a célok és az alkalmazott eszközök. Eltérőek a kapcsolatok a hatalom és a rend képviselőihez, a társadalmat képviselő és kifejező intézményekhez és a különböző szellemi áramlatokhoz. Kinek-kinek mást jelent a feladat, másra orientálódik, más eredményt érzel, másként fejezi ki magát, mást vár a szociológiától és a szociológustól, valamint önmagától ebben a sok változatot, alakzatot formáló társadalmi térben. A társadalmi tér, így a szociológia tere is, mindig az adott történelmi időben kapja meg plasztikus értelmét.

A TÁRSADALMI TÉR A KUTATÁS IDEJÉBEN

Az idő 1969. Nehéz idő. Egy évvel vagyunk a csehszlovákiai bevonulás után, itt akkor kezdünk munkához. Az az idő, mikor a külvilágban a hatvanas évek reformjait

lassan befagyasztja, ami egy éve Prágában történt, a feldübörgő „testvéri tankok”, a megszálló csapatok „segítségadásának” öngazoló bűnös és büntudatos lelkiismerete. Már kezdik visszavonni a gazdasági, politikai kötelmeket lazító engedményeket, már sok a gyanús, abból is, ami korábban megengedett volt, cselekvésben, gondolkodásban. A reménytelibb időben kinyílni látszó világ ismét összeszorulóban van. Még áll a levegőben a kéz, ami majd lesújt 1972-ben, 73-ban, 74-ben, a szellemi, politikai, kis és nagyobb szabadságokat letaroló buldózerek motorjait, már kezdik bemelegíteni, a dermedés már érződik a levegőben.

Mi, az intézetben a tiltakozások után vagyunk. A mi intézetünknek kitüntetett helye volt a lázadásban és a megtorlásban is. Lázadunk a csehszlovák bevonulás ellen, az igazgatónk tiltakozása miatt történt leváltása ellen, az intézet életében következő durva beavatkozások ellen. Így ez időben kezdenek már elérni bennünket az első büntetések. A „nagyja” ugyan még hátra volt. Lebegtetett fenyegetések között élünk, látható, hogy itt nem áll meg a buldózer. Ez időben kéri a szociológiai kutatást a Békés Megyei Tanács az intézettől. Erdei² szól, vállalom a kutatás vezetését, alakítom a csapatot. A Békés megyei felkérést még Hegedűs András³ közvetíti, de fél évvel később őt már kiteszik az intézetből, és a munka feldolgozására az engedélyt már Kulcsár Kálmán⁴, az új igazgató adja. [...]

KIK A SZEREPLŐK?

Akik kéri a kutatást, hívják a szociológusokat, és „megrendelik” a kutatást. A Békés Megyei Tanács Népművelési Osztálya és a tanácselnök helyettese.

Akik vállalják a kutatást, az MTA Szociológiai Kutatócsoportból: jómagam a kutatás

vezetését, H. Sas Judittal, majd Kónya Judittal és Kárpáti Zoltánnal együtt.

Akik kérdeznek, felkeresik az embereket, interjúkat készítenek, leírják a körülményeket, helységeket: egyetemisták, a legérdeklődőbb szociológiai hallgatók, mintegy harminc-negyvenen.

Akiket felkerestünk, kérdeztünk, az igazi tanúk. A békési lakosok, családok a falvakban, a tanyákon és a városokban. Az ismeretlen és ismertté tett főszereplők. Szisztematikus megismerésük, bevonásuk a kutatásba, beszélgetéseink nyomán a feltáró munkánkban minden további gondolat és ismeret alapját ők adták.

Akik a terepmunka befejezésével feldolgozták az óriási adat- és információhalmazt, és elemezték az ismereteket, életeket, élethelyzeteket.

² Erdei Ferenc (1910–1971), agrárközgazdász, politikus, szociográfus, tudományszervező, az MTA tagja.

³ Hegedűs András (1922–1999), szociológus, politikus, miniszterelnök (1955–56).

⁴ Kulcsár Kálmán (1928–2010), jogász, szociológus, egyetemi tanár.

Akik felhasználták az ismereteket tervek készítéséhez, településfejlesztés átgondolásához, iskolák alapításához, az értelmiségi szándékok és feladatok megerősítéséhez, érveléshez, gondolkodáshoz, tervezéshez.

Akik olvasták, megértették a feldolgozott tényanyag gondolattá és gondolkozássá váltott ismereteinek értelmét. Átgondolják, továbbítják, de elháríthatják, elutasíthatják, meghazudtolhatják is. Viszont ha már gondolkoznak róla, részévé válik a társadalomról, a helyről, területről való gondolkodásnak. Hivatkozási vagy legalábbis vonatkoztatási alappá válik vagy válhat. Ez esetben azzá vált.

Akik számára a munka élet-meleg tartalma már ismertté vagy történelemmé hűlt, levált békési kötődéséről, attól elidegenedett, tisztán szellemi értelmével, szociológiai minőségében gyakorol hatást, bekerült az úgynevezett tudományosság terébe, ahol annyi hatása van, amennyi „tartós” érvényes mondanivalót közvetíteni képes, ameddig erre egyáltalán valaki is kíváncsi lesz. Lehet viszonyítási pont: itt volt, itt tartott ezekben az években a társadalom, illetve a társadalmat feltáró szociológiai gondolkodás egyik típusa, illetve műfaja.

Kétségtelenül, ami elkészült, az szólt valamiről, valakiknek, a hatvanas-hetvenes évek idején. Bekerült a gondolati vérkeringésbe, az alkalmazható tudástól az építhető vagy cáfolható gondolatokig, módszerekig. S ha hinni lehet annak, amit a hatvanas-hetvenes évek szociológiájáról mondanak (például Kuci Tibor vagy Szalai Júlia), akkor ez a munka is, több akkori szociológiai munka között, úgy került be a társadalom gondolati vérkeringésébe, hogy új ismereteket, másmodi gondolkodást adott, eszközt a megértéshez és a kifejezéshez. Az ismeretek új nyelvi megoldásokkal részt vettek valamilyen sajátos „közbeszéd” kialakításában, ezzel befolyásolták a gondolkodást és a gondolatmód eszközeit is hozzáadták.

Haladjunk a szereplők közelebbi szemrevételeivel, a közvetlen hatás vonalán.

Akik kérték a kutatást. A „rendelők” méltatása, ami alkalom arra, hogy a szociológia és a hatalom viszonyáról beszéljünk.

Már a bevezetőmben említettem, hogy nagy bátorság volt a Békés Megyei Tanács Népművelési Osztálya részéről ennek a „renitens intézetnek” a felkérése, és egyáltalán a szociológiának, ennek az akkoriban még korántsem elfogadott tudománynak a segítségül hívása. Akkor még sokan, a hivatalosak és nem hivatalosak is „burzsoá áltudománynak” mondták, fölöslegesnek és zavaró elemnek tartották, hiszen amit a társadalomról tudni kell, az benne van a marxizmusban, amit a jelenről, az a tudományos szocializmusban. Ami pedig nincs benne, az vagy nem fontos, vagy téves.

A meghívást azért kaptuk, mert a vezetők, akik felkértek bennünket, többet akartak tudni a megyéről, amelyben és amelyért dolgoztak, mint amihez a mindennapi munka során hozzájutottak. Elégtelennek érezték azt a társadalmi, köznapi ismeretet, amivel rendelkeznek, úgy gondolták, több kell a felelős munkához. Úgymond tudományos segítséget kértek, hogy eredményesebben tudjanak dolgozni. Úgy vélték, mindazoknak szükségük van erre, akik a napi munka elborító terhe miatt nem tudják átlátni a körülöttük lévő világot.

Nehezítette a helyzetüket a hatalom hierarchikus szerkezete és dirigista működése. A fentről jövő akarat egy fiktív, elképzelt társadalomképből indult ki, ami nem a helyzet vagy a hely ismeretére, igényeire épült, hanem központi fantáziákra, olykor fantazmagóriákra. Ezek a valóságtól távoli, elidegenedett és akaratlagos – ahogyan akkor mondták: voluntarista – elképzelések dominálták a munkát, és határozták meg a célokat. „Fent” tudták, mi kell a „népnek”, illetve mi kell, hogy keljen. A szorítást fokozta, hogy a fentről kapott utasítások végrehajtásán mérték a teljesítést. Ezek viszont rátelepedtek a munkára, elvették az időt, az erőt és a tájékozódás lehetőségét mástól. A rájuk háruló tömérdek végrehajtási feladat mellett nem juthattak ahhoz, hogy ismeretet szerezzenek munkájuk hatásáról.

Mivel felkérőink a központ dirigista elképzeléseéhez képest közelebb voltak a „néphez”, jobban érezték a felülről megszabott követelmények lehetetlenségét, az instrukciók elidegenedettségét a való világtól, távolságukat a valódi élethelyzettől. Ezért is keresték a talajt és a kiutat.

A másik, a beszorítottság érzése a mindennapi taposómalomba. Az intézkedésekkel, jelentésekkel és az igazgatási feladatokkal agyonterhelt emberek mozgási és átlátási szükösége nyomasztóvá vált. A mindennapi ügyekkel agyonterhelt funkcionárius a rázúduló munkáktól egyszerűen „nem tudott kilátni”. Mélyebb, tudományosabb és módszeresebb ismeretet és átlátást kívántak.

A munkával elborított ember számára az egyik veszély, hogy elveszti a rálátást a feladatokra. Pörög a mókusdob, és aki benne van, csak a hajtás sebességét és szédületét érzi, már maga sem tudja, hogy a mókus forgatja a dobot, vagy a dob hajtja a mókust. Hogy mi pörget bennünket, vagy mi magunk miért hajtjuk olyan eszeveszetten azt a kereket. Ha valaki szüntelenül akcióban van, annak ugyan mi teszi lehetővé az áttekintést, a mélyebb megértést? Nemcsak azért nem láthatja, mert szemellenzős, vagy mert nem akarja látni, hanem a helyzete miatt sem: fizikailag nem lehetséges egyszerre valamiben benne és ugyanakkor kívül is lenni. Aki benne van, az nem tud rálátni, más a horizontja, más a feladata, más tette vezet a gyakorlati cselekvés logikája.

Amikor a pontosabb látás érdekében tudományos segítséget kér valaki, akkor egy, a cselekvéstől és az eredményétől független szemlélet ismeretének szükséglete vezet. Külön szociológiai elemzés tárgya lehet, mikor kinek jó, (kell) a szociológia, és mikor esik annyi szó a szociológia ártalmáról vagy haszontalanságáról. A baj ott kezdődik, amikor bármilyen cselekvő hatalom akcióban lévő embere úgy véli, nincs szükség arra, hogy mást is tudjon, mint ami a szem előtt van, vagy amit tudni kíván.

A magam tapasztalatából is sorolni tudnám, hogy mi teszi érzékennyé szociológiai ismeretekre a fent lévő vagy feltörekvő, pontosabban a hatalom körüli embereket. Békes megye után Zala megyében a népegészség állapotát és az egészségügyi rendszert kutattam. Az egyik könyvem erről az *Ártó-védő társadalom*,⁵ a másik *A kiszolgált*

⁵ Losonczy Ágnes: *Ártó-védő társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

*tottság anatómiája*⁶ volt. Mint a címük is mutatja, a nagyarányú megbetegedések társadalmi tényezőit kutattam, következésképpen a társadalom besegítő hatásáról szólt, az ártalmakról, a kiszolgáltatottsági rendszerekről stb. Sok helyre hívtak, a könyvek megjelenése után, igen népszerűvé vált az az elemzés és az a kritikai mód, amit ebben olvasni lehetett. Elég alaposan rendszerezte a betegségbe fordító társadalmi ártalmakat, és a rendszerváltoztatás idején alátámasztotta a társadalmi változás sürgetését, érveket adott a célok és az indokok megfogalmazásához. Akkoriban, 1989-ben, amikor a könyv megjelent, a képviselt igazságokat és a képviseleti csoportokat még nem zárták körül a pártok kerítései, így sok olyan meghívásai voltak, melyeket többek között a későbbi (1990–94) kormánypártok frontemberei szerveztek. Lám, a tudomány – így mondták –, a szociológia és a szociológusok is, a rendszer tarthatatlanságát, a változások szükségességét bizonyítják és sürgetik. Amikor viszont ugyanazok hatalomba kerültek, elkezdődött a szociológia szapulása, gyanúsítása, s a tőlük eltérő vélemények elhallgattatása. Mintha a 60-as évek kommunista pártkonzervatívjainak szövegét ismételték volna: kutatásra nincs szükség, ami fontos, azt úgyis tudni lehet, hogy a szociológusok izgágák, a kutatás pénzkidobás.

MI ITT AZ ÁLLANDÓ ÉS MI ITT A VÁLTOZÓ?

Korjellemező, hogy mikor kívánják és mikor hárítják el a szociológia ismereteit. Visszatérő jelenség az az alapképlet is, hogy a rossz hír hozójának kell a fejét venni. De másról is szó van. S. Nagy Katalinnak mélyen igaz az a kritikája, hogy a szociológia szakmájában sem kívül, sem belül, egyáltalán nem igényelték az elmúlt négy-öt évben a mélyebb merülésű kutatásokat. Azok a vizsgálatok váltak igazán fontossá vagy érdekessé, amelyek a hatalomerősítéshez és hatalomszerzéshez adtak ismereteket, kezelhető, hasznosítható módon, kézre adva.

Rövid távú és rövidlátó ez az érdektelenség, bár megmagyarázható a beszűkülés. Azt a hiedelmet tükrözi, mintha minden fontos társadalmi mozgást lefedne a hatalmi érdekek küzdelme, mintha minden, ami ma a társadalomban történik, lejátszható a politikai csoportok hatalmi harcainak terén. Az a képzet, mintha a társadalom egészének ugyanaz lenne fontos, ami a hatalom megszerzésére vagy megtartására törekvők számára az. Ha pedig a politikusok igazsága gyakran a töredék igazsága, összigazsággént egyedüli képviseletként mutatkozik, az mindenképpen torzulás, s mint ilyen a társadalmi dezorientáció forrásává válhat. Ha a horizont részérdekerek részigazságára szűkül, a politikai osztály túltengése eltorlaszolja a társadalom mélyebb mozgásfolyamatainak észlelési lehetőségét, a folyamatok félreismerése, a félretájékozódás és ebből következő félretájékozottatás közismereti hiánybetegséggé, sőt veszélyé is válhat.

⁶ Losonczy Ágnes: *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Budapest, Magvető, 1986.

AKIK A FELADATOT VÁLLALTÁK – A MOTIVÁCIÓK ÉS A SZOCIOLÓGUSOK TÖBBFÉLESÉGÉRŐL

Nemcsak a rendelő és a hatalom, hanem a szociológus is sokféle lehet, és a szociológusok magatartása is igencsak különböző.

Abban a kis csapatban, amely akkor, ott, az intézetben a hívásra összejött, hasonlóak voltunk több tekintetben. Olyan szociológusok voltunk, akiket jobban érdekelt a társadalom emberközeli világa és a közvetlen tapasztalatszerzés, mint akár az elvont elmélet, akár az egzaktnak vágyott, gondolt módszer, technika. Sok minden „egyéb hibánk” mellett, még – minden történelmi pofon ellenére – megmaradt valamilyen, ha nem is „világmegváltó”, de jobbító szándék bennünk, amit akkoriban az igazság tudományos megismerésének és nyílt feltárásának gondoltunk. Ami bennünk ekként működött, az az „engagement”-ből, társadalmi elkötelezettségnek fordított káros szenvedély, amelynek azóta ki-, be-, fel- és lefordítva mintha több ártalmát, mint hasznát jegyeznék. Egyik posztmodern gondolkodó az elkötelezettséget a lekötéssel, kötéssel, kötelekkel pontosította, s egyenesen a megkötözöttség fogságával asszociálta. A mi elkötelezettségünk is tartalmazott valamit a fennkölt elképzelésekből, felvilágosult és felvilágosító szándékokat hordozott magában: Fellelni a gond, a baj, a hiba gyökerét, felmutatni, hogy mit lehetne vagy kellene tenni. „Csak” nagy- és a kisvilágok jobbításáért, az eszmék és a valóság közötti feszítávolság mérése után, azok közelítése látszott szükségesnek, „tehát”, lehetségesnek. Az eszmék megvalósulásának útjában álló akadályok felmutatása, amivel készíteni lehetne a rossz, az ártalmas állapot megváltoztatására. Az elkötelezettség mindenekelőtt igazmondást, a valós társadalmi állapotok feltárását jelentette, hogy a jelenségek mögé kell menni, és ott keresni a magyarázatokat, szembefordulni a hiedelmekkel, de fenntartani az igényt és a hitet, hogy változtatni lehetséges, érdemes és szükséges.

A munkánkban, akkor és máig is így van, nem a tudományos, szakmai vagy az akadémikus előremenetel volt a fontos. Nem a tudomány volt az érdeklődés és az élet központja, hanem az élet valóságos voltát szerettük volna a tudomány célja és értelme tárgyává tenni. Nem kül- vagy belföldi presztízsszerzés volt a cél, s az akadémiai normáknak való megfelelés is csak annyiban érdekelt, hogy dolgozni lehessen, hogy kutatni hagyjanak bennünket.

A SZOCIOLÓGUSOK MEGOSZTOTTSÁGA

A szociológusok sokféleségéről már tettem említést: a prófétaságtól a társadalom-mérnöki objektivitásig, a kritikai alapállástól a hatalmat támogató készségességig, az elkötelezettségtől az objektív mérésekig, sokféle módon lehetnek és lehetünk szociológusok. Amikor a szociológia, illetve a hetvenes évek elején egyes kitűnő

szociológusok kiléptek a politika által meghatározott körből, és a tudományág leg-érdekesebb munkái fölébe nőttek annak, amit a politika engedélyezett számukra, a tudomány fölött uralkodó hatalmak megkeményedtek, és erősebbre zárták a sorokat.

Ekkor lángolt fel a kritika a szociológiával szemben, s a hatalom ingerlése, boszszankodása kiváltotta a „jó fiúk” igyekezetét: be kellett bizonyítani, hogy nemcsak kritikai szociológia van, hogy a szociológia lehet „jó” a hatalom számára, a hatalom hasznára is válhat, hiszen alkalmazható, mert alkalmazkodó tudomány, kezes és kezelhető.

A társadalommérnöki ideál kétoldalú igénnyé vált, errefelé orientált részben a tudományos hatalom is. (Mellesleg rímelt a sztálini „emberi lélek mérnökei” elvárására, meg a szuperracionális szocialista ideálokra, a kiszámíthatóság, tervezhetőség, megvalósítás hármasszentségére.) Itt kezdődött a professzionalizmus igénye és fennhangoztatása, szemben a kritikai szociológiával, a filozófiai alapállással, vagy az intuitív szociológiával, s zászlaján a szakszerűség, az objektivitás, az akadémizmus volt, ami a társadalmi kritikai véna fölé kerekedett. A professzionalizmus, a technikai eszközök objektív tudása kínálkozott a kritikai módszerrel szemben.

Másrészt új bázist is kellett találni a domináns szociológiának. A szakma „járható útra terelése” azzal is járt, hogy legalább is részben az intézetünk kikapcsolása volt a cél. A felsőbbség számára legitimálni kellett a szakmát, előbb-utóbb elfogadhatóvá tenni a tudományt. Ennek érdekében egyes előljáróink, a tudományos rendőreinek szerepkörében léptek fel az elbitangolókkal szemben: megfosztották néhány kiválóságától a szakmát, majd továbbgyekezve az országot is. Intézetünkől sok fontos, „védett” téma került át „megbízható” intézetekbe. (Például a társadalmi struktúra, a munkásosztály, az ifjúság vagy az elit kutatása.) Mivel azonban az Úristen a kőből is teremt ellenzékét, és a jó szociológia tisztességes is, éppen abban az intézetben támadt fel a szociológia keményen elemző kritikai szelleme – mégpedig kitűnő színvonalon –, amelyet az MSZMP Központi Bizottsága a renitensekkel szembeni ellenerőként, saját tudományos védelmére és erősítése érdekében hozott létre: a Társadalomtudományi Intézetben, de ez már a szociológia keserédes történetének másik fontos fejezete.

PROFIZÁLÓDÁS ÉS TECHNICIZÁLÓDÁS

A később bekövetkezett, folyamatosan erősödő professzionalizálódás és a szakmai készségek módszertani fejlődése kétségkívül kiemelte a szociológiát a provincialitásból, a nemzetközi áramlatok számára is nyitottá és átjárhatóvá tette. A szakszerű, tudományos vagy tudományosnak tételezett módszerek, technikák eluralkodtak a szakmában, ami együtt járt egyfajta elidegenedéssel, a vizsgálat tényeinek tárgyias szemléletével. Olyan objektivitást kívánt, amely feltételezi a távolságtartást, sőt bizonyos érzéketlenséget az emberek, emberi érzések és dolgok iránt. A „cool”

szemléletben zavaró az empátia, árt a „lelki ráhangolódás”, a közvetlen érzékelés. A szociológia érdeme a tárgy eltávolítása, a távolságtartó, elemző hűvösség. Így, amennyit a módszerek tökéletesedése hozott a profivá válásban és az adatkezelés remélt biztonságában, annyit el is veszített az érzéletes, empatikus megismerés izgalmanak frissességéből. A vizsgálatok „nagyüzemi konyhájából” eltűntek az egyéni ízek, s a jól kezelt technikai eszközök vették át a korábbi érzékeny, olykor impresszionisztikusabb, színesebb és heurisztikus ráismerés friss örömét.

Nem hiszem, hogy itt a vagy-vagy választás lehetséges. Nem szabad szembeállítani az érzékenységet a fejlett módszerekkel, a szakszerűséget az empátiával vagy az intuíciót a tényszerűséggel. Végül is az a jó, ha támogatja a tudás az érzékenységet, a technika a ráhangolódást, és nemcsak segítik, hanem kontrollálják is egymást. Egyébként is minden „technika” csak a gondolatok után kerül eszközként a kézbe, és minden adatsort és elemzési alapanyagot ismét csak a gondolkozás teszi érthetővé. S azok már nem lehetnek az intuíció és a fantáziával írott következtetések emberi törekénységének híján. Még a bogártanász is ráhangolódik a bogarak életére, amikor gombostűhegyre tűzi azokat, a társadalomkutató sem képzelhető el indulat vagy érzelem nélkül. Viszont, mivel mégis a tudományról volna szó, kell az elvonatkoztatás, és nem süppedhet érzelmességbe sem, mert akkor az együtt vagy az ellenérzéstől nem tud vizsgálandó és elemezni, illetve a könnyecsorgatástól vagy a dührohamtól nem tudhat világosan gondolkodni, függetlenül ítéletet alkotni.

SAJÁT „CREDÓM” AZ EMPÁTIA SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL

Hagyjuk meg az egyéni választásokat a módszerekben is. Én, azt hiszem, elsorvadnék akkor, ha úgy kellene kutatnom, mint ahogyan ma az igazi profik teszik, vagy akiket profinak tartanak: karosszékből, komputerrel kiszámítva, szakszerű kérdezőgárda szervezésével „lekérdezni” a mintát”. Majd a karosszékből kódoltatni, számítógépbe tenni, feldolgozni, anélkül hogy akárcsak egyszer is „tapintható közelségbe” kerültem volna a táblákba oly világosan elrendezett – egyébként meglehetősen rendetlenül viselkedő – világgal; anélkül, hogy láttam volna a betáplált adatokból átlaggá változtatott embereket, eredeti formájukban. Jelenleg a Terézvárosban folytatunk kutatást – életemben először kutatok Budapesten, mivel se pénzünk nincs arra, hogy a vidéket járjuk, meg elmúlt az az idő is, amikor egy nap oda-vissza lehetett utazni. Drága is az utazás, ketyeg az életóra, kevesbedik az idő. Másképpen kell gazdálkodni minden értelemben.

Amikor a terézvárosi kutatást elkezdtek Sas Judittal, először végigtapasztaltuk a kerületet, üzletekbe, házakba, kapualjakba mentünk, néztük a málló vakolatú házakat, a félig beomlott lépcsőket, a hajdan szép szecessziós házak lerongyolódását, s belül a szűk betonudvaron a futtatott vadszőlőt, a kis cserepekbe ültetett virágokat. Könyvtárban is ültem előtte sokáig, de úgy éreztem, anélkül hogy „ne kapjak

szimatot”, ha nem látom a színeket és a fakult falakat, a bécsi belvárosba is illő, gazdagoknak szánt ékszerboltot, mellette a foltozósuszter parányi műhelyét, hogy a lerohadt házfalon, csak az új üzletportált festették körül „ajdekékre”, akkor még elméletileg sem tudok semmit mondani a mai polgárosulásról. Hiszen ezek a falak is tükrözik az oly sokszor megszólított, polgárrá álmódott középrétegek egyik irányba szűkülő változatait. E nélkül a körbejárás és ismerkedés nélkül én nem tudom megérteni, hogy történik, ami történik, nem tudok „tudományosan” sem gondolkodni.

El tudom képzelni azt is, hogyha a mai módszertani ismeretek alapján végig elemeznék korai kérdőíveinket, igen jól lehetne szórakozni rajta. Nem vagyok nosztalgikus e tekintetben. Még az annyira becsben tartott békési kérdések építkezésében is, módszereiben is sok ballépést, ügyetlenséget csináltunk. A jó módszerek szükségesekek, de nem elégségesek a jó válaszhoz, kell a segítségük, de az érvényességhez kevés. S megfordítva is igaz lehet, gyenge technikai eszközökkel is el lehet jutni fontos eredményekhez, bár ha mód van rá, jó eszközt alkalmazni elemi és önérdék.

KIK VETTEK RÉSZT A KUTATÁSBAN?

Jó csapatot sikerült toborozni itt Békés megyében, a felvétel idejére. Mintegy harminc egyetemista jött, akik akkoriban vagy a közgazdasági egyetemen, vagy a bölcsészkaron tanultak, az első szociológushallgatók. Egy időre letelepedtek Békésben, és járták a kiválasztott falvakat, kérdeztek, megfigyeltek, jegyzeteltek. Szívesen jöttek sokan, örültek, hogy lehetőségük volt „eleven” társadalomkutatásban részt venni. Kérdőíveket töltöttek ki, esettanulmányokat készítettek, helytörténetet írtak.

Akik annak idején részt vettek a kutatásban, azoknak lehet, hogy fontos volt az életükben, lehet, hogy nem, de azt biztosan megélhették, hogy aki dudás akar lenni, annak, ha nem is pokolra kell mennie, de a társadalom életének mélységeit látnia kell, és mögé kell néznie annak is, ami látható. Az biztos, hogy a megelevenedett világ nagyon mást mutat, mint a statisztika. Más dolog tudni, hogy mekkora a lak-sűrűség aránya, és megint más ott ülni a konyhában a családdal, a nagynénivel, nagybácsival, nagyszülőkkel és a földön nyüzsgő gyerekekkel. Van, amit nem lehet könyvből megtanulni, más olvasni és más a bőrükön érezni. Azt mondani, „kérek szépen egy pohár vizet”, de ahhoz ki kell menni az udvarra, és a kútból fölhúzni a vedret, és úgy önteni az ibrikbe. Más ismerni az úthálózat helyzetét a lapokról, és bennragadni a sárban. Más látni a statisztikai táblát arról, hogy hány kilométer a megyében a vasút, és más vonatra várni, utazni, átszállni, megérkezni. Biciklin kimenni a tanyákra, vagy a sárba beleragadt szekérral bajlódni; más az itt élő emberek barátságosságát darabosságukkal együtt megtapasztalni. Átélni az alföldi tájak tág perspektíváját és az élet perspektívátlanságát. Látni a mindennapok kínlódását

és a belső erőt, tapasztalni a cselédek felemelkedésének felemásságát és a kiskirályok uralmát, a gazdag vidéken a nagy szegénységet, és mindent így, együtt. Ebből sok minden nyilván emlékezetes maradt azoknak, akik ebben részt vettek, ha nem is maga a kutatás, de a megismerés emberi tapasztalata elkísérhette őket, ha nem is egy életre, de egy darabon biztosan.

Ha a csapatból nem is volt mindenki egyformán lelkes, én sem voltam egyformán lelkes mindegyik munkájáért, mégis úgy gondolom, hogy a találkozásuk itt, Békésben az emberekkel, az életükbe belelátó figyelem, a társadalom megismerésének és az együttgondolkodás kalandjának ez a furcsa féltudományos, féltapasztalati átélése, nyilván nyomott hagyott bennük. Egy öreg barátom, akivel nagyobb időkihagyás után találkoztam, konstataálta, hogy „még mindig” ez a társadalom izgat. „Hát hiába – mondta – akit egyszer homlokon rúgott a társadalom múzsája, élete végéig sajog a rúgás.” Hát gondolom ez történhetett azokkal is, akik annak idején itt voltak.

AKIKET KÉRDEZTÜNK, AKIKÉRT S AKIKRŐL SZÓLT A KUTATÁS

Sokan és sokszor kérdeztek: hogyhogy nem csapták be az orrunk előtt az ajtót, hogy lehetett annyi mindent megkérdezni, hogy volt az embereknek kedvük és türelmük válaszolni? Még tartóztattak is, sőt visszahívtak ünnepekre nem is egyet azok közül, akiket megkedveltek.

A kérdés jogos: egy megfélemlített társadalomban, ahol az élet csaknem minden szöglete valóságos kontroll alatt áll, idegen embereknek miért is beszélnének? Hiszen a hivatalos szervek állandó figyelem alatt tartották az élet legtöbb területét. Ahol az embernek egyedül csak az otthona nyújt viszonylagos biztonságot, s csak a legbensőbb életüket érezhették kizárólag a sajátjuknak, és éppen abba léptünk bele. Mit jelentett a kérdezés azoknak, akik alanyai, „tárgyai” voltak a kutatásnak, akiknek „belekérdeztünk” az életébe, attól kezdve, hogy mit esznek, hogy ruházkodnak, hogyan osztják be a pénzt, mi a családon belül a munkamegosztás, mit akarnak a gyerekeikkel, stb.? Kevés kivétellel nemcsak szívesen válaszoltak, de érződött, hogy soknak jólesett, hogy valakivel beszélhet. Az a tény, hogy valaki érdeklődik iránta, valaki kérdezi, egyáltalán valaki kíváncsi rá – ez mozdította meg az embereket. Hogy van valaki, akinek fontos az élete, az igényei, a vágyai, a helyzete. A beszéd, tudjuk, de itt tényként bebizonyosodott, felszabadító hatású lehet.

Hogy mi lesz a kérdések nyomán, bár elmondtuk, kevésbé volt érdekes. A szociológia mint műszó sem volt ismeretes. Fogalmuk sem volt róla. Arról sem, hogy „mire használjuk” a válaszokat.

Amit ettől a kutatástól „kaptak”, az maga a beszélgetés volt, pontosabban az, hogy beszélhettek, egyszeri és azonnali „jutalom”.

Ne feledjük, hogy ezeket az embereket akkoriban senki, soha meg nem kérdezte arról, hogy hogyan élnek, hogy gondolkoznak, hogyan nőttek fel, milyen iskolába jártak, mit akarnak a gyerekeikkel. Mindez érdektelen volt. A lényeg az volt, hogy a létük adjon igazolást a hatalom bölcsességére. Ezen túl ne okozzanak zavart, ne lépjenek ki a számukra behatárolt, nekik hagyott és elrendelt térből, körből. Hogy ne lépjenek azon túl, amit tenniük, gondolniuk és cselekedniük kell.

De arról érdeklődni, ami nekik is fontos? Merőben szokatlan. A felsőbbség, tudjuk, olykor „lelátogatott”, „elbeszélgetett” velük, ahogyan az akkori vicc tökéletesen sommázza: Hruscsov elvtárs ellátogatott a kolhozba, elbeszélgetett a kolhozparasztokkal: Hát hogy élünk, éledgelünk?” – kérdezte Hruscsov elvtárs tréfásan a kolhozparasztoktól – „Jól” – felelték tréfásan a kolhozparasztok. Igaz választól mindenki rettegett.

Az életmóddal kapcsolatban feltett kérdéseknek az volt a logikájuk, ami szerintünk az élet logikája volt. A fontossági sorrend, amiről úgy gondoltuk, hogy így volt fontos a megkérdezett emberek életében is. Nem akarom bántani se a politikai közvélemény-kutatást, se a piackutatást, az igények megismerését a fogasztától a mosóporig, mindkettő fentről, kintről fordul a választóhoz és a fogyasztóhoz, az üzlet érdeke, illetve a politikai manipuláció a tét. Az üzlet érdekében kérdezi a fogyasztót, és nem a fogyasztó érdekében az üzletet. Azok a beszélgetések, amelyeket a mi kutatásainkban (Békésben, Zalában, Hevesben) folytattunk, „ember érdekű” volt, a kérdezettek oldaláról indult, az ő érdekükben kérdeztünk, az ő életük logikájából építkeztünk. Ezért is volt mindegyik kérdésünknek annyira jó a fogadása. Néha nem volt mindegyik kérdésünknek annyira jó a fogadása. Néha felkavaró, néha elgondolkoztató beszélgetések következnek kérdéseinkből. Maguk is szembenézhettek önmagukkal, az életükkel, és a kérdezők is átélhették mások életét. Zalai kutatásom során történt, amikor helyi értelmiségiekkel, pedagógusokkal, védőnőkkel, az egészségügy szakértőivel dolgoztunk. Rendszeresen összejöttünk megbeszélni a gondokat, a kutatás menetét. Lelkes, okos, impulzív emberek voltak. Egyszer az egyik pedagógus kitért: „én itt élek harminc éve,” – mondta, „de én mostanáig nem tudtam, hogy kik élnek körülöttem, hogy mi van az emberekben!”. A kérdésekre ugyanis megnyíltak az emberek, s hiába ismerték évek óta egymást, köszöntek, beszélgettek, mégse tudott róluk semmi „fontosat”.

A rendszer antidemokratikus lényege mindennapi valóság volt, nem volt út az önkifejezésre, nem volt fórum, ahol fontos, őket izgató kérdésekről beszélhettek volna, nem volt érdemes beszélni, és tartani kellett a következményektől is. Minden, az információtól a döntésig, a szándéktól a cselekvésig fentről lefelé gördült, visszafelé nem volt út. A szociológia ebben a diktatórikus, antidemokratikus kapcsolatrendszerben következmény nélküli lehetőséget adott a megszólalásra, bármennyire is szűk körű volt a lehetőség. Bár „művi” megnyilatkozás valóban nem válhatott önkifejezéssé, a kérdés aktusa során fontossá válhattak, mert figyelem irányult rájuk. Volt, aki szépen felöltözött, terített asztallal, friss po-

gácsával várt bennünket, ünneppé tették az étkezésünket. Fontossá vált az, ami fontossá tette őket.

Alig volt válaszmegtagadás. Sajátos pótlék volt ez a szociológiai kutatás, pótlék az információt adó, a hallgató és a meg nem hallgatott emberek számára is. Valamilyen közvetítő, tolmács szerepet játszott itt a szociológus és a szociológia, az információk közlése a civilszervezetek sajátos „ersatz”-ává vált. (Szándékosan használok a háborús időkben a valódi pótlék „ersatz” kifejezését).

Érdekes, hogy most a Terézvárosban, amikor a vállalkozókat kerestük meg, amikor a kérdéseknek már dömpingje van, amikor gyorsan „kifáradnak” a közvélemény-kutatás és a piackutatás paneljei, amikor már nincs „szájzár”, és lehet beszélni, a válaszmegtagadás, különösen az érdeküket érvényesíteni képes rétegeknél, sokszorosa valamennyi korábbi kutatásom összes válaszmegtagadásának.

MIRE JÓK A FELTÁRT ISMERETEK? A KÖZVETLEN HASZON

Két példát erről: az egyik a helyi válasz, a másik a központ véleménye. Különösen érdekes, amit Csende Béla⁷ mondott, hogy a *Szociológia* című tudományos folyóiratban 1972-ben megjelent a cikkem⁸ a békési kutatásról, rögtön odakerült a tanácsülésen az asztalra, és érveket adott a sürgős beavatkozás, a fejlesztés, megyei település tervezéséhez.

„Fent” pedig, az elosztó hatalom oldalán, komoly rosszallást váltott ki. Egy tervhivatali vezető funkcionárius mondta, akinek a Békés megyei megrendítő tapasztalatokról beszéltem: „Na persze, a szociológusokat használják arra, hogy pumpoljanak bennünket.” Láttuk, írtuk, mondtuk, hogy mennyire elmaradott a térség, s a fejletlensége és ellátatlansága az országos átlagtól, jóformán mindenben, negatív irányban tér el. Minden mutatóban rosszabb, mint az ország átlaga, infrastruktúráját, mezőgazdasági és ipari beruházásait tekintve igen nagy hátrányban van más térségekhez képest. Nagy terheket jelent az emberek életében ez a halmozódó hátrány, s hogy minden fejlesztésből kiestek. Ezeket bizonyítottuk, és ezekkel mentek valóban a Tervhivatalhoz: „pumpolni” a számukra kedvezőbb újraelosztásért.

A szocialista rendszerről szóló mai kritikák, visszanézve, sokat egyszerűsítene: elfelejtik azt, ami korszakjellemző volt, s ez a szocialista önkép mítosza és pátosza. Rossz színben megjelenni, ezt nem engedhette meg magának a szocialista rendszer hiúsága. Nemcsak tilos volt beszélni róla, hanem igyekeztek javítani is a valóságban, igaz, az ábrázolaton és az ábrázoláson is. Nem engedhette meg magának a „párt” és a „kormány”, hogy ha valamilyen nagyon rossz jelenségre a nyilvánosság fénye vetül, akkor ne tegyenek semmit sem a javításáért.

⁷ Csende Béla helytörténész, a megyei tanács tisztviselője.

⁸ Losonczy Ágnes: Életmód és társadalmi változások. *Szociológia* 1972/2.

Kétségtelen, akkoriban, ahogyan ma mondanák, elkezdtünk „lobbizni” Békés megye érdekében, s bárhol, ahová meghívtak, mondtuk, írtuk, magyaráztuk Békést is és általában az elmaradott keleti területek fejlesztésének szükségességét. Most kiderült az elhangzott beszédekből, hogy kutatási eredményeink eszközt is adtak, érvrendszert is. Az elmaradottság felhánytorgatása egy olyan hatalom számára, amelyik miközben tette, nem vállalta a rosszat, amelyiknek a legitimitás nyilvánvaló hiánya miatt, ígéreteinek be nem váltása miatt, rossz volt a lelkiismerete. A kritikának egyik módszere volt egyszerűen szembesíteni a rendszer elveit és vállalását azzal, ami történt, illetve ami nem történt meg. Szembesíteni az ígéreteket, a tények hivatalos szépítését a valósággal. Az alap nélküli dicsekvésre kérdő hangsúllyal lehetett rákérdezni, és felsorolni a tényeket, mi minden nem történt meg ebből, amit megtörténtnek mondanak. A „megoldottuk”, „felszámoltuk”, „teljesítettük”, „elértük”-kel szemben ott volt az „ez sem”, az „az sem”, a „nem igazán” bizonyítéka. A kettős lelkű hatalmat, amelyik tudta, hogy nem teszi, s nem is tudja tenni, amit vállalt, de úgy tett, mintha tette volna, könnyen le lehetett leplezni: a túlzásait, a „mindent megoldunk”, a bázis nélküli onnipotenciáját, a „nincs lehetetlen”, a kényszeroptimizmusának talajtalanságát. És így, néha, némi lépéseket megtettek, valami elérési szándékot mutattak abba az irányba, ami ugyan valószínűtlennek látszott, hogy valóságos lépéseket jelenthet majd.

A szocialista fejlesztésből kimaradt területek ma nehéz versenyhelyzetben vannak. Amikor a központ volt a felelős, akkor nem hagyták önállósulni, de nem is fejlesztették, amikor már nincs központi segítség, önállósulni képtelen, súlyos lemaradottságát, az úgynevezett piaci világban nagy kérdés, hogyan és mikor lesz képes behozni.

MIT TETT A SZOCIOLÓGIA A HETVENES ÉVEKBEN, MIRE VOLT JÓ EKKORIBAN?

A némileg devalválódott és elmaradt világmegváltás helyett, kis tényerések, a közvetlen-közvetett kisléptékű kvázihazsnok, vigasztaló vagy vigaszt adó értelme mellett foglaljuk össze a szociológia törekvéseit és valamelyest a hatását a hetvenes évek idején.

Mit fejeztünk ki és mi fejeződött ki akkoriban a szociológiai cselekvés és gondolat hatáskörében?

Elégedetlenséget fejezett ki azzal, ami van, ahogyan történnek vagy éppen ellenkezőleg nem történnek a dolgok, amit tudunk a világról, és ahogyan erről szó esik. Társadalmi problémaérzékenysége, az érzékeny területek kutatása és az azokról szóló híradások gyakran váltottak ki idegességet a hatalomból. A szociológia alaptörekvése, a hiedelmekkel szemben a társadalom konkrét kutatása, adatok, tények feltáró vizsgálatok: „ez van!” – felmutatása. Tette mindezt a figye-

lemfelhívás, illetve a jobbítás érdekében. Megcélozta a lehetőségeket. Volt, aki mindezt a rendszeren belül tette, más azon kívül, annak ellenére, sőt mindennek ellenébe próbálta tenni.

FELADATA: AZ IDEOLÓGIÁVAL SZEMBEN A VALÓSÁG

A tények álltak szemben a hivatalos deklarációkkal, hogy: „mindenkinek van mit enni, nincs éhezés.” Felmértük a táplálkozási szokásokat, kiderült a táplálkozás színvonala, a minőségi és mennyiségi éhezés is. Azt mondták, „a villamosítási program megvalósult”. A kutatásból kiderült, hogy a lakások jelentős hányadában nincs villany. „Az új építési program biztosítja a lakást minden dolgozónak”: egyszerű adat az egyszobás lakások aránya, a négyzetméter/lakók száma, csupasz adat a földes szobák arányáról és így tovább, hogy nem tudnak rendes utakon járni, és nem juthatnak egészséges, jó ivóvízhez.

Amióta van és ameddig lesz társadalomkutatás, ebben van a kutatók felelőssége: hogy hívebbek legyenek a valósághoz és a tényekhez, mint a valóságot dominálni akaró politikai, gazdasági, médiahatalmak, de legyenek hívebbek a feltárt igazsághoz, mint a saját feltételezéseikhez vagy (rög)eszméikhez.

A HAZUGSÁGOKKAL SZEMBEN AZ IGAZSÁG

A szociológiaifelmérések, feltárt tények arra is módot adhattak, hogy meg lehessen kerülni az ideológiát, a marxizmust, s a tényekre hivatkozva ki lehessen kerülni a kötelező hiedelmek köréből.

A HALLGATÓK ÉS HALLGATAGOK MEGSZÓLÍTÁSA, MEGSZÓLALTATÁSA

Szerepe volt a szociológiának a háttérben lévő, látótávolságon túl élő világok előtérbe hozásában. Az ismeretlen ismertté tételében, a hallgatók megszólaltathatóságában, a kiszorítottak megszólításában. Feladatunknak tekintettük, hogy azokról is tudósítsunk, akik nem adnak „hírt” magukról, akiknek soha nincs „szavuk”. A társadalom nyitottságának egyik értéke, az emberi lehetőségeknek a mutatója, hogy kik jutnak szóhoz és kifejezéshez, kik tudnak beszélni.

A civil társadalom hiánya, fejletlensége és igen lassú kifejlődése is magyarázza, hogy milyen kevesen tudnak beszélni, önmagukat kifejezni, képviselni. Nálunk még csak egy igen szűk része a társadalomnak az, amelyik ennek a képességnek a birtokában van. Többen vannak a hallgatók, és félő, hogy nem csökken a szá-

muk. Képviselőtük a vezető politikai osztály is politikai érdekek és haszon szerint forgatja, hol előhúzzák őket a figyelem körébe, hol visszataszigálják, és elfelejtik őket, amikor fölöslegessé, különösen, amikor terhessé válnak.

Hiába van már meg a „polgári szabadság”. A jog és a jog gyakorlata között hosszú az út, a törvény maga még nem tesz képessé a gyakorlatára. Az a bizonyos, sokat emlegetett angol példa a fű növésével, itt különösen igaz. Háromszáz évig locsolni és nyírni kell a fűvet, hogy olyan legyen, mint az angol gyep. Tapasztalat kell hozzá, hogy mit hoz, és mit hozhat a szólás, a beszéd, a szervezkedés. Hogy mikor és kinek érdemes szólni. A szociológia akkoriban átvett egy nagyrészt teljesíthetetlen feladatot, vállalta a hallgatagok megszólítását, és hogy beszél a hallgatagok helyett. Ez a megszólalás valóban mindenkitől kéretlen képviselő volt, és minden erőfeszítés ellenére, sohasem helyettesíthette a valódi megszólalókat, akik másképpen szólnának és szólnak maguk, mint ahogyan érvelnek helyettük, még ha érettük is.

KÜZDELEM A HIÁNYOS INFORMÁCIÓKKAL, A ROSSZ TÁJÉKOZTATÁSSAL SZEMBEN

A valóságismeret hiánya nemcsak a hivatalos ideológia- és a propagandagyártókat érintette, hanem mindenkit. A zárt társadalmak jellegzetessége, hogy a hatalom szabályozza a tájékoztatást: a dezinformáltság, a félretájékoztatás és az információ visszatartása, az alulinformáltság egyaránt gátolta a valóság ismeretét és az ismeretek terjedését. Nagy éhséget generált a tudásra és a tájékozottságra. Mindenki csak a saját területének tapasztalatai alapján tudta, hogy mi az igazság, és miben is élnek, mi mindent hallgatnak el abból, ami történik. Néha még azzal a gyanúperrel is élhetett, hogy amiről nem tud, ott talán másképpen, jobban mennek a dolgok.

Mivel ennyire zárt volt a társadalom, és hiányzott a nyilvánosság, a tájékoztatlan-ság hiányainak betöltése erősítette a szociológiai kutatások jelentőségét és hatását. Az információéhség azzal is együtt járt, hogy nemcsak a megrázkódtató igazságok váltottak ki izgalmakat, hanem a ma már banálisnak tűnő, de elhallgatott tények leírása is.

Ez a társadalmi felvilágosító, közvetítő és tolmácsfeladat felnagyította a szociológiai kutatás szerepét, és a tudományághoz képest eltérő feladatokat is adott a szociológiának. A nehéz helyzetben elért könnyű siker elkényeztette a szociológiát és a szociológusokat is. Többen aggódnak, van-e ma még feladata a nyílt politikai áramlatok és a véleménynyilvánítás szabadsága idején. Ma az információáradat, a nyílt publicitás, a televízióból, újságokból ránk ömlő hírözön azt a látszatot kelti, hogy mindenről informálva vagyunk. A nyitott társadalomban se a kimondásra, se a közvetítésre, se a felvilágosító szerepre nincs szükség többé. A szociológusok olykor szorongva néznek elvesztett feladataik után. Pedig éppen most van szükség a tudomány vagy éppen a tudományos eszközök tisztességére, sőt mondhatnám „ren-

deltetésszerű használatára”. Ugyanis nem vagyunk igazán a valódi ismeretek birtokában. Ez a nagy információdömping mintha néha arra szolgálna, hogy elfedje a különböző érdekek, változó helyzetek miatt egyoldalú információadagolást. Hogy a médiák különféle erőviszonyok érdekei szerint szűrték át azt, amit közvetíteni kívánnak vagy kívánnak tőlük. Emellett az új hír közlésének az a törvénye, hogy az érdekeset vagy a hálást helyezték előtérbe, azt, ami aznap különösen megragadja a figyelmet, ami érdekesség értelmében is „hírnek” minősül.

A legfontosabb élettereken hiányoznak a jó tájékoztatás lehetőségei. A korábban annyira egyértelműen „tudott” titkokkal, elhallgatásokkal, eltorzításokkal szemben a szociológia megtalálta a helyét és mondandóját. Minden nyitás mellett ma is ott vannak az eltitkolt vagy fel nem tárt, nem ismert vagy rosszul ismert mozgásfolyamatok, az elhallgatott vagy félig tudott tények. A sokszor manipulált közlésekkel szemben éppen a mély elemzések, a látszat mögötti mozgások, a felszín mögött munkáló erőterek és erőviszonyok feltárása hiányzik. Az a gondolati és elemző munka, ami átláthatóvá teszi a valóságos hatást gyakorló tényezőket. Ezek felismerése és elemzése, valamint az ismeretek átadása változatlanul feladata ma is a szociológiának. Hogy ma erre nincs olyan éhség és fogadókészség, amilyen a közcsend, a féligazságok vagy hazugságok idején volt, ez nem a fontossága ellen szól. Akkor is mondani kell, ha úgy tűnik, nincs, aki odafigyelne. De a tudás, az ismeret szüksége nem csökken, hanem még erősebb, éppen mert olyan nagy a hangzavar és a különféle érdekek pluralitása, azok fedő vagy védő részizgazsága váltakozik önvédő vagy önkifejező rész hazugságokkal.

A felszín mögött működő mozgások átvilágítása, feltárása és kimondása ma nem kevesebb feladatot, hanem többet jelent, nem kevesebb bátorságot, hanem másfélét kíván, nem kisebb belátást, hanem másfajta átlátóképességet igényel. Ahogyan a hatvanas években a valóság megmutatása elegendő volt az igazság feltárásához, ma ez korántsem olyan egyszerű.

KÉRDÉS: MA IS IGAZSÁG-E A VALÓSÁG?

S ha igen, a valóság melyik reprezentációjára, milyen megjelenési formájára irányuljon a tudomány figyelme, merre forduljon a kutatásreflektor – olykor talán csak a zseblámpa – fénye? Tudva tudván, hogy a kiszemelt valóság is szellemi konstrukció, megismerése és értelmezése a tények előtti és tényeken túli tényezőkkel függ össze. A hatalmi erővé vált fikcióval vagy kódosítással szemben, egyszerű volt a valóságot igazságként feltárni. Egyébként is „jól orientált” a hatalomfenntartás egyértelmű torzításának korrekciója. A konzekvens, rendszerszerű hazugságnak való ellentmondás viszont leegyszerűsíti a válaszmódot, és elkényelmesítheti a gondolkodást. A nyitott sokféleség világában meglepő tapasztalat, hogy az igazságnak is van pluralitása. Ebben a bonyolulttá vált társadalmi és gondolati térben több

oldal többféle igazságát, több eltérő érdek különféle értelmezése is alakítja. Hogy melyik valóság mellé köti magát (lásd elkötelezettség) a kutató, hogy mely igazságok fényében dolgozik, vagy mely igazságokra derít fényt a munkájával, ebben a sokféleségben a szabad választás könnyűsége a döntés terhével van súlyosbítva.

A SZOCIOLÓGIA FOGADÁSA S AZ ÉRDEKLŐDÉS ELEVENSGE

Az a hiányérzet, ami a hatvanas-hetvenes évek társadalmában az igazság és nyilvánosság terén oly jellemző volt, miközben ellenpólusként az ideologikus és propagandisztikus túlsúlyt kellett elviselni, a szociológia számára minden hátránya mellett bizonyos előnyökkel járt: olyan gondolati térben éltünk, amikor a kutatási eredmények, sőt olykor maga a kutatás folyamata is visszhangot, nagy érdeklődést váltott ki. Sok, valójában nem is erre a tudományra tartozó olyan feladatot helyettesített, amelyek egy normális, demokratikus közéletben nem a szociológiai kutatás területére tartoznának. Egyik pótléka volt a nyilvánosságnak, a civil társadalomnak, az információknak és a többi demokratikus életet jellemző kifejezőmódoknak. Következésképpen sokkal szélesebb körben hatott, mint ahogyan egy normális, demokratikus világban a társadalomtudomány hatni képes. Szomjas érdeklődés fogadta a valóságfeltáró és a kritikai munkákat is. Ráfigyeltek mindazok, akik társadalomról, politikáról, fejlődésről, lehetőségekről és lehetséges cselekvésekről gondolkodtak. Akik mást és másképpen szerettek volna látni, tudni, tenni, mint amire módjuk és lehetőségük volt. A társadalomkutatókra figyelt a publicisztika is, mint a tudományos eredmények hatásos közvetítője. Kritikus elméi számára a szociológia az ismereteken túl igazodási pontot is adott, fontos gondolat és ismeretforrás volt. Így gyakran a gondolati vagy a tudományos értékénél is nagyobb jelentőségűvé vált a mondanivaló, mivel társadalmi hiányt oldott.

A KÖZBESZÉD SEGÍTÉSE

A szociológia, éppen a feléje irányuló érdeklődés révén, a társadalmi beszédmódhoz adott eszközt és muníciót. A népszerű vagy olvasott szociológiai tanulmányok, a feltárt társadalmi mozgásokról írt elemzések és az ezeket közvetítő publicisztika hatott az ismeretekre, a kifejezésre, a megfogalmazásokra. Sok új fogalmat, új nézetet, nézőpontot és terminológiát vezetett be. Bekerültek a mindennapi fogalmi gondolkodásba, szókézletbe és beszédbe. Ez a szociológiai eredetű közbeszéd néha érzékletes és kifejező volt, gazdagította a kifejezést és a magyar szókincset, néha nagyon is mesterkéltnak volt, művi, idegen, nyögvenyelős, mivel nyers és rossz fordításokat rögzített, nyilván nyers és megemésztetlen gondolatsémák következményeként. Abban segített, hogy a társadalomról, annak gondjairól, működéséről

és szerkezetéről gondolkodni és beszélni lehessen. A hatásos társadalomkutatók fordulatai, viccei olykor igazi köznyelvi adalékká váltak, volt, hogy serkentették a gondolkodást, máskor gátolták, a gyakran megemésztetlenül alkalmazott klisék nyaklő nélkül való használatával.

TUDNI VAGY/ÉS TENNI? MEGISMERNI VAGY/ÉS BEAVATKOZNI?

Tudni, látni, megismerni, igazat mondani – ez volt az egyik alapvető cél. Emellett több szociológus munkájában jelen volt a megismerésen túlmutató, beavatkozó vagy részt vevő társadalomjobbító aktív szándék is. Ezek iránya, célzott közege a kutatók és a hatalom viszonyának jegyében változott. Továbbá aszerint is, hogy mit tekintettek szakmai tudományos feladatnak. Ahogyan megítélték, hogy kell-e, lehet-e, érdemes-e beleszólni vagy részt venni a társadalom tudományon és gondolkodáson kívüli életébe, vagy meg kell maradni távol a döntésektől, a tudomány feladatainak teljesítése érdekében. A viszonyuk a hatalommal sokféle lehetett: lehetett a régi rendszer keretein belül maradó erősítő, de lehetett jobbító szándékú is; lehetett a rendszer elemeit tágító reformtörekvésű. Mindkettőben ott volt a hatalom befolyásolásának szándéka, a „súgás”, a tanácsadás vagy a részvétel kínálata. A szocialista rendszer javításában gondolkodó reformátoroktól eltértek a rendszerrel szemben álló, kritikai magatartású társadalomkutatók, s radikális változtatás irányába léptek vagy léptek volna. Ők túlléptek a rendszeren, egyesek átmentek valószínű politikai ellenzéki seregbe, és ekkoriban gondolatban ugyan, de választhattak a különféle társadalmi-politikai rendszerek kínálata között. Léphettek a meglevőktől eltérő ábrándok útjára, egy ideálisan elképzelt társadalmi álomállam irányába.

De voltak, akik megmaradtak a hasznossági és gyakorlati szándéktól érintetlen elméleti területen is, amikor nem a tett, nem a részvétel, a segítség vagy a beavatkozás motivált, hanem maga a tudás izgalmát adta a célok teljességét, függetlenül az elfogadástól, hatalomtól. Dolgoztak tehát a megértésért, a megismerésért, a tudásért. Amikor elegendő az igazság felfedezésének izgalmát, az ismeretlen megfejtése, a láthatatlan meglátása. És a megismert összefüggések tudásának másokkal való megosztásának szándéka.

HOGYAN LÁTOM MA A BÉKÉSI KUTATÁSON ALAPULÓ, ÉLETMÓDRÓL ÍRT KÖNYVEMET

Mindenekelőtt vállalom a könyv és kutatás kiinduló elveit, azt a szemléletmódot, ahonnan a világot meg akarom ismerni. Ha újrakezdeném a kutatást, vagy ha új kutatásba kezdenék, újra onnan nézném a világot: ismét a mindennapi ember lenne

a figyelmem központja, ez az emberi életvilág, ami mélyen érdekel és izgat az életlehetőségekkel, a vágyaikkal és a feltételeikkel egyetemben. Azokkal foglalkoznék elsősorban, akik nincsenek előtérben, és akik a hatalomtól, döntéstől, beleszólástól, képvisellettől távol vannak.

A békési kutatás után Zalában folytattunk vizsgálatokat: az ember mindennapi küzdelmeiről, s ennek testi, lelki, mentális kockázatait kutattuk. Még a korai zenei könyvem kapcsán szememre vetették, hogy „plebejus szemléletű” vagyok. Vállalom akkor is, ha ez rosszallást jelent, ha avított személettűnek tűnik a mai gazdagodásértékű, elitközpontú, politikai osztály dominálta világban.

Ma is az az alaptörekvésem, hogy a kutatás valóságos társadalmi talajra épüljön, szemben a hiedelmekkel, és minden esetben próbára kívánom tenni a saját hitemet és vélekedéseimet, sőt előítéleteimet is. Jelenleg a Terézvárosban a polgárosodás nyertesei és veszteseinek folyamatát kutatom: mindenütt fennen hangzik a polgárosodás dicsérete, aminek a gazdagodás és a vállalkozás az útja, s azt a reményt tartalmazza, hogy ez lendítheti majd meg a gödörben lévő gazdaság szekerét. Azt vizsgáljuk, hogy a sokat hangoztatott, áhított polgársággal, annak képével és ideáljával szemben, a valóságban hogyan történik nem is csak a polgárosulás, ha egyáltalán ilyenről szó lehet, különösen a sokat hivatkozott középrétegek mozgása: a lecsúszás, a megkapaszkodás és a felemelkedés; ebben az arányok, stratégiák életutak sokrajzolatú változatai a fontosak.

Pesten, a Terézvárosban figyelve a polgárosodás eszméinek beváltását, a „rögös” életutakat, meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a főváros legközepe élnek emberek, akiknek csak a zaj és a bűdösség jelenti a várost, és életük nem sokkal nyitottabb, mint az elzárt békési tanyavilágban; és a Podmaniczky utcában, a város közepén oly elhagyatottsággal talákoztunk, amely megközelíti a zalai aprófalvak elszigeteltségét is. Vállalkozásbarát himnikus szövegek közepette, sorozatban futnak zártan korábban reményteli, mára már szegényre kopott vállalkozók.

A sok értékvesztés és értékszavazat közepette talán az egyik legfülsértőbb kórus a rajongók ódái a gazdagság dicséretéről, ami sokszor együtt jár a gazdagság kritikátlan és kontroll nélküli áhítatos imádatával. Az a hit, hogy a magántulajdon mindent megold, és a magánkézbe kerülő rossz üzemek, rosszul gazdálkodó intézmények egy csapásra megváltoznak, és termelékennyé válva gazdagítják majd, és megemelik a társadalom egészségét, egyelőre még nem nagyon látszik beválthatónak, és kérdés, mennyi ebben, éppen most, az átmenet idején az illúzió, az ön- és közvígasz. Kétélyeket ébreszt az a kórus, hogy szeretni is kell a tulajdonszerző mai gazdagodás oly sokszor kétesen zajló folyamatait is.

Különösen, mert egyre kevésbé látszik más érték és mérték, mint a gazdagság, és egyre inkább egyértelmű értékmérővé válik a pénz. Ez a tehetség próbája és mutatója: a szerzés, hatalom, pozíció vagyon vagy mind együtt, illetve egyik a másikért. A pénzszerzés ma már sokak számára egyértelműen a tehetség mutatója: a gyarapodás pedig minden útra-módra önmaga adja az igazolást.

Elfogadom mindennek a szükségességét: legyen sok gazdag, legyen mindenki gazdag. Lehet a gazdagodásnak és luxusnak egy akceptálható lendítő szerepe – majd meglátjuk, hogy tényleg így történik-e. Ezen a téren is sok az illúzió, nemzeti sajátosságunk értelmében az illúziógyártásban többszázados gyakorlatunk van. A ténye, s ám legyen, a szükségessége elfogadható, de a feltétel nélküli rajongás a gazdagokért akkor is bizarr uniszónó, ha nem szocialista elkötelezettségű elit értelmiség képviseli. Különösen, ha a szellem emberei teszik, akiknek az élete mégiscsak más alapértéken kellene, hogy épüljön. Különösnek tűnik fenntartás nélküli dicsérete annak az útnak, amelyben megfér a korrekt (jogilag támogatott) hullarablás, itt a szocialista vállalatok és tulajdon hullájára gondolok, azzal a törvényességgel, ami joghézagokból szőtt virágzó magánvagyonok létrejöttét teszi lehetővé, amelyben a kijátszások, összejátszások és vesztegetések-zsarolások sokvariációs képződményein épülnek, s melyeknek egyedüli igazolásuk a létrejött nagy vagyon, és gazdagság, amelyre a másutt hagyományosan kialakult polgári-erkölcsi értékeket még fügefalevélként sem lehet ráakasztani.

Korszakunk egyik kínos jelensége – nemcsak ebben, másban és máskor is – az „átállók” gátlástalansága, ahogyan az emberek feladják korábbi nézeteiket, véleményeiket, hiteiket, úgy mintha sohasem képviselték volna azokat, pedig még nevéssé vagy híressé is annak képviselőjében váltak.

Egy állandóan változó világban szükséges, hogy az emberek is változzanak, hogy lépést tartsanak a világ változásaival is, hogy felismerjék korábbi hibáikat, átgondolják, meghaladják korábbi nézeteiket, és képesek legyenek korrigálni azokat, amelyeket ma rossznak, hibásnak találtak. Morálisan viszont megrendítő a teljes fordulatoknak ez az áradata, és az a magabiztosság, ahogyan kilépnek korábbi énjükből.

A kígyó leveti a bőrét, de a genetikai kódjai olyanok, hogy újra csak kígyóbőrt tud önmagának kitermelni, s nem, mondjuk, mókusbundát. Az ember változtathat nézetet, pártot, ideológiát, eszmét cserélhet, még vallást is, de személyiséget nem tud változtatni.

A harmadik, amit fontosnak tartok a könyvemben: ez a történelem a mindennapokban, a múlt jelene, a jelen múltja, a folyamatosság az életünkben, az életekben. Az, ahogyan a múltunk belenő a jelenbe, s átköt bennünk és bennünket a jövőbe.

Két vagy három nagy társadalmi fordulat tapasztalata mutatja, hogy a harc a jelenért egyben a múlt birtoklásáért is folyik, különösen, ha történészek a politikusok. A visszaélések a jelen csinálta múlt átírásáért is sok bajt okozhatnak. Az is megbosszulja magát, ha a jelen kihúzza az emberek alól a múltat. Aki ma meglett ember, az elmúlt negyven-ötven év az életéből „csak” az egész élete. Magukat tagadják meg azok, akik a saját múltjukat megtagadják, elveszthetik alapvető identitásukat. Akkor is, ha nem szerették a korszakot, akkor is, ha a korszak ellenében éltek és gondolkodtak. A kontinuitás benne van az emberekben, a társadalmi struktúrákban, a szóhasználatokban, a viszonyokban, a reflexekben.

A negyedik, amit fontosnak tartok, az összefüggések ismerete, a komplexitásé. A komplexitás igényének kielégítése nem könnyű, nagy erőfeszítéseket követel, idő- és munkaignyos. Az elképzelésem az volt, hogy nem lehet (szabad) az élet teljességéből töredék elemeket kiragadni, és nem lehet egyes jelenségeket önmagukban értelmezni, kiemelve érvényességi körükből. Ne felejtsük, ez a békési kutatás népművelés-kutatásnak indult. Már az első lépésnél kiderült azonban, hogy nem lehet a kultúrát a kultúrával magyarázni, csak az ember egész életrendszeréből érthetem meg, mit jelent és hogyan él a világ megismerésének és megértésének az eszközeivel. Nem lehet csupán a szellemi kultúrát az egész életvitel kultúrájából kiragadni, hiszen szorosan egybefügg a mindennapi életvitel problémájával, az energiák elosztásának és felhasználásának módjával, a világ szemléletének tudáson és igényen felépülő összefüggéseivel, a munkával, a környezettel stb. A családra is igaz, hogy nem lehet a családok mai életét úgy megmagyarázni, hogy ne néznénk meg az asszonyok szerepét a mezőgazdaságban, az otthonteremtésben, az apák új helyzetét, az ingázást, második gazdaság alakulását, a megváltozott munkalehetőségek szerkezetét. Nem lehet a gyerekek aspirációit megérteni, ha nem látjuk azt a sajátos kispolgáriadósságot, ami a szocializmusban bekövetkezett. Ezt az időt és szellemet kíméletlenül igénybe vevő összefüggésrendszer állandó figyelmét tartottam és tartom ma is az egyik legfontosabb anyag- és adatkezelési módnak.

Most pedig arról, hogy mit nem szeretek ebben a könyvben. Három olyan „jellemvonása” van a könyvnek, amit említenem kell. Az egyik hiba az volt, amikor a tudományos divat és a saját hiúságom arra vitt, hogy demonstráljam, én is meg tudom csinálni azt, amit mások tudnak, így például alkalmazni a legmodernebb módszereket, a matematikai elemzések bravúrijait. Mivel mindig sokat jelentenek számomra az érzékletes kifejezések, és fontos eszközöm a ráérezés, az intuíció, egyik kedves barátom úgy jellemezte munkámat, hogy az „Dichtung und Wahrheit”, tehát költészet és valóság.⁹ S én ahelyett, hogy akkor erre büszke lettem volna, azt próbáltam bebizonyítani, hogy ez nem igaz, hogy én is tudom használni a modern technika módszereit. Erre azonban túl sok időt és nagyon sok erőt fordítottam. Most újraolvasva az anyagot, látom: szép, szép ez a sok bizonyítás, de úgy tűnik, egyszerűbb is lehetett volna, ezek nélkül is helytállóak az állításaim.

A másik a kor kényszere a citátumoknál. Korábbi könyveim olvasva még inkább feltűnt az, ahogyan a citátumokat alkalmaztam. Akkoriban Max Weber nem volt igazán elfogadott. Én nagy revelációval fedeztem fel, és a történelmi életmódmódellek elméleti felvezetésének a „rend” fogalma volt az elméleti bázisa. Viszont a fontos Max Weber-idézetek után legalább két Marx idézet került: nem mintha Marx gondolatai közt ne lett volna sok alapvető felismerés és – függetlenül a korszaktól

⁹ Johann Wolfgang Goethe (1749–1832), *Költészet és valóság* (Dichtung und Wahrheit. Aus meinem Leben).

– a ráismerés revelatív örömét is adta, valamint számos gondolati támasztékot állításaim kifejezéséhez. De ez a „dekázás” kényszerűség is volt.

Amikor akkoriban szokatlan tételt állítottam, mondjuk a kispolgárság jelentőségéről, és társadalmi arányát, erejét és aspirációját illetően hangsúlyozott figyelmet szenteltem befolyásoknak, legalábbis egy Lenin-idézet kellett a gondolat megtámasztásához. Most az az elfogadott és gyakorolt módszer volt a riasztó, hogy a gondolatokat és az állításokat, különösen ha idegenek vagy „veszélyesek” voltak, meg kellett védeni, körbebástyázni, nehogy a cenzúra kihúzhasson fontosnak tartott gondolatokat. Különösen a kirívóan újszerű vagy szokatlan gondolatoknál kellett alkalmazni ezt a módszert, hogy meg lehessen írni, hogy nyilvánosságra kerülhessen. Még valami különös vadászizgalom is volt abban, ahogyan rátalált az ember a kényes gondolatait védő, elfogadott klasszikus szentségek írásaira. Ahol még szívszorító érzés volt újraolvasni a könyvem: ez annak a demonstrálása volt, hogy a hatalom ítéleteivel szemben, én, kik mellett állok. A könyvem megjelenésének idejében kezdődött Szelényi Iván¹⁰ üldözése, majd megjelenése idején Heller Ágnesék¹¹ kiebrudalása az akadémiai tudományos életből. Ezért erkölcsi kötelességemnek éreztem, hogy olyan gondolatokra is építkezzenek, amelyeket munkáikban kifejtenek, hogy a magam gyenge eszközeivel is bizonyítsam azt az evidenciát, hogy jelenlétük mennyire nélkülözhetetlen a magyar társadalomtudományban. Ezért a mondanivalómtól olykor eltérő gondolatokat is beiktattam, amit nem a gondolatmenet szerves építkezése diktált, hanem az, hogy a hatalom üldözésével szemben szükségesnek éreztem, hogy a szolidaritásomnak ily módon is nyomatékot adjak.

Végül az elhallgatások története. Ahogyan Böllnél *Doktor Murke összegyűjtött hallgatásai*,¹² úgy találkoztam most a könyvemben abbagyágásokkal, elhallgatásokkal, egyes gondolatok megtorpanásaival. Az én számomra ötvenhat tiszta forradalom volt, a nép felkelésének igazságát és romantikus szépségét is láttam benne, szemben a hivatalos hamisításokkal. Erre célzás is alig maradt, mert a könyvet és a szociológiát féltő éber lektorok a gyenge utalást is felismerték és kihagyatták. Többször felvezettem egy gondolatot, és a levegőben hagytam. Aki tudja, értett belőle, aki nem, annak semmit sem mondott. Aki nem élt akkor, annak ma már nehéz kiolvasni szövegből, és tudni a mögötte lévő félig kimondatlan kimondhatatlant. Hasonló lelki teherrel viseltem a tévesítés erőszakosságait, és a parasztok különleges elnyomásának, megveretésének kínjait. Ne felejtsük el, Békés megye az a Viharsarok volt, és még a vak is tudta, hogy a szocialista korszak jobban ellehe-

¹⁰ Szelényi Iván (1938–), szociológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.

¹¹ Heller Ágnes (1929–2019), filozófus, esztéta, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, 1963–1973 között az MTA Szociológiai Intézete tudományos főmunkatársa.

¹² Heinrich Böll: *Doktor Murke összegyűjtött hallgatásai*. Magvető, Budapest, 1965.

tetlenítette a munkások, agrárproletárok szerveződését, mint ahogyan azt a Horthy-korszak tette. Emellett népművelésről lévén szó, összemérhető volt, hogyan semmisítették meg a szocialista korszakban minden valóságos öntevékenységi formát, az olvasóköröktől a gazdakörökig. Ezek virágzó, eleven szervezetek voltak a két világháború között, és a szocialista korszak teljesen felszámolta őket. Most újraolvasva a szöveg címet: tudom, mi volt mögötte, mit mondtam el félig, mit jeleztem a gondolat és a mondatok mögött. Hol működött az öncenzúra és hol a külső cenzúra. Az eredeti anyagban, talán fellelhető, de mára már érdektelen, nem lehetne és nem is érdemes belevenni egy új korrigált könyvbe. Most elolvasva láttam a hiányt jelző, néma felkiáltójeleket, a lelki kipontozást, amit már én azért sem fogok beleírni, mert amit így írtam le, az végül is, valahol korrigálhatatlan.

Összegezve, mindazt sajnálom, ami idegen a kutatástól és a személyiségeimtől, ami divat, ami utánzás, ami kényszer volt, vagy ami a hatalomra reflektáló válasz, legyen az bátor vagy gyáva válasz, legyen az a kollégák vagy a gondolataim védelmében, a hatalomra reflektáló óvatosság, vagy a cenzúrát kikerülő védőbástyák felépítése, a kitérés, a kipontozás és a levegőben hagyás üressége.

És most, amikor megköszönöm, hogy megrendezték ezt a tudományos emlékülést, és én részt vehettem rajta, nagyon jó érzés volt hallani azt is, amit budapesti kollégáim elmondottak munkánkról, munkámról, hogy hogyan látják ennek a munkának az életét és a jelentőségét a szociológiai gondolkozás alakulására. De különösen örvendetes számomra az, hogy amit itt Békés megyében 25 évvel ezelőtt együtt kezdtünk, ahogy együtt dolgoztunk, együtt gondolkoztunk, az most újra életre kelt, és visszatért ide, ahonnan a gondolat elindult, a Békésben élő, gondolkodó és cselekvő emberek életvilágába. Úgy gondolom, ennél nagyobb jutalom alkotó embernek nem juthat, mint most, itt nekem ez alkalommal jutott.

Hadd fejezzem be előadásomat könyvem egyik zárógondolatával, bár nem nagy szerénységre mutat, hogy magamtól idézek, de nem jutott most jobb az eszembe: „Miközben néha úgy tűnik, hogy az emberi élet melléktermék a nagy folyamatokban, s oly sokszor eszköze csupán tárgyainak, időnként nem kell-e mégis az emberi életet mércévé tenni s azon lemérni minden eszmét, ami tervvé vált, és tervet, ami tetté vált, hogy mit tud adni ennek a törekeny, mulékony, naphoz kötött, de örökkévalóságra áhító, létében szűkös, mégis a mindenséget kisértő, minden tetre és figyelemre valóban egyedül érdemes emberi életnek?”

POLGÁROSODÁS – FOGALOM ÉS VALÓSÁGA¹

1993

Tartalmi gazdagodás vagy fogalmi „felpuhulás”, sőt talán devalválódás az, ahogyan ma a polgárosodás fogalmát fel- vagy „túlhasználják”?

Amikor egy fogalommal sokan és sokféleképpen élnek, ez azt jelenti – ha tautológiának is hangzik –, hogy a fogalom használható és kényelmes: jelöl, átfog, feltár, lefed. A nyelvi használat konzervatív és divatkövető, szívesen épít ismert kategóriákra, és szívesen átvesz felkapott fogalmakat, különösen könnyeden alkalmaz régi ismereteket új csomagolásban. Amikor parttalanná tágul a fogalom, és túlhasználata korrodálja a fogalmi kereteket, akkor elkelhet a tudományos értelmező, tisztogató, sőt purifikáló segítsége, hogy korlátozzon, magyarázzon, fegyelmezze azok használóit. Ezzel próbálkozunk most.

A polgárosodás fogalmának történeti és társadalmi kötöttségei adottak, visszafelé nem lehet annullálni, megszokott használatát semmissé tenni. Érvényes marad mint jogi építményrendszer, mint közgazdasági-történeti kategória és a történettudománynak is alapfogalma. A szociológiában átléphetetlenül nevesítették nevesek, számottevő munkák építenek társadalmi megjelenítésének különböző minőségeire. Tudományos elemző karrierjét kétségtelenül megzavarta, hogy társadalmi, politikai programok céljává változott, minősítő és mozgósító kategóriává, nem kevéssé azért, mert a polgárosodás a jelenben belátható társadalmi továbblépést fejezi ki, ráadásul az egyetlen lehetséges kiútnak tűnik a szocialista rendszerek összeomlása után. Ezért is nőtt túl a tudomány határain, politikai és társadalmi programokban különösen túlhangsúlyozottá vált, bár ezzel mintha olykor inkább elfedné, mint felfedné a mai problematikus társadalmi folyamatokat.

Kétségtelen, hogy a nyolcvanas években elképzelt polgárosodáskutatási programokat ma már kicsit feszengve képviseli ezzel a címmel a kutató. Kizárólagos, szinte Jolly Joker-szerű fogalma a mai átalakulásban azt a veszélyt hordja magában, hogy anektálja a társadalmi átmenet leglényegesebb jellemzőit, és kizáróla-

¹ Megjelent a *Replika* 1993/11. számában (itt kicsit rövidítve közöljük).

gos fogalmává válik ennek a történelemben meglehetősen példa nélkül álló társadalmi átalakulásnak.

A polgárosodás ma használatos fogalma elasztikus, „gumifogalom”, tágítható és szűkíthető. Műfaj-, illetve diszciplínasemleges, alkalmazható szociológiai, történelmi, közgazdasági kategóriaként – még szerencsés is lenne, ha a tudományok együttműködése e fogalom „jegyében” kialakulna. Dinamikusan kifejező kategória, a valóságban olyan „dējã vu”, ami a jelenben azért lehet gondolati támasz és mérték is egyszerre, mert a múlt analógiája alapján a jövő ígérését is magában hordja. Nem kétséges, hogy ma sokszor normatív módon értelmezik, hiszen gyakorta cél, jelszó, tartalom és követelmény. Ebben a minőségében a tudomány is értelmezheti a normát képviselő eszmerendszerek és az ideát megvalósító képviselőik, valamint kivitelezőik elemzésével.

Kaméleon természetű, mert átveszi a társadalmi környezet színét, azonosul a domináns értéktartalommal. A programokban mozgósító célt képvisel, mivel a polgári függetlenségért mind a feudális, mind a szocialista függőségből szabadulni akaró emberek és társadalmi csoportok reményeit fejezi ki – jóllehet aggodalmait is kíséri. Jogi tartalma a legmélyebben továbbható érték, hiszen gondolati eredete ott van az Emberi Jogok Dekrétumában, a francia forradalomban, és ott van a Függetlenségi nyilatkozatban. Politikai gyakorlata szerencsétlen térségünkben még beváltatlan követelmény.

Kitágító, befogadó fogalom, mert sok mindent annektál kiszélesített értelmezési határaival. Lehet szemfényvesztő, sőt mézesmadzag-fogalom, mert a mai átalakuláznál szinte mindent megoldó társadalmi panáceként idealizálódik, mintha rövidesen mindenki esélyese és nyertese lehetne ennek az átalakulást polgárosodással megoldó, azzal előrelendítő, megváltó folyamatnak. Így válik idealizáló fogalom-má, mert a demokratikus szabadságjogok kötődése a polgári társadalomhoz megszépítheti a tulajdon birtoklásához és megszerzéséhez vezető nem éppen idillikus utat, amelynek társadalmi igazságtartalmát a múltban is és ma is sokan kétségbe vonják.

Ezért is érdekes lehet kritikai módon, távolságot teremtve megfigyelni funkcióinak sokféleségét, jelentéseinek konnotációit, alkalmazóinak és képviselőinek társadalmi hovatartozását, értelmezésének minősítő különbségeit.

A POLGÁROSODÁSFOGALOM SZOCIOLÓGIAI KARRIERJE ÉS A VALÓSÁGA

Ha elfogadjuk a polgárosodás történeti fogalmát, akkor az első kérdésem: lehet-e és milyen lehet a polgárosulás ott, ahol nincs magántulajdon, nincs jogbiztonság, nincs piac és nincs verseny, nincs függetlenség, nincs individualitás, és főként sehol, semmiben nem érvényesülnek polgári szabadságjogok?

A Kádár-korszak polgárosulásából csaknem minden fentebb felsorolt alapvető ismérv hiányzott. (Ezért is van annyi kiegészítő, módosító jelző, mint például „rejtett polgárosodás”, „fű alatti polgárosodás”, de hallottam már „előpolgárosodásról” is.)

Hogy mégis volt polgárosulás, és ezt „néven is nevezték”, erről a hatvanas évek konzervatív, bolsevik bírálatai és az újbaloldali kritikák tanúskodnak először. Jóval megelőzték a szociológiai felismerést, bizonyítva, hogy a politikai gyanakvás, a kötelező politikai „éberség” mennyivel érzékenyebb, mint a tudományos gondolkodás. Ez az idő a hrucsovi lazulás kora, amikor a főtitkár kiadja a jelszót: „utolérni és túlszárnyalni a kapitalizmust”. A kapitalizmus ekkor már nem a megsemmisítendő ördög, az ősgonosz: a kommunista vezér a polgárosuló ideál irányában hajt. A vád is azonnal kész: a belső és külső baloldal nem kevesebbel, mint a kommunizmus elárulásával vádolja.

Nálunk a Kádár-rendszer, valójában 1956 tanulsága és félelme következményeként, engedményeket adott, lazított a teljes állami alávetettségen. Módot adott a szegény szinten való saját erőből történő gyarapodásra, adott valamilyen szűken építhető családi és egyéni mozgásteret, s így lehetővé vált, hogy az emberek valamelyest kitérhessenek az állami mindenhatóság, a mindenre kiterjedő ellenőrzés elől. Ennek társadalmi haszna nem volt csekély; sok feszültség közepette oldotta az elégedetlenséget, lekötötte az energiákat, elfoglalta az embereket szűk, ám megvalósítható célok érdekében.

Az első engedményekkel szemben már a hatvanas évek elején éles kritikákban keltek ki az újságokban és rádióvitékben, s íme, itt találhatjuk az első használatát a „polgárosodás” kifejezésnek, mégpedig pejoratív, rosszalló, megbélyegző jelleggel. Szól pedig a kispolgárság ellen, a családház-építés, az autó, a frizsider, az egyéni fogyasztás, a saját lakástulajdon igénye ellen. Elvi állásfoglalások fogalmazódtak meg arról, hogy ez az út szemben áll a közösségi érdekekkel és lélekkel, nem azonosul közösségi szellemben a köztulajdon egyedüli értékével és fontosságával. Ezek a hazai kritikák konzervatív, bolsevik oldalon éppúgy megszólaltak, mint ahogy a szocialista, baloldali népiesek köreiből is visszhangzottak. A „sajátos magyar út” fejleményeit a nyugati „igazi szocializmus” hívei is rosszallták a „kibicnek semmi sem drága” alapon, de inkább lemosolygó hangnemben, mint éles támadásokkal fejezték ki ellenérzéseiket, és „friziderszocializmusnak”, „gulyásszocializmusnak”, „zöltségforradalomnak” minősítették a magyar próbálkozásokat. Az „új baloldal” élesebben és az egész kelet-európai „embourgeoisement”-nal, magyarul polgárosodással fordult szemben a marxi tanoktól való eltávolodás, a kispolgáriság tendenciája és a káderréteg elburzsoásodása miatt. Ideálként a kínai kollektivitást és társadalmat mutatták fel követendő útnak mind itthon, mind Franciaországban vagy Amerikában.

Az emberek nehéz életét tekintve pedig ez a változás volt az, ami élhetőbbé tette az életet, s egyben elviselhetőbbé a rendszert, és széles társadalmi alapon épülő konszolidációt hozott: először a „vidéki Magyarország” fellélegzését a központi

nyomás alól, amit a falusi háztáji eredményei mutattak, később pedig az alkuhelyzetben lévő munkásrétegek számára a gyárakban is lehetségessé vált az üzemen belüli vállalkozás. Emellett „kalandor-bátorságú” vállalkozók, ügyesen mozgó iparosok, kereskedők léptek fel a félig korrumpált, félig hatalmaskodó állami felügyelet mellett. Sem jogi, sem állami garanciája nem volt ezeknek a szűkebb-tágabb dimenziójú gazdasági mozgásoknak, az állandóan változó rendeletek „húzd meg, ereszd meg” módján teljes bizonytalanságban tartották az e területen tevékenykedőket, így valódi polgárosodást nem indíthattak el ezek a kezdemények.

E korszak polgárosulásának társadalmi és fogalmi csapdája, hogy az, ami táplálta, fogva is tartotta: ez a polgárosulás csak az államosított ipar és mezőgazdaság működési zavaiból, a szocialista hiányrendszerből táplálkozhatott. Viszonylagos biztonságát is az adta, hogy félig az állami iparra, a szövetségi mezőgazdaságra építhette egzisztenciáját. A szocialista gazdaság rossz működését korrigálta – félkorrump, féllegális úton. Ez a legalitás mindig visszavonható volt, tehát szereplői csak rövid távon gondolkodhattak, és a jövedelem visszaáramlását a beruházásokba lényegében nem tette lehetővé. A teljes bizonytalanságban és függőségben tartott félpolgári létben a magányarapodás csak a fogyasztásnövelés útját járhatta.

Ha a polgárosodást mint történelmi vagy mint szociológiai kategóriát tekintjük, az a magántulajdon gazdaságán épülő jogbiztonságot, racionálisan vezetett gazdaságot és a polgári szabadság megvalósulását jelenti. Ez a „sine qua non”-ja a valódi polgárosulásnak. Ennek a történelmi mintának a szocializmusban létrejött polgárosodás egyik típusa sem felel meg. Sem az alsó, sem a felső osztályok polgárosodásának útja, mivel éppen az alapvető kritériumok hiányoznak. Az alsó szint csak egy rést kapott a gyarapodásra, és a szocialista gazdálkodás hiányainak torzulásai következtében tudott – amolyan sziklanövényként – termőtalajt találni és virágozni. Kockázatvállalása pusztán maga a gazdagodás volt: mindig megvolt az első gazdaságba való visszavonulási lehetősége, de a visszaszorítástól való félelme is. A megtermelt jövedelmet a polgári érdekekkel szemben nem a tőke, a vagyon gyarapodására fordította, hanem saját fogyasztására. Gazdálkodási módjában legalább annyi szerepe volt a korrumpálásnak, mint a profitnyerésnek, a protekció biztosításának, mint a racionális ügyeskedésnek. Emellett nem valódi piacra termelt, hiszen nem létezett valódi, reguláló piac.

A felső szintű polgárosodás pedig egy élősdi polgárosodás volt: a hierarchiától függő és a teljesítménytől csaknem függetlenített, állami rendi viszonyokban épülő, autonómia híján, korrump és korrumpáló. Rosszul működő, ráfizetéses, sőt támogatott vállalatok attól függetlenül biztosítottak nagy jövedelmet vezetőiknek, hogy milyen volt a termelési eredményük. Ez minden értelemben távol áll a polgári gazdaság hatékony és racionális működésének lényegétől: nem a produktivitás és nem a saját kockázat, hanem a politikai hatalmi struktúra érdekei és azon belül a személyes szolgálati érdemek, a felsőbbtség bizalma és a megfelelő kapcsolatok tetek valakit gazdasági vezetővé. A szakértelem is elsősorban a szocialista viszonyok

közötti eligazodás és boldogulás „szakértelme” a többszörös gazdaságpolitikai függőség terében.

Éppen a gazdaságdinamizáló képességei és a racionális polgári működtetési érdekek és értékek hiányoztak. Lent önkizsákmányoló intenzitással, erőmegfeszítéssel, túlmunkával, állandó állami és politikai fenyegetettség vagy legalábbis bizonytalanság közepette folyt a gyarapodás. Felül, a felső társadalmi szférákban pedig állami eszközökkel, joggal és pénzzel magasan jutalmazott, félig-meddig korrupt kádergazdagodás történt a nyugati fogyasztói ideálok utánzásának jegyében, de a keleti despotizmus védettségében.

Míndezekből következett, hogy homlokegyenesen ellenkező mentalitás, habitus alakult ki, mint ami annak idején a polgári társadalmakat dinamizálni tudta. A rendszer által kiépített mentalitás vizsgálata ugyancsak feladataink közé tartozik, annál is inkább, mivel a mai átalakulás, a jelenlegi jogi és gazdasági lehetőségek megnyílása idején válságfokozó rejtett erőként tűnik elő a megrögzült, „szocialista” eredetű szokások természete.

Ha a polgárosodásról beszélünk, nemcsak azoknak a társadalmi hatóerőknek a korrekte analízise hiányzik, amelyek eltértek a szocialista rendszer lényegétől, hanem azoknak is, amelyek szervesen beleillettek a rendszer ideologikus szabályozottságába: jobb kifejezés híján a szocialista társadalmak modernizációs törekvéseiről és azok eredményéről lenne szó. Azért is kínos ennek a fogalomnak a használata, mert a rendszer működése idején a modernizáció ideologikus hazugságával a lépéstartást imitálta, az elmaradottságot fedte. A rendszer összeomlása után pedig mindenestül elvetendő, megcáfolt, fölösleges erőfeszítésnek bizonyuló kudarcsozotatnak minősült.

A XX. századi kommunista rendszerek céljaik szerint „humanizált modernizációs” kísérletekként indultak, versenyben a nyugati típusú kapitalizálódással, attól homlokegyenest ellenkező módon felépített társadalmi és tulajdonrendszer jegyében. Ezekben a gyengén iparosodott és alulvárosiasodott térségekben megvalósítottak súlyos tragédiákkal kísért, végül is zsákutcába torkolló, elvetélt modernizációs kísérleteket. Ez a modernizáció, bár sokszorosan a polgárosodás eszméinek ellenében történt, létrehozott olyan intézményeket, sőt technikákat is, amelyek feszegették a szocializmus ideológiáját, feszítették a rendszer hatalmi kereteit, és olyan fejlődés irányába mutattak, amelyeket a rendszer már struktúrájának lényege szerint sem tudott teljesíteni.

Feszítő hatásukkal különösen azok a beígért és be nem váltott programok fognak kísérteni, amelyek szocializmus nélkül hosszú ideig nem kerültek volna a megvalósítás látótávolságába. Itt azoknak a szocialista elveknek a demonstrálásáról is szó van, amelyeket a rendszer kirakatába helyezett, hogy a jóléti államokhoz mért elmaradottságunkat legalább ezeken a területeken kompenzálja és versenyképesnek mutassa magát. Mint a sokat bírált teljes foglalkoztatás, az ingyenes egészségügy és az ingyenes iskola, az állam mecénási szerepe: a kultúra és tudomány támoga-

tása stb. A szocialista eszmények ugyan súlyosan sérültek vagy eltorzultak megvalósulások közben – már amelyek megvalósultak –, viszont olykor intézményekként vagy továbbhalasztott ígéreteként a társadalom igényrendszerébe beépültek, mondhatni „szervültek”.

A szocialista kirakat működtetése ellenére azonban az sem elhanyagolható, hogy ez a sajátosan félmodern rendszer létrehozott – iparral, városiasodással, oktatással stb. – elemeiben sok torzulással elegy, mégis, az előző rendszerekhez képest bizonyos modern szerkezeteket és modernitást igénylő mentalitást. Ennek objektív elemzése azért is fontos lenne, mert hatásuk befolyásolja nemcsak a jelent, hanem a jövőt is.

A szocialista rendszert sajátosan féloldalas, korlátozottan szabadító gazdasági mozgások lazították, szellemi függetlenségi küzdelmek feszegették. Összességükben ezek erjesztő hatását nevezik többen is polgárosodásnak. Olyan, rendszertől eltérő, igazi „devianciák” voltak ezek, amelyek a rendszer kötöttségein és lehetőségein belül valamilyen polgári szabadság felé tágították a mozgásteret és az igényeket is. A rendszeren belüli, annak szerves kifejeződése volt viszont az a másik erjesztő erő, ami par excellence szocialista szándékkal indított modernizációs törekvéseket, amelyek viszont éppen a szocialista rendszer korlátaiba ütköztek, és fulladtak kudarcba.

Ám szóljék „marxistául”, de valóban a politikai rendszer vált korlátjává saját eszközeivel kifejlesztett gazdasági és humán törekvéseinek. Ezeket a korlátokat tágították a hatalmi akarat ellenében a társadalmi cselekvésbe és az emberi mentalitásba is beépült szándékok és intézmények is.

A POLGÁROSODÁS MAI POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI „KARRIERJE”

Történelmi, társadalmi elemzések olvasása után szembeötlő, hogy a polgárosodás értelme soha annyi pozitív értéktartalmat nem hordott magában, mint ma nálunk. E reflexió megírásához, kicsit utánaolvasva ennek, ez a benyomásom megerősödött. Mi ennek a magyarázata?

Kettős tagadás és hármás igenlés erősíti a polgárosodás pozitív tartalmát: tagadja a nemesi, rendi társadalmat, és tagadja a hierarchikus szocialista rendszert is. Mindkét átél és túlél korszak vezérlő eszmerendszere tagadja a polgárt, és szemben állt a polgári autonómiával, szuverenitással. Mindkét hierarchikus rendszer saját rendjének lényegét és alapját féltette a polgárosodástól. Más polgárellenséget hirdettek és gyakoroltak 1945 előtt és 1949 után, és más típusú polgárirítás követte ezeket az eltérő eszméket. A polgár tagadása a társadalmi piramisban „lent” és „fent” is érvényesült. A baloldali szellemi mozgalmakban igen erős volt: de másképpen jelent meg a kommunista polgárellenességben, és másképpen a népies mozgalom

polgárellenszenvében. A domináns osztályoknál pedig „fent” – illetve azok között, akik fent szerették tudni magukat; a korábban élő és túlélő feudalizmus nemessége között – a polgár iránti ellenérzés közmondásosan mindennapi volt.

Mindkét rendszer uralkodó rendje és értékrendje még gazdasági tehetetlenségét és fejlődésképtelenségét is a polgár és a polgári utálatával fedte és kompenzálta. Mindkét polgárellenes rendszerben az elvárt magatartás a kliensi és az alattvalói habitus volt. A polgár pedig éppen a gazdasági és kulturális szuverenitás alapján, autonóm módon állt szemben a függőségi rendszerekkel vagy tért ki előlük.

A polgárosodás mai értelmének és értéktartalmának előjelváltása, tehát értékfordulata, erős indulati töltést is tartalmaz. Tudvalevő, ha egy megtagadott korszak letűnt hatalmasságai valamilyen osztályt, habitust, eszmét üldöztek, kiátkoztak, sőt súlyos szankciókkal büntettek, az már elég ahhoz, hogy a társadalmi fordulat után az új korszakban az mindenestül pozitív tartalmúvá váljon. Márpedig kevés súlyosabb szitokszó volt a szocializmus idején, mintha valamire vagy valakire azt mondták, hogy polgári, kispolgári. Kizáró, fenyegető tartalma máig visszhangzik. Emlékeztetőül néhányat ezekből a megbélyegző szókapcsolatokból: polgári önzés, polgári individualizmus, polgári harácsolás, polgári elidegenedés, polgári adásvétel, amelynek tárgyai az érzelmek, kultúra, házasság, gyerek, szellem, művészet stb. Tovább: „eladó az egész világ”, „minden áruvá válik”. Jellemző a „piac”-fogalom tartalomváltása. Súlyosan elítéltetett, mint anarchikus, pazarló, manipulatív gazdasági jelenség, szembeállítva a tudatos, társadalmi céloknak és szükségleteknek alávetett tervezéssel, a mindenre gondoló és gondoskodó állammal. S ahogyan megfordul az értékrend, a fonák kerül a színére, a piac válik az állami dirigizmussal, a párt diktátumával és a káderek uralmával szemben a valóságos szabadság kifejeződési terévé. Így kapott a polgárosodás revelatív értelmet: egy hazug társadalom hazugságának kifordításával és az újjáalakulás reményével megerősödve.

A fogalomnak ez a karrierje különösen azért érdekes, mert a polgári társadalom eszményesítése se a XIX. században, se a XX. század első felében nem jellemezte a társadalomtudományokat, de nem jellemezte a hatást gyakorló értelmiség gondolkodásmódját sem. Nem is lehetett volna így, hiszen a polgári rendszerek – és idesoroljuk a múltbeli Magyarországot is – súlyos társadalmi megoldatlanságok halmazát hordozták magukban. Nemesak a romantikus és radikális antikapitalisták (népiesek, szocialisták, kommunisták), de a rendszeren belül lévő polgárok is súlyos kritikával illették a polgári társadalmi rendet, bírálva annak mélyreható társadalmi bajait, elosztási viszonyait, pazarlásait, morált is tönkretevő „szervi hibáit”. Áldott társadalmi amnézia, amely éppúgy elfeledi a társadalmi múltat, mint kritikáját. Hogy a polgári társadalom ma ilyen eszményképpé válhassék, ahhoz Kelet-Európának végig kellett járnia a legradikálisabb antikapitalizmus, a legélesebb polgárosodáskritika, a kommunizmus megvalósulásának tapasztalati iskoláját. Ennek a roppant csődnek a megvilágító fénye glorifikálja a nyugati társadalmakat, és elvezetett ahhoz a felismeréshez, hogy ezekben a rendszerekben teremtettek vi-

szonylag a legtöbb ember számára jólétet és viszonylag a legnagyobb biztonsággal szabadságjogokat.

A polgárosodás ideálja, mint a nyugati jóléti államok közös jellemzője, sok tudott és remélt társadalmi előnyt, társadalmilag vonzó értéket is magában foglal. A „nyugati” világ jólétet, gazdaságot, szabadságot szimbolizál. Nemcsak relatív, tehát a „hozzánk képest” értelmében, hanem az abszolút „belátható” vágyak értelmében is. A fogyasztás gazdagsága és a reálbérszínvonal magassága a látható magasabbrendűség jegyei.

Ugyanakkor a polgárosodás szinonim a polgári demokráciával: a demokratikus életlehetőség jogi és politikai alapjainak megteremtésével és fenntartásával, a mindennapi demokrácia kultúrájának köznapiságával. Az emberi jog mai értelmezésében egyenlő a polgárjoggal. Az emberi szabadságjogok értelme egyenlő a polgári függetlenséggel: gazdaságban, jogban, szellemben, politikában.

A polgár eszmeiségének erősödéséhez erősen hozzájárult az is, hogy a kommunista országok ellenzéki köreiből több polgárjogi mozgalom élt: charták, emberjogi törekvések, a civil társadalom fellépésének sürgetése az „államosított” hatalmi erőszaknak alávetett, jognélküli állampolgárok felszabadításáért. A polgárjogi aktivisták militánsai váltak a kelet-európai átalakulás élesztő-, mozgató-, alakítóerővé, így vált a polgárosodás ebben az értelemben is programmá és céllá. Ha a mai pozitív konnotáció gyökereit keressük, kétségtelenül ezzel kapott eszmei alátámasztást, gyakorlati pozitív értéktartalmat „a” polgár. Köznapiságban a polgár szinonimája az állampolgár. Immár „látótávolságba” kerültek a francia forradalom idején deklarált emberi és szabadságjogok, amelyeknek megvalósulása honi térségeinken néhány százados késedelmet szenvedett.

Ezért is értelmezem sajátos függetlenségi harcként a jelenlegi átalakulás folyamatát, amelynek egyik feladata a polgári autonómiák alapján átmozgatni az egész társadalmat, s átrendezni a fentről lefelé rendelkező és építkező, betonkemény apparátusoktól a mindennapi szokásokig nemcsak negyven év, de történelmi értelemben is több rendszer bemerevített társadalmi és állami gyakorlatát.

HOGYAN HASZNÁLTAM ÉS HASZNÁLOM A POLGÁROSODÁS FOGALMÁT?

„Életmód” könyvem *Történeti életmód-modellek* című részében több fejezetben foglalkoztam a nemesség polgárosodásával, a polgársággal, a kispolgársággal és a magatartások továbbélésével, különböző magatartás- és mentalitásbeli, továbbá identifikálódási problémáikkal. [...]

A békési életmódkutatásban (1969) az volt különösen szembetűnő, hogy miközben a szocializmus mind a nemesség rendi alapjait, mind a polgárság társadalmi, gazdasági és jogi feltételeit teljesen megszünteti (kisajátítás, privilégiumok meg-

szüntetése, polgárüldözés rendőri és ideológiai eszközökkel, minden polgári, úri magatartás elítélése és megbélyegzése stb.), és ezzel valóban megtöri a polgárosodás és a kispolgárosodás útjait, mégis tovább élnek magatartásmintái, életvezető értékei megmaradnak, és tartós hatást gyakoroltak és gyakorolnak – mint látjuk – mind a mai napig. A legkisebb társadalmi lazulás, korlátozottan bővülő lehetőségek idején feltör ez a megszűntnek tételezett társadalmi erő, és érvényesülési utat keres és talál.

Ezek a tapasztalatok vezettek a történelmi előzmények kutatásához. Beigazolódtott, hogy egy társadalom legridegebben diktált struktúrájában, tiltó intézmények, megtorlások, ideológiai parancsok ellenére is, sőt olykor éppen azoktól felerősödvé, tovább élnek a múlt elemei: hol túlélő mentalitások formálják a struktúrát, hol megrögzült struktúrák alakítják át mentalitássá a jelen adottságait.

A nemesi-rendi világ számos jellemzője polgárosodó feltételek között is tovább élt, de még a szocialista társadalmakban is. Az oly különböző társadalmi rendszerek különféle elemeinek együttélése a kettősség kielégületlenségének feszítő erejével gyakorolt hatást, keresztezve vagy egymás mellett tovább élte a különböző történelmi rétegeket, és sokféle sajátos képződményt hozott létre az együttélés változatos figurációi között. „A polgári magatartás jellemzőire – írom a könyvben – azért kell ügyelnünk, mert egy ki nem élt, be nem teljesedett induló és mohó kapitalizálódás állt le, robbant szét a magántulajdon megszüntetésének forradalma következtében.”

Különösen nagy kedvem tellett a hivatalnok dzsentri vagy a parlagi dzsentri történelmi típusainak leírásában, hiszen világossá vált, hogy ezek a sajátos módon polgárosult nemesi habitusok minden szidalmazás ellenére tudattalanul is követett előképpé, utánzótt és ezáltal szinte folyamatosan jelen levő mintákká váltak, hatásuk erősen érvényesült a teljesen más társadalmi körből jött új káder-, illetve funkcionáriusréteg képviselői révén.

Másik fontos „ráismerés”, a kispolgárság társadalmi szerepének jelentősége volt különösen azért, mert ezt kevésbé emlegették a társadalomról hivatalos módon gondolkodó történészek, szociológusok. Nemcsak azért volt számomra érdekes, mert a háború előtti társadalom egyharmada (hárommillió ember!) élt kispolgári feltételek között, hanem azért is, mert e vegyes társadalmi konglomerátum hatása és életképessége egyaránt bebizonyosodott az elmúlt évtizedekben, és a törekvésekben manapság is: „Azok az alsóbb társadalmi rétegek [...] éppen a felszabadulás után a feudalizmus, a nagybirtok és a nagypolgárság felszámolásával elérkezettnek vélték az időt, hogy régen remélt és a korábbi társadalmi rendben korlátozott vágyaikat beválthassák. Sajátos módon éppen akkor kezdhettek igazából korábbi kispolgári aspirációik beváltásához, amikor a történelmi fejlődés következtében megszűnt a kispolgáriasulásnak a vagyoni bázisa. A szocializmus társadalmi ellentmondásainak ez volt az egyik sarkalatos pontja. E polgárosulni vágyó, különösen falun élő, de városban is jelentős erőt képviselő tömeg hatása és fejlődése, törekvéseinek legbelső és régen beépített mozgástendenciája volt az egyik legerősebb mozgató és

mozgósító erő, amely mindig, minden szituációban, a tömegmozgás törvényei szerint a legerősebb hatást gyakorolta a fejlődésre és gyakorolja mind a mai napig.”

Hogy kinek voltam a követője a polgárosodás fogalmának értelmezésekor, ez valamelyest kiderül könyvemből. A polgárosulást nem „osztályszempontból” elemeztem. Merevnek tartottam ugyanis az egyébként fontos gazdasági alap akkori kétségtelenül túlhangsúlyozott szemléletét. Erősebben foglalkoztattak a magatartásmódok, a mentalitás megértése, a cselekvést vezető értékek és vallott értékek megjelenése és ütközései. Akkor is elengedhetetlennek tartottam, s tartom ma is a társadalom strukturális elemzéseinél a gazdasági viszonyok ismeretét, azzal a kitételrel, hogy minden, ami a társadalomban megjelenik, sokkal több annál, amit csupán a gazdasággal jellemezni lehet. A polgárság szerepét akár a demokratikus állam építkezésében, akár a demokratikus együttélés kialakításában nélkülözhetetlennek tartottam könyvemben: „...ha ez (mármint a polgári fejlődési fok) kimarad a társadalmi együttélés és a társadalompolitika gyakorlatából, ahogyan ez nálunk történt, akkor ez a nyílt közéletre és az emberi viszonyokra egyaránt nehéz árnyékot vet.”

Feltűnt az a több helyen leírt jelenség, ami szerint a polgárosodás folyamata, bár átalakította a nemesi rendet, és erős középosztályt és polgárságot hozott lére, sem polgári önazonosságot – tehát önmagát vállaló polgárságot – nem teremtett, és nem is vállalta nyíltan a polgári értékeket. Hagyományos, nemesi magatartásértékek homlokzata mögött folyt a valóságos polgárosulás, hierarchikus viszonyok fenntartásával.

[...] Nem használtam a tiszta értelemben (sem marxi, sem Max Weber-i értelemben) vett polgári és nemesi rendi típusokat, bár könyvemben akkor kétségkívül Max Weber ihletése volt erősebb. Mind az osztály, mind a rend másképpen merevített kategória, ezért számomra inkább ezek keveredésének volt valóságérvénye: a polgárba beszüremlik a nemes, a nemesbe a polgári aspiráció és magatartás, a kispolgárban ott a paraszt, a parasztokban az úri minősítés, a faluban a városi vonzás, a munkásban ott él az agrárius múlt, a proletár osztályszerveződésben az értelmiségi gondolkodás, mint ahogyan a polgárkisajátító, nemesi világot tagadó kommunista korszakban néha a legerősebben tagadókból bukkott ki a polgár vagy a dzsenti.

Ízetlen lenne saját munkám polgárértelmezéséből még több gondolatot citálni, bár meglepő kaland a szembesülés húsz évvel ezelőtti szövegeimmel. Ha az értékítéletem változott is a polgárosulás kérdéseiben, a szociológiai kutatási módszerem nem: nevezetesen ma is fontosabbnak tartom, hogy feltárjuk a mai társadalmi életfolyamatokat, és ma is másra bíznám, hogy eldöntse a kategóriák és a minősítés helyességét. Ahogyan abban is változatlan maradt a szemléletem, hogy míg a korábbi elemzéseimben a feudális hierarchiával, annak építkezésével, zártságával, kasztjellegével stb. szembeállítva a városiasodó, iparosodó társadalom lendítő erejeként értelmeztem a polgárosodási folyamatot – több kritikával, mint ami ma jól hangzik –, úgy ma is az a kérdésem, hogy egy másképpen hierarchizált, autokra-

tikus, szocialista rendszerből kiszabaduló folyamatban a polgárosodás reménybeli dinamizáló szerepe milyen mértékben válik valósággá.

Más kérdés – és ez is a szociológia kérdése –, hogy minden eszményítésnél vagy ködösítésnél fontosabb a valóságos folyamat ismerete, azaz: kiknek a számára válhat valósággá ez a polgári autonómia, illetve szuverenitás, és méríthet-e máshonnan valóságos társadalmi alapot, mint a magántulajdont biztosító jogrendszerből? Nagy kérdés, hogy a demokratikus polgári és szabadságjogok a társadalom mekkora részére terjedhetnek ki és biztosíthatnak valóságos, élhető, egzisztenciákat felépítő társadalmi mozgásteret. Ez egyik szempont a mai vizsgálatomban.

Mint ebből is látható, nem egyértelmű, hogy „kinek a polgárosodás-értelmezését” alkalmaztam. Nem kötöttem kifejezetten iskolához, inkább a fogalom társadalmi, elsősorban társadalomtörténeti felfogására építettem, és manapság is a legfontosabb partnereimnek a történészeket tartom ezekben a kutatásokban. Módszerében és szemléletében a szociálintropológiai iskolák vonzanak, gondolatilag pedig a történetfilozófia ad sok támpontot a megértési folyamathoz. Talajvesztés veszélye ellen pedig mindig javasolt a közgazdaság-tudomány használata.

A POLGÁROSODÁSKUTATÁS KÉRDÉSEI – TÉNYEK, AGGODALOM ÉS ÓVÁS

A jelenleg zajló társadalmi átalakulás kettőssége, az összeomló-felszámoló és elindító-változtató folyamat mindenben érvényesül. Ez az ellenmozgás lényegileg hordja magában a társadalmi eredetek és célok ambivalenciáit. Az összeomlás és az újjáalakítás egyidejűségében új keletű intézmények épülhetnek rezisztens elemekből, és megújító erő formálhat át velejéig ősdi intézményeket. Értékek keveredésében is különös szövedékek kialakulása érhető tetten, és ezek felfejtése, megértése és interpretálása talán legizgalmasabb feladat szociológus, történész, antropológus számára egyaránt. Ebben a mozgásfolyamatban kétségtelenül egyik olyan dinamizáló faktorként tételezhetjük a polgárosodást, amelynek történelmi, gazdasági előzményei, bár vitatható értelmezésekben, de társadalmi rendszerlazító-rendszerfeszítő funkcióval vitathatatlanul jelen voltak a közelmúltban. Ezek a kezdemények ma a klasszikus polgárosodás értelmében is (magántulajdon, jog, szabadság) „szabad utat” kapnak, az átalakulás, átformálódás egyik alakító társadalmi mozgásfolyamatává válnak.

Mégis, mi a probléma? Erősen manipulatív és normatív beszüremlései vannak a polgárosodás megismerő kategóriájának. Ezért óvatosságra van szükség az értelmezésénél is és az alkalmazásánál is. Ma mintha túlságosan sok társadalmi ígéretet rejtene magában ez a fogalom. Mintha ma mindenki polgárosulhatna: aki nem gazdaságilag, az jogilag, aki nem jogilag, az politikailag, aki politikailag sem, az a civil társadalom önszerveződése révén, aki a civil társadalomban sem, az kul-

turálisan stb. A jelenlegi, átmenetnek titulált „hosszú menetelés” célvonzásaként tűnik fel, ami mint nyitott és elérhető társadalmi állapot, tiszta ideálként, súlyos és beválthatatlan illúziókkal épül be ma a gondolkodásba. Analitikus és programmatikus értelmének szétválasztása éppen annyira fontos, mint az illúzióknak és a valóságnak különválasztása. Bizonyos óvatosságot és önmegtartóztatást ajánlanék a prekoncepciók és illúziók tudományos analízisbe is beszüremelő hatásai miatt.

Ajánlanék minden társadalomkutató számára valamilyen társadalmi „vágyanalízist”, társadalmi és önídeálkép-elemzést, amely a „viszonyunk a kimúlt rendszerhez” témáját is magában foglalhatná. Ahogyan a pszichoanalitikus kiképzésben kötelező, hogy a leendő analitikust, mielőtt beteggel foglalkozna, vezető tanára analizálja, nehogy saját komplexusait vetítse rá a betegre, attól akarván megszabadítani, amivel maga küszködik. Valami hasonló önismereti gyakorlat a társadalomkutatóknál (és politológusoknál is) elkelne.

Távolságot kellene tudni tartani a jelenleg is sokféle módon torzító igényekkel szemben. A „múltat végképp eltörölni” szándéka szükségképpen minden magát újonnan definiáló erő „belépőjévé” válik. Bár végrehajtása lehetetlen, a gondolkodást azért önigazoló labirintusokba veszejtheti el, vagy kórosan beszűkítheti.

A polgárosodást alakító tényezők vizsgálata a gazdasági, a jogi, a politikai és a kulturális (antropológiai, azaz nem csak műveltségi értelemben vett) szemléletét foglalja magában. A mai kutatásokban különösen gyümölcsöző lehet összefüggésükben és ellenmozgásaikban megérteni, hogyan hat a gazdaság a jog és a politika szférájára, a gazdaság és jog a társadalmi struktúra alakulására. Gazdaságilag vizsgálhatóak a magántulajdonon alapuló gazdaság létrejöttének vagyonosztó, vagyonszerző útjai, a tulajdonszerzés, tulajdonmegtartás módjaiban a hatalom–vagyon kapcsolat konvertálódásának különböző minőségei. Arra sincs még válasz, hogy a Kádár-korszak polgárosodási útjai közül melyik folytatható: vajon az említett „lenti” vagy a „fenti” utak, illetve mely sajátos variánsokkal találkozhatunk? S az is kérdés, vajon a szocializmus előtti polgárutak melyikénél fedezhető fel a folyamatosság, vagy a megtört folyamatosságból az újraéledés jelensége?

Figyelni lehet az „idő” használatát, az ütemkülönbségeket a lehetőségek kihasználásában. Így az időintervallumok jellemző különbségeit az észlelésre, a felismerésre és a cselekvés lépéseinek ritmusát. Ezek minden struktúráképző tényezőnél élesebben és mélyebben jelzik a meghatározó társadalmi különbségeket.

Vizsgálható nyilván a tulajdonos polgárság körének, arányának és minőségének alakulása. Vajon a meginduló mohó szerzés, az első „lefölözése” a hatalomátmenetésnek, az átmenet konjunkturakínálatainak, a kialakulatlanság, szabályozatlanság zavaros helyzeteinek felismerése milyen köröket tesz nyertessé, és melyeket sodor ki a polgárosultak köréből? *Vajon a folyamatok meddig és merre tartanak? A gyors vagyon- és hatalomszerzés vajon lezárul-e egy szűk, domináns osztály létrejöttével, amelyik a hatalom megszerzése után megvalósulva látja majd társadalmi ideáljait, és saját helyzetét stabilizálva más rétegek elől elzárja az utat?* Vagy kialakulhatnak

olyan társadalmi feltételek, amelyek között ki tudnak emelkedni a korábban függőségben lévő emberek társadalmi szélességben és mélységben nagyobb csoportjai?

Nézhetjük a társadalmi nyitottság alakulását, a polgárosodás ilyen értelmű fejlődését a „függetlenségi küzdelmek” oldaláról is. Egy túlsúlyos centralizált állam felbontásánál, ahol békés út biztosítja a folyamatosságot, különösen kérdésessé válik a transzformáció, hiszen a politikai hatalom révén az állam rendelkezik a legnagyobb erővel a gazdaságtól a médiáig. Hosszú folyamat ez akkor is, ha létezne olyan hatalom, amelyik készségesen „kiszervezné” maga alól hatalmi bázisát, vagy olyan gazdasági szereplő, amelyik önként feladná monopolhelyzetét és az állami támogatás biztonságát. Jól követhetőek ezek a mai új „függetlenségi harcok” a társadalmi élet különböző területein, a jogi, gazdasági, politikai vagy médiaügyekben. Kétségkívül ezek az ütközetek kellene ahhoz, hogy edződjen a „szabad”, illetve szabadulni akaró polgár. E sorozatos küzdelmek megfigyelése ugyancsak feladataink közé tartozik.

Ha az átalakulás szociológiai varázsszava a polgárosulás, akkor kérdés, hogy kire lehet tisztességes gondolkodással kiterjeszteni ezt a fogalmat. Részesesinek vagy áldozatának tekintsük-e azokat az embereket, társadalmi csoportokat, amelyeknek nincsenek eszközeik egyik polgárosodó úthoz sem? Akiknek minden piacon romlik a helyzetük, a gazdaság struktúraváltása és a recesszió eladhatatlanná teszi munkaerejüket, a beszűkülő kül- és belföldi piac pedig áruikat. A jogi polgárosulás útját járják talán? Hiszen még nem is ismerik, nemhogy gyakorolni tudnák polgári jogait. Az önszerveződő civil és érdekvédelmi formák? Hiszen most nemhogy polgári stabilitáshoz, de még kispolgári biztonsághoz sem juthatnak éppen a legnagyobb népességcsoportok. De még a szerveződő, önvédő, városi, falusi, mezőgazdasági stb. kisegyszisztenciák „polgáriasult munka- és életfeltételei” sem kerülhetnek közeli perspektívába, mint ahogyan a polgári érdekek és képviselő szervezetének lehetőségei még távoli óhajként sem tudatosulnak.

A kérdésem tehát: ahol a jog nem elégséges a polgárság megemeléséhez, a gazdasági racionalitást hatalmi racionalitás korlátozza, a gazdasági-egzisztenciális függetlenség a többség számára járhatatlan, a polgári szuverenitásnak sokoldalú függőség kényszere vet gátat, a politikai döntésekben való részvételben nincs gyakorlat, és nagyobb a távolmaradás, mint a belelátás és beleszólás részt vevő aránya, milyen – úgynevezett – polgári vagy polgárosult utak lehetségesek, amelyeket kutatásainkkal követhetünk?

Ezért sem vagyok biztos abban, hogy ami a mai átalakulásban kutatásra érdemes (érdekes), annak éppen a polgárosulás vagy polgárosodás a fedő- és kifejezőfogalma. A valóságos folyamatok számára részben túlságosan is szűk, s így kizáró vagy túlságosan is tág, így a lényegét veszíti el a kategória.

Elgondolkodtató összefoglaló kifejezés a mai kutatásokban sokszor használt „tranzitológia”, mint mindenre alkalmazható divatos kulcsfogalom. Nem ok nélkül vált divattá, sőt nemzetközi kutatási projektek címszavává, mivelhogy fordulatok-

ban és átmenetekben igen gazdag korszak jutott osztályrészünkül e világon, és nem csak a mi térfelünkön. Éppen generációm – a hatvanasok nemzedéke – különösen fogékony lehet erre, hiszen egész életünk valójában ennek az oly divatos tudományágnak, a tranzitológiának valóságos kísérleti terepe és tárgya volt. Hány tranzitunk is volt eddig? Átmenet a konzervatív nacionalizmusból fasizálódó világba, átmenet a fasizmusból a demokráciába, átmenet a demokráciából a sztálinizmusba, átmenet a sztálinizmusból a szocializmusba, átmenet a posztkommunista társadalomból a polgári társadalomba. Most ismét tranzitba léptünk. S hogy hová is lesz az érkezés az egész Nagy Tranzit végén? Tartok tőle, hogy ez, már túllépi a szociológia fogalmi kompetenciáját.

Sok a kérdés, és kérdezni tudni kell. Sokfelé vezetnek az utak, képlékenyek a folyamatok, majdhogynem napról napra változik a világ. Gyorsan nyílnak és zárulnak le utak és életlehetőségek. dinamizálódnak, meglendülnek társadalmi csoportok, emberek soha el nem képzelt, soha nem tanult feladatokat teljesítenek. Mások lépéskényszerben lépésváltást vétenek, gyors spirálok sülyesztik korábbi életük szintje alá őket. Társadalmi formációk szétbomlanak, újak emelkednek, szétesettek szerveződnek újonnan. Éppen a változás szövetében másként tűnnek elő a kontinuum és rezisztens elemek is.

Ezért elemien fontos a kutatói nyitottság. Ha a kutató preconcepciót szeretné fellelni, vagy rögeszméit demonstrálni a vonakodva engedelmeskedő valóságon, a kisebbik rossz a meghazudtolás, a nagyobbik baj az, hogy éppen azt mulasztja el, ami igazán érdekes: megérteni, mi is történik itt.

Ha már a sors különös „félkegyelméből” a korszak egyik legkülönösebb átalakulásában „kijutott nekünk” a „participant observation” szerepköre, tehát abszurd módon megérteni is, meg kutatni is kívánjuk azt, amiben élünk, akkor hasznosítsuk a részt vevő (vagy részes, részvételi) megfigyelői helyzetünket ebben a „meleg”, sőt olykor „forró” szociológiai helyzetben.

A fogalmi kérdések tisztázása valóban nagyon fontos: összekuszált gondolati eszközökkel tényleg nehéz tiszta munkát végezni, de mindennél fontosabb most, hogy a folyamatokra „rátapadjunk”, és még a saját vágyainktól, eszméinktől és rögeszméinktől is megszabadítsuk magunkat és gondolatainkat, és „szabad szemmel” és szabad ítélettel figyeljük ezt a változásfolyamot. Még a kötelező hipotézisekkel is csínján kell bánni, hogy még tudományos előfeltevéseink se csúsztassanak át sanda reményeket, biztató ítéleteket vagy előítéleteket.

A társadalomkutató szociológusnak feladata, hogy megküzdjön a régi torzulások továbbélésével pro és kontra, és az új gondolati torzulások igénylőivel, akkor is, ha ez saját igénye. Uralkodó és harsogó társadalmi indulatoktól senki sem érintetlen, még mindig összecsúsztatunk valóságot és vágyat, indulatot és átkot, politikai elfogultságokat és pozitív programokat. Ezeknek a szociológiába való átszüremlése miatt nagyobb aggodalmat érzek, mint fogalmi, terminológiai eszközeink pontatlansága miatt. Mert veszélyesebb pontatlan ismeretet vagy manipulált valóságot

tiszta fogalmakkal betakargatva eladhatóvá csomagolni, mint érzékeny és pontos eszközökkel híven feltárt fontos társadalmi tényeket, folyamatokat, későbbi elméleti kiforrásukig rendezetlenebbül, olykor kócosan hatni hagyni. Végül is úgyis utódainké lesz az átlátás fölényének öröme, s a teoretikus purifikátorok feladata, hogy zavaros, ám érdekes jelenünket pedánsan szikár kategóriákba tisztítsák, értelmes múlttá rendezzék.

MI HÁT AZ AUTÓ?¹

1978

Azaz, miért kellett feltalálni? Nyilván azért, hogy minden állati erő nélkül mozogjon, a helyváltoztatást gyorsítsa, kényelmessé tegye, és az ember szolgálatára álljon. Rendeltetése szerint: közlekedési eszköz. – Így kezdődött. Társadalmi elhelyezkedése státusszimbólummá tette. Bár a technika és a civilizáció vívmánya, ártalmairól hovatovább több szó esik, mint hasznáról. Mint a hajdani állatorvosi lovon, az ipari társadalmak valamennyi betegségtünetét – kezdve az öncélú termeléstől a manipulált fogyasztásig, az elidegenedés és izoláltság megszámlálhatatlan tanúbizonyságáig – az autón lehet konstatálni.

A fejlett ipari országok megoldatlan és megoldhatatlannak látszó dilemmái közé tartozik az automobilizmus, amikor az autók száma már elérte azt a szintű telítettséget, ami eredeti céljai és funkciója ellen hat, és éppen azokat az érdemeket fordítja önmaga léte ellen, amelyek megoldására valójában létrejött. Ilyen értelemben első-sorban a túlnépesedett és „túlautósodott” városok csődjévé válik az autó tömeges elterjedése, már magát a közlekedést is megbénítva.

Az autó valóban *mindaddig kényelmes, gyors és célszerű*, nem rontja a városok levegőjét, nem rontja el a városképeket, nem foglalja el az egyéb célokra értelmebben kihasználható tereket, parkokat, utakat, házakat stb., amíg a „*kevesebbek*” *birtoka*. Amint azonban az *autó használata* demokratizálódik, és ténylegesen *tömeges közlekedési eszközzé válik*, s megszűnik az autóval kapcsolatos társadalmi és gazdasági privilegizáltság, *akkor áll be az autó használatából következő civilizációs és közlekedési válság*.

Több számítás szerint, ha azokat a költségeket, amelyeket az autók kiszolgálására fordítanak (utak, parkolóhelyek stb.), inkább a tömegközlekedés fejlesztése kapná meg, a nagyvárosi közlekedés sokkal tökéletesebb, észszerűbb és hatékonyabb volna. A megoldás olykor világosnak tűnik a fejlett és félig (*közepesen*) fejlett országok számára – ami nem jelenti azt, hogy ki tudják kerülni a buktatókat. Úgy tűnik, törvényszerűen végigjárják az autó elérendő és vágyott, kevesek által

¹ Megjelent a *Tett* című folyóirat 1979/2. számában.

használt, örömmel indított, felszabadító útját, addig, ameddig terjedése gátló eszközzé válik a közlekedésnek. A szocializmus immanens célja a fogyasztási eszközök tervezésében, hogy azok hozzáférhetővé váljanak a széles néprétegek számára. Ebből a szempontból az autózás ellentmondása, hogy elterjedése gátolja normális működését...

Az autónak, mint minden más használati tárgynak, a társadalmi osztályhoz vagy réteghez való tartozása adja a társadalmi értelmet, aszerint hogy kiknek jut belőle és kiknek nem. Szimbólumrendszerében társadalmi változást hozott az, amikor az autó már nem a státusszal, hanem a pénzzel vált megszerezhetővé. A jövedelem-nagyság alapján szélesedik a kocsival mint tulajdonnal rendelkezők tábora.

Mivel az autó meghatározott társadalmi rétegekhez és azok létformájához, társadalmi presztízséhez tartozott, természetes, hogy a társadalmi értékelésben magán viseli mindazokat a jegyeket, amelyeket tulajdonosai. Az autó, következésképpen magában hordta az ezekkel a rétegekkel szemben kialakuló társadalmi érzelmeket, esetleg indulatokat is. Ezek az indulatok elég eltérőek voltak, aszerint hogy milyen társadalmi aspirációkkal élt az, aki az autótulajdonos-rétegeket, következésképpen az autót mint tárgyi-társadalmi jelenséget megítélte. Ha nincs mód a megszerzésre, akkor ez kiváltja az autó privilégiumának megszüntetésére irányuló igényt a magasabb réteg, osztály kiváltságaival szemben felgyülemelő ellenérzés és ellenszenv formájában, ami a „gyalogos-autós” ellenérzésében fejeződik ki; de kialakulhat a felfelé törő rétegekben a megszerzés vágya, a kiváltság megosztásának igénye. Az autó vágy-tárgy, amelynek birtokában – úgy véli – rendelkezhet mindazokkal a jellemzőkkel, amelyeket a követett életmódideál kitűz eléje létével, életformájával, életstílusával.

Szélesebb értelemben vizsgálva az autó jelentését, túl az anyagiban kifejezésre jutó társadalmi presztízs-tartalmon, magában hord számos olyan emberi igénytartalmat, amely túlmegy az autó egyszerű státusszimbólum értelmén, ha az aktivitás, a részvétel, az emberi kapcsolatok, a megismerés és áttekintés igényének szélesebb szükségletskálájában gondolkodunk.

Két oldalról kell elindulnunk: az egyik, hogy milyen emberi igények találhatnak, találhatnak vagy találhatnának kielégítésre az autó létével; a másik, hogy az autó lehetséges és valóságos funkciói hogyan „válaszolnak” ezekre a meglevő, kifejezett vagy latens igényekre.

AZ AUTÓ „ESZKÖZ”-ÉRTELME

Életmódfogalmunk lényeges eleme az aktivitás; egyszerűsítve az az értelme, hogy a tevékenység cselekvés, részvétel, formálás – ez az emberi szükségletrendszer indítéka és mozgatóereje, s ebben van elsődleges szerepe az autónak is.

Az emberi képességek végesek – még ha fejleszthetők is –, de csaknem korlátlanoknak látszanak, amikor eszközöket teremtenek. A gépek olyasmit is meg tudnak

valósítani, amit az emberi szervezet önmagában a legnagyobb tökéletesedés útján sem tud elérni. Az autó a haladás, a gyorsaság képességét emeli az emberi adottságok bármikori valószínűsége fölé.

De az autó – mint minden, amit létrehoz az ember – ambivalens, többértékű, sőt kétes értékű, mint az is, aki létrehozza. Miközben az emberi képességeket többszörösen fokozza, közben más képességeket elsorvaszt. Miközben az ember az autó teljesítményét élvezzi és használja, közben egyéni képességeinek intellektuális, emocionális és affektív kifejlesztésével nem kell törődnie. Ha érzi és élvezzi azt a hatalmat, amit az autó birtoklásával, irányításával éppen a halmozódott emberi tudás eredményeképpen saját maga kifejthet, az eszköz valójában többet „tud”, mint maga az ember, aki vezet: „följe nő”. A technikai civilizációban az ember alacsonyabb rendű, mint a műve – a vezető (autóvezető) példázza az ember intellektuális és affektív alulfejlődését” – figyelmeztet az autózás következményéből kiábrándult francia szociológus, George Friedman.

Kétségtelen – s ez is az ambivalencia jele –, hogy az autóhoz használt egyéni képességeknél az autó tökéletesebb, mégis az a „képesség”, amivel az ember az autót irányítja, alapvetően az aktivitás gyakorlatát jelenti, koncentrált figyelemmel, komplex feladatokat kell megoldani.

Az ambivalencia benne rejlik a mozgásban, a menekülés, az elfutás a sebességgel, a kilométerek hajszolásával éppúgy tartalmazza a valóságos vágyak beváltási képességét, mint a képtelen vágyak teljesíthetlenségét. A jelenvalóval szemben narkotizál, a mindennapi kötöttséget a sebesség szédületével oldja, a szabadulás igényét teljesíti a földhözragadt vánszorgással szemben, egészében valamilyen „el-szabadulás” látszatkielégülését biztosítja.

A vezető uralkodik a gépen, mégpedig mint jelentékeny és jelentékennyé váló eszközön. Az ember rendelkezhet valami fölött. Az „uralom” ténye, a „rendelkezés” valamivel valóságos és álkielégülést hoz – divatos használatlaltal élve – „ön- és mást manipuláló” funkcióját is teljesíti az autózás. Tipikus jelensége annak, hogyan válhat pótkielégüléssé az eszköz: pedig a rendelkezés már a kocsit felett is korlátozottan van kötve. Az autónak magának korlátozott képességei, az útviszonyok, a közlekedés rendje, a többiekhez való alkalmazkodás számtalan kötelező ön- és közérdekű parancsa stb. szűk tere szorítja a kormány mellett átértett rendelkezési hatalmat.

Így keverednek és keveredhetnek az autó eszközjellegének lehetőségei a tényleges funkcióval, az expresszív orientációk az emberi-társadalmi kielégületlenségének számos indokával. Alapvető funkciója szerint a helyváltoztatás gyors és kényelmes útját-módját adhatná, s a klasszikus „navigare necesse est” igényét teszi vagy teheti reálissá: „a világot látni kell”, az „utazni kell” követelménye valósulhat meg eddig soha nem tapasztalt tömegméretekben. Megismerni a távolit, közel kerülni az eddig ismeretlenhez, tapasztalni, ami nem közvetlenül adott és mindennapi. A tér és az idő korlátainak tágítását és kiterjesztését adhatja és teljesítheti az autó.

AZ AUTÓHASZNÁLAT VÁLTOZATAI

Az autó legszűkebb és közvetlen funkciója egyszerűen az, hogy közlekedési eszköz; emberi szükségletet kifejező voltában viszont sokkal bonyolultabb, már a használat célja szerint is különbözik.

Emeljünk ki néhányat a jellemző típusok közül:

Célszerű funkcionális autóhasználónak nevezzük azt, akinek az autó elsődlegesen közlekedési eszköz. Értelmes tartás, gondozás, figyelmes ellenőrzés, kiszámított időtakarékoság érdekében jól átgondoltan felépített, praktikus, józan kihasználás jellemzi. A lehetőségeket, amelyeket az autó nyújt, viszonylag pontosan ismeri, és észszerűen él vele. Az autó nem cél, nem tárgy, nem társadalmi pótlék, egyszerűen eszköz, amellyel könnyebben bonyolítható az élet. Eszköz az autó lehetőségeivel megteremtett vagy megközelített szükségletek kielégítésére.

A státuserősítő autóhasználó típusa számára az autó lehetőséget ad az idő jobb kihasználására, a mozgékonyagra, ugyanazon idő alatt több tevékenység lebonyolítására. Az ember megsokszorozhatja saját jelenlétét és jelenlétével saját jelentőségét. A mozgékonyág és időkihasználás együtt teszi lehetővé, hogy más társaságok, más munkahelyek és munkák között gyorsan változtasson helyet, „intenzifikálja” saját társadalmi részvételét, megsokszorozhatja létét jelenlétével. Ez vonatkozik a társasági létezésre, a kapcsolatok megsokszorozására is.

Az autó mint „haszonállat”, mint a jövedelemszerzés vagy a jövedelemkiegészítés forrása. Az autó használatának ez a típusa inkább az olyan etikájú emberekre jellemző, akik életük egészét a munkára és az életkörülmények jobbítására fordítják, soha lazulást vagy szórakozást önmaguknak nem engednek. Az autónak is az az egyetlen értelme, hogy a munkával segítse a jövedelemszerzés és gyarapodás útját. Az autót is csak akkor engedi meg magának, ha „behozza” amibe kerül – a fenntartását mindenképpen, de lehetőleg még annál is többet.

A homo ludens és a homo faber: a játékos ember és a fabrikáló ember az autótulajdonosok, az autóhasználók körének következő típusa. Náluk az autó a felnőtt ember játékigényének társadalmilag engedélyezett és elfogadott formája. Ebben is két típus van: az egyik a homo ludens, akit az autó nem mint szerkezet érdekel, és inkább az autó lehetőségének – gyorsaság, tempó, eljutás valahová, szórakozás, a világ kitágulásának, a gyors utazásnak – korlátlanabb módjait biztosítja; a másik a homo faber, akinek a kocsi szerkezete, „bütykölése” állandó feladatot, állandó szórakozást ad, s ez az öröm nagyobb, mint amit az autó nyújt. Az első típus inkább az eredményt tudja élvezni, azt, amit az autó ad, ahová visz; a második inkább az autó technikai lehetőségeit, a gép működésének játékörömét, tökéletesítési lehetőségét, a mechanika és a manualitás harmonikusan összetalálkozó élvezetét. A lényeg azonban azonos mind a két típusnál: az autó nem elsősorban praktikus értelméért, hanem a benne levő örömek kihasználható lehetőségére szolgál.

Az autó mint a szerzés eredménye – a „státusszimbólum”. E típus számára az autó sem hasznat nem hajt, sem élvezetet nem nyújt, egyetlen „haszna” van, és ez az élvezet, hogy dicsekedni lehet vele.

Az autó egyéb, létkompenzáló funkciói. Az autó az emberi használatban, az ember egyéni és társadalmi kielégületlenségében eszközzé is válhat, ami „autón túli” vagy „autó előtti” társadalmi-emberi problémákból fakad. Ilyen igény például, hogy az autó a „kezes és engedelmes” társ legyen.

Az emberi konfliktusok általánosak minden téren – az emberek számtalan okból „nem tudnak élni” egymással. Az autó ott kap szerepet, ahol valóban vagy látszólag pótolja vagy korrigálja azt, ami az emberi együttélés feszültségéből következik. Valami hasonló viszony alakulását figyelhetjük meg az autó–ember között, mint a hajdani ember–ló kapcsolatban, ahol a ló segíti, viszi, hozza az embert, gyorsan megértve indítékait, hagyja magát irányítani, s a bánásmódnak megfelelően bizonyos minimális törődés ellenében megteszi, amit kívánnak tőle.

Más módon, de hasonló a viszony az ember és az embert szolgáló gép között, ahol a gép viszonylag „kis” emberi emocionális befektetéssel engedelmesen követi kezelőjét. Jó bánásmód esetén – ami egyszerű kezelést kíván – teljesen engedelmes segítőjévé válik az embernek, követve vezetőjének igényeit örömeiben, szórakozásában, anélkül hogy bármilyen kellemetlenséget okozna „gazdájának”. Itt kétségtelenül emberi viszonyt „vesz át”, illetve korrigál az autó; nem veszekszik, nem szól bele, nem mond ellent, nem parancsol, nem tesz szemrehányást, nem pocskondiáz, nem gátol, nem akar mindig mást, mint a vezető – hogy csak a legprimitívebb viszonyt jelző kisebb konfliktusokat említsük.

A DIVAT¹

1980

Diktátor vagy szolga? A hatalom engedékeny vagy engedetlen szolgálóleánya? Manipulációk követe, vagy maga is manipulátor? Eszköz-e a hatalom kezében, vagy testetlen hatalom a megtestesülttel szemben? Ótestamentumi átok, görög bölcsék óvása, egyházatya dörgedelme kíséri, jelentkezését moralisták, monolit világteremtők és az autonóm ember védőinek hosszas serege üldözi lángpallossal és annak korszerűsített változataival, míg mára a társadalom magyarázóinak fogalmi dogmáiba zárva bekerül a „manipulációs eszköz”, az „elidegenedettsé”, a „kettős tárgyasultság tartalmatlanságába”, a „kívülről irányítottság”, a „jelek diktatúrája” stb. megértő, elítélő vagy elítélően megértő kategóriáiba.

Amikor divatról beszélék, *szellemi áramlatra, viseletre, művészeti irányzatokra, tömegműfajokra stb.* gondolok. Szociológiai és nem pejoratív értelemben használva a fogalmat, mint olyan jelenséget, amely több mással együtt *a társadalmi együttélés szabályzó rendszeréhez tartozik.*

Lényege, hogy *az emberi alkalmazkodás és elkülönülés látható magatartásjegyeit szabályozza: csoport-összetartozás mutatója, az együttélés vagy azonosulás, illetve az azonosulás szándékának vagy látszatának kifejezője és mutatója.*

A divat mint társadalmi regulátor az alkalmazkodást a látszatönkéntesség alapján diktálja. A törvényeknek és hivatalos szokásoknak az emberek általában morogva engedelmeskednek – megpróbálják kijátszani, vagy szembefordulnak vele, vagy kikerülik – a divathoz lihegve, szégyenkezve, de „belső” önkéntes azonosulási szándékkal igyekeznek alkalmazkodni.

A divat olyan gyorsan jövő, sodró erejű változás, amelyik nem szelíden fordít valami új felé, hanem úgy ragadja magával az embereket, hogy erős alkalmazkodási kényszert gyakorol, intenzív és viszonylag gyors idő alatt lezajló változást hoz létre, azzal szemben is, mint amilyen az ember maga, és amit az ember maga megszokott. Örök társadalmi mozgás törvényéből épül erős szabályozó szerepe is,

¹ In Horgas Béla – Levendel Júlia (szerk.): *Ez most a divat. Tanulmányok, esszék, cikkek, versek, novellák.* Gondolat, Budapest, 1981.

hogy ami ma van, az más legyen, mint tegnap, hogy embereket kiemeljen és egybefogjon, eltérítsen és hasonlítson, kiválasszon és összehozzon.

Az emberi együttélésnek – többek között – két alapvető szabálya van. Az egyik: *hasonlítani*, alkalmazkodni, azonosnak mutatkozni (a kérdés természetesen mindenkor az, hogy ki mihez és kikhez alkalmazkodik). A másik: *különbözni*, eltérni, másnak mutatkozni és mássá is válni, mint a „többiek”. Éppen ennek dinamikája és dialektikája az, ami az együttélésben a divat szerepét olyan fontossá teszi.

A divat lehet felületes borzolóadás a társadalom felületén, és lehet mélyáramlatok, lényegét változtató társadalmi folyamatok kifejeződése is. A társadalomban minden, ami megjelenik, bekerülhet a divat vonzásába, vagy maga is divattá válhat. A divatnak meg kell küzdenie a *meglévő megőrzésére szövetkezett rend* célba vett konzervativizmusával, a megszokott mozdíthatatlanság tehetetlenségi nyomtérékával. Minden „ÚJ” jelentkezése küzdelem, a divat mindig valami meglévő „ellen” jön létre, s az, hogy ellene jön, első intrádára, antikonformista jellegűvé teszi, és így gyakran csapja be az embereket, hiszen *látzat-antikonformizmusa* simán megférhet a sima illeszkedéssel és a lényegét kritizálatlanul hagyó látzat-lázadással.

Köznapri értelme az öltözködésre szűkíti, valójában azonban több minden kerülhet a divat uralma alá, vagy kapaszkodhat fel a hullámaira: divat lehet a hajviselet és a politikai viselkedés. Divat, hogy a barnaság vagy a sápadtság tetszik, a kövér-ség vagy a soványság, hogy az arckifejezés kemény marconasága vagy a nyílt, a szívet nyílt tekintettel mutogató mosoly, a betegesség és bágyadtság vagy a kicsattanó egészség vonz; vannak divatos betegségek és felkapott orvosságok, divatos gyógymódok, sőt műtétek is; divat lehet a szex léte vagy tagadása, divat lehet az aszkézis vagy a kontempláció; divatosak lehetnek filozófiai iskolák, és divatosak lehetnek futballcsapatok és zenekarok; divat lehet az érthetlenség és közönséges tárgyak összehordása a sarki szeméttárolóból; divat lehet a hanyagság és divat lehet a skatulyából kihúzotttság, divat lehet a „retro” és divat lehet az avantgárd; lehet divat az ész és a stupiditás a szofisztikáltság és a naturbursch jópofaság; divat lehet a nihilizmus, és divat lehet a szkepticizmus de a miszticizmus és a marxizmus is. S gyakran nem *vagy-vagy*, hanem *is-is*. Egy időben együtt élhet több, sőt ellentétes divatirányzat is, egymással küzdve vagy küzdelem nélkül, más csoport, más osztály, más érdek más kifejezését képviselve.

Csak az válik divattá, ami találkozik azzal, amit ki akar fejezni a kor valamelyik fontos társadalmi csoportjának lényegi törekvéseiből. Nem lehet a tényleges társadalmi mozgásokkal vagy áramlatokkal szemben álló vagy attól eltérő divatideálokat felállítani. Hiába áll rá a teljes apparátus, hogy „belemasszírozza” a tömegekbe; ha idegen, ha nem esik a fejlődés vagy az érdeklődés irányába, akkor nem kaphat talajt, vagy kifut alóla a talaj, és nem válik befogadott divattá.

Csak ténylegesen meglévő vagy latens, tehát a valóságban rejtőzően, még kifejezetlen, kimondatlan magatartásigényeket lehet követendővé és követhetővé propa-

gálni. Csakis abban az esetben, ha a társadalmi talaj befogadóképessége alkalmas, hogy divattá „lobbanjon”.

A befolyásoló hatalmaknak ma már masszív eszközeik vannak, hogy divattal is rákényszerítsék az akarataikat az emberekre. Hiszen a divat milliókat jelent pénzben, és milliókat jelent emberekben; uralmat, hatalmat, sikert jelent, nemcsak a piacon, hanem az akaratok, az erkölcsök, sőt a „lelkek” fölött is. Mégsem válnak az emberek a korlátlan *manipuláció* teljesen kiszolgáltatott eszközeivé. A monopolhelyzetben lévők ugyan számtalan kísérleti ballont bocsátanak fel – ruhától zenén át a politikai elvekig –, hogy divat legyen belőlük. Legtöbbjük azonban szétbukkan anélkül, hogy célt ért volna.

Ahhoz, hogy divat legyen valami, még a legnagyobb szakértelemmel létrehozott nyomás, sem a vonzás felcsigázó kínálata nem elég. Másra is szükség van. Valamilyen – meghatározhatatlan – egybeesésre, valamilyen hiány betöltésére. Szükséges, hogy valami lappangó megfogalmazódjék, hogy valami képviselő nélkül létező igény képviselőt kapjon, hogy *megmutatkozzon valami, ami eddig nem volt látható, de rejtetten élt*, hogy valami érésben lévő, aminek nem volt formája, egyszerre kibukkanjon.

A divat elterjedésének egyik feltétele, hogy *kik, milyen csoportok* képviselik a megtalált új „kifejezést”, amelyik megadja a jelet, amelyben megtestesül a divat jelképe. Vajon az usankát, az orosz fülessapkát miért nem akkor vették át divatkövető leányaink, amikor a legtöbb usankát lehetett látni nálunk? Miért a francia divatnak kellett hitelesítenie a vállra vetett cigánykendőt, mikor saját cigányainktól elég régen átvehettük volna viseletét? A hippi topit miért Amerikából vettük át – ha a polgárosodás ellen kellett tiltakozni –, amikor a magyar nyomor topisai meggyőzőbbek és hitelesebbek voltak? Mert nem a jel eredeti kontextusa az elsődleges, mert az a meghatározó, hogy *kiket* fejez ki, s kikkel von egy körbe, kikkel azonosít. Terjedésében nemcsak vagy nem maga a szimbólum a fontos, nem a *mi* és a *mit*, hanem az, hogy *kiket* képvisel követése a vágyott irigyelt ideálokhoz való csatlakozás.

A divat terjedése pontosan mutatja, kik azok, akik ténylegesen hatást gyakorolnak az emberekre vagy bizonyos csoportokra; mutatja az orientáció bázisát és ütemét. Mindig vannak, akik sietnek, akik beérik őket, és akik elkésnek. A divat követésének ütemkülönbségét érdemes figyelni; ki az, aki már „fent” van a divat hullámvasútjának tetején, míg mások akkor érkeznek oda, hogy beszálljanak. Vannak, akiknek már régen megunttá vált a divat – legyen az ruha, filmnyelv, politikai divat –, amikor a csatlakozó tömegek még küzdenek érte.

A divat *gördülési ideje* pompás társadalmi mutató; kedvező és kedvezőtlen helyzetűek, diktálók és alkalmazkodók között, uralkodó sodrásban lévők és késői sodródók között. Társadalmi és földrajzi értelemben jelentkeznek itt *időbeliségben* a társadalmi különbségek. Fent már az új divat után rohannak, amikor lent még az ellenállást kell leküzdeni.

Amióta *tömegfogyasztás* van, kétségkívül nagyobb üzlet a tömegekre építeni, mint az elit számára zártan meghagyni bármit. A divatra épülő üzletnek a terjedés az érdeke. Az elit viszont a maga valóságos különállását szimbolikusan is meg akarja tartani. *A terjesztés ilyen módon a kiválás, csatlakozás, terjedés, tömegesedés és megszokás mechanizmusában* végül is ott győz – és ott győzetik le –, hogy kollektívá teszi a divatot. Az elkülönült elit, illetve bármilyen szempontból domináló csoport, hogy „különbségét” biztosítsa s bizonyítsa, újabb megkülönböztetést alakít ki, s így a divat az extravagancia és a szokássá válás után járja újra meg újra ismétlődő útját.

Egy divatjelenségnek terjedése útján *megcsavarodhat az értelme*. Lám, a tiltakozás, például az amerikai életforma középosztály képviselte merevsége és önteltsége ellen, amelyik a beatnemzedék lázadásának e látványos és világméretű valósága volt, hogyan vált más környezetben a tagadott, vágyott és utánzott amerikai életforma – jelekben és jelképekben való követésévé.

Az elmaradástól, a periferikusságtól, a lemaradástól való félelem nagy energiákat ad, és nagy energiákat pazarol el: követésre készíttette vagy kényszerítve az embereket.

Sokszor a külső jelek válnak követési mutatóvá, s ez rosszul diktálja a gondolatokat és a cselekvéseket. A tényleges tartalom átalakul, és bizarrul diszfunkcionálissá teszi az eredetileg összefüggő választ, amelyet egy teljesen másképpen kialakult társadalom egyik lényegi kérdésére adtak. Olyan divatok is teret hódíthatnak így, amelyeknek egyszerűen nincsenek adva a valóságos feltételeik, sem a társadalmi létben, sem a termelésben, sem az emberi viszonyokban, sem a megértésben. A félelem az elmaradástól, a bizonygatás és bizonyítani akarás görcsössége a tényleges társadalmi feltételektől idegen „igen”-ekkel és „nem”-ekkel visszajára fordíthatja az igyekezetet. A más társadalmi, történeti helyzetben létrejött ideálok átvétele sokszor bizarrul állítja fejére eredeti értelmüket. A tagadás igenlésre fordul: a külső szimbólumok belső azonosulása a tagadás tagadásává, valójában az eredetileg tagadott igenlésére válik.

Ha valami új létrejön, meg kell küzdenie *a beépülésért és az érvényesülésért*. Ezt a folyamatot gyorsíthatja fel a divat, amelyik intenzíven terjeszt, agresszíven dominál, s az uralkodó csoportok hatásával *tömeges konformizmusra kényszerít*. Így az „új”-at felfogják az embercsoportok, életükbe fogadják, beépítik, majd terjed, ameddig hatása és határa tart, két utat járva: vagy valami lényegeset formált meg a társadalom számára, s akkor szokássá, magatartássá, stílussá, műfajjá stb. válik, konzerválódik, vagy nem épül lényegi elemekből lényegi mozgásra, s akkor megunttá válik, értelmetlenné, funkciótlaná, és kihull a társadalomból.

Önmagában az, hogy valami divat *se nem jó, se nem rossz*. Hiszen lehet játék, az emberek szeretnek játszani, s lehet valami véresen komolynak első szintű jelentkezése. A játék is sokféle lehet, az ember szereti magát is másítani – különösen, ha mást nem tud – (ősembernek maszkirozza magát, holdlakónak, csöklakónak,

karácsonyfát játszik, vagy mindent lecsupaszt); gondolataival is eljátszik, képével, hangjával, most minden áll, most minden mozog, most minden elmosódott, most minden cizellált, most hegyezni kell a fület a halláshoz, most edzeni az üvöltéshez. Aztán van, hogy az életekre megy a játék, hogy divat lesz az erőszak, vagy hogy a tankokkal szemben megjelennek egyetlen szál virággal.

A divat *tartalmától függ*, hogy mit hoz magával és mit sodor el, hogy milyen *összefüggésben létezik*, hogy a társadalomba építése *milyen magatartást vagy értéket erősít vagy rombol*, hogy „*mire jó*”, „*kinek jó*”, kinek ad és kitől mit vesz el a divat.

A divat alkalmas arra, hogy meghonosítson irányzatokat, *terjesszen és népszerűsítsen* gondolatfolyamatokat, polgárjogot szerezzen olyan törekvéseknek, irányzatoknak, amelyeket nem fogadtak el korábban, és amelyek a divat áttörő erejével szereznek érvényt létüknek. A divattal robbantott új gondolat, magatartás jobban tud érvényesülni, mintha egyszerű terjedésének és beépülésének útját járná csupán. Igaz ugyan, hogy a divat rövidebb életét intenzívebben, de gyors lefutással éli, ugyanakkor – ha valóban lényegi kifejezést foglalt magában – beépülhet a divat lefutása után a társadalom mélyebb, nem csak a divatot követő rétegeibe. Az áttörés a divat útján lényeges változást segíthet elő, ha mélysége és értéke kétséges is.

Mégis figyelni kell a divat mozgására és különösen arra, ahogyan túlerősödik a szerepe a mi korszakunkban, mert alkalmas arra, hogy *lényegi dolgokat úgy vegyen magára, mintha azokat teljesíthetné és kielégíthetné*.

A *részvétel illúziója* azzal, ha valaki bizonyos divatjegyeket követ – úgy tűnik, megszerezte a belépést az azonosuláshoz s az odatartozáshoz. Különösen fontos ez ma, amikor *a közösségek gyakran elvesztik tartalmukat*, és az izolálódás komoly veszélye a „tömegben ítéli magányra” az embert. A társkeresés, a valahová tartozás elégülhet ki itt, amikor *a közösség helyett a közös külsőségek* használatával érzi beteljesültnek a magány felszámolását. A látszat-odatartozást lényegként élhetik meg, miközben *ténylegesen minden fontos kérdésben az izolálódás a tény*.

Illúzió a „bekerülés”, amikor valakiben egy elsajátított hajviselettel egy viselkedésbeli sajátossággal az az érzés alakult ki, hogy „bejutott” az ideális életkörbe, hogy szerzett valami megszerezhetetlent, megélt valamit, amit nem élhetett meg. *A külsőségek átvétele* sokkalta könnyebb, mint a *belső azonosulás*, vagy hogy tényleg befogadják az embert. Ha egy adott társadalmi megosztottságban a külső jegyek átvétele lehetséges (a tényleges azonosulás pedig nem), és ezek látszat-birtoklása a bentlét illúzióját adja a divatkövetők számára, akkor ez a ténylegesen megélhető élet szűk alternatíváira utal. *Látszat és illúzió a változás akarása is*. A változás szükségessége, hogy ne legyen az, ami van. Valami mást és valamit másképpen kell csinálni. Lényegi fordulat nem történik – *a divat felületi változása vesz magára ismét lényegi elemeket*. Mivel azonban kielégülés nincs, mert a változás nem a lényegét változtatja meg, ezért újból opponálásra van szükség, amely a be nem váltott változás ígéretét ennek ellentétévé fordítja – így kerülhet a racionálissal szembe a romantikus, a romantikussal szembe az érzelemmentes, a coollal szembe a soul, a

soullal szembe a punk, a szecesszióval szembe a túldíszített, a túldíszítettel szembe a puritán, stb. S a változásokhoz való új alkalmazkodás mindig új erő kifejtést kíván: az emberek pörgetik a divat mókusdobját, és maguk is vele forognak.

A divat mai fontosságát *felgyorsítja a tempó, felnagyítja a tömegesség, és kötelezővé sulykolja a nyilvánosság*. A változás új istenei a tempó tisztelete, az újdonság, a másság, a modernség hajszolása és a tömegterjesztés igazi és kvázi nyilvánossága, amely a félelemre, a lépéstartásra épít, ahol a lemaradás szégyenletes, a kizártság fokozza a magányt, az elszigetelődés veszélyét, hogy nevetségessé válik, hiszen a megvetés és kizárás fenyegetése veszi körül. Ez a tempó hatja át a *percben mért teljesítményt*, amikor a gyorsaságnak profitból eredő önértéke van; beszüremlik a sportból az észbeli teljesítményekig, a művészettől a könyvekig, a gondolkodástól a belső értékekig, a termelési mutatóktól a magatartásmutatókig. Az elmaradottság minden téren bűn, a lemaradástól félni kell, *a hajsza sodor és megítél*.

A divat szinte végtelen kontesztálása annak, ami van, miközben oly gyakran a külső látszat mozgásával köti le a változásra kész erőket. Energiát visz el arra, hogy a konzervatívval szemben megvívja az „új” küzdelmét, s a mélyen lévő struktúrák maradandóan, sőt nagyobb nyugalomban megélhetnek mellette. Való, hogy a divat tartalmától és kapcsolataitól (kontextusaitól) függ érdeme és érdemtelensége, de arra is alkalmas, hogy hamis mérlegen mérjen igazit, és igazi mérlegre tegye a hamisat.

TÚL/LEBECSÜLT ANYAGIAK ÉS MEGPÖRKÖLŐDÖTT ESZMÉK¹

1982

A társadalmi mozgások nem mérhetőek s ki sem fejezhetőek évtizedekben. Az emberi gondolkodás ugyan igyekszik előre is, utólag is beszorítani az időkorlátok közé a fejlődés útját és tendenciáit, de ezek átcsapnak a megadott időkereteken. A sokat vitatott hetvenes évek első felében bizonyos jellemzők folytatódtak, mások megtörttek azokból, amelyeket a hatvanas évek elindítottak. Sok minden megrekedt, míg más akkor indult pezsgésnek, amelyeket lehet, hogy a nyolcvanas évek sajátjának tartanak majd a rendszerező emberek.

Az biztos, kevés évtized indult el annyi bizalmatlanság, annyi rossz jóslat közepette, mint „a” nyolcvanas évek. Minden, a világ sorsán aggódva gondolkodó elme a gazdaságtól a politikai világalakulásig, a válságtünetek növekedését jelzi. S valóban, az első évek nem sok jót hoztak magukkal, nem tűnnek ígéreteseknek. Fokozódó anyagi, gazdasági bajok, robbanó erővel teli keleti, nyugati és távoli világ. Az egyik oldalról erősödő és mélyülő konzervativizmus, más oldalról elkeseredett utóvéd- – s talán elővéd- – harcokkal küzdenek a népfelkelő tömegmozgalmak. Gátlástalanul jelentkező, már régen eltemetettnek hitt, retrográd osztályhatalmak újjáéledésének lehetünk tanúi. A „jóléti államok” kormányzatai – itt most Franciaország erős kivétel – visszavonják a welfare-programokat; úgy vélik, nem kell már társadalomjavításban versenyezni a szocialista világgal. Nem éri meg a befektetést, nem térül meg se politikában, se hatalomban, se világsikerben, ugyanakkor kiváltják az erősödő konzervatív társadalmi bázis ellenérzését, és csökkentik az annyira féltett „vállalkozói kedvet”. A második világháború óta ilyen nézetek, amilyenek ma elhangzanak, nem jutottak nyíltan kormányképviselőkhöz. A baloldali radikális mozgalmak befolyása elenyészett, részben lejártak, részben lejárták őket.

A szocialista országokban jelentkező súlyos gazdasági nehézségek és azok hatása a társadalomra, a társadalmi, politikai megoldásokban nem sok biztató változatot mutatnak. Magyarország még sziget bizonyos tekintetben, de számos jele van a közelgő árnyékoknak. Nemcsak a világpiaci árak hullámoznak át hozzánk, késleltet-

¹ Megjelent a *Filmvilág* 1982/5. számában.

ve ugyan, de nem nagyon gyengülve, hanem a fogyasztási és termelési metódusok mellett társadalmi mozgások és gondolatrendszerek is áthatnak, és befolyásuk alá vonják egy-másik élet- vagy gondolkodásmód-elemet. Földrajzi, társadalmi helyzetünk olyan, hogy sokféle módon csaphatnak át rajtunk a világhullámok, jóllehet mindig alakulnak saját létkülönbségeink felfogó, értelmező és alakító rendszerén.

A televízió véleménytükröző és -formáló nagyhatalom. Ennek arányában nagy a hatalmi felelőssége is, és az a felelősség, hogy kinek is felelős. Mire, kire ügyel műsorainak készítése során. Jelentősége több annál, mint hogy betölti és kitölti az emberek szabad idejét. Sugallt életértékeinek befolyásoló szerepe van, beépül nemcsak a mindennapi programokba, hanem a gondolkodásba és az ideálokba is – ha nem is mindig azzal, amivel be akart épülni.

A Magyar Televízió egyike a legjobb televízióknak. Programja sok igényre épül, és sok igényt is kísérel meg kielégíteni. Sok skálán tud játszani, tud érzékeny és bonyolult lenni, szól kevesek és értők nyelvén, de izgalomba tud hozni százezreket. Szórakoztat romantikusan és modernül, ad magas művészetet és magas tudományt, kommersz műveket és ipari szórakoztatást. Lehet vitatkozni az arányokon és a tartalmon, hogy kiket közvetít és kiket nem, hogy mindig eltalálja-e a hangot és az időt, nem tehetne-e nagyobb erőfeszítést egyik vagy másik irányba, hogy nem teng-e túl a lazítás, az elterelés mechanizmusa – de most nem ez a témám. Ennek ugyanis megvannak a szakemberei, azoknak vannak eszközeik, vitakészségük, vitassák azok. Más oldalról szeretném felhívni a figyelmet bizonyos hiányokra.

AZ INFORMÁCIÓK TÚLÁRADÁSA ÉS AZ INFORMÁLTSÁG HIÁNYA

Az emberek mindennapi életvitelük során létérdekeik szerint olyan helyzetekbe kerülnek, amelyekhez kevés a tudásuk, ismereteik nincsenek, tájékozódni és eligazodni sem tudnak. Másik oldalról viszont rengeteg olyan információt kapnak, amelyet nem értenek, nem tudják elrendezni saját tudásszintjükön.

A létérdekek ismerete a televízió hatásának és létműködésének alfája és ómegája, de úgy tűnik, ebben a feladatban nincs annyira otthon, amennyire otthon van most már minden családban. A világ, amit sugároz, még mindig nagyobb hányadában „művi világ”, az, hogy kire ismernek rá az emberek és ki ismer magára – ez a kérdés.

Valóban mindenki, aki befolyást akar gyakorolni az emberekre, tisztában van azzal, hogy mi minden éri őket, amelyekben nincs feloldás, és a megoldáshoz alig kapnak segítséget? Tudják-e, hogy mit jelent az, hogy a tér kitágult, hogy idegen, soha nem hallott országok válságai remegtetik meg a levegőt, bekerülvén a szobába, miközben elvesztik a biztonságot még saját legbensőbb viszonyaikban is, idegenné válnak saját családjukban, és azt sem tudják, hogy mitől lesz nehezebb vagy könnyebb az életük.

Az emberek mind a nagyvilágban, mind a maguk kis világában sokkal több mindentől függenek, mint amiről egyáltalában tudomásuk van, ugyanakkor sokkal több információhoz jutnak, mint amit értelmező készségükkel fel tudnak fogni, illetve amelyet a rendelkezésre álló ismeretes fogalomtartományból igazából az életükhöz tudnának kapcsolni. *Kialakult a nyilvános és terjesztett ismeretek fala, és mintha e mögött történe minden, ami tényleg fontos az emberek életében.*

Nem a mindennapi világ sűrűbb ábrázolását hiányolom – bár ha az emberek többségi igényeire épülne a műsor, inkább megszavaznának egy jó krimi, mint egy lényegre törő, valóságfeltáró dokumentumfilm bemutatását. A valóság sohasem lehet olyan vonzó, mint amikor az emberek kiemelkedhetnek zárt, szűk világukból, és átemelkedhetnek a felelősségüktől függetlenül zajló, izgalmas mesevilágba. De ezek a pillanatok nem változtathatnak azon, hogy az emberek a valóságban élnek, ott kell megvívni a küzdelmeket – sok esélykülönbséggel –, s ha kikapcsolódnak is belőle, feledvén, fellazítván a napi feszültségeket, a műsor után *oda* kell visszatérni – a családba, a munkahelyre, a társadalomba, az országba, a világba – tehát a küzdelmekbe. Ehhez kellene többet és igazibbat segíteni, az életet követő, életet ismerő alapokon, érthető, emberi nyelven beszélni, és osztozni a gondokban, segíteni a megoldások keresésében – már amennyire lehet. Ehhez tisztában kell lenni azzal, hol élünk, hogy élnek nálunk az emberek. Tisztában kell lenni küzdelmeikkel, hiányaikkal, törekvéseikkel és azokkal a hatásokkal, amelyek átszövik az életüket, és megragadnak benne.

KÜZDELEM AZ ANYAGI VILÁGÉRT, AZ ANYAGI VILÁGGAL

A szellemi tevékenységek materialista fordulata lassabban ment végbe, mint a valóságban. A köztudat és a társadalmi tudatot formálni akaró propaganda a tényleges életfolyamatok mögött, szinte azokat rosszállva haladt. Kettős góg táplálja: az egyik a szocialista, kollektivista, anyagiakat megvető, egyéni törekvéseket elítélő, eszméket magasba helyező puritán góg; a másik az értelmiségi magasabbrendűség alapállása, amelyik elsősorban a szellem termékeivel, azoktól, azokból él; az elemi létfenntartás megoldásán már túl vannak, az számukra biztosított, azzal nem kell törődni. Ez a kettős: eszmei és szellemi felsőbbrendűség tudata – most nem vitatva a magasabbrendűség valódiságát – elítélően nézi az emberek napi küzdelmeit az életet fenntartó anyagiakért.

Kétségtelen, a léteérdekek is átalakultak, különböznek. Évszázadok szokásrendszere köti a szellemi műhelyeket és a szellem kimunkálóit az általuk felismert és elsajátított világ kifejezésének léteérdekéért. Kevesek azok és mindig is kevesen voltak a tudás–hatalom–hatás kivételezettjei között, akik a saját vagy a világ felismert gondjain kívül azonosulni tudtak a népi gondokkal. Ez sohasem volt a hatást gyakorló többség közöttük.

A létérdekek különböző szintjeit kellene megérteni, amitől élnek az emberek, és amiből élünk valamennyien. A televíziónak különösen tudatában kell lennie a társadalmilag behatárolt életszint-különbségeknek. Nem lehet kispolgáriságnak minősíteni a „magánház”-építést, amikor ez a leginkább hozzáférhető lakásmegoldási mód, és ebbe rokkannak bele az otthonépítő generációk. Még akkor sem, ha egy „top” (társadalmi csúcs) ezen már túl van – kapta, örökölte, más izzadta ki –, és éppen azok vagy azoknak készítik a műsort. Nem lehet a „zabálás” és a rossz táplálkozási struktúra ellen csak uszítani, amikor minimum kétmillió embernek nagy anyagi megterhelés, hogy megfelelő „korszerű” táplálékhoz jusson, és az ételmisszerák emelése és további emelkedése nagy súllyal nehezedik a mindennapi el látásukra, és rögzíti a hagyományosan rossz táplálkozási struktúrát. A rosszabbul élőkkel szemben – legalábbis minimális tapintat kötelez, mert társadalmi érzékenységekben itt is rosszul állunk.

Az elfogadott és használt szövegek közül, amelyeket gondolkodás nélkül ismételtetnek a különböző propagandafórumok, nem egyet ajánlanék revízió alá venni. Ilyen rögtön az első lépésre az a „szlogen”, amikor a jobb élet feltételeinek megteremtéséről szólnak: megszokott leegyszerűsítéssel, olykor avítan pedagógikus válasz és megoldás egyben: – „Jobban kell dolgozni!” – Azonkívül, hogy ez mennyire semmitmondó, s az „igyekezz fiam”, „tanul jobban fiam”, „szedd össze magad”, régen pedagógiai lomtárba került serkentőivel egyenértékűen hatásos, de azonkívül, hogy elkoptatott, inkább bosszant, mint biztat. Kinek és kiknek, mikor, hogyan, milyen feltételek mellett, milyen szerkezetben, milyen beleszólási lehetőséggel, milyen érdeket ismerve, milyen ellenértékért *kell* jobban dolgozni, hogy jobban tudjunk élni. A munkára – jóra és rosszra is – a válasz a gyakorlat, és a gyakorlat válaszai, tudjuk, mindig meggyőzőbbek, mint a legszellemesebb propaganda – pedig az sem gyakori – s az emberek jobban is hisznek saját megtapasztalt életüknek.

Az emberek ma, Magyarországon, minden ellenkező híresztelés ellenére, sokat dolgoznak. Nem könnyen teremtik meg azt az életszintet, amin élnek. Mégis a propaganda rendkívül sűrűn marasztalja el az embereket azért, hogy nem dolgoznak, lógnak, ügyeskednek stb. „Többet élünk fel, mint amit termelünk” – és a lógósok között keresik a bűnöst, és a visszaélésben, lopásban találják meg a magyarázatot. Nemcsak azért bántó ez a feltételezés, mert a tényleges munkával szerzett életszint érdemét tagadja, hanem még abszurdum is: ellopni is csak azt lehet, amit valakik megtermeltek. Egyesek visszaéléséből vagy ügyeskedéséből általános népi visszaélést feltételezni káros, éppen a nehezen szerzett emberi önbecsülést sérti a nagyon sokat dolgozóknál.

Meg kell nézni ez előtt az általános ítélkezés előtt például az időmérlegeket, vagy azt, hogy mennyit és mit termeltek a társadalmi munkaórák eredményeként, és már ezek alapján is egyértelműen kiderül annak a tarthatatlansága, hogy ez „lógós ország”.

Igaz, hogy nemcsak az első gazdaságban végzett munka teremtette és termelte meg a jelenlegi életszintet, hanem az is, amit ezenfelül végeztek el. Az inflálódástól való rettegés miatt alacsonyan tartott bérek és az a sok kárt okozó gyakorlat, hogy a teljesítménynek nincs sem megfelelő értékelési, sem bérezési rendszere, ez árt – sok minden egyéb mellett – az első gazdaságnak. Bonyolítja az alacsonyan tartott bérek miatti berzenkedést még az is, hogy a második gazdaság, amely éppen az első gazdaság hiányaira épülve virágzik, teljesen megváltoztatja a bérarányokat. Itt a teljesítmény megfizetése mellett a *hiány* emeli „értékén felül” az árakat, következésképpen a béreket is, és még bonyolultabbá teszi a munkaerő helyzetét. A második gazdaságban végzett munka viszont azt jelenti, hogy az emberek munkaideje a két gazdaságban együtt 10-12 órára nőtt, és még örül az, aki dolgozhat és lehetősége van keresni.

Lássunk világosan: az első gazdaságban keresett bér a fix jövedelemmel rendelkezők alsó és alsó-közép szintjén már az alapellátásban is elemi gondokat jelent; az élelmiszerárak a megfelelő táplálkozási színvonal elérését nehezítik meg ennél a rétegnél, de gyakorlatilag teljesen lehetetlen még a közép és felső-közép béreiből is lakásmegoldásokat remélni, nemhogy tervezni.

A kettős munkával járó életformából viszont az következik, hogy az életlehetőségek adott színvonalon tartása – és nem csak növelése – érdekében nincs szabadság, nincs hétvégi pihenés, a bérkiegészítés, illetve jövedelemszerzés érdekében a munka állandósul. Ennek következménye kihat az egész életvitelre, testi és lelki állapotra, családra, emberi viszonyokra – s egyelőre még felmérhetetlen, de már tapasztalható, hogy megbetegedéseket hoz magával, kimerültséget, fáradtságot, feszültséget, amelyek a továbbiakban még halmozottabban fognak jelentkezni.

Ezzel együtt, ha kényszervállalás is, de önként vállalt kényszer a külön munka, és ettől a kereseti lehetőségtől való megfosztás közvetlen kárain túl is súlyos következménnyel járhat.

A következő évek sem fognak könnyebbedést hozni, ezen a téren sem. Emelkednek és emelkedni fognak az elemi létezést kielégítő ellátás költségei: az élelmiszerek termelési és fogyasztási árai, emelkedni fognak a lakás megteremtésének költségei. Már a hatvanas években létrejött különbség a „lemaradók” és „gyarapodók” között, ez a nyolcvanas években tovább növekszik majd. A több metszetben széthúzott anyagi ellátási mezőben tovább folyik a küzdelem: több lépéshátrányba kerülnek azok, akiknek a hetvenes évek még nem tették szükségessé – vagy nem tették lehetségessé – például a lakásgondok megoldását (családalapítás előtt álló fiatalok, alacsony jövedelmű, rossz anyagi helyzetű vagy szakmai és területi okok miatt külön keresethez nem jutó, nem mozgékony rétegek). Nőnek a különbségek: lehet, hogy kiugrik majd egy szakmai szempontból elég körülhatárolt, nem nagy réteg, amelyik mindenféle hiány pótlásával jó színvonalú jövedelemhez jut, és eltér tőlük azoknak az élet- és munkalehetősége, akiknek sem szakmájuk, sem bátorságuk, sem esélyük nincs arra, hogy beszorítottágukból kitörjenek. A társadalmi kü-

lönbségek erősödni fognak – ebben az esetben – a kezdeményező kockázatvállalók és az erre sok szempontból képtelen emberek között.

A társadalmi mezőny széthúzódása azt is jelenti, hogy a társadalom belső feszültségei növekedni fognak, s a különböző hatalommal és lehetőségekkel rendelkezők között erősödik a nyílt és latens küzdelem. Küzdelem lesz a mozdítás-változás és a maradás-megrögzöttség akarói között. Az utak és megoldások sokféleségének keresési változatait és az alternatívák körét jó volna, ha ismernék a propaganda-szervezők, és az emberek elé tárnák, fény- és árnyoldalaikkal együtt.

Keresni kell a megoldást és megoldásokat a növekvő gondokra. Az újtól várható konfliktusok léte nem szabad, hogy ijessze a cselekvést. A régi berögzöttségektől eltérő megoldások új gondolkodási és vezetési módszert kívánnak, többek között az ezért való felelősség vállalását is.

A televízióknak meg kellene találni az utat, ahogyan segíti a gondokban: országosan is és a különböző létfeltételek mellett élő emberek különbségei szerint is. Ismernie kell ezeket a különbségeket és az ezek által behatárolt cselekvési lehetőségeit is. A társadalmi felelősség azt kívánja, hogy mindegyik léte szavakban, képekben kifejeződésre juthasson.

MIBŐL ÉLÜNK ÉS MIRŐL BESZÉLÜNK? – AZ ANYAGI VILÁG MEGTEREMTÉSÉNEK GONDJAIRÓL

A magyar propaganda – általában az újságok, a rádió és a televízió is – a szocialista-materialista gondolkodásmódhoz hűen – az anyagi világról szólva *nem* osztozik a kapitalista világ reklám-metódusával, és nem csak kizárólag a fogyasztás oldaláról beszél. Erre fordított sok idő és oldal tanúskodik erről, és erőfeszítések, hogy az anyagiak elsajátításánál és elosztásánál fontosabb nálunk a termelés. Már más kérdés, hogy ezek a híradások mennyiben hatásosak, kinek a számára szólnak, illetve kik fogják fel teljes értelmében ezeket a közléseket.

A társadalmi lét egyik kulcskérdése, ezért érdemes lenne megvizsgálni a termelésről szóló adások szerkezetét, mennyiben tükrözik azokat a folyamatokat, amelyekben a társadalmi létérdekek kifejeződnek, és mennyiben szűkül a szorosán vett apparátusok (ipari-gazdasági) érdekeinek kifejezésére.

Egyik tapasztalat: miközben a magyar viszonylagos jólét ott nyerte meg a csatát, hogy hagyta – amikor hagyta – és serkentette a mezőgazdasági termelési kedvet, úgy tűnik, mintha hírközlő szerveink és közöttük a televízió is ezt kevésbé engedte volna a tudatáig eljutni. A műsorok között és a műsorokon belül tendenciákat és struktúrákat figyelve, alig van érdemben szó – kivéve az értelmiségieknek és funkcionáriusoknak szóló vitaműsorokat – a háztáji gazdaságokról. Mintha a régi rosszallás jutna ebben kifejezésre: nem szabad erősíteni a kistulajdonosi magatartást és szemléletet, még ha olyan kicsi tulajdonról van is szó, mint a háztáji.

Sokak számára elképesztő gondolat volna – s a kistermelés ördöge ellen tömjénfüstért kiáltanának –, ha mondjuk a „jó gazdákat”, a kistermelőket szóhoz juttatnák. Lenne például egy termelési fórumuk, ahol kicserélhetnék termelési tapasztalataikat, beszélhetnének értékesítési gondolataikról, a szövetkezetek bázis szerepéről, kisgazdaságokkal való együttműködésről stb. Mert az igaz, hogy ebből országosan lehet viszonylag jól élni, de kínos róla beszélni. Az árutermelő kisgazdaságokból legalább egymillió ember él közvetlenül, de közvetve több millió ember ellátása nyer – vagy veszíthet – rajta. A munkások és a városi emberek megélhetési szintje szorosan függ attól, hogy milyen szinten, milyen mennyiségben, milyen költséggel és milyen értékesítés útján juthat a háztájiban megtermelt termékekhez.

Azért is kellene világosan tudatosítani azt, ami Magyarországon kialakult, mert a „magyar út” nem csak Kelet-Európában érdekes. A harmadik világ számára fontos tapasztalat lehet, ott, ahol szeretnének szocialista fordulatot létrehozni és ugyanakkor bázisként építeni akarnak a kisparaszti szakértelemre és érdekeltségre a jó közellátás és terméseredmények érdekében.

A termelési propaganda mintha azt folytatná, amit a „vas és acél országa” révületében tett, mintha szégyellné a mezőgazdaságot. A mezőgazdaságról leginkább az időszakos hírekben hallhatunk, s a „szánt az eke”, „betakarították”, „még kint áll a földeken”, „szedik a katonák és diákok a...” stb., ezen a szinten tudatosít, de az igazi dicsekvés tárgya ma is az ipar. (Más kérdés, hogy milyen a dicsekvés filmbeli minősége és hatása.)

A tájékoztatás a mezőgazdaságról lényegesen alatta van tényleges súlyának, nemhogy szintjén lenne, vagy serkentően menne előtte. Mintha rögződött volna az a sajátos rémület, hogy a mezőgazdaság előtérbe állítása valamilyen elmaradottság ismérve lenne.

Nincs is igazán becse annak, ami itt a mezőgazdaságban történik, a diadaljelentések azt becsülik, ami másutt van. S ha nem érné meg a munkát és nem kötné a föld magához az embereket a kisárutermelés anyagi szempontból is megtérülő eredményeivel, igen kérdéses lenne, hogy maradna-e egyáltalán valaki – a mozdulni nem tudó öregeken kívül – a mezőgazdaságban. Nemcsak vonzereje, becsülete sincs ennek a munkának és ez idő szerint kontraszelektációs módon mennek a fiatalok a szakiskolákba és a mezőgazdasági szakmákba.

Több megbecsülést érdemelnének azok, akik az ország élelmiszer-ellátását, valódi termelési eredményeit elérik, nem nagy zajjal-füsttel-lánggal, nem is igazán méltányolva, nem is mindig jól megfizetve. Minden szem az ipari termelésen függ, csak amikor a „természet mostoha”, akkor derül ki, hogy ipari termelésünk eredményei ellenére *bajban* van a népgazdaság, vagy amikor az időjárás kedvező, akkor derül ki, hogy az ipari gondok *ellenére* is elég *jól* áll a népgazdaság szénája.

Ez a kritika korántsem csak a televízióra vonatkozik: itt a televízió csak látványosan fejezi ki azt, ami országos propagandaszemléletben uralkodik.

Nem mintha az ipari termelés túlsúlya és hangsúlya – és egyáltalán a termelésről szóló adások – nélkülöznenek a sematizmust. Mind az eredmények közlésében, mind a „vannak még bajok” fejcsóválásaiban van, ami kritikára szorulna, és amin változtatni lenne jó. Igen sokszor hamis a lelkesedés, lekezelően felnéző a munkások áhítatos csodálata; olykor valami proletkultos Göre Gáborság sérti a néző szemét és fülét, amikor a kamera az üzemekben vagy a munkások között jár.

Itt nem hiányzik a dolgok bemutatása, csak a „mit” és a „hogyan” a kérdés. A témákban és a viszonyban visszhangzik valami – az idősebbek erre érzékenyebbek – az ötvenes évek „minden ötödik napon egy új gyár születik!” lelkesedéséből. Új gyárak, gyárrészlegek, szalagsorok, új típusok stb. bevezetéséről hallunk, látunk. De ez az információ *önmagában* semmit se mond az egyszerű – de a komplikált tévénezőnek sem. Hiszen azt nem lehet tudni, hogy ez az új (gyáregység, szalagsor, gyártmány) mihez képest fejlődés, hogy illeszkedik a gazdaságba, mit adnak a termékei, mi a szerepe a világban. Valami valódi kapaszkodó kellene, ami tényleg értelmezi létrejöttén túl a funkcióját és értelmét is. Hiszen nem igaz, hogy minden gyár hézagot pótol, hogy minden beruházást érdemes volt megcsinálni, hogy minden futószalag vidám munkásokat és jobb munkafeltételeket teremt. Igaz, az is kiderül, hogy az ipari rózsaszínben vannak még foltok, gondok vannak a termékkel, termelési szerkezettel, alkatrészellátással, értékesítéssel, együttműködéssel stb., tehát van sok „probléma”.

Van rá példa, és nyilván lehet is érdekesen bemutatni az ipari fejlődés valóságos és nem illúziókkal körbelelkendezett termelési diadalát, de a lényegre törés kevesebbszer jelentkezik, mint a vgyázzállás az ipari termelés előtt.

Megint nem csak a televízió és a közvetlen propaganda kérdése és hiánya az, hogy nincsenek igazán „nemzeti ügyek” az iparban sem. Hiszen ha minden egyes szalagért, részlegért, termékért ugyanolyan kötelező módon lelkesedik a szerkesztő vagy riporter, akkor melyik a fontos? A svájciak számára jelkép és nemzeti büszkeség a svájci óra, a svédekénél a svédacél, a japánoknál a mikrotechnika. Igaz, hogy nem frissen iparosodott világeredményekről van szó. Van-e valami, amiből a magyarok tudnának „nemzeti ügyet” csinálni? Hiányzik koncepcionálisan, valóságban is igényben is, ismertetésben is. Ugyanakkor sok mindentről lehet hallani, amelyek nem „jutnak át” a képernyőn. Valóban, mi van a vasúttal, a textiliparral, a szerszámgépekkel, a traktorgyártással vagy a feltalálókkel? Miért jött létre a komputerdömping? Mi megy és miért, mi nem megy és miért? Milyen nézetek ütköznek? Nem csak közgazdasági kérdései vannak a termelésnek, s a technika, technológia ehhez képest meglehetősen háttérben van. Vannak új felfedezések és rengeteg gondolat, ami megvalósulásra törekedne, és keresné a kifutás útját. Lehet, hogy ezek között sok kockázatos, de nem kockáztathatna néha felfedezéssel és szembesítéssel a tévé is? Jó lenne, ha valamilyen akcióban vagy produkcióban érdekeltté válna a néző is, akár azzal, hogy büszke lehet valamire, de akár azzal is, hogy alaposan kibösszan-

kodja magát, ha rosszul megy valami, vagy félrevitték, vagy nem tud érvényesülni az alkotó. Az együtt élő bosszankodás nagy erő, sokszorosan többet mozdit meg, mint az eminensnek osztályozott tanulók dicsérete.

NE CSAK FENTRŐL LE ÉPÍTKEZZÜNK

A televízió egyik fő feladata a hatalomtól ráháruló propagandisztikus feladatok ellátása. Ez evidencia, és az is, hogy segítenie kell a kormányzásban éppen az emberek befolyásolásának területén, és – ha nem is szeretik ezt a kifejezést – segíteni kell a manipulálásban is.

Részvállalása az országos gondokból növekedhetne, ha nemcsak a fentről jött szempontokat tenné fogyaszthatóvá, hanem meg is fordítaná a szempontok kialakulásának útját. Ezzel még bonyolultabb szerepre vállalkozhatna, mint amit tesz. – Általában már csak a kialakult döntések megoldási változatait vitatja, illetve vittatja meg, holott milyen érdekes gondolat és cselekvésmozgató lenne az, ha a megoldás *változatait* tenné nyilvános vita tárgyává, sőt a változatok meg- vagy kitalálására buzdíthatna, és nyílttá tehetné a folyamatokat.

Érdekes csak egyetlen nap információjának szerkezetét elemzés alá venni, és a közlés nyelvi fordulatait megfigyelni, mennyire a „fentről látható való” tükröződik azokban.

Úgy gondolom, mindenki nyerne azon, ha a beállítódás *egészében* változna, mivel nemcsak a döntések megértésében, az adott helyzet elfogadtatásában van feladata a televíziónak, hanem az oly sokat emlegetett „emberi tényezőnek” kellene több teret adni, kifejeződésében segíteni, megnyilvánulásait sokszínűen és sok szinten lehetővé tenni. Ehhez ténylegesen meg kell merítkezni a gondokkal telített társadalmi valóságban, nemcsak annak „égi másában”. A szellemi teljesítőképesség kifejlesztésének segítése, a mások és másik iránt érzett felelősség érzése, érzékelése és érzékeltetése, a közösség iránti elkötelezettség szervesen építheti komolyabb részvétellel a napi cselekvést segítő, de azon túlmutató, tartalmas életet építő világba. A gondolat lényege, hogy ne csak a fentről látott vagy látni akart valót, hanem a lentől épített valóságos világot prezentálni és kifejezésre segíteni: mindenképpen méltó – ha nem is mindenkinek tetsző – feladat.

Tényleg alapkérdésnek tartom, hogy hol és hogyan osztozik a televízió a legnagyobb gondokban, amelyekkel az emberek küzdenek, ismeri-e azokat, segít-e azok feltárásában, megoldásában; vagy inkább eloszlatására és elfeledtetésére törekszik. Csak leültet maga elé bámészan passzív nézésre, vagy képes felállítani az embereket a tévétornán kívül is, és megmozgatni a felületi izmokon kívül a gondolkodást és a cselekvést is?

TÁJÉKOZATLANSÁG AZ INFORMÁCIÓÖZÖNBEN¹

1982

Az emberek nagy része tanácstalanul áll szemben azokkal a hatásokkal, amelyek élete során érik, és rendkívül kevés segítséget kap az eligazodáshoz. Pedig az eligazodás bizonytalansága megterhelő és fárasztó. A televízió záporozza a hatásokat ránk, de a műsorok inkább áttemelnek bennünket saját életünkből egy fiktív világba, ahelyett hogy részt vevő gondolkodásra serkenténének.

Mindennapi életünkben az emberek sokszor kerülnek olyan helyzetbe, amelyben tájékozódni nem tudnak, ismereteik nincsenek, tudásuk kevés. Másik oldalról viszont rengeteg információt kapnak, amelyet nem értenek, nem tudnak elhelyezni, nincs meg hozzá a kidolgozott ismeretkészletük. Botorkálnak társadalmi útvesztőkön, választott kényszerpályákon vélt érdekeik szerint, miközben özönlik rájuk képből, szóban, gondolatban az óriási információtömeg. Többségük a nagyvilágban és a saját kis belső világában is sokkal több dologtól függ, mint amiről egyáltalán tudomása van. Ugyanakkor sokkal több információhoz jut, mint amennyit életébe, ismereteibe beépíthet. Úgy tűnik, mintha a nyilvános és terjesztett ismeretek fala mögött történe minden, ami tényleg fontos az emberek életében.

Azok az információk, amelyek a televízió és a rádió keresztül eljutnak az emberekhez, szinte az egész világot kínálják. Mi mindenben kellene kiismernünk magunkat, ha csak egy esti televízióprogram információáradatára gondolunk: politika, tudomány-technika, művészet, történelem, közel-távoli események stb. Mivel ezek feldolgozásához a nézők zöménél hiányzik az a bizonyos értelmezési tartomány, nem egyszerűen rosszul megragadt félinformációkról van szó, hanem álismeretekről és álinformációkról: ha már többször hallottak ugyanarról, ismerőssé válnak a nevek, a szavak, a kifejezések, a gondolatok, előbb-utóbb rögzülhetnek is, csak éppen a hozzájuk fűződő tényleges tartalom értelmével vannak alapvető problémák. A részvétel így csak „kvázi” részvétel, a felfogás is csak passzív ráhagyatkozás lehet.

¹ Megjelent a *Jel-Kép* című folyóirat 1983/2. számában.

Most elsősorban a mindennapi élethez szükséges „tudásról” beszélnek. Nem a tájékoztatás igazság- vagy teljességtartalmáról, hiszen közismert, hogyha ellentmondás van a közlés és a személyes élettapasztalatok között, akkor nem a valóságos tapasztalat hitelét kérdőjelezzik meg az emberek, hanem a szöveg hitelvesztése általában kockáztathatja más közlések igazságtartalmát is.

Azokról a „lékekről” sem beszélnek, ahol elsüllyed az eleven érdeklődés és a kielégítetlenül maradt kíváncsiság, mert mindent elárasztanak a közömbös vagy érdektelen közlések. Tájékozódásra ott és akkor van szükség, ahol a tájékozottsággal élni is lehet, sőt élni kell, ahol cselekvő részvétel igényét készíti elő az alapos, minden lényegre kitérő informáltság. Félrészvételhez vagy álrészvételhez elég a félinformáltság vagy a kvázi informáltság is.

De amiben mindenki „részt vesz”, az a saját élete. Az emberek életük során súlyos kérdésekkel találkoznak, és elég kemény küzdelmeket folytatnak, amelyekben sok hatás éri őket. Olyan hatások, amelyek gyökerében avatkoznak az életükbe, és változniuk kell, alkalmazkodniuk hozzájuk, vagy ütközniük velük. Ezekben a folyamatokban az emberek nagy része tanácstalanul áll, és rendkívül kevés segítséget kap az eligazodáshoz.

A mindennapi élet vitele rengeteg fizikai, szellemi, érzelmi energiát emészt fel. Éppen az a kérdés, hogy mi hogyan veszi igénybe az embert, mire fordítja energiáit, s külső vagy belső kényszer hajtja-e? Ennek ismerete kell ahhoz, hogy megértsük azoknak az „adó-vevő” állomásoknak a működését és tényleges hatását, amelyekkel a közeli és távoli világot az emberek elrendezik meglévő ismereteik és készségeik alapján.

A köznapi cselekvések szükség és kényszer vezette terein az anyagi világ megteremtése és elsajátítása viszi el a fő energiát. Ez állandóan változó létfeltételek és lehetősége közepette történik, ahol a megrögzöttség és beidegződés rutinná vált készsége nem segítheti az emberi cselekedeteket, az állandó változásokhoz való alkalmazkodás nehézkessé teszi a mindennapok menetét.

Az emberek élni akarnak, ma jobban, mint tegnap, és holnap jobban, mint ma, félve attól, hogy amit elértek, elveszthetik. A pánikreakció erősödő mohóságával kapaszkodnak abba, ami van. Ezért is történhet, hogy ez a „jó” nem az élet tartalmára vonatkozik, az anyagi vált tartalommá, az anyagi vált eszmévé. Szokások gördülnek tartalom nélkül, vagy őrzik, konzerválva a régit, ideálisnak gondolt életek külsőséges utánzása válik mérvadóvá.

A társadalmi feltételek objektív korlátai mellett és annak következményeként a mindennapi kultúra és tudás hiányrendszere nyomaszt: aki a hiányok súlyos, gondokkal teli megoldásán túl van, annál az anyagi lét elemeinek használatával vannak bajok. Nem tudnak – s itt a tudás régi lehetőséghiányok társadalmi korlátait hozza vissza – egészségesen – egyéni és társadalmi értelemben – enni, lakni, egymással és a világgal érintkezni, együtt élni. Alig tudják funkcionálisan „belakni” azt a tereket, ami jutott nekik, vagy kiharcoltak maguknak: nem tudnak a jogaikról, kevésbé

is élnek velük, még azokkal sem, amelyek vannak vagy lennének, hát még hogyan tudnák tágítani őket abban az irányban, amely az alapszükségeiteket fejezhetné ki.

A magánélettől a közéletig olyan ártó ismeret- és tudáshiányt konstatálhatunk, amely állandó és alapos testi-lelki károsodásokat okozhat, nem csak egy nemzedékben. A jelen és jövő nemzedékek értelmi, érzelmi kultúrájából – amelyek között a gyerekevelés, a családi együttélés, a párvalasztás és a szexuális kultúra már címszavakká válva jelzi a hiányok egyik típusát – a professzionista nép- és nemzetnevelők módszereiig és hatásáig ugyancsak hosszú listát rögzíthetnénk a tudás- és ismerethiányos mezőkön.

Valóban még a legprimerebb viszonyokban is gond van az emberi együttéléssel. Az emberek szűkebb világba zárkoznak, mint amilyenben módjuk lenne élni – pedig amúgy is elég szűk világ jutott a legtöbbszörnek –, nem találják meg a módját és eszközeit annak, hogy kihasználják azt, amit ki lehet használni. Ezeknek a felismeréséhez nem fejlesztette ki a társadalom a képességeket, és nem is adott elegendő ismeretet.

A társadalmi változások több síkon terhelik az embereket, mégpedig az egész népeiséget, hiszen e változások során maga a társadalom építménye, az osztályok-rendek egymáshoz való viszonya is átalakul. Minden foglalkozást, minden társadalomban élő csoportot érint valahogyan ez a változás.

Különösen nyomasztó az eligazodási képesség hiánya, ha az embert kimozdítják a megszokott világból. Falusi környezetből bekerülni a sokkhatású városba. Újra megtanulni az együttélés feltételeit a városi környezetben. Új ismereteket, munkafajtákat tanulni a hagyományos szakmákban. Régi készségek használaton kívül kerülnek, új képességek kialakítása válik szükségessé, eddig nem is ismert módon kell gondolkodni és tenni. Nemcsak a paraszti munkákban járatos kerül ipari munkahelyre, hanem a munkahely maga is átalakul. Új tárgyak kerülnek az emberek keze ügyébe, a régi életben hasznos ismeretek, készségek elavulttá válnak. Amit szívesen otthagynának, arról mások felfedezik, hogy értékes, amit szívesen megtartanának, arról kiderül, hogy értéktelen. Küzdenek, és nem tudják, miért és mivel kell megküzdeni. De nemcsak a sertés – vagy a csirke – nevelésénél alakul ki eddig ismeretlen nagyüzemi technológia, hanem például a pedagógusoknak is olyan matematikai vagy irodalomoktatást kell elsajátítaniuk, amely idegen a korábban megszokott gondolkodástól.

Még a legbensőbb viszonyaikban sem építhetnek az emberek régi kialakult készségeikre, a hagyományosan „megtanult” folytatására; ott is elbizonytalanodnak: átépülnek az emberi viszonyok, a korábbi hierarchiák a családban. Ott sem lehetnek biztosak abban, amit megszoktak, ott sem elégségesek a régi, ismert metódusok: más a gyerek–szülő viszony, kapcsolatok sorvadnak, és újak épülnek. Az eligazodás bizonytalansága megterhelő és fárasztó. Vajon mindenki, aki befolyást akar gyakorolni az emberekre, tisztában van-e azzal, hogy mi minden éri az embert, hogyan alakul a világ, mit jelent az, hogy a tér kitágul, hogy sohasem hallott országok válságai remegtetik meg a levegőt?

A kultúra és az ismeret nem az elvont gondolatok terjedésénél, vagy a megformált eszmék magasztos átélésénél kezdődik, hanem az *elemi életfeltételek megteremtésének, felhasználásának módjánál*: ahogyan az ember él, ahogyan életlehetőségeit ismeri, ahogyan megteremti, kezeli, kihasználja, és tágítani igyekszik azokat. Tehát már ott kezdődik, *ahogyan és amivel* él, ahogy lakik, ahogyan kapcsolatot teremt a hozzá legközelebb állókkal, közvetlenebb vagy távolabbi környezetével, ahogyan észleli és áttekinti ezt a világot, amilyen eszmei, etikai értékek irányítják magatartását, mindennapi cselekedeteit és egész életvitelét.

A nem értelmiségi orientációjú emberek ismeretigényét a köznapi élet alapérdeke diktálja. Csak az ismeri fel, hogy másképpen is élhetne, akinek van választási alternatívája, és emellett a tudása is szervezi a „más” ismeretét. Igénye mindenkinek csak arra lehet, amit ismer vagy felismer, amiről egyáltalában nem tud, az nem szerepelhet a vágyak között sem. Többet kell segíteni az embereknek, hogy kiismerjék magukat a világ dolgában, abban, ami éppen az „ő dolguk”, illetve az kellene, hogy legyen.

Ha nem a teljes lazítás és távoli mesevilág vonzza, hanem valódi ismeretek megszerzésére törekszik, akkor mindenkit az érdekel elsősorban, amiben részt vesz, vagy amiben részt vehet, nemcsak rációval, gondolattal vagy képvisellel, hanem valamilyen módon cselekvéssel is.

Ahol nem állnak normák a normatív kultúra elsajátításának útjában, ott általában az érdekekhez kapcsolódik az érdeklődés. A napi gyakorlati szükségétől elvonatkoztatott ismeret és érdeklődés, amikor az ember másról is tudni akar, mint ami közvetlen érekkörébe tartozik, olyan szabad szellemi energiát kíván, amire a társadalmi munkamegosztás mai rendszere kevesek számára ad lehetőséget.

Olyannyira nehéz áttekinteni, megérteni a mozgásokat, változásokat, hogy azokat az emberek még gondolattal sem tudják „hatalmukba keríteni”, s hol van még a részvétel és a cselekvés akarása. S ez a saját életük feletti „uralomra” is vonatkozik. Ismerethiányuk égető a mindennapokban. Az elemi viszonyokban is kiszolgáltatottak. Ha sínen vannak a dolgok, viszi őket a rutin, a legelemibb váratlan helyzetben azonban teljesen „elesetté” válnak az új városban, a közlekedésben, a munkajogban, a saját jogaikban, ha házat építenek, ha betegek, ha valamiért folyamodnak. A fiatalok nem tudják, milyen pályák között lehetne választani, nem tudják, merre és hogyan lehetne menni. A legköznapibb világban is tétován mozognak.

A televízió a tömegek szabadidejének abszolút monopolistája. Ez kétféle veszélyt is jelent: mind a televízió függésében élőknek árthat, mind az embereket függésben tartó televízióknak.

A televízió záporozza a hatásokat az emberekre. A televíziózás az életnek igen kényelmes formája, a sok valóságos erőfeszítéssel szemben lehet a székben ülve, futni hagyni a képeket. A nézők azonban nemcsak abból vannak kirekesztve, amit hallanak vagy látnak, hanem abból is, amiben élniük kellene.

A kikapcsolódás nagyon fontos szüksége az embernek, és jótétemény minden műsor, ami segít a fellazulásban vagy oldja a görcsöket, könnyebbé teszi a következő erőfeszítést. De az is tény, hogy minden kikapcsolódás csak átmenetileg mentesít, a műsor után vissza kell térni a családba, a munkába, a társadalomba, országba, világba – és a kérdés, hogy ebben a lazításon túl hogy kap segítséget az ember.

E záporozó hatásoknak jótéteményük mellett az a legnagyobb ártalmuk, hogy akinek nincs meg a szelektáló tudása, aki mindent elfogad, annak figyelmét elterelik a fontosról, összerosznak lényegest és lényegtelen; aki nem tanult meg válogatni, kábultságában azt a kontrollt is elveszti, amivel saját élete felett uralkodhatna. A műsorok kiemelik a saját életéből, áttemelik egy fiktív világba. Erről lehet, hogy többet tud, mint amelyben él, de ki van rekesztve belőle, s ezért amelyben élnie kellene, azt is feladja érte.

A lazítás is felemésztí az ember tartalékait. A hétköznapi feladatok újabb feszültségei újabb görcsöket idéznek elő, s az ember újra menekülni akar, újra törekszik a lazításra, ami nem azt jelenti, hogy magasabb szinten szervezi újjá önmagát. Az embert a világból kikapcsolva a lazítás a felelősséget is feloldja, elveszi az időt az akkumulálástól, nem segíti a felkészülés öngyarápító cselekvését, a problémamegoldó konfliktussal szembenező aktív kitörést.

A televízióknak kétségtelenül vannak eredményes erőfeszítései abban a tekintetben is, hogy ne csak magyarázza azt, amiről információt ad, hanem serkentsen a részt vevő gondolkodást is. Azonban nem mindig az emberek (főként a kevésbé iskolázottak) valóságos tudásszintjére épít.

Úgy vélem, jobban át kellene gondolni mindazt, ami bénít vagy kábít, azt, hogy a televízió hogyan tudná káros hatásait kiegyensúlyozni. A képi világnak amúgy is megvan az a pszichológiában ismert hatása, hogy nem kell hozzá szellemi erőfeszítés, hogy az ember értse, átvegye és magába építse. Ha nem is rongálja a szellemi képességeket, kikapcsolják a gondolkodás alkotó szféráját. Egyik kérdés az, hogyan lehetne serkenteni a problémamegoldó gondolkodást. Az elgondolkodtató műsorok – és így a „kvíz” műsorok – általában az enciklopédikus tudásra, a memóriára építenek, ahol a meglevő tudás mennyisége számít. A megoldó játékok viszont éppen arra a már kidolgozott képességekre építenek, amelyeket a televízió nélkül is használatban tartanak a „hivatásos” értelmiségiek, vagy az értelmiségi képességű emberek. Hogyan lehetne tehát ebbe a gondolkodásra egyébként is kevésbé szoktató televíziós világba beépíteni a magasabb rendű gondolkodásmódot, a fogalmi gondolkodás, az alkotó gondolat módszerét? Az absztrakt gondolkodásnak három hagyományos alapja van: az olvasás, amely gondolkodva emészt, és hozzáépít az elmélyülten felfogotthoz, a vita, amelyben a kialakult gondolat az ellenérvek cáfolata vagy átgondolása során megerősödik vagy megváltozik, és az írás, amely formába önti és logikailag alátámasztja az érett és rögzíthető gondolatokat. Érdekes lenne tudni, hogy a televízió új eszközével mit lehet e hagyományos útból használni?

Ami az olvasást illeti, a televízióknak kétségtelenül vannak eredményei, a szépirodalom iránt sok műsor felkeltette az érdeklődést. A vitáknak – különösen, amikor a tévé valódi vitákat sugároz – ugyancsak valóságos gondolatserkentő hatásuk van. Itt elsősorban a társadalomtudományoknak segített a televízió, fontos vitás kérdéseket hozott előtérbe, embereket hozott képközelségbe, elgondolkodtatott. Sok témát és alkotót ismerttetett meg széles körben, és ezzel igen tartalmas gondolatkört tett nyilvánossá. Kérdés, hogy a megértést mindig a problémák oldaláról tudja-e segíteni, és a legnagyobb gondokat a valósághoz és a valóságos vitákhoz hűen mutatja-e be, hiszen ekkor és ebben alakul ki a hitele és a jelen időhöz való közvetlen kapcsolata és népszerűsége is. Tehát az aktualitása ott van, ahol érthető, nem csak egy-két zárt kör számára tár fel gondolatvilágokat.

A természettudományok terén ugyancsak van előrehaladás, a televízió nagy sikerű tudományos adásokkal dicsekedhet. Kérdés, hogy itt a tévé „választja”-e az embert, aki beszélni és közölni tud, vagy a választott ember hozza a témát, tehát az igény fontossága, illetve a népszerűsége-e a döntő.

Van a társadalomnak, éppen az értelmiségiek között egy elég széles rétege, amelyet nemcsak a társadalomtudományon vagy szépirodalomon keresztül kellene problémamegoldó gondolkodásra nevelni: ezek az emberek a technika világában élnek, és meglehetősen szűken mozognak benne. A sokat emlegetett „kettős kultúra” sok esetben inkább a kettős kulturálatlanság jellegét ölti. E kettős kulturálatlanság egyik oldalán ott vannak a műszaki értelmiségiek, akiket kevésbé von be a gondolkodásba és vitákba vagy népszerűséget keltő útkeresésekbe a televízió. A műszaki világot nem mutatják be olyan vonzó, tartalmilag is színvonalas módon, mint amelyet a technika jelenlegi uralma indokolna, s amely már elterjedt a szellemi, irodalmi, esztétikai, sőt még társadalomtudományi területek lelkes hívei között is. Érdekes feladat lehetne a műszaki világ humanizálása, annál is inkább, mivel mai életünk e technikai érdekességekkel, a technikai eszközök használatával van tele. Az eszközök többet tudnak, mint az emberek, akik használják őket. Mint ahogyan az emberek is többre képesek, mint amit a technika igényel tőlük. A technikai eszközök bonyolult szellemi folyamat eredményeképpen jöttek létre, működtetésük vagy használatuk azonban már igen kevés szellemi erővel történik. Úgy válnak versenytársává a szellemi és érdemi gondolati képességeknek, hogy sokat használaton kívül helyeznek belőlük.

A készen talált és készen tált technika egyszerűen kezelhető: kattant a kapcsoló, és jön a fény, jön a kép a tévében. A gépkocsivezetésnek négy elemét kell megtanulni. Semmit vagy nagyon keveset kell érteni ahhoz, hogy ezeket és a többi eszközöket használni lehessen. Miközben bizonyos készségek és képességek fejlődnek, sorvad az értelem, mert nincs igénybe véve, csökkennek a tényleges ismeretek, nem kerülnek használatba sem ezek, sem az izmok. Áttekinthetetlenül válnak azok az eszközök is, amelyek a mindennapi élet legfontosabb területeit metszik keresztül.

Valami veszélyesen kezd hiányozni az emberekből, s ez a *kíváncsiság*. Az a „szellemi izgalom”, az a mozgatóerő, amely új felfedezőutakra visz, amely nem elégszik meg a megszokottságban született, előregyártott válaszokkal, túlmegy a „mit lehet erről még mondani” unott kézlegyintésén, nem riasztja a „minek nekem, úgysem értem meg” esetleges kudarca. Hiányzik az erjesztő kíváncsiság, a bóklás az értelem felfedezőútjain. A „tudni” helyett inkább a „birtokolni”, a megérteni helyett a felülkerekedni, a tudás értelme helyett a társadalmi előrelépés formális lehetősége és nem tartalmat adó lényege mozgat.

Az érdeklődés alapja az aktív viszony az élethez, a tudatos viszony a világhoz. A szellemi áttekintés lehetőséget ad a tényleges részvételhez. A tájékozódáshoz szükséges tudás cselekvéshez vezet. Az ember tudatos lényegét a vegetatív létezésről éppen az választja el, hogy keresi a magyarázatát annak, amiben él. A kíváncsiságot megbénítja – amiről már többször volt szó –, hogy az emberek sok olyan kérdésre kapnak választ, amit egyáltalán nem kérdeztek, hogy a központi aggyal működő intézmények „monopolistái” még annak a körét is meghatározzák, hogy mire „kell” kíváncsinak lenni.

A képességek csak akkor bontakoztathatók ki, ha számot tart rájuk valamilyen emberi közösség, ha van olyan nyilvános közeg, ahol meg lehet „mérni”, értékelni a gondolatokat. Minden lényegi tudás csak akkor kap levegőt, ha valakire vagy valakikre vonatkozik, ha meg lehet osztani másokkal. A közvetlen közösség reagál arra, amit az ember tud és mond, ennek kellene megerősítenie azt, amit a központi terjesztő apparátus a maga módján előkészít vagy közvetít. A közvetlen közösségeknek és a központi terjesztő szerveknek – ez esetben a televízióknak – jó lenne valamilyen egészséges, kölcsönös alkotó viszonyt teremteni, hogy eleven anyagcserét hozzanak létre gondolatokban és nem csak produkciókban.

VILÁGUNK TÁRGYAI, TÁRGYAINK VILÁGA¹

1985

Kihasított az az idő, amelyben örökségünk tárgyi környezetét végigjárhatjuk, nem fedi sem az eredeti, sem az élettartam idejét. Jóval létezésünk előtt jött létre, mi csak használjuk (elhasználjuk, felhasználjuk) és jóval utánunk is élhet még, hacsak szét nem robbantják a bombák és le nem törlik valóságos és eszmei bulldózerek. Lesz, ami csak hírt ad rólunk, és lesz, ami tárgyi ketrecébe zárva meghatározza majdani utódaink életét.

Minden korszak vall magáról a tárgyaival, hogy kiknek építi a legnagyobb épületeit: templomot, bankot, városházát, pártházat, irodaházat vagy szállodát emel? Hogy hová vezetnek útjai, és merre, kiknek kell simává és szélesebbé tenniük azokat, hogy tereit mi öleli körül, és kit állít a középpontba. Mely részeket fejleszt, és melyeket hanyagol; és nem utolsósorban, hogyan rendezi be kisembereinek életét a mindennapokban és az ünnepeken: munkában, eszközben, közlekedésben, otthon és a köztereken, középületeiben. Hogyan él és létezik az utca, állandó képét milyen átmeneti üzenetek fedik: újságok fedőlapjairól bölcs államférfi, jövőbe néző munkás, vagy honunk szebb keblű leánya mosolyog; hogy plakátjain éppen mire mozgósít vagy figyelmeztet, politikai csatákra lelkesít, kendőzéshez szépítőszereket reklámoz, hogy programokat, művészetet vagy mosószeret hirdet a közélet vagy a ruhák tisztasága érdekében.

Minden korszak önkéntelenül nyomot hagy a környezetén, és nyomot is akar hagyni, hogy „különb”-ségét dokumentálja. Minden korszak hozzáadja a maga tárgyi kifejezését a folyamathoz, bár szándékolt emlékműnél mélyebben teremt meg saját jövőbe élését gyakran akaratlanul létrehozott környezetének tárgyi világával.

Folyamatosságot és a folyamatok megtörését kísérhetjük nyomon, szűrítő és színező, életet gyorsító és lassító anyagi körülményeket, hogyan változott, ami stabilnak látszott, és rögzült az időlegesnek szánt. Korok rétegei épültek egymás mellett egymásba fonódva, nem mindig kímélve azt, ami a másokban érték, hogy aztán

¹ Megjelent Pohárnok Mihály (szerk.): *Örökség: tárgy- és környezetkultúra Magyarországon*. Kiállítás-katalógus. Műcsarnok, Design Center, 1985.

a felfedezés elégtételét adja meg a következő, egy más módon türelmes és más módon türelmetlen korszaknak.

Tárgyak gyarapodtak, újultak, pusztultak. Pusztítottak a csaták, és pusztítottak a bombázások, és pusztított sokszor az építeni akaró szándék. Pusztított a pusztító szándék korrigálása, diktálhatták hitek, kényszerek, technikák és divatok is. Az újdonság hitének megszállott fanatizmusa a régi tagadásával olykor folyamatos megsemmisítéséig vitte az Új apoteózisát, s a divat buldózere is elérhette olykor egy kisebb bomba hatását.

Tiszta lappal indulni minden radikális akarat ideálja, legyen az politikai, technikai vagy művészi cél. Amikor egy korszak tökéletesen újat akar teremteni, s a régi viszonyokat elpusztítja, megsemmisíti azokat a tárgyakat is, amelyekben megtestesülnek a viszonyok. És ebben a viszonylag szűk korszakban erre többször is volt példa.

A tárgyakban egyik oldalon ott van az emberi szükségletek gondolata, sőt érzelme is: az eszme és a vágy; a másik oldalon a valóságos létrehozás folyamata: a technológia, a termelés és a terjesztés. Ebben a folyamatban a gondolat érvényesülése attól a mechanizmustól függ, amelyik az egészet egységben működteti a gondolattól a megvalósításig, majd a terjesztéstől a hozzáférhetőségig az utat járhatóvá és rutinszerűen ismételtetővé teszi. A termékek és a tárgyak világa összhangban van-e a gondolattal egyfelől és a szükségletekkel másfelől, vagy a feszültség a jellemző? Ebben az időszakban a feszültség és a harmóniára törekvés konfliktusos és kereső útjai váltják egymást, az ellátási szint és a kielégíthető szükségletek, valamint a szükségletet feszítő vágyak között.

A társadalmi működés mechanizmusa határozza meg az egész folyamatot. Sajátossá válik a működése abban az országban, ahol nem a piac véletlenszerűsége határozza meg a termelést és az elosztást, hanem központi irányítás vagy monopolizált szakmai döntés határoz a termelés és az elosztás arányai felett is.

A mi világunk tárgyi környezetében több társadalmi rend öröksége kereszteződik, s ezek egymásra épülnek, keveredve és küzdve egymással: itt vannak még a nemesi világ, a feudális örökség, mellette a felemás polgárosodás viszonyai és relikviái. Ezeket robbantotta szét a szocialista társadalmi rend tulajdonviszonyaikkal, értékeikkel, vagyonukkal, műveltségi monopóliumukkal együtt. Minden robbantás utáni újrendeződés azt „fordítja meg”, amivel rendelkezhet és azokkal, akik jelen vannak, tagadva és magába olvasztva a korábbi viszonyokat és az azokat megtestesítő tárgyakat is, gyökeresen új társadalmi feltételek között.

Magában a szocializmusnak az útjában is több szakaszt éltünk meg. Az első szakasz, amelyben a korábbi privilégiumok felszámoltattak, a korábbi gazdaság kisajátítása megtörtént, de ez nem volt elegendő a szegénység felemelésére és a szegénység megszüntetésére. Gazdasági téren a feszített iparosítás országos érdekű tette a felhalmozás célját, emellett a háborús hangulat szorító parancsa kényszergazdálkodást hozott magával, amelyben a nehézipar preferálása és következ-

ményeként a személyes szükségletek háttérbe szorítása, a javak mennyiségének szűkössége volt a jellemző.

A külső kényszerűt belső erkölcs erősíti: eszmei megfelelője a kommunista puritánság és aszkézis „önkéntes erősné” teszi a kényszerűen alacsony életszintet, az anyagi igények megszorításának kényszerét. A szűkösség eszmei-humánus magasrendűségét, politikai fontosságát hangsúlyozza, s a tárgyi gazdagodásra törő fogyasztási igényekben a polgári tudat megmaradását vagy beszűremlését okolja. Hatás, ami ellen küzdeni kell. Az anyagi érdekeltség hangsúlyozását a munkában a polgári gondolat restaurációjának tudja be, és elítéli az eszme irányította öntudatos munkavégzéssel szemben.

A tárgyi szűkösséget erkölcsi parancs és morális kényszer is erősíti, az alacsony életszintet legalább magas morállal és a jövőbe vetett reménnyel jutalmazták.

A központ feladata meghatározni, hogy miből mennyi jusson „a” dolgozóknak, „a” munkásnak, „a” parasztnak. A piac kikapcsolása és a központi gondolat és gondoskodás elve jobban „kell”, hogy tudja, mi kell az embernek, mint azok saját maguk. Meghatározza azt is, hogy „mi kell, hogy kelljen”. Kezdetben a néppel való azonosulás hitének a magabiztos tudata állt: „amit mi akarunk, azt akarja a nép is”, ahonnan egyszerű volt az átcúszás a voluntarizmusba: „azt kell akarnia a népnek, amit mi adunk”.

Az új társadalom keresi a tárgyak kifejezésében is a saját identitását. A háború utáni nyomorúságos körülmények között és az első tervek szakaszában az eredeti szocialista felhalmozás miatt kényszerű fogyasztás szűkösségében az ideál a nivellálás alacsony szintű egyenlősítésben formálódott. A tömegtermelés kialakítása mellett az eszme hatja át a létrejött tárgyakat. Tagadás és igenlés határolja a célt, a szervezetet és a technológiát is. El kell szakadni a múlttól, és elszakadni a nyugati ideáloktól és ideáktól is. Se az úri osztályok igénye nem lehet mérvadó, se a kispolgárság vágyai nem befolyásolhatják a célokat. Nem kisipar kell, nem kisüzem, amely kispolgári ártalommal termeli újra embereit és cikkeit, hanem a nagyipar mindenben uralkodó termelési ideálja vezet, amely a rendszer hitt bázisát, a nagyüzemi munkásság súlyát erősíti. Ez vezet az egyszerűsödő és tömegesedő tárgyak termelésében, az eszközökben és a kifejezésben egyaránt. A népi állam ideálja, ezen belül is a nagyüzemi munkás áll a tervező és kivitelezők szeme előtt. Ez látható az újságcimlapokról, a kötvények fejléceiről, pénzen és plakáton, amint magabiztosan, derűs optimizmussal, bizakodó öntudattal néz a jövőbe, s ez a lekerékített giccsbe forduló munkásfigura képe és elképzelt igénye vezeti az ipari tárgyi tervezők gondolatát. A munkás mellett ott van – aszerint, hogy a szövetségi politika mit diktált, és mit engedett meg – az új típusú szocialista szervezetet, következésképpen a tömegtermelés tárgyai mellett a népi gyökerek bizonyítékaként a paraszti világ rekvizitumainak integrálása történik, s a paraszti élet felszámolása mellett kifejezést kap a hagyományos népművészet, tárgyakban és szellemi kultúrájának bemutatásával is.

Közéleti monumentalitás és magánlétbeli aszkézis kettőssége él egymás mellett. Pátosz, a világméretű győzelem tudatából, a szüntelenül fokozódó eredményeknek és a hatalmas sikereknek a hitéből, a töretlen lendület és optimizmus, a közösség megdicsőítésének akaratából, miközben az egyéni szükségletek háttérbe szorítása és alárendelése magával hozza a korszak ellentmondásának kőbe zárt formáit: egyik oldalon, a „munkásoknak a legjobbat” program alapján, például szegényesnek minősül a polgári dagályossággal szemben született harmincas-negyvenes években kialakított lesimított formák modern célszerűsége, helyette létrejönnek a „nép palotáinak” középületei, ahol a márványcsarnokok, hatalmas lépcsők, pompás termek pazarló gögje erős kontrasztban áll a mindennapi élet szegény szinten nivellált szűkös létformáival.

Az elképzelt és a döntést hozók által el is hitt ideálkép, valamint a valóság között egyre jobban feszült a távolság, és ez mind addig növekedett, amíg bele nem roppant először a valóságos ember és valóságos robbanással elsodorta a valóságban nem létezett fikciót.

Bekövetkezett a változás a következő szakaszban, amikor a „nadrágszj meg-szorítása a jövő érdekében” helyett a „szükségletek magas szintű kielégítésének” programja kerül előtérbe. A korrekció a mára és az emberre irányítja a figyelmet. Mert mégis fontos, hogy az ember itt, ma éljen, egyáltalán élni tudjon, és jól érezze magát. Először a központi tervgondolat irányul az emberre: „azt kellene akarni, amit az emberek szeretnének” – mindenekelőtt enni kell és lakni, de már öltözködni is lehet. Szűnjön meg a félelem attól is, hogy ki lehessen fejezni a vágyakat. Még fentről irányítva, de mára orientálódik a termelés, ha nem is keresi közvetlen kapcsolatát a fogyasztóval.

Az elzárkózás után kaput nyitnak a külvilág felé, arrafelé, ahol magasabb a termelékenység, jobb a minőség, gazdagabb a választék. Az „utolérni és túlszárnyalni” jelszó nyomán új szellem és gondolat, új tárgyak és technológiák áramlanak be, és az összehasonlítás során támadó elmaradottsága bosszantó kisebbségi érzésén túl változásokat is sürget. A múlt a jelennel szemben kettős tagadással ítéltetik meg: erős a közvetlen múlt gyakorlata és ideái iránt érzett ellenszenv, de mégis eleven a nemesi polgári világ tárgyi szimbólumainak tagadása is.

Átrendeződnek az ideálok, „kint”-hez és a „bent”-hez, Kelethez és Nyugathoz, modernhez és hagyományozhoz.

A javulás azonban minden szándék ellenére sem tud a lényeges gondoktól szabadulni, és ez feszültséget teremt a szükségletek kielégítésében. Megmarad, ha csökkenen is, az újra meg újra felkelő hiány. Megmarad a minőség problémája és a divathoz való alkalmazkodás zökkenései. Megmarad a változás tempójának az a gátja, hogy a termelés önérdéke diktál, és nem tud rugalmasan változni a fogyasztói igények szerint. Bár a szöveg a fogyasztók kielégítéséről beszél, a gyakorlat ezt dőcögve követi. A növekvő kínálat többektől kívánja a nem mindenki számára lehetséges növekvő munkabefektetést, a második gazdaság, a túlmunka növekvő

mennyiségéből igyekeznek a növekvő fogyasztás igényét biztosítani, a lehetőséget a szegénység szintjéről kiemelkedő gyarapodásra, és a tárgyak megszerzését szabadságként élik meg az emberek.

A cél – és ezzel kezdődik a harmadik szakasz – megforgatni a mechanizmus kerekét, megtalálni azokat a hajtóerőket, amelyek át tudják állítani mennyiségben és minőségben is a termelés ütemét, javítani színvonalát, közel hozni a céljait azokhoz, akikért végeredményben az egész folyik: kiküszöbölni a hiányokat, mozgékonytá tenni az adaptációt. Termelési irányszámok helyett ösztönzés és vállalkozás, nagy, nehezen mozgó vállalatok helyett könnyen mozgó egységek, amelyek az igényre szerveződnenek. E változás során széthúzódik a társadalmi mezőny, differenciálódnak a különböző társadalmi csoportok között az élet lehetőségei, differenciálódnak az igények környezet és belső igény szerint is. A gazdagodás elkülönült igényszintet teremt, középen és különösen az alulmaradtak számára az igény kielégítését a még mindig zökkenőkkel járó tömegtermelés akadozva biztosítja.

A szándék, nyitottság a világ felé, verseny belül és kívül is – és akkor, a világgazdasági válság, és a változástól való félelem gátja együtt rágördül a kezdeményekre és kudarc fenyegeti az induló kísérleteket. A gondolatok újító hatása elindult, de következetes kibontakozása akadozik.

A közelmúlt tagadása mellett növekszik a régebbi múlt vonzása, és a nemesi-polgári múlt tagadásának sematizmusa értékmentő revízió alá kerül. A rehabilitáció saját múlt részesévé teszi azt, ami kitagadott volt, a kincsek mentése összhangba kerül azzal a világjelenséggel, amelyik az atomháború világpusztító jövőjétől féltve, a lejáratos eszméktől elidegenedve, a megvalósultban csalódva a mából stabilnak látszó múltba menekülve talál biztonságot az elbizonytalanító jövővel szemben.

Mire azonban az értékmentés és az új sokféleség szándéka kibontakozik, addigra már sok minden került a veszteséglistára anyagban, tudáspusztulásban, igényországban és munkaerőkölcsben is. Mire kialakult, hogy védeni kell a régi, újonnan becsült értékeket, addigra már csúnya épületekkel kitöltve városrészeket, betömve foghíjakat, több generációra hagyja ízléstelenségének nyomát a korszak. Mire kiderült, hogy régi városrészek nemzeti múltunk és építészetünk kincsei, addigra már bulldózerektől és panelházaktól csak mutatóban lehetett egy-egy remekművű házat ellopni. Mire a műemlékvédelem gondolata, majd ennek anyagi fedezete és kivitele intézményesen létrejöhetett, addigra már sokszorosába került az, amit folyamatos védelemmel talán ennek töredékéért lehetett volna megmenteni.

A nagyiparosítás láza, abból is a nehéziparé, törvényszerűen teszi tönkre a világon mindenütt a mives munkát, a kismesterek munkáját. Úgy győzi le, hogy többet ad, olcsóbban és korszerűbben több embernek. Ha viszont ideologikus okokból előbb számolják fel a kisipart, mint ahogyan a nagyipar helyettesíteni tudja, kielégítetlen hiány terheli az emberek mindennapjait, miközben a szervesen fejlődés – mivel nem versenyben kerekedik felül – rombolja az emberi képességeket, a tudást és a munkaerőkölcsöt is. Nemcsak az esztétikum, hanem a praktikum is meg-

szenvedi a gyengülő anyagot, a romló minőséget, a munkakultúra alacsony színvonalát. Nemcsak szakmák szűntek meg, amelyeket később mesterek nélkül újra kellett megtanulni, hanem a munkakultúra folyamatos továbbadásból is generációk estek ki, és a tanulópénzt súlyosan meg kellett fizetni.

A gazdagodás ténye kétségtelen, mellette a többféleség, az igény a jobbra, s a verseny, amely a világ viszonylagos nyitottságában a tanulás szükségét és hasznát hozza. Megmérettetik a saját képesség. Amikor több között lehet választani, ez ösztönöz a jobbra, sőt erős nyitottság esetén kényszerít a jobb színvonalra. Ha nem lehet fennmaradni, mert a versenyből a „jobb” kiszorít, akkor jobbá kell tenni azt, amivel fent kellene maradni. A hajdani mesterlegény is országrészek tanítójává vált hazatérve azzal, amit külföldön megtanult, az elzárkózás a megrögződést és a mozdulatlanságot mozgásképtelenséggé fokozhatja, és a gyengéknek kedvez. Az összemérhetőség még a gyökerekhez is jobban köt, hiszen erősebben ragaszkodik önmaga identitásához és annak prezentálásához az, aki saját színnel tud jelentkezni egy sokszínű világban.

Sokat gazdagodott a tárgyi világ, s gyakran felébred a félelem: nem válik-e céllá az ember helyett a „dolog”, az emberség helyett a szerzés. Jogos ez az aggodalom, de nem a tárgyi világ hibája, ha ez bekövetkezik.

Ha a tárgy túlemelkedik az emberek szolgálatán, ha a dolgok központi céllá válnak, ha kivonják belőle a szellemet, elvonják az emberséget, akkor nem marad más, csak a pénz számjelző értéke és társadalmi helyjelzése. Túlnövekedhet az emberségen, ha az anyagi szűkösség és a hiány növeli a becsét, és túlnőhet akkor is, ha az egyenlőtlen igazságtalan elosztás fontosabbá teszi értékét közvetlen hasznán.

Minden tárgy arról vall, akihez tartozik, minden tárgy kifejez valamit abból, akinek szolgálatába szegődött. A tárgyak alapvetően emberi igények szolgálatát jelentik, de a termelés és elosztás folyamatában magukon viselik a társadalmi különbségeket. Mélyebb viszonyokat is mutat: a tárgyak kétszeres erőfeszítésre kényszerítik az embereket: egyszer, amikor létrehozzák, és egyszer, amikor megszerzik. A munkából tárgy lesz és a megszerzése újabb munkára késztet: így egyszerre lesz eszköze, terméke, eredménye és célja. Az ember kiszolgálója és egyben kiszolgáltatottja lesz a saját maga szolgálatára teremtett tárgyainak. Minél nagyobb erőfeszítést igényel valaminek a megszerzése, annál fontosabbá válik az ember számára, hiszen a tárgy az emberi erők összpontosításának célja és jutalma.

Életet használ el, és ettől életre kel. A befektetett munka emberiesíti a tárgyat, miközben tárgyivá is teszi az emberi célokat.

Tárgy lesz a munkából, tárgy lesz a viszonyból, és tárgy lesz az eszméből, tárgy lesz a vágyból. Tárgy fejezi ki az ideológia harcának termelésbe transzponált útjait. Tárgyba kapaszkodik az, akinek nincs más biztonsága, nincs emberi támasztéka, de áttelekíti a tárgyat az emberség.

Minden tárgy önmagában történelmi érték, és benne a jelen értelme is. A legköznapibb tárgyban is – legyen az egy csésze, egy szék, egy textildarab – benne van az

emberi fejlődés kultúrájának, hosszú idő folyamatának mára összegező eredménye is és az aznapi cél. Benne a gondolat és a kivitel, a hozzájutás módja, a használat öröme, a megformálás ügyessége és szépsége, vagy éppen ezek ellentéte. Kezdődik az anyagi megmunkálásának indulásától, azoknál, akik a nyersanyagot adják, akik a szerszámot a készítéshez, az eszközt a szállításhoz, a szervezetet a terjesztéshez, az utat a hozzájutáshoz: akik elgondolták, megszervezték, hogy a gondolat tárggyá legyen és a tárgy hasznossá, valakik számára fontossá váljon. Átszövi a folyamatot a mindent behálózó társadalmi mechanizmusok egymást feltételező serkentő és gátló tere, amelyik elősegítheti és akadályozhatja is lépéseiben az egyes ütemeket.

A VENDÉGMUNKÁS¹

1987

Bizonyos vagyok benne, hogy e fényképregény végére érve Skarbit András, a magyar társadalmi átalakulás hallgatólag teherviselője személyes ismerősünkké válik.

HONNAN JÖTT SKARBIT ANDRÁS? KIKNEK A SORSÁBAN OSZTOZIK?

A nyolcvanas években vagyunk, amikor az iparosodás már felszívta a falusi munkaerőt, amikor a városok és a környékük – az agglomeráció – lakossága többszörösére növekedett, s amikor minden fejlődés ellenére ma is egymillió-hatszáz ezer embernek kell órákat utaznia naponta, mert másutt van a munkahelye, mint az otthona. Ugyanakkor 270 ezer ember búcsúzik hetekre vagy hónapokra a családjától, utazik több száz kilométert, mert csak otthonától távol tudja megkeresni a mindennapit. Indulnak az ország peremvidékeiről, a „szélekről”, jönnek Szabolcsból, Zalából, Békésből, Borsodból, Somogyból – oda, ahol munka is van, szállás is adódik. Legtöbbjük a fővárosba jön, mert idáig húzta őket a munka lehetősége, és toltá az otthoni megélhetés lehetetlensége. Ezek közé tartozik Skarbit András is.

Ma az ipari munkavállalók 49 százaléka él falvakban, és ebből – nálunk különösen nagy arányban – 40 százalék jár máshova dolgozni, mint ahol lakik. Az iparosodás szükséges velejárója – mondják –, mert az ipar mindenütt előbb teremti meg a munkaerő szükségét, mint ahogy kiterjesztik a munkaerő emberi feltételeit a városi élet körülményei között.

A vágyott-szidott, késleltetett-siettetett iparosodás a történelemben eddig ismert egyetlen lehetséges útja a termékbőségnek, az ellátás javításának, megkönnyíti a munkát és az életet. Az iparosodás nemcsak megszünteti vagy enyhíti a nagy töme-

¹ Kísérőtanulmány Korniss Péter *A vendégmunkás, fényképregény* című kötetéhez. Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 1988.

gek nyomorát, hanem módot is ad az ember felemelkedésére anyagiakban, szellemekben, valamint a sorsa fölötti döntésre kiterjedő jogokban.

Az iparosodás szenvedésteli úton megy végbe, de fájdalmait nem egyenlően szenvedjük meg. Az iparosodásnak ára van, de az árat nem egyformán fizetjük meg: van, akinek a java jut, van, akinek a terhe.

Skarbit András azok közül való, akik osztályuk helyzete szerint mindig is a társadalmi átalakulás nehezét viselték el. Minden történelmi sorsfordulónak ők a legfőbb teherviselői, minden társadalmi átalakulás rajtuk hengeredik át. Ők a társadalom fundamentuma, ők viselik az építmény terhét és minden megrázkódtatását. Rájuk épít az ország, ha iparosítani kell, ha a mezőgazdaságot át kell alakítani, ha a háborúba katonának kell menni, ha várost kell építeni, ha folyót kell szabályozni. Ha éppen be kell vonni az iparba, bevonják őket, ha éppen ki kell szorítani, kiszorítják őket. A gazdasági csapások legelőbb őket érintik, előbb, mint a meglendülés. Ha az általános jólét emelkedik, nagyobb a rájuk eső terhelés, mint a jóból való részesedés. Ők a magyar falu sokat aposztrofált paraszt-munkásai vagy munkás-parasztjai. Több korszak többféle ideológiája érvelt velük, olykor értük is. Ők voltak „az ország életerejé”, „a magyarság törzse”, „a nemzet színe-virága”, „az ősi gyökerek talajtartó egészsége”, és el kellett viselniük az éppen uralkodó demagógiák felmagasztosítását, a valóságos elnyomatással együtt. Miközben tömegeik, éppen kettős helyzetük miatt, kiszorultak az állampolgári részvételtől és cselekvéstől, a nagy jövedelmekből, a tanulási lehetőségekből, a civilizációs juttatásokból – csak a kemény munkából és a nehéz életkörülményekből nem.

Az iparosodás több hulláma sodorta százazreiket faluból városba és városról városra.

A kelet-európai országok iparosodása későn és akadozva követte az e téren fejlettebb országokat, szakértelmet és technikát először külföldről hozott, de a működtetéséhez szükséges munkaerőt mindig belülről szívtá fel, főként a mezőgazdaságból. Tehette ezt, mert a föld kevesebb embert tartott el, mint amennyit termelt. A múlt század során a jobbágyfelszabadítás vívmánya előbb érte el hazánkat, mint a polgári iparosító lendület gazdaságot megújító forradalma. A feudális birtokrendszer fennmaradása nem tette lehetővé a parasztság polgárisodását, a felemásan fejlődő ipar pedig nem tudta felszívni a föld nélküli parasztokat. Ez folytatódott az erőltetett szocialista felhalmozás idején és az újabb iparosodási hullámokkal még a hetvenes években is. A föld inkább elűzte fiait, semmint vissza- vagy eltartotta volna őket.

Már a századfordulón valóságos „exodus” indult el, s a menekülés hullámai újra meg újra százazreket sodortak magukkal. Ha az életlehetőséget nem találták meg a városban, továbbhajtotta őket a kényszer és az inség az országhatáron, sőt a tengerentúlra is. Másfél millió ember, többségükben a falvak kárvallottjai, mentek az Újvilágba szerencsét próbálni. Semmijük nem volt, csak saját fizikai erejük és elszántságuk; hajtotta őket, hogy meg kell élni, s a családnak meg kell teremteni a

mindennapit. De sokuknak nem volt már út a tengerentúlra sem. Hatszázezer ember maradt munka nélkül a harmincas években, vándoroltak országszerte, nagy csapatokban, bármilyen munkát keresni, bármilyen megélhetést találni.

Aztán katonának kellett menni. A Don-kanyarban elpusztult 200 ezer magyar katona többsége közülük került ki.

Jött a szocializmus, a felemelkedés ígéretével, a földosztással, s miközben földet adott a parasztnak, retrográdnak minősítette a falusi kistermelői életet, másodrendűnek a paraszti létet a munkásléttel szemben. A negyvenes évek végén a beszolgáltatások, majd az első szövetkezetesítés erőszakos útja, a mezőgazdaság átszervezése miatt kevés társadalmi réteget ért annyi zaklatás, mint a falusi lakoságot. Az emberek nemcsak az életheletőség keresése végett mentek a városba, hanem a zaklatások elől is, és azért, hogy másodrendű állampolgárból egyenrangú munkássá válhassanak, és bekerülhessenek az oly sokat dicsért munkáslétbe. Az 1950-es évektől mintegy évi 100-150 ezer ember hagyta ott a falut, hogy az iparban vállaljon munkát. 1960-tól pedig újabb szövetkezetesítési hullám sodort újabb tömegeket az iparba. Voltak, akik bejutottak a városba – igen kevesen. Voltak, akik megrekedtek a város peremén – többen. A bejáró munkások – mintegy másfél millióan – naponta ingáznak. A távolsági ingázóknak – a „vendégmunkásoknak” – viszont se bent a városban, sem a város környékén, a munkahelyek közelében nem jutott hely.

Otthon nincs megélhetésük, és ahol megélhetésük van, ott nincs otthonuk.

Viselik a falusi és a városi élet ellentmondásainak terheit, azt a kettősséget, ami az ipari és a mezőgazdaság, a fejlett és a fejletlen vidék között van. Ők egyensúlyoznak ki akkora távot, mint ami a tradíció és a modernség, az elmaradottság és a civilizáltság, a tanulatlanság és a tudás között feszül. Hátránnyal indulnak, munka kell nekik, s ezért elvállalják a szakképzettség nélküli, rossz körülmények között végzett, rosszul fizetett munkát, a legnehezebbet.

Életük két részre válik: ingáznak a város és a falu között, ingáznak két életforma között. Kettős kötöttség vagy kettős kötetlenség? Két oldalról nyertesek vagy két oldalról vesztesek? Valójában a társadalom iparosítása érdekében két létfeltétel közé szorultak, két élet perifériáján egyensúlyozzák ki mindennapjaikat.

Sokféle megítélése volt már az ingázóknak: vádolták őket „kétlakisággal” (az ötvenes évek kifejezése volt ez), hogy egyaránt élvezik az ipari munka előnyeit és biztonságát és a falusi saját termelés hasznát. Vádolták őket, hogy nem szolidárisak a munkásokkal, hogy nehezen szervezhetőek, hogy mindig visszatérhetnek és vissza is akarnak térni a faluba. Volt, hogy áldozatnak tekintették őket, aki egyszerre szenvedője a falu bajainak s a város kínjainak. Hol vád, hol részvét kísértéte útjukat.

Valójában kettős megfosztottság – gazdasági és jogi – jellemzi életüket. Miközben a falvak lakóiból kerül ki a városi és ipari munkavállalók 40 százaléka, a város kettős elvonással gyarapodik. Felszívja a falu munkaerejét, és nem adja vissza a megtermelt értékekből a központi újraelosztás során a falu építéséhez szükséges

anyagiakat. A településfejlesztési költségekből durván egytized jut a falvaknak és kilentized a városnak. Az egyéni emberi erő- és pénzráfordítás a falvakban többszöröse annak, amit az állam ad, a városokban pedig a központi ráfordítás többszöröse annak, amit az egyén ad. Így nemcsak újratermelődik a különbség a falu és a város között, hanem növekszik. Nemcsak az ingázás erőfeszítése az, ami a munkásokat terheli, hanem a falvak fejlesztése is egyéni teherként nehezedik rájuk. Ha a városi élet példáját követni akarják – mint ahogy akarják –, megteremtik a falvakban is az utat, a villanyt, a lakásokat, a jobb élet feltételeit. Többletmunkával, saját pénzzel, saját erővel mindazt, ami a városi ember életének természetes velejárója.

A másik megfosztottság az állampolgári jog gyakorlásának nehézsége. Aki a város és a falu között ingázik, az mind a munkahelyi településen, mind a lakóhelyén kirekesztett a döntésekből. Nem vonják be a városi munkások érdekképviselőibe, nem részesül a városi lakosok jogaiból. Saját érdekképviselője sincs. Falujában sem tud részt venni a döntésekben, hiszen hazatérései olyan időre esnek, amikor közéleti részvételre nincs módja.

Mégis, mit ad és mit vesz el a város, mit ad és mit nem ad a falu?

A város ad munkahelyet és kereseti lehetőséget. Van, hogy szállást is. Annyit ad pénzben és gondoskodásban, hogy mindig akadjanak olyanok, akiknek megéri, hogy elvállalják ezt a munkát.

Mit nem ad a város? Nem ad otthont, csak szállást. Nem ad befogadó közösséget. Nem ad szolidáris munkástársakat, akik akkor is képviselik őket, amikor nem tudják képviselni magukat. Nincs olyan városi munkásközösség, ahol az ott lakókkal együtt vannak, egyenlő módon szavukat hallatják, s azt meg is hallgatják. Felülről, helyettük, nélkülük döntenek. A városnak dolgoznak, de nem kapnak városi polgárjogot.

Nagy dolog az, hogy sokaknak – a távolsági ingázók több mint felének – van munkásszállása. 1932-ben írták, hogy egy levegőtlen nedves pajtában 60-80-an zsúfolódtak: „Teleki téri pizsokban hányódik a magyar nép színe-java; »köd-kép«, hogy kubikos szálló legyen.” A „köd-kép” megvalósul: ma már van kubikosszálló.

A megszorított munkásszállások között nagyok a minőségi különbségek, de még a legjobban is feloldhatatlanok a problémák.

A munkásszállásokban a mai napig is van valami ideiglenes, jóllehet ez az ideiglenesség többeknél már húsz-harminc éve tart.

Lakóinak élete a munka köré szerveződik. A sokféle emberi képesség munkaerővé redukálódik. A munkában és szálláshelyen is egyirányú függőségi szervezetekbe, szabályokba és kötelezettségekbe van bezárva. Az egyént – a látszólagos közösségben – a többiekkel együtt közösen elviselt magány kínozza. Az élet állandóan nyilvános. Nyilvános anélkül, hogy demokratikus lenne. Átmeneti anélkül, hogy kiútja lenne. Életváltást és értékváltást kínál anélkül, hogy új stabilitást adna, és az új stabilitáshoz értékeket tudna nyújtani. A munkán kívül nincs magánélet: férfiak kényszerű együttléte, asszony nélküli ridegtartás, az oldódás lehetetlensége, s az érzelmek helyett gyakran indulatok.

Ezt adja a város, de kínál mást is. Kínál szórakozást – igaz, olyanokat, amikben az ingázó nem vesz részt. Kínál ruhákat, bár azokat nem veszi föl. Kínál közösségeket, amelyekbe nem megy be, mert se nem hívják, se nem vonzzák. Kívül rekedt? vagy kívül maradt? vagy kívül rekesztett? – de világot lát, híreket visz haza, s talán olykor követésre érdemes példákat is.

Illyés Gyula mondta, hogy aki hetenként két napot a vonaton tölt el, annak rámege a személyisége. Veres Péter, aki maga is élte a kubikosok életét, a „városi hordaléknépséggé” válás aggodalmáról írt, s hogy az ember lelkének épsége, szépsége rámege az anyagiasság szellem és érzelem nélküli hajszájára. Sok baj, testi-lelki betegség mutatja a „vendégmunkások” életének nehézségét. Ebben a helyzetben könnyebb alákerülni, mint fennmaradni.

S itt van Korniss Péter választásának érdeme, amivel ezt a társadalmi helyzetet emberi drámává teszi. Választhatott volna más szereplőt, aki ezt nem tudta elviselni. Turkálhatott volna sokféle emberi társadalmi kínban, szétesett családok, talajvesztett férfiak, tönkrement, alkoholizáló, kiüttalan életek sorát mutathatta volna meg. A dráma viszont éppen attól erős, hogy Skarbit András nem adta meg magát.

MIBEN VAN HÁT SKARBIT ANDRÁS EREJE?

Ilyen nehéz élet csak akkor viselhető el, ha van az emberben belső erő, ha van támaszt adó emberi közösség, és ha az eredmény igazolja az erőfeszítést.

Az élet tartópillérei a társadalmi átalakulás következtében többször is megrendültek, a belső erő nem építhetett a külvilág igazolására, s a régi közösségek előbb estek szét, mintsem az újak adhattak volna embert védő kört. Mégis az állandó megújulásra képes energiák új feladatra új közösségeket hoztak létre. Más feladatokkal élnek tovább a családok, s tovább élnek a vallási közösségek. Létrejönnek új célokra az egymást támogató viszonyok – vérséggel, szomszédsággal, egymásrautaltsággal erősödve. Az élet eredménye is igazolást kap a megteremtett otthonban, a gyerekek sikereiben, jövőjében.

A küzdelem az élet javulásában találja meg értelmét. Nem a munka lett könnyebb, s a pénz több, amit a munkáért kapnak. Változott viszont a falu és a falusi ember életlehetősége.

A hatvanas évek közepétől induló megújulási folyamat, a reform sok területen elakadt, de egyik legnagyobb, tömegeket mozgató eredménye a falusi kistermelői kedv meglendítése volt: a nagyüzemek mellett a háztáji területek megművelésének engedélyezése és a piaci viszonyok megnyitása. A kisgazdaságok termelői kedve pezsgésbe hozta a falvakat, s az emberek erejük maximális kihasználásával, olykor kizsákmányolásával, megteremtették a kiskertből az életet jobbító anyagiakat.

A háztáji gazdaságok kettős gazdasági haszonnal jártak: népgazdasági szinten enyhítették és sok esetben megoldották a korábban súlyos hiányokkal küzdő köz-

ellátást, másfelől kiegészítették a falun élő munkások általában alacsony keresetét. A második gazdaság az első hiányait pótolja mind a termelésben, mind a bérezésben. A kisgazdaságokban részben természetes gazdálkodással, tehát maguknak önellátásra, részben pedig piacra termelnek, de a háztáji föld nemcsak hasznot hoz, hanem öntudatot is. Nemcsak a kiegészítő jövedelmet hozza meg, hanem a saját erő megtapasztalt eredményét is. A városi elidegenedett munkával szemben megadja a munka beteljesülésének örömét, megadja a felső utasításoktól és parancsolgatásoktól szabad ember, a termelő polgár öntudatát.

A föld a munka jóságától és a természettől függően meghálálja a gazda keze munkáját.

Az anyagi megemelkedés sohasem egyszerűen anyagi. Az, hogy van mit enni, van hol lakni, ez öntudatot ad, megadja az élet küzdelmes útjának értelmét és eredményét is: az, hogy amit elért, maga érte el, és nem tartozik érte hálával senkinek.

A maga ura – igaz, a maga szolgája is. Ez a munka bár kényszerű munka, de önként vállalt kényszer, amit a külső lehetőségek engednek, és a belső akarat diktál.

A falu az a hely, ahol a „vendégmunkás” otthon van, ahol gazda és családfő lehet.

Mert a falu otthont ad. Ha a város munkahely – otthon nélkül, a falu otthon – munkahely nélkül, de sok munkával. A város idegen és elutasító, a falu ismerős és magához köt. A városban érzélem nélküli idegenség veszi körül, és áttekinthetetlen távolságok, otthon minden kézre esik, emberméretűek a távok is, a viszonyok is. Ott a munkásszállás kétes „szabadsága”, a falusi kontroll nélküli kötetlen magány, itt a falu, család, gyerek, asszony együtt ad kontrollt és támaszt is kötelékeivel. A faluban ott a ház, amit együtt teremtettek meg, az asszony, aki továbbviszi az életet, amikor nincs otthon a férfi, gondozza a kertet és az állatokat, neveli a gyerekeket, és mindig megadja azt a „fix” pontot, ahova meg lehet térni. A falu az, ahol becsülik, ahol ismerik, és szava van. Ahová megtérhet az idegen világból a világlátott ember. A falu az, ahol növekszik az öröm és elviselhetőbb a gyász, mert meg lehet osztani a többiekkel. Itt, ezeken a pilléreken kap támaszt a történelem teherviselője: a „vendégmunkás”.

Viszi a templomi zászlót Skarbit András Úrnapján. A selymen kisimult Krisztus-fej mellett az ő sokat átélt arca, a hétköznapi megváltóké, mert másokat szabadított meg az általa végzett munka keservétől.

A TÁRGY HALÁLA, A SZEMÉT ÉLETE¹

2002

Keletről jöttek a mórok, Észak-Afrikán át Spanyolországig vonultak és fordultak a keresztény vallás és tárgyai ellen. Hadi diadalaik útját felégetett keresztény templomok romjai jelezték, indulatok áldozatává lettek a tárgyak is. Előretörésük során, terjeszkedésük útján civilizációjuk nemcsak a filozófiát, az orvostudományt hozta az iszlám nagy kultúrájából, hanem építészeti csodáikból is annyit – mecseteket, palotákat, függőkerteket –, hogy a keresztény spanyoloknak, győzelmük és az arabok kiűzése, maradványaik lerombolása után, máig maradt még csodálni való. A vallásháborúnak hirdetett területszerző háborúk is taroltak.

Nem kellett iszlám vagy pogány harcos a keresztény templomok felégetéséhez, szent tárgyaik elpusztításához. A keresztény vallás meghasadása többször is, de különösen Európa vallásháborúi idején, a protestánsok és katolikusok harca, egymás templomainak, híveinek és papjainak pusztítása, az egyházi tárgyak tömeges megsemmisítése felért a tatár vagy török dúlással. A katolikusok az eretnekeket és templomaikat pusztították, a protestánsok, a reformátorok a „hamis bálványoktól”, fölös cicomáktól szabadították meg a templomokat, puritán szellemük és hitük szerint (a „*Ne csinálj magadnak faragott képet!*” parancsolatát teljesítve). A több helyen diadalmaskodó katolikus válasz nemcsak felelt a reformátusok tetteire, hanem – mivel hatalmas düh fordult az eretnekség ellen – szörnyű kínzások mellett, kerékbe tört, elevenen megnyúzott, máglyán elégetett protestáló papokat szabadítottak meg az eretnekség bűnétől. Az életben maradottakat gályapadhoz láncolták, templomaikat felégették vagy visszafoglalták. Egyik keresztény vallás hithű fana-

¹ Jelen tanulmány a *Tárgyak és társadalom II. (Kapcsolatok: a tér, a tárgy és a képi kultúra összefüggései)* címmel tartott konferencia, illetve kötet alapján készült. Szerk. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor. Magyar Iparművészeti Egyetem, Budapest, 2003. A tárgy szimbolikus megjelenésének társadalmi értelmét Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor – több ismert munkájuk mellett – legutóbb *Tárgyak és társadalom I. Tárgykultúra és tárgykultusz* című kötetükben, *Tárgyak szimbolikája* című kitűnő tanulmányukban fejtik ki. Magyar Iparművészeti Egyetem, Budapest, 2002. Az itt olvasható írás az *Egyenlítő* 2003/5. és 6. számában megjelent tanulmány némiképp rövidített változata.

tikusa sem maradt adós a gyűlölt, eltévelyedettnek látott másik keresztény vallás fanatikus tetteiért. II. János Pál pápa a 2000. év fordulóján első volt az egyházfők közül, aki történelmi felelősséget vállalt a katolikus egyház emberpusztító vétkeiért, átérezte és nyilvánosan megvallotta azokat. Okkal kérte az Úristen bocsánatát az inkvizíció tetteiért, eretnekek, reformátusok és más vallásúak megkínóztatásáért, kegyetlen üldözésükért.

A keresztény egyház papjai a gyarmatosítók mellett az „igazi fehér civilizáció” érdekében léptek fel erőszakos térítéssel. A pogányok lelkét meg kellett menteni, megkeresztelésükkel, pogány hitük tárgyainak elégetésével megszabadítani őket saját isteneiktől, tehát saját istentelenségüktől. Pusztították ezért a természeti – korábban primitívnek mondott – népek isteneit, bálványait is, hogy a pogányságot is együtt pusztítsák el velük.

Csak a XIX. század látta meg először az üldözött pogány tárgyakban az emberi kultúra remekeit, és a XX. század kezdte el óvni ezeket, törekedett szervezett öszszegyűjtésükre, múzeumi elhelyezésükre. Így jöttek létre az antropológiai múzeumok, nagy világgyűjtemények etnográfiai részlegeinek különleges kincsei – hogy ami még megmaradt, azt védetté és mindenki számára láthatóvá tegyék.

Gondolnánk, hogy ha a vallásháborúk és a hit fanatikusai ennyi kint és pusztulást hoztak a világra, talán a szekularizálás megszabadíthat a vallási türelmetlenségtől, az egyedül üdvözítőnek hitt út másokra erőltetésétől, a pusztító hatalomakarástól. Új szabadságot hoz, türelmet, belátást teremt, és az emberi élet és érték védelmét általánossá teszi. Ezzel szemben a vallástagadó eszmék – bármennyire racionális fogantatásúak voltak is – fanatizmusa elérte a vallásos fanatikusok gyűlöletszintjét, náluk sem állt meg a pusztítás, ahogy nem torpant meg magabiztosságuk sem saját hitük egyedüli igazságának harcos képviselőjében. Ha a hatalom indulata – és biztonságérzetük – ezt kívánta, túltettek a középkori pusztítások borzalmain. A társadalmi eszmékkel fűtötten rombolták a régit, és építették az új fanatizmus emlékműveit. Akár az Ész istennő, a forradalmi szabadság jelképe, vagy a kiválasztott nemzet, kiválasztott felsőbbrendű fajta vagy a kiválasztott osztály harcos igazsága nevében. A XX. századbeli új fanatizmusok, eszméik alapján totális rendszereket építettek fel, katonai hatalommá szerveződve (nemzetiszocializmus, a sztálinizmus, polpotizmus). Korábbi századokhoz hasonlóan, kezükben a fejlett technika eszközeivel, ember- és tárgypusztításukban túltettek a korábbi „kézsműves” pusztítások lassúságán, az egyszerre „csupán” egy embert emésztő tűz hatását megsokszorozták. A lassú egyedi gyilkolásokat felgyorsítva tömeggyilkolássá fejlesztették, ebben is használták és bizonyították a technika és szervezettség fölényét. Egymás után jönnek, egymás ellen is fordulnak.

A pusztítás nagy happeningjéről legutóbb Hrabal így írt: „...mert az ember számára nem létezik nagyobb gyönyörűség, mint az, ha istenigazában begerjed és rosszat cselekedhet a nagy történelem nevében... és a mennyeket senki nem őrzi... micsoda gyönyörűség, ha az ember cselekvő alanya lehet a tűz, a vér és a nemi erő-

szak édes apokalipszisének, mert mindez meg van engedve...” – idézi Hantát, aki mosolygott...²

Bár nem pusztították el Magyarországon a kommün idején, 1919-ben a kastélyokban összehordott műtárgyakat, de a jelenségről és a tárgyak új látványáról így ír Esterházy: „Két szobába hordták össze a kastélyban található valamennyi műkincset. Mégis, amikor ott álltam ezen minden szív nélkül egybehordott tárgyak előtt, amelyek úgy feküdtek egy tömegben, akár egy nagy rakás szén, együtt elválaszthatatlanul, megszűnve egyes tárgynak lenni, mert megszűnt a történetük, ki lettek ragadva önnön idejükből s terükből, önnön struktúrájukból és mintegy visszaböfögve, visszaokádva kerültek új helyükre – nos ekkor láttam először, mi lehet undorító a sokban, mikor a sok nem kápráztató gazdagság, hanem émelyítő hányadék kastélyom közepén. Akkor megérteni véltem a vörösöket: ők nyilván ezt mindig így látták, mindig struktúrájukból kivette, mert hisz nem is ismerték a struktúrát.”³

A Szovjetunióban történt, ahol sok kolostor, templom, kegyhely szenvedte meg a bolsevizmust a forradalom idején, de még hosszú idővel az után is, a hetvenes években is viselték a nyomát a pusztító türelmetlenségnek, ikonégetésre – autodaféra – készült egy buzgó szovjet párttitkár Szovjet-Karéliában. Begyűjtette az ősi ikonokat, hogy nyilvánosan, a főtéren tűzre vesse azokat. Ennek a tűznek kellett volna hirdetnie a kommunizmusnak a vallások és az egyházak fölött bekövetkezett diadalát. A környék ősrégi fatemplomainak táblafestményeit mind a főtérré hordatta: szerencsére aggodó értelmiségieknek, művészettörténészeknek sikerült a központon keresztül beavatkozniuk a helyi „túlkapás” ellen. Sikerült megvédeni és felvásárolni a már egyébként is erősen megfoglyatkozott, pótolhatatlan értékű tárgyi emlékeket.

Hrabal, aki hosszú ideig egy könyvzúzdában dolgozott, így ír a bezúzásra ítélt könyvekről:

„Gyengéd melankolikus apokalipszis... mondta a doktor, és az arca ragyogott... most a saját sorsunkon érthetjük meg mindazokat a forradalmakat, amelyek az összes kultúrát érték, csak éppen abban van szerencsénk, hogy minket nem likvidáltak fizikailag, mint ahogyan a könyveket likvidálják, nézze tíz-tizenkét csomagot pakolok össze naponta, mindent, ami már nem megfelelő, de az én garázsomban magzatelhajtás is előfordul, vannak itt könyvek, amiknek összes megjelent példányát ideszállították, amiket soha senki sem olvasott, ezek a könyvek aprószentek napját ünneplik itt, a halott gyermekek ünnepét. ...hiába, olyan korban élünk, amely szégyelli a múltat, mint az olyan lány, aki elégeti szerelmes leveleit, mert nem ahhoz a férfihöz megy férjhez, aki neki azokat a szép leveleket írta...

² Bohumil Hrabal: *Házimurik*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.

³ Esterházy Péter: *Harmonia Caelestis*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2000.

*És én jelen vagyok ennél, minden az én kezemen megy át... igazság szerint nekem fizetni kellene ezért az állásért.*⁴

Önkéntes tűzáldozatként hordták a firenzeiek Savonarola, a lánglelkű prédikátor szónoklatai hatására máglyája lángjára az értékeiket. Nemcsak a hiúság ékeit, hanem könyveket, festményeket is, erkölcsi romlottságuk bizonyítékait – üdvözülésük érdekében. Máglyára vagy zúzdára ítélt, elítélt könyvek „másképp gondolkodásuk” miatt váltak tiltottá. A szellem termékeinek égetése, a könyvek bezúzása végigkíséri a civilizációt, illetve azt, amit civilizációnak tartanak. (Könyvégetés a náci szellem érvényesítéséért, könyvzúzdák az osztályharc érdekében működtek.) A közös a betiltott szellem volt, a vétkes tárgyak, vétkes eszmék megsemmisítése.

A tárgy elpusztításával a szellemet akarják megölni, és ha lehet, örökre megakadályozni a megújulás lehetőségét is. Lommá, szemétté, hamuvá tenni rítussal vagy rítus nélkül. Látványosan, megfélemlítően.

Mindenféle fanatizmusnak, barbarizmusnak tárgyi emlékek számlálhatatlan remekei estek áldozatul. Olyan alkotások, amelyek emberi teljesítményben és értékben pótolhatatlanul megsemmisültek. A pusztítók hol a civilizáció áldáshozóiként léptek fel, hol a legszentebb hit védelmében, hol az emberi romlottság elpusztítását tűzték zászlajukra, de mindig övék volt az erkölcsi fölény, az emberi nem megmentésének tudata, hogy amit tettek, a tisztaság nevében, a magasabb rendű eszme érdekében tették: ezért gyilkoltak, romboltak, indítottak háborúkat.

Még eleven a seb a világon és az emberek emlékezetében is, a tér sebe: New Yorkban a Világkereskedelmi Központ tornyainak lerombolása. Az ördögien kimódolt tett Amerika szimbólumát robbantja és roppantaná össze. A tornyok leomlása a világhatalom jelképeinek, szimbolikus megtörésének, megsemmisítésének aktusa volt. A New York-i szeptember tizenegyedike is a történelmi fanatizmus pusztító sorozatához tartozik. A legújabb technika, a legpontosabb időzítés, a leghatásosabb közlése a terrornak a kettős robbantás. A szimbólum félelemkeltő pusztítása. Ezek égtek el a gyűlölet kicsapó lángjaiban. Mint a történelemben annyiszor, ártatlan emberek ellenállás és válaszlehetőség nélkül válnak áldozatokká, szakrális rítus a saját hittel igazolt rombolás. Gyilkolás az egyedül uralkodó megalázó megalázásáért, a gyűlölt Amerika világa ellen.

A pusztító láng, tartós láng. Eddig is, és félő, ezután is, minden feltámadt hit, új eszme, új fanatizmus meggyújtja a maga máglyáját. Az emésztő tűz minden hitben nemcsak pusztít, tisztít is. Értelme is, varázsa is ebből ered. Az oltáron az ember, az élőlény, a tárgy, ha elég, az ég felé emelkedő füstté válva ősi áldozathozatala. Aki pedig meggyújtotta, az mindig tisztítótűznek mondta.

⁴Hrabal: *i. m.*

EGYEZMÉNYEK – ÉS AKIK FÖLÉ VAGY ALÁ, ILLETVE KÍVÜL HELYEZIK MAGUKAT

A szörnyé és szörnyűvé vált eszmékkel szemben mindig felkeltek emberi ellen-erők. Az ember- és tárgypusztítással szemben is. Most csak a tárgyról szólva, a XIX. század felismerte, hogy mekkora értékeket pusztítottak el eddig sokfajta gyűlöletből, de csak a XX. század rendelkezett annyi emberi belátással – és új tapasztalattal – s hozzá nemzetközi intézményekkel is, hogy bár visszafelé már menthetetlen, ami elpusztult, még mindig feladat megvédeni azt, ami maradt, hiszen maradt még mindig elég pusztítási szándék is. Az emberi kultúrák kincseinek közös óvására hozta létre az UNESCO az egyezményt, a „Világörökség Kincseinek” mindenkire kötelező megőrzéséről, pusztítási tilalmáról. (Hogy legutóbb a tálibok a védett ősi Buddha-szobrokat mégis felrobbantották, ez bizony a döntések korlátozott hatását mutatja.⁵) Ez az értékvédő kezdeményezés az egymás elleni gyűlölet pusztító szándéka fölé akart volna emelkedni a közös megegyezéssel. *A világörökség kincseit* védené ez a nemzetközi egyezménnyel megerősített közös rendelet. Csak a világ itt is meghasadt, mint másban is. Vannak, akik kitalálják, kezdeményezik és megvalósítják az egyezményt, nemzetközi együttműködésben bíznak. És vannak, akik kivonják magukat, nem fogadják el, hogy rájuk is ugyanaz vonatkozzék, mint másokra. Kivonja magát: a legnagyobb hatalom, amelyik nem tűri el a más kontrollját: Amerika nem vesz részt se a környezetvédelmi egyezményben, se a „Háborús bűnösök kiadatásának nemzetközi törvényszéke” munkájában. A másik oldalon pedig nem fogadják el azok, akiknek nincs hatalmuk, akik úgy vélik, kiszorulnak minden döntéshozatalból, ezért szemben állnak minden nemzetközi intézménnyel, következésképpen semmi megállapodást, amiből kimaradtak, nem tartanak magukra nézve kötelezőnek. Kivonja magát az, aki mindenben felül és az, aki mindenben kívül – alul – helyezi el magát.

A MAGÁNÉLET SZELÍD TÁRGYVESZTÉSE. A TÁRGY KIÜRESEDÉSE. A TÁRGYAK LÉLEKVESZTÉSE

Nemcsak a történelem foszthatja meg erőszakkal a tárgyakat a lélektől, hanem a személyes idő, a változás, a másik halála, az oldások és kötések váltakozásai, hűtlenség korábbi önmagukhoz, a múltak titkolása vagy egy újonnan megtalált hűség a korábbi tárgyakhoz emberekhez való hűséggel szemben.

A tárgyak ellomosodása akkor is bekövetkezik, amikor elvesztik élő kapcsolataikat, kacattá, fölöslegessé válnak. Akkor történik meg, ha a tárgy elveszti jelentőség-

⁵ A bámijáni Buddha-szobrokat 2001-ben robbantották fel.

gét, vagy ha megfosztják tőle. Ha kihal mögüle az érzelem, vagy ha kivész belőle az öröm. Ha kiüresedik az a viszony, amelynek tárgyi kísérője, kifejezője volt.

Ez történik, ha valaki hagyatékát rendezik el. Ha a bevégződött szerelem tárgyai üressé válnak. Ha a válással végződött házasság rossz emlékü tárgyaitól szabadulni akarnak. Ha tárgyak jelentése kompromittáló lehet. Ha csalódás után, aki csalódott, mindenképpen szabadulni akar kínos tárgyi emlékektől. És így tovább.

Aki felnőtt szembekerül hagyatékok rendezésével, gyakran találhat olyan értelmetlennek látszó tárgyakat, amelyeknek csak az adja a fontosságát, hogy egy életen át rejtette, őrizte ezeket valaki. Saját magának, titkos fiókokban, s mindig felidézhető általuk valamit, amire fontos volt emlékeznie. Nem a tárgy, hanem az Emlékhez kötöttsége adta a fontosságát. Az átszellemiesített tárgy a lélekadó halála után már senki számára nem mond semmit. A rejtegetett értékből – ha nincs transzformálható, használható vagy eladható érték benne – értelmetlen kacat lesz, szemétbe, tűzbe való. A tárgy, ami a halott lelkét viselte, lelketlenné válik.

Más értelmet is kaphat olyan tárgy, amely használója halála után is fontos marad, mert személyes kötődésük fennmaradt. A tárgy megszemélyesedik. Kedves halottat kedves tárgya használata tovább is életben tartja. Feltámaszthatja az eltávozott szokását, tapinthatóvá teszi az emlékét. Majd a következő generáció dobja ki a fölösleges, ócska holmit, ha már se emlék, se kötöttség nem tapad hozzá, amikor már az utolsó élő emlékezetét is elvesztette.

Ahogy kacattá válnak a kiürült kapcsolatból maradt emlékek, az elmúlt szerelem relikviái, az érzelmüktől kiürült tárgyak, sose kapják vissza hajdani értéküket. Funkciójuk értelme az érzelem kihunyásával megszűnt. Különösen, ha a sértett emlékezete az őrzött tárgyakon vezetheti le azt a bosszút, amit az indulat okozója érdemelt volna, de nem kapott meg.

A tárgyak túlnőhetnek funkcionális használatukon, nemcsak azt fejezik ki, amit szolgálnak, hanem magukba szívnek és kifejeznek viszonyokat, kapcsolatokat is. Létezésük eseményekhez, emberekhez, viszonyokhoz fűződik. Átveszik az emlékek őrzését is, és megtestesülhet egy esemény vagy egy ember, egy viszony bennük, amelyekhez kötődött. Kézbevétele újra felidézi és átélhetővé teszi, ami elmúlt. A tárgy események sorában vesz részt, a tárgyba emlékek raktározódnak pusztán funkciójuk mellé, többet jelentenek, mint a használati értelme, mást, mint a külsőt meghatározó anyaguk tárgyi minősége.

Mi az ócska, mikor szebb az új? Hagyományos keretek között a hagyományos magatartás, hogy „nem dobunk ki semmit”, sok régi holmi a padlásra marad. Sok ócskaságot lecserélnek újra vagy szebbre vagy jobbra, érdekesebbre. A falusi vagy városi padlásra pedig értékek lehetnek. Amikor megveszik az első villanyvasalót, a vas felkerül a használatlan holmik közé. A rézüstöt lecserélik a műanyag habverőre. A rézmozsarat a villanydarálóra. A régi háziszőttet a nejlonszipkére. Az üvegre festett ikont színes képnyomatra. Ebből néha van visszaút. Az elavult tárgyak, ha meghúzódhatnak a padlásokon mint „régicacok”, gyűjtőknek, felvásár-

lóknak, felhajtóknak gazdag terepet jelenthetnek, még levarázsolhatják a padlásról a háziaknak már értéktelen holmikat. Aztán elkerülnek az értéket ismerő gyűjtők, kereskedők kezébe, olykor egészen a belvárosi méregdrága üzletekig, ahol vastag pénztárcájú külföldiek meg tudják fizetni ezeket, nosztalgiájukat táplálni a régi, kelet-európai tárgyak és élet iránt. Így lehet tárgyi feltámadása a lomból elővarázsoltt értéktárgyaknak.

Tovább lépve: a kultusztárgyak fanatikus harcokból következő elpusztítása és halála, a tárgyak „természetes halála” – vagy az emlékeket sugalló tárgy jelentésének megszűnése az érzelmi kiürülés miatt – mást jelent a tárgy és a társadalom viszonyában, mint a legújabb kori ipari társadalom termelési versenyéből és a tárgyak mennyiségi hajszájából következő gyors elévülés és a szeméthalmok növekvő mennyisége. A XX–XXI. század tárgyainak szemétté válásával nézünk szembe.

TÚLPÖRGETETT TERMELÉS, PAZARLÓ, MOHÓ FOGYASZTÁS

A XX–XXI. században fő témánk a túlpörgetett termelés, a mohó és pazarló fogyasztás, ami az alig kezelhető hatalmas mennyiségű szemét, roncs, lom, hulladék felgyülemléséhez vezet.⁶ Ma a statisztikai adatok szerint mintegy tízezerre teszik az egy háztartásban használatos tárgyak számát a hagyományos, paraszti otthon 400–500 tárgyával szemben. A tömérdek tárgy egy része gyorsan romlik, elévül. Át kell adni helyüket az újonnan készült tárgyaknak. Továbbadják a korábban használt javakat, azok „kéz alatti” áruvá válnak, leadják vagy kidobják őket, a lomok közé kerülnek, szemétté válhatnak, roncstelepen találnak végső menedéket. Nemcsak azért, mert funkciójukat veszítették vagy előregedtek, hanem mert napvilágra jött valami új, ami tetszetősebb, divatosabb, jobbnak ígérkezik – ha nem is mindig biztosan jobb –, s az kerül a korábbi tárgy helyébe.

A gyors, pazarló fogyasztás következtében megunt, leváltott, fölöslegessé nyilvánított tárgyakkal zsúfolódik teli a világ, amelyektől meg kell szabadulni, amiket el kell tüntetni a szem elől. Óriási terméktömeg hatalmas mennyiségű hulladékot teremt. Forgatja a jóléti gazdaság társadalmi tárgyainak anyagcseréjét, a végterméket, a szeméttig.

A felpörgetett fogyasztás serkenti a termelést, a gazdaságot, a kereskedelmet, a reklámpárt, foglalkoztatja a tervezőket, a mérnököket, munkásokat. Újító elmék serege dolgozik a változtatásokon, jobbításokon, hatékonyabb technológián, sikeresebben működő eszközökön. Emberek serege dolgozik a szolgáltatás különböző ágaiban, hogy hogyan lehet az új cikket jobbakká, vonzóbbakká tenni, több vá-

⁶ A témáról megjelent kritikai irodalom óriási tömege felsorolhatatlan, csupán két művet említenék meg: Jean Baudrillard: *A tárgyak rendszere*. Gondolat, Budapest, 1987; *A rossz transzparenciája*. Balassi Kiadó – Tartóshullám–Intermedia, Budapest, 1997. (L. Á.)

sárlónak eladni, szélesebb kör fogyasztására alkalmassá tenni. A tárgyvonzás specialistái, a társadalom-lélektan ismerői, a termelés részesévé válnak, mivel nemcsak termelni kell „jobbat”, hanem el is kell tudni adni azt, vagy elhitetni, hogy jobb, mint az előző. A reklámhadviselés technikája már-már stratégiai iparrá változik.

A költségszámításokba – s természetesen az árba is – jelentős tétellel kerülnek be a marketing és a reklám költségei, mivel az nyer, aki meg tudja fogni a legtöbb vásárlót, aki állja a versenyt a fogyasztásban. Akkor lehet fenntartani, sőt növelni a termelés színvonalát. A piackutatónak/marketingesnek nemcsak azokat a vágyakat kell felismernie, amelyek most kielégíthetőek, hanem azokat is, amelyeket most kell majd felkelteni.

A tárgyak vonzerejének kidolgozásában – régen tudott tény – a tárgy szimbolikus jelentésének különleges szerepe van. Nevezetesen annak, hogy használata vagy fogyasztása mennyire erősítheti meg használójának társadalmi helyzetét – innen a „státuszszimbólum” elnevezés –, hogy az élethez, a ranghoz, a megjelenéshez, a fiatalshoz, az önprezentációhoz, a társadalmi jelenléthez mennyire tartozik hozzá – szinte kötelezően – annak birtoklása, s hogy felhasználója minél előbb, másokat megelőzve juthasson hozzá. A lépéstartás jele, hogy a legújabb fétisnek reklámozott tárgyért hozzák meg a pénzáldozatot.

A tárgyak „genetikájába” betervezik az elavulásuk idejét is, a használat időbeli korlátait is, nehogy túlságosan tartósak legyenek, hogy a termelés fenntartása érdekében kiszámított időben következzen be az elavulás és a csere szüksége. Itt kezdődik a tárgyak lecsúszása a társadalmi lejtőn. Még ha épen őrzi is eredeti funkcióját a tárgy, ha már látszik rajta a „rég” bélyege: tavalyi, elavult, divatjamúlt, és ott az új, ami inkább megfelel használója társadalmi státusának, vagy legalábbis az oda-tartozás látszatát bizonyítja, fontossá teszi a kínált tárgy birtokbavételét.

A felgyorsult termelés a használatlanná vált, egykor vágyott tárgyak gyors hanyatlásához, szemétté, ronccsá, lommá válásához vezet. Messze került a racionalitás a fogyasztástól, a szükségletre termeléstől, ami azt herdálja, amiből él, és abból él, hogy hogyan tudja pörgetni a gazdaságot, hogy gyorsan fogyaszts nagy mennyiséget – használ, pusztít, hogy újat „jobbat” termelhessen. A szükség nem elég, mohósággal kell újramanipulálni.

Így növekszik a lecsérélt, megunt, kivénhedt, fölöslegessé vált tárgyak világa/halmaza, egyre nagyobb a tömege aszerint, ahogyan a verseny diktálja a felfokozott termelést fenntartó fogyasztás kényszerét. A versenyt a termelésben, a versenyt a fogyasztók között.

Fétisből megunt tárgy, megunt tárgyból másodrendű áru, másodrendű áruból hulladék, hulladékból szemét, a szeméttel pedig valamit kezdeni kell.

GYORSAN ELHASZNÁLT TÁRGYAK, GYORSAN ELHASZNÁLT VISZONYOK

Az „Új” sürgető megszerzésének vágya nemcsak tárgyi eredetű kielégületlenség-ből táplálkozik, hanem az új tárgyban keres beteljesülést is. Ezért válik gyakran szinte hisztérikussá a tárgyak – a rajongás tárgyainak – és a divatoknak a cserélgetése is. A csere megkívánja a szinte állandó izgalmi állapot fenntartását. Ezt fejezik ki és tükrözik a reklámok, a gyors klipváltások, a hadaró beszédmód, az izgatott és izgatott váltások gyors ritmussal pergő hatásvadászata. Nem áll meg viszont a tárgyak gyors cseréjénél.

Ahogy a tárgyak magukra vesznek emberi viszonyokat, mintha elhinnék, hogy a tárgy pótolhatja az emberi hiányokat a viszonyokban, talán még a személyiségben is. A kielégültség hajszolása a tárgyak gyors leváltásában emberi karakterré, sőt tömegesen jellemző karakterré válhat, és átragadhat másra is. Áthatja a kapcsolatok más rendszereit is. A gyors megszabadulás korábbi kedves, már megunt tárgyaktól, könnyű oldását mutatja néha nehéz kötöttségeknek. Gyors változásokat, gyors oldásokat láthatunk kapcsolatokban, gyorsan leváltott, elhagyott, elfeledett, elfedett nézetekben is, gyorsan cserélt foglalatosságokban. Szinte rutinszerű technikává válik a gyors csere. Az állandósított és újragenerált hiányérzet új kapaszkodók felé, új dolgok kereséséhez visz. A soha ki és meg nem elégedés hajtja a lihegést az új felé, pedig az elégedettség „bent”, és nem „kint” van, ahhoz a külső tárgyi világ még kapaszkodónak sem elég.

A MI ÚJKAPITALIZMUSUNK POLARITÁSA

Hozzánk is elérkezett a tárgyak áramlási szabadságának feltétele, a nyitottság, az áruk áramlása, a hiánygazdaság idején vágyott kínálati piac elképesztő gazdagsága. A fogyasztói társadalom szabadságának alapja és kötelme, a pazarló fogyasztás ideje. A már „megvalósult kapitalizmus” bekövetkezett tényei elég világos választ adtak arra, hogy kiknek is adott ez a fogyasztói szabadság, és hol vannak átléphetetlen társadalmi korlátai. A hiánygazdaság társadalmá megszűnt, miközben a szűkösség továbbra is úr, és nemcsak a szegényeknél gond a mindennapi életvitel, a lakás fenntartása, az evés, a gyerekek iskoláztatása. A polaritás egyre élesebb, míg az élet egyszerű fenntartása ma még a többség gondja, a módosabb rétegeknél „fent” közben eluralkodott a tárgyak eddig nem ismert pazarlása és a presztízszerezélt tárgyhasználati mód. Látni lehet mindennapjainkban a tárgyak útját lefelé, fétislétüktől a roncsstelepig, a presztízstárgy mutogatásától a szeméttelreig. Ez az út a társadalmi hierarchia lépcsőjén lefelé vezet, a társadalmi lejtő aljáig.

SZOCIOLÓGIAI ÚTKÖVETÉS: A TÁRGY ÚTJA A SZEMÉTIG – ÉS TOVÁBB

Óriási a szemét mennyisége. Az óriási terméktömeg hatalmas mennyiségű hulladékot termel. Serkenti a gazdag jóléti társadalom anyagcseréjét. Amikor először használaton kívül helyezik, s halálra ítélve kidobják, a végső befejezés előtt még van egy vagy több élete. Az első osztályú tárgy útja első fogyasztójától megy tovább, míg teljesen szemétté, használhatatlan ronccsá válik, és végleg elenyészik a szemét- vagy roncsstelepen.

Gördül a szemét a társadalom lejtőjén lefelé. Olykor görbül, máskor zuhan, osztályokon, rendeken, rétegeken lefelé. Óceánt repül át, földrészek szakadékait szeli át, de a végső használhatatlanság, a teljes megsemmisülés előtt még van élete. Gazdagtól szegényig, gazdag országoktól szegény országokig. Veszélyes hulladékként hasznát már csak a legszegényebb, de ügyes kezű ázsiaiaknak hoz. Nálunk a kukában kutatva, ott számítógépekből veszélyes úton szedik ki az értéket az újbuberálók.

KIÉ A SZEMÉT?

A történetet egy hajléktalanszálló vezetője mondta el, nagyszerű ember, maga is egy időre a hajléktalanok életét élte, hogy jobban megértse őket. *Kukázni kezdett tanulni ő is. Jó szívvel voltak iránta a többiek, ezért „jó helyet” kapott az elosztásnál: a Rózsadombot. Este a kukázás ideje, amikor már a kerítés előtt a szemét. Ő nyakig a kukában kotorászik, amikor nyílik az automatikus kapu, kijön egy hatalmas Audi. Az autó megáll, az Audiból kiszáll a megdöbben vezető, birkózni kezd vele és a kukával: – Menjen innen! Hagyja! Ez az én szemetem!*

Miket is dobnak ki? Először az ételt. Az étel kidobása, a kenyér pazarlása, a maradék, ami még ehető – a háztartási hulladékba sok még fogyasztható élelem és érték kerül. Gyerekkoromban a vidékünkön tilos volt kenyeret vagy ételt kidobni. Nemcsak azért, mert a kenyér az élet és szentség, hanem mert sok az éhező, és a pazarlás embertelen Valakit meg lehetne vele az éhezéstől menteni. Napjainkban „jobb”, értsd: gazdagabb utcákban annyi étel kerül a kukába, hogy egy indiai falu megélne egy hétig egy budai utca maradékaiból, de jól járna vele valamelyik Borsod megyei falu is.

A hagyományos társadalom nem ismeri a hulladékot – ahogy a természet sem. Mindent felhasznál valamire. Ami már nem használható arra, amire készült, azt se dobják el: „jó lesz ez még akármire”. A lefelé gördülő tárgyak csaknem a családon vagy legalábbis a háztartáson belül maradtak. A tartósság volt a fontos: bútorban, ruhában, cipőben, csizmában. Egy sokgyerekes családban – és nem csak a szegényeknél – a kisebb gyerekek ritkán kaptak új holmit, egymás után hordták tovább a

nagyobbak kinőtt ruháit. Nem volt ez mindig öröm. Egy példa, középosztálybeli, az öltöny metamorfózisára: ügyvéd nagybácsi kitűnő angol szövet ruháját unokaöccse érettségi ruhára megkapja. Ebből később kosztümöt alakítanak ifjú feleségének diplomaosztására. A valóban tartós szövet lesz kislányuk számára iskolai ünneplő ruha, majd a még mindig alakítható jó szövetből nadrág szabható a legkisebb fiúnak. A ruha „szolgálati ideje” mintegy húsz év, használója három generáció.

A ruha ma divathullámok fel- és eltűnésével évről évre változik. Csillogástól a ronggyá válásig. Hajdan, a szocializmus idején büszke fogyasztói voltunk a „nyugati csomagok” használt presztízsruháinak. Mára már ez is „piacosodott”, a büszkeség csökkent, bár megvan a hierarchia a „nyugati import ruha”, a „second hand”, a ruti-butik, a top-topi, a használt ruha és az „ócskás” üzletek között. Ahogyan van „másik út”, a jótékonyosság útja, igazi szalonmunka látszik – a Vöröskereszt vagy a Máltai Szeretetszolgálat adományát dicséri – a Moszkva téri koldus öltönyén, aki kitűnően szabott kabátjában a villamos utazóitól kéreget.

Az autó útja: a gyártó diktálása szerint a legfelsőbb fogyasztói osztálynak legalább két-három évenként le kell cserélnie új kocsiját. Majd elindul az útja a használati lejtőn „lefelé”: az első osztályú használó után a még jó minőségű használt autók piacára. Néhány év múlva új használójától egy társadalmi vásárló osztállyal lejjebb kerül. A következő lépés, amikor a „civil” autósok kihasználása után egyes szerelők maguknak vagy barátaiknak használható járgányt buherálnak belőle. Ha nem megy tovább, autóbontóhoz kerül, ott ügyes kezek kiszedik belőle, ami még használható. Ha már se használható alkatrészek, se pótlásra jó karosszériaelem nincs benne, teljesen kibelevve, a roncstelepen döglődik autókARRIERJÉT befejezve, amíg be nem olvasztják, hogy elinduljon egy új körforgásban.

A használt tárgyak egy országon belül csúsznak lefelé a kasztok, osztályok hierarchiájának lejtőjén. Gazdagoktól szegényekig. Az elhasznált, de még hasznosítható tárgyak, e-szemét (elektronikai hulladék), komputerok kiselejtezett milliónyi tonnái viszont földrészeket szelnek keresztül. Gazdag országoktól szegény országokig. Rendszerek között, fejlett ipari országokból elmaradott, tempózó vagy nehezen küszködő ázsiai országokig. A fejlettségi különbségeket a kiszolgált komputerok döbbenetes útja mutatja, valóban nem is a lejtőn, hanem a társadalmi és ipari fejlettség szakadékain át.

Ma talán a komputereknek a leggyorsabb az elévülési ideje. Az újítások olyan sebesen követik egymást, hogy a megelőző generációs gépek használhatatlanná válnak az újítások következtében. Ezért is talán a korszak legjellemzőbb hulladékútja, amit az elhasznált komputer a fejlettebb országokból kiselejtezve megtesz. Amerikai források alapján *Újguberálók* címmel írja a *Heti Világgazdaság* a következőket: „Évi három-négymillió tonnányi kimustrált számítógépet szállítanak »újrahasznosítás« céljával az ázsiai kontinensre, elsősorban az Egyesült Államokból. Az egészségre, környezetre egyaránt ártalmas elektronikus szemét keresett árucikk Kína, India, Pakisztán bontásra szakosodott falvaiban. [...] Az áruért, amely el-

sősorban az USA-ból, Ausztráliából, Japánból, Szaúd-Arábiából érkezik, sokan versengenek a térségben. Az árunak rendszerint két százaléka bizonyul még használhatónak. A helyi kereskedők bontási bérmunkában hozzájutnak a számítógéproncokból kiszedhető alkatrészekhez, nemesfémekhez. A XXI. századi aranymosás igazi központja Kínában van. [...] Két amerikai civil szervezet, a seattle-i székhelyű Basel Action Network és a kaliforniai Silicon Valley Toxic Coalition kínai, pakisztáni és indiai környezetvédő társszervezetekkel karöltve igyekezett feltárni a fejlett ipari országokban keletkező e-hulladék útját a fejlődő országokba. [...]

A hasznosítás munkájából napi 1,5 dolláros munkabér jön ki, amiért pusztá kézzel, csavarhúzóval, fogóval minden védőöltözet nélkül bontják, osztályozzák reggeltől estig az alkatrészeket. Rákkeltő anyagok, légzőszervi megbetegedések, mérgező fémek valóságos tárháza található meg. A közeli folyó 2400-szor több ólmot tartalmaz, mint amennyi az Egészségügyi Világszervezet normája szerint az ivóvízben lehet. [...] *Az utánpótlás pedig bőséges, hiszen még a legszuperebb masinákat is gyorsan utoléri az »erkölcsi avulás«.* Becslések szerint az 1997 és 2007 közötti évtizedben csak az Egyesült Államokban 500 millió komputer kerül a szemétdombra, egyebek mellett hárommillió tonna műanyaggal, 700 ezer tonna ólommal és 300 millió tonna higannyal szennyezve a környezetet. [...] Mindmáig a fejlett ipari országok közül csak az USA nem írta alá az 1989-ben megfogalmazott, s három évvel később életbe lépett bázeli egyezményt, amely tiltja az e-szemét exportját. [...] *»A piaci erők – törvényi tilalom híján – mindig lefelé, a kisebb ellenállás irányába görgetik a mérgező szemetet«* – fogalmaz a tanulmány.⁷⁷

Emlékeztethetünk, hogyan furikáztatták vonaton a veszélyes hulladékot Németországból Európán keresztül. Környezetvédők feküdtek Nyugat-Európában a vonat elé. A vonat útban volt felénk, majd Romániába; hogy végül nyughelyét az egykori Szovjetunióban találják meg.

A FÜSTÖS IPAR VÉGE. AZ IPARI SZERKEZETVÁLTÁS ÉS AZ ÖSSZEOMLOTT RENDSZEREK RONCSAI

Elavult, holdbéli táj. Szerte Európában látni kietlen ipari tájat, a megszűnt termelés megmaradt romjait, dögöltt üzemcsarnokokat, gyom lepte síneket, hajdan eleven ipari városok árnyékának maradvány életét. Olykor egész régiókat ítelt kipusztulásra az ipar gyors fejlődése. A felszámolt, elhagyott ipari üzemek zóna vidékénél is sivárabb tájképlenyomata, egy hajdanvolt prosperáló ipari korszak mementói, amelyek rendszerek romba dőlésének is emlékei, mert az ipari elévülés és a rendszerváltozás együtt következett be – sok személyes és környezeti tragédiát hagyva maguk után.

⁷⁷ HVG 2002/14. sz.

Nem szimbolikus a példa, hanem maga a valóság gazdaság- és társadalomtörténete. A termelésben leállított vasműből először a német milliomos felvásárló gazdagodik – például Ózdon –, ami még ott maradt, a meddóból a munkanélküli roma guberáló fémszedők „mindennapi elemi” szükségleteiket próbálják fedezni. Az se szimbolika, hanem tény, hogy ott állnak szemben a rendőrökkel, akik elkergetik őket, mert szabálysértő, sőt bűnös úton biztosítanak az utolsó vagy egyetlen megélhetési lehetőségüket, hogy begyűjtsék és eladogassák a hajdani virágzó gazdaság tartóoszlopának, a „vas és acél országá”-nak megmaradt roncsai között talált nehezebb fémeket.⁸

A hajléktalanok az európai országokban, az érinthetetlenek Indiában, a romák, a szegény guberálók kutatnak a szeméttelpeken. Kutatnak a roncsok között. A pazarlást felfogják a hajléktalanok. A fénytől az árnyékig, a csillogástól az árnyékvilágig, az élet árnyékos oldaláig követhették a hulladékot, de a hulladék tovább él, még ha visszaköveteli is magának hirtelen felindulásból, tulajdonjoga sérelmének érzetében a kukázó hajléktalantól a tulajdonos.

De még a szemétbúvárkodásnak is van társadalmi hierarchiája, mert abból is teremhet gazdagság. Lomtalanításkor előbb a nagyobb teherautók jönnek, majd a kisebbek, aztán a kézzel tolt kocsik, végül a zsákos guberáló szedi össze, ami a lomokból megmaradt. Valahol ott vannak a szeméttelpek Nagyfőnökei, akik a szemét sorsát intézik. A szemétben tényleg vagyon lehetősége van.

Láttuk azokat, akiknek a más szemete az életük forrása, akik a másik eldobott kocsiából – mert nem tudnak járgányörömet fabrikálni maguknak – lakóházat csinálnak; vannak, akik egy volt rendszer ipari büszkeségének a romjai között, rendőri hajsztától úzve gyűjtik össze a „mindennapit”. Láttunk régiókat, falvakat, ahol megélhetésükhöz csakis önnön egészségük kockáztatásával juthatnak az emberek, mivel nincs más mód az életben maradásra, csak ha belepusztulnak. Akkor is így igaz, ha az ő érdekükben is harcolnak jóindulatú környezetvédők az egyetlen jövedelemforrásuk lehetősége ellen, hiszen csak az ártalmas e-szemétből tudják kinyerni falvaik és családjuk szükséges mindennapját – és itt hosszan lehet folytatni, hogy mi terem meg a siker, a civilizáció, a tárgygazdaság árnyékvilágában, és hogy miért nem torpan meg egy pillanatra az egész hajszás kavalkád.

Mi történik – guberálás után – a megmaradt szeméttel? Kiknek a gondja? Kiknek az érdeke?

A társadalom peremhelyzetében és a társadalom alatt élő emberek kitermelik maguknak a megélhetéshez szükséges „elemi” kiegészítést a kukából, a szeméttelpekből – hajdan a döggútból –, még a szocialista rendszer roncsaiból is, meg az új fogyasztói túlkínálat tárgyainak másodhasználatából. Megtalálják az ételt, italt, paplant, lomokat, roncsselemeket, amire szükségük lehet. A szemét teljes mennyiségének ezredtörredékét sem dolgozhatják fel. A szemétermelés sok millió tonnányi

⁸ Almási Tamás *Meddő* (1995) című filmje állít ennek kordokumentumot.

mennyiségének az eltakarításáról sok intézménynek, civilszervezetnek, vállalkozásnak összehangoltan kell gondoskodnia.

Ezért a szemét karrierje egy nagy kanyart vesz, elemelkedik a társadalmi peremvidékekről, eljut a társadalom másik pólusáig. Hatalom, igazgatás és gazdasági érdek dönt a szemét sorsáról. A szemét gyűjtésében, szállításában, elhelyezésében, elégetésében pénz van. Ahol pénz van, ott üzlet van, ahol üzlet van, ott a pénznek nincs szaga – Angliából származik a pöcegödrök megadóztatása idejéből a mondás, és a szemétre is érvényes. Ha nem lenne gazdasági szempontból érdeke a szemétagzaldalkodásban, lenne-e vállalkozó, aki beruházna szállításba, rakodásba, feldolgozásba? Miért teremtené elő a pénzt hozzá? Maradna az önkéntesség, vagy a kényszer és/vagy a bürokrácia. A szemétből azonban nyereség is fakad, elindul tehát a küzdelem a szemétből nyerhető profit megszerzéséért.

A szemétbe ásva magam, kiderült szégyellni való dilettantizmusom, hogy mi mindent kellene tudni a szemét gyűjtőnévvel illetett halmazokról, és fogalmilag is mi minden rejlik a szemétben. (Termelési hulladék, kommunális hulladék, bennük a veszélyes hulladék. A hulladéokban is ott a különbség: mi feldolgozható, felhasználható, komposztálható: mit jelent a változás a szemét térfogatának és súlyának arányaiban. Könnyíti vagy nehezíti a felhasználást a szelektív szemétagyűjtés, lehetséges-e és hogyan ebben lakossági közreműködés, és így tovább.)

Laikus át sem tudja tekinteni, hogy a szeméttel kapcsolatos legsürgetőbb teendők is mekkora hálózatát és szervezetségét kívánnák meg az erre szakosodott, anyagi fedezetet biztosító intézményeknek.

A legutóbbi számítások szerint Magyarországon évente 108 millió tonna szilárd hulladék gyűlik össze.⁹ Az adatot a PHARE-program keretében végzett felmérés alapján a legmegbízhatóbb becslésnek tartják. A kommunális hulladék 5-6 millió tonna: 25-30 millió köbméter. A hulladék országos mennyiségéről még sincs biztonságos adat, mivel sok kisebb település maga ásta és kezelte szeméttárolókat épített.

Nem jártak sikerrel azok a kezdeményezések, amelyek a szelektív gyűjtésre és közvetlen hasznosításra szerveződtek. Más és más okokból, de elbuktak.¹⁰ Hol a lakosság aktivitásának vagy együttműködésének hiánya miatt, hol az önkormányzatok bürokratikus kezelési módszere miatt, máskor a gazdasági vállalkozás érdekütközése és önkormányzati funkciók keveredése miatt.

Vita van a szemét lehetséges újrahasonosítása körül. A környezetvédők és hulladékmentők sokan az újrahasonosítás mellett érveltek, mivel a szemétben több érték van, mint amit kihasználnak. A hulladéokban lévő nyersanyagok újrafelhasználása nyersanyaghiányos gazdaságban nagy lehetőséget rejthet. Ha minden szemetet el-

⁹ Munkácsy Béla: *A szeméthegeyeken innen és túl*. Pont Kiadó, Budapest, 1999.

¹⁰ Lányi András tanulmánya, a *Válogatás – néhány példa és tanulság a szelektív hulladékkezelés korai korszakából* erről szól. In Lányi András (szerk.): *A szag nyomában*. Osiris, Budapest, 2001.

égetnek, nagy pazarlás vétkébe esnek – az egyik álláspont szerint. Az újrahasznosítás viszont olyan beruházást és feldolgozási technológiát igényel, amelyet csak fejlett technológiájú országok tudnak előállítani. A szegénység kényszerít pazarlásra, ki kell dobni azt, amiből jó technológiával nyerhetnének. Szegénynek lenni ebben is a legráfizetésesebb létforma.

Üzleti erők, bel- és külföldi versenyzők mellett, hierarchikus alá-fölé rendeltségi viszonyok közepette döntenek az észszerű kooperáció szükségességéről. A települések közötti korrekt együttműködéshez olykor csaknem minden hiányzik, mindenekelőtt a jól informált lakosság demokratikusan kifejezhető akarata, más oldalról ennek igénylése és figyelembevétele. Az együttműködés még a hierarchia szabályai szerint működik, a gyengék nem tudnak szembeszállni az erőkkel, a jó érdekképviselők leelőzik a gyenge érdekérvényesítőket. A lakosság bevonása – ez az európai kölcsön feltétele – még messze van attól a szinttől, amely a jobban szerveződő társadalmak kialakult és észszerű együttműködési rutinját jellemzi.

Ki hová teszi a maga szemetét, hol vállalják a „más” szemetének elhelyezését – tanulságos mutatója lehet a település presztízsének és erejének. Életkérdés lenne a térségek együttműködése. Az észszerű hulladéktelepítést pedig talán csak a regionális együttműködés oldhatná meg, de ahogyan másban sem működik nagyobb térségek egymásrautaltságának felismerése, ebben sem tudják megteremteni a települések összehangolt érdekei alapján a szükséges beruházásokat. Az eurokonform szeméttelépítésre kínált nagy összegű eurómilliókat szinte fenyegető kecsesítéssel ajánlják. Folyik a csata a nagy pénzek megszerzéséért, a kínált költségek megfelelő felhasználásáért. Az európai kötelezettségvállalás most, úgy tűnik, a regionális együttműködés akadályain bukik el: „Elbukjuk a kapható hárommilliárd forint uniós pénzt, ha nem épül meg idejében az Észak-Kelet Pest megyei regionális hulladékkezelési rendszer.”¹¹ Ugyanezt a témát feszegeti Szabó Gábor *Zűrök a regionális hulladéklerakók körül: a nagy kukázás* című cikkében.¹² Az uniós összeget akkor sem adják meg, ha nem tartják be a környezetvédelmi előírásokat, vagy nem történik meg a lakosság bevonása a döntéshozatalba. A lakossági egyetértés az Európai Közösség támogatási feltételei közé tartozik. Ezek kellene a jogi és pénzügyi támogatások elnyeréséhez.

Ki nyer ma és holnap? Bár az észszerűség és célszerűség győzne, de erre nincs sok esély. Olyan erők vívnak meg, és olyan érdekek ütköznek egymással, amelyek nem az észszerű megfontolás felé vezetik a megoldásokat.

A szemetgazdálkodás megszervezése sokféle intézmény, különféle szintek együttműködését tételezi: térségi együttműködés, önkormányzati képviselőket a lakosság és a helyi hatalom együttműködését, a környezet, a föld és a víz – nem csak az adott területre tartozó – óvni tudását, hozzá még a demokratikus döntési módot

¹¹ Ötvös Zoltán: *Harc a szeméért és a szemét ellen. Népszabadság* 2003. február 8.

¹² *HVG* 2003. január 25.

is. Mindezt még meg kell(ene) tanulni. Amíg viszont ez a tanulási folyamat beérik, addig a gyorsabb, hatékonyabb, érdek és kényszer vezérelte, pénz diktálta bürokratikus és politikai gazdasági hatalommal rendelkező erők egyensúlya fog minden fölött érvényesülni.

A naiv, tájékozatlan vagy tudatlan, bizonyos esetekben lepéNZelt vagy üzletbe bevont, valami pénz ígérétevel megnyert települési önkormányzatok, szűkös helyzetükben és küszködve a nagyon hiányzó forrásokért, nem tudnak mindig biztosan dönteni a saját vagy a közös érdekekben. Pénz és információ hiánya nehezíti a lakossági fórumok eligazodását. „Vigyék innen a városiak rohadt szemétét” – könnyű és népszerű elutasító döntéssel megakadályozhatnak észszerű, több település számára is alkalmas megoldást, máskor az erős nyomás miatt adják fel érdekeiket, és a rossz tájékoztatás miatt maguk, környezetük ellen cselekszenek.

Szegények vagyunk nemcsak anyagiakban, hanem a társadalmi önkéntesség kidolgozottságában is, gyengék vagyunk a civil kezdeményezésekben, nagyon szűk a hatósugaruk a lakossági „polgári” képviselőknek, még alig élnek, nemhogy mozgalommá szerveződnének a szemétkézelésnek is gazdáivá váló civilszervezetek. Ha vannak is egyes esetek és talán elterjeszthető megoldások (mint amilyeneket idézett műveiben példaként Lányi bemutat), a társadalmi nehézkedési nyomaték nagy, lassan indulnak be e kezdeményezések, ehhez képest az érdekek és kényszerrek sodró diktátuma gyorsan érvényesül.

A tárgyaik mutatta újgazdagság másik oldalán – tízezer tárgyunk, gyors fogyasztási cikkeink melléktermékeinek mindennapi szemétéből –, azon a bizonyos árnyékos oldalon túl is, a szemét hatalmasra növekszik. Hogy a társadalom töredékének, fél- és álgazdagságának tárgyszerű tülekedésébe vagy a szegény kormányzatok tehetetlenségébe, kisszerű megoldásaiba fullad-e bele a tárgypazarló fogyasztás szemétképzése – még nem látszik. Csak remélni lehet, hogy ha nehezen is, de előbb-utóbb megszületik a megoldás legkevésbé ártó, kimunkálható módja.

A PRAKTIKUM UTÁN: VAN-E A SZEMÉTNEK ESZTÉTIKÁJA? A MŰVÉSZET ÉRZÉKELÉSÉRŐL

A tárgyak korlátlan halmozása egyfelől, míg a másik oldalon a növekvő szeméthalmok, a szemetesedés – mondhatni – okozta globális riadalom megragadta a művészfantáziát, és megszólította a művészek felelősségérzetét is. Látják a szemétből élő embereket, érzékelik a viszolygást velük szemben, tapasztalják a zavart és a társadalmi tehetetlenség érzetét. Roncsok, romok, lomok és víziójuk lép a látóterükbe.

Látják, ami elválasztja az új tárgyaknál szemkápráztató rendet és csillogást attól a rendetlenségtől, sötétségtől, káosztól és kuszaságtól, amiben a tárgy szemétté válik.

Érzékelik a polaritást a társadalomban, látják a fölöslegességet és a szűkösséget. A polaritást földrészek, gazdag és szegény országok között.

Talán a legkorábban a képzőművészek hozták kiállítótermekbe és emelték művészetükbe a szemetet, az elhasznált tárgyak, a roncsok kikerülhetetlen ittlétét. Megjelenik a szemét, mint a kép tárgya, de létrejönnek roncsokból konstruált szobrok, sőt a roncs maga is műalkotásként látható (roncsautókból alkotott szoborformációk vagy a roncsalkatrészekből felépített installációk).

De megjelenik a szó és a színpad művészetében is: Samuel Beckett *Az a szép fényes nap* című darabjában a színen két kukába bújt ember – csak a fejük látszik ki – beszélget az élet kérdéseiről, és vár. Mindkettő vár valamire, ami sose jön el.

Kelet-Európában érzékenyek a művészek a határhelyzetekre. A polaritás itt éle-
sebben szemet szúr, ahogy az is, hogy kik élnek a szemétből, a guberálásból, a lomtalanításból. Kinek jut a hulladék, és hogyan lehet a gazdagok szemétből meg a megmaradt szocialista romokból, a szocializmus hulladékából élni.

A filmesztéta Schubert Gusztáv összegzését idézem, *Rejtőzködő évtized. A kilencvenes évek stílusa* című tanulmányában¹³ a magyar film elmúlt éveit elemzi. Külön fejezetet ír a *roncsfilmek*ről. Szomjas, Grunwalsky, Szőke filmjeire utal.

„...a nyomor, a reményvesztés, a kannibál tülekedés, a boldogtalan békeidők elrozsdált roncsországa.” Reméltük, megszabadulunk. „A roncs nem ereszt” – írja, ugyanis egzisztenciaroncsok nőnek ki a roncsokból.

A Krasznahorkai László regényéből készült Tarr Béla-film, a *Werckmeister harmóniák* méltatásakor a szövegből is idéz. Itt már mindent elborító veszedelem víziója a szemét: „Ameddig csak ellátott, a járdák, úttestek egész hálózatát a hulladékok szinte egybefüggő páncélja borította el... (ez volna hát) az utolsó ítélet? Hogy se harsonaszó, se lovasok, minden afféle handabandázás nélkül, szépen csendben elnyel bennünket a szemét?” Eszter úr, a film megvilágosodottja kérdezi magától ezt.

Almási Tamás ózdi filmjeiben Ózd életét és utóéletét vette végig, az üzem dicsőségétől, a „meddő” pusztulásáig. Látjuk a hanyatlás kezdetét, ahogy a felvásárlásból meggazdagodott nagyfőnök kivonul, és látjuk a véget, ami megmaradt a romokból. A fémkereső romák és a rendőrök állnak egymással szemben, az egyik a rom rendjét védi, a másik a renddel szemben a romból keresi a megélhetését.

Még mindig Kelet-Európában vagyunk, de már nem Magyarországon. Kusturica több filmjében is ott vannak a guberálók, kukabúvárok történetei, akik falvakban vagy/és szeméttelpeken élnek, kiválogatják a hasznosítható anyagokat, és továbbadják gazdáiknak, akik igazgatják a szemét és az ő sorsukat, és viszik a Nagy Üzletet.

Hrabal–Menzel *Pacsirták cérnaszálon* című filmjében az ócskavastelepen dolgoznak burzsoá létük vétke miatt – ötvenes évek – roncsválogatással „megneme-

¹³ *Filmvilág* 2002/3.

sítendő” emberek, az erre ítélt filozófus, ügyész, fodrász, tejes, szaxofonos. Itt az ócskavas romhalmai között emelkedik nemcsak a kanti szellem „csillagos ege és belső erkölcsé”, hanem a tudás, a humor, a vonzalom és a szerelem is.

Nem kelet-európai különlegesség a szakadt társadalom, a polarizált gazdagság-szegénység. A Távol-Keleten még nagyobb tömegét adja a reményteleneknek, még lehetetlenebbnek látszik, hogy közelíthessenek egymáshoz az átléphetetlen és átláthatatlan társadalmi szakadékokon át. India, Irán filmjeiből képek maradnak meg: az egyik Indiáról szóló filmben hatalmas, szinte freskószerű képek mutatják a nagy szemételepet, ahol az Érinthetetlenek ragyogó száríjukban dolgozzák fel a bűzös szemetet, hátha valamit találnak maguknak. Hosszabban utalunk Kurosawa régebbi filmjére, a *Dodeskadenre*. A bádogvárosban, a roncsos élő emberekről szól. Mint Hrabal–Menzel filmjében, itt is a roncsok között terem meg minden, ami emberrel megtörténhet, jó és rossz. Mikrodrámákkal vezet végig a bádogváros mindennapjain, a megoldhatatlan tragédiákon és a talán létező feloldások esélyén is.

Képek, drámák, szobrok, irodalmi szövegek erről a világról, erősebb hullámmal, mint amit a békés polgárok közömbösségének fala valaha is átengedhet.

A TANULSÁG?

Lehet praktikus és cselekvéscentrikus, lehet morális, lehet filozófiai, lehet szociális, demonstratív, minden irányú erkölcsi prédikációra alkalmazható.

MINDEZT MELLŐZZÜK – MÉGIS

Gondolatilag, esetleg prédikáció szintjén az ember és teremtett tárgyainak világa mennyire és hogyan véges. Hogy a tárgyban megtestesült vágyak pazarló útja hogy vezet a pusztulás felé. Ad örömet a tárgy, de túlságosan tünékeny ez az öröm, és soha nem fedheti el a csak tárgyakkal zsúfolt élet ürességeit.

Társadalmilag látható: megosztja a társadalmat és az egész világot is a napfényes, ellátott oldal és az onnan lehulló szemét mentén szerveződő életvitel között. Iszonyú szakadékokat tár fel, gazdagok és szegények, szegény gazdagok és szegény országok, gazdag fölдрészek és szegény világrészek között.

Megmutatja, hogy a világ kisebb felének pazarlásából, sőt hulladékaiból, ha hagyják, hogyan élhetnek régiók, elmaradott világrészek szegény, lenullázott emberei.

Morálisan: hol a felelősség a saját szemetünkért, a roncsainkért, hol az egyén személyes felelőssége és a köz felelőssége a ronccsá vált egzisztenciáinkért.

Adódik a praktikus teendők sorozata, a városgazdálkodás, a környezetvédelem, a civil faluvédő, a környezetvédő, a tervező, az építő mozgalmak, az összefogás, az ön- és a közevédelem.

Ebben a gondhalmazban van a közegészség, az ép környezet közelről sem megoldott kérdése, a város és a falu különbségeinek problémája, hogy túl a megértésen miként lehet a köz és az egyén felelősségét megosztani a teendőknél is.

És ebben a gondhalmazban további kérdés a közterhek intézményes viselőinek és a civil aktivitás képviselőinek a lehetséges egymásra épülő együttműködése.

A szemétre rátekinet a városgazdálkodó, a szeméttelhordó, az újrafeldolgozásra vállalkozó, és rátekinetnek az elhelyezésért küzdő vagy az elhelyezés ellen lázongó települések, de akárhogy nézzük is, a szemét egyre nagyobb halmokban gyülik. Mint Tillmann J. A.¹⁴ idézte Jochen Gerz¹⁵ gondolatát: „*Azt hiszem, hamarosan azok az emberek lesznek megfizetve, akik képesek megmutatni, hogyan szabaduljunk meg a dolgainktól.*” „*A kényszeres új kultúráját követően.*”

És mégis, két roncstelepről forgatott film képeivel fejezem be előadásomat: a *Dodeskaden*, Kuroszava filmjének egyik mikrodrámájában a megbomlott építész-mérnök roncsautóban él a szeméttelenen kisfiával, ételmaradékokból. Egy romlott haltól mérgezést kapnak, a gyerek nem éli túl. De míg él, folytatják játékukat: az apa házat épít kettőjüknek a rózsaszínt szürkével tört égre, ott, a roncsautóban, a roncstelepen mutatja „a” házat, ahol majd élni fognak. A fiú haldoklik, a házat tovább építik. „Európai konyha lesz benne, skót bútorok a nappaliban.” „Medence nem lehetne a háznál?” – kérdezi a gyerek. „Lesz” – így az apja, és megépíti neki. A gyerek meghal. Apja kis gödörbe temeti a cseppnyi urnát, az imánál csillogó medence tükre nő a gödör fölé.

Hrabal–Menzel 1969-es *Pacsirták cérnaszálon* című filmjében a vastelepi kényszer munkát börtönbüntetés és bányamunka váltja fel. Együtt szoronganak a liftben az elítéltek, egyre mélyebbre zuhan lefelé, ahogy viszi őket az aknába. A filozófus – aki a vastelepen kanti szövegek emlékezetével élt – felnéz az égre, az az idézett „csillagos ég” egyre távolodik, egyre kisebb kocka látszik már csak, de ha körülöttük a világból hiányzik is, mégis ott van velük az emberségnek az a bizonyos erkölcsi rendje.

Ez vigasz. A szemét elöntheti a horizontot, elboríthatja a tárgyakat, eltorlaszolja az utcát, a kilátást, de nem lepheti el az embert, ha az bármivel túl tud emelkedni rajta. Ha a roncstelepen megterem az emberség, és nem adja meg magát a szellem, akkor a szemét nem eszi meg az embert. De ha az érzelmi és gondolat-szemét önti el a fejeket, a gondolatot, a szellemet és a képi világot, akkor a szeméthalmok kint és bent összeérnek, és elzárul a kiút.

¹⁴ Tillmann J. A.: *A kényszeres új kultúráját követően avagy A telítettségből eredő ürességen túl.*
<http://www.c3.hu/~tillmann/irasok/muveszet/teli.html>

¹⁵ Jochen Gerz (1940) képzőművész.

AMIT LÁTTAM – ÉS AMIT NEM LÁTTAM¹

2002

Köszönöm, hogy meghívtak erre az ünnepségre, annál is inkább, mert nem tartom magam Alapító Atyának (sem Anyának), nem érzem magam a szakma Nagy Öregjének, de kisöregnek sem. Vagyok, aki voltam, a társadalom kíváncsi kutatója, akinek legfőbb – s lehet mondani: kielégítetlen – ambíciója az maradt, hogy megismerje és megértse a társadalmat. Azt, ami a mélyben munkál, ami a felszínre kerül, amit meg- vagy félreértettünk, amit magyarázni és félremagyarázni sokféleképpen lehetett és lehet. Mindig több volt a kérdésem, mint a válaszom, és minden felkutatott válasz új kérdések felé nyitott utat. A megértésben pedig mindig vannak hézagok – lásd a klasszikus példázatot, mely szerint a tanítványnak, aki így kesereg: „Nem értem az Írásnak ezt a passzusát”, a mester azt mondja: „Mutasd, fiam, majd én megmagyarázom.” Mire a tanítvány: „Ugyan már, Mester, megmagyarázni én is tudom! Érteni nem értem.”

Meghívásomat a szervezők azzal indokolták, hogy harminc évvel ezelőtt megjelent nagy kék könyvem *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben* hatásos volt az akkor induló szociológus nemzedékre. Ha igaz, akkor most megkaptam a legnagyobb jutalmat, amit magamfajta kutató kaphat, harminc év után is még élő érdeklődést. Kétszer ugyan nemet mondtam a felkérésre, mert kínos kényszernek éreztem rég lezárt könyvem újraolvasását, a szembesítést harminc évvel ezelőtti gondolataimmal. Egyébként sem vagyok az a fajta tettes, aki bűnei színhelyét felkeresi. Tetemrehívásnak éreztem a feladatot. Amikor viszont mégis elolvastam a könyvet, kiderült, hogy az anyag él, és nem lett temetendő tetem. Örömteli meglepetés volt.

A könyvhöz írott előszót – volt időm megrágni minden szavát, hiszen a kézirat leadásától a megjelenésig négy évet vártam (ezt nevezték „átfutási időnek”), s ekkoriban nem fújtak kedvező szelek a vári Akadémiai Szociológiai Intézet felett;

¹ Elhangzott az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete alapításának 30 éves évfordulójára rendezett, 2002. november 20–21-i konferencián. (Harminc év, Mannheim-előadások. Az eredeti szöveg rövidített változata Lederer Pál szerkesztésében.)

igazgatónkat leváltották, legjobb kutatóink fölött hivatalos akadémiai grémium ítélkezett s nézeteik miatt alkalmatlannak minősítette őket az akadémiai intézeti státuszra, s el is távolította onnan őket. Nos, az előszót némi szomorú szkepticizmus lengi át, ahogyan az illetlenül vastag (tehát irtatlan nagy munkát összegző) könyvet felvezeti. A megjelenéstől nem sokat reméltem: „*Palackposta ez a modern tudományos világ információinak mérhetetlen tengerében. Kifogja-e valaki, megéri, válaszol-e, segít-e és miben, ez már független attól az – értelmetlen vagy értelmes – erőfeszítéstől, amellyel, amelyért – ez a könyv létrejött.*”

Most úgy látom: a palackpostát felnyitották, az üzenetet elolvasták, megtalálta azokat, akiket érdekelhetett, az embereit, a közönségét. Benneteket, Magukat. Ez jólesett.

Miután könyvemét átnéztem, az előadásnak ezt a címet adtam: „Amit tudtunk, és amit nem tudtunk”. Ezt én most módosítom, nemcsak a fejedelmi többsel elmosó használata miatt – beszéljek csak a magam nevében! –, hanem a túl magabiztos „tudtam”, „nem tudtam” miatt is. Amiről az ember azt hitte, hogy tudja, ma már tudni lehet, hogy nagyon is korlátozott volt az a tudás. A nem-tudás tartománya viszont ebből következőleg sokkal kiterjedtebb volt annál, mint amit a vélt tudás csalóka fénye árnyékban tartott. Egyszerűbb címet vállalok: „Amit láttam – és amit nem láttam”.

A TÉMA ÉS A SZEMLELETMÓD, VALAMINT A SZOCIOLÓGUS AKKOR ÉS MOST

A szociológiához a társadalom megértésének szenvedélyes kíváncsisága mellett az is vezetett, hogy a XX. század megdöbbentő gyakorisággal produkálta a társadalom mozgásirányának, tendenciáinak téves megítéléseit, melyek olykor még történelmi bűnök elkövetésébe is belerángattak embereket. A nemritkán koherens rendszerre szerveződő téveszmék kiformalásában sokszor tettestársként működtek közre a szellem bajnokai, intellektusukért csodált kiváló gondolkodók is, a kivételes elmék tévedéseiben pedig derék, jó erkölcsű hétköznapi szellemi gyalogmunkások tömegesen osztoztak. Ezért nemcsak a társadalom működési mechanizmusának lényegét szerettem volna megérteni, hanem a félreértések, félreismerések, a félrevezetés és félrevezettség okait is.

Számomra ehhez útként és eszközül a szociológia adódott. Kérdés, milyen kiindulópontot válasszak, milyen utat kövessek. Nagyjából világos volt, melyek azok a csapdák, amelyeket el kell kerülni. Először is az apológiát. A társadalomra irányuljon a figyelmem, ne a hatalom működésére – akár annak igazolásaként, akár szimpla opponálásaként. A hatalomtól való távolságtartáshoz két nagy megrázkódtatás adott erőt, védelmet, mondhatni immunizált: az a megrendülés, melyet akkor éreztem, amikor szembesültem a kommunista eszmék elrettentő valóra-váltásával,

az ötvenes évek borzasztóságával; 1956-ot követően pedig a kádári leszámolás véglegesen és visszavonhatatlanul megfosztott attól az illúziótól is, hogy a szocialista eszme forradalmi úton javítható lenne. E két élmény eldöntötte: biztosan nem a Rendszer eszmei erősítése lesz az utam. De elégtelennek bizonyult számomra az apológia negációja is. Ez helyes is, kell is, ám még ha közelebb van is az igazsághoz, mint ellentette, a hatalom logikájába helyezkedik, amikor annak állításait tagadja, és nem a társadalom megismerése, megértése felé vezet.

Az értelmiség inspirációja nélkülözhetetlen volt. Színvonalas szellemi környezetem, közvetlen köröm sokat adott, zavart viszont az életidegenség, a köznéptől való távolság, a közgondok ignorálása. Idegen volt tőlem a „mindent-tudás” attitűdje, a kész válaszok (és bennük az elragadtatás, amit ki-ki saját bölcsessége iránt érez). Nem kívülről és felülről akartam megérteni a saját társadalmunkat, hanem letről és bentről. Kerestem tehát „a fix pontot”, ahol megvethetem a lábam, és ezt az emberek élet-központú létküzdelmére irányuló kutatásban találtam meg. „Katalpultáltam” magam saját helyzetemnek – s a vele járó nézetvilágnak – kötöttségeiből, attól távol kezdtem kutatni a társadalmi létfeltételek kérdéseit. (Valahányszor kutatási terepet választhattam, a fővárostól minimum száz kilométernél messzebb fekvő helyre mentem.) Bár senki nem tudja felemelni azt a kosarat, amiben benne ül – ez münchenhauseni feladat lenne –, azért jó, ha időnként kiszáll a kosárból, körbejárja, megnézi, hol is van, miben is van benne – ez elemi szociológusi kötelesség.

A szociológusnak a szocializmus hetvenes éveiben (a könyv alapját jelentő kutatás a hatvanas évek végén indult) egyszerre volt nehéz és könnyű dolga. Nehéz volt a korabeli rendszer jelentette társadalmi nyomás alatt dolgozni: politikai ellenőrzéssel, korlátok között, gyanús tudomány gyanús intézetében. Kiváló kutatók munkája vált lehetetlenné az Akadémián belül és kívül is. Szellemi értelemben viszont a szocializmus leegyszerűsítette a dolgunkat, könnyebb volt orientálódni, „megtalálni az igazságot”, különösen a hatalom igazságán „fogást találni”. (A mai posztmodern sokféle igazságával szemben már bonyolultabb fix pontot találni.) A valóság feltárása ugyanis egyenlő volt az igazság kimondásával, szembesítés a hazugságokkal.

A racionalitás – szinte egyetlen eszközünk és egyben korlátunk is – különösen alkalmas gondolati mód volt az irracionálissá vált, ideologikus rögeszmékkel szemben. A társadalmat átvilágító szociológiai tények bizonyítékanyaga szembefordult a propaganda és ideológia kódosításával. Az elfogadó csendben különösen nagyot szólt a legegyszerűbb tény közlése is – ha szemben állt a fennen hirdetett állításokkal. Rokonszenvező közönségünk volt. Értelmiségiek, művészek, de még érdeklődő munkások is figyeltek a munkánkra; minél inkább rosszalotta azt a hatalom, annál jobban nőtt a rokonszenvezők köre, annál nagyobb lett a hatása az általános hallgatás csendjében. Így leltek széles körű közönségre még a fél-legálitásban megjelenő, vagy teljes illegalitásban születő írások is, talán több emberhez jutottak el, mint ma, szabadon megírt és publikált könyveink. Mára, amikorra beérett, amire

vágytunk (van nyilvánosság, nyílt viták, izgatott és hangos közélet, sokféle álláspont többféle igazság képviselésében lép fel), megszűnt a fekete/fehér, igen/nem egyszerűsített kettőssége, nehéz megtalálni az igazságok között az igaz szót, a tények igazságával érvelő szociológia mégis elveszítette izgalmát és izgalmasságát, bizonyos értelemben rokonszenvező közönségét is. Az okokat most sokan elemzik.

A KUTATÁSRÓL

Első lépésünk a mindennapok tárgyi világának feltárására irányult, s arra a küzdelemre, ami a megélhetésért, az életben maradásért folyik.

A létküzdelmek megragadható kifejeződését az életmódban találtam meg. „Ez a munka – írtam – törekvése szerint az *egészet keresi, a szétbontott világnak az emberi életben megélt egységét.*” A megélhetésért, életben maradásért folytatott szakadatlan – és sokszor reménytelen – küzdelem megismerése és megmutatása volt a cél. A hiány és a szűkösség körülményeiről, a közöttük folytatott emberi küzdelmek szenvedéstartalmáról volt és van itt szó.

Létküzdelem, rendelkezéshiány, kiszolgáltatottság – ezek lehetnének a könyv első részének kulcsszavai. Az első empirikus lépések a mindennapi szükségletek tárgyi világának feltérképezésére irányultak. Arra a küzdelemre, ami a megélhetésért, az életben maradásért folyik. „*Az emberek nagy tömegének mindennapi gondjai*” képezték a könyv kiemelt, legfontosabb témáit. Akikről szól a kutatás, nem más, mint az a többség, amelynek energiáit a mindennapi lét harca úgy köti le, hogy jószerint még azok felett a dolgok felett sincs áttekintésük, amelyet saját maguk csinálnak. Egyszerűen élnek, és a legfőbb gondjuk, hogy valahogy fenntartsák magukat. Erről az életről szerettünk volna képet adni. Ha már a társadalmi munkamegosztásban ezt a (viszonylag) kényelmes helyet nyertem/kaptam/vívtam ki – nem kell utcát söpörni, gép mellett állni, peracet árulni, stb. – akkor azokról és azokért szóljak, akik nemcsak hogy rosszabb helyzetben vannak, mint én, de még csak nem is tudják magukat se képviselni, se kifejezni. Nem jutnak szavakhoz és kifejezési lehetőséghez. A „megalázottak és megszorítottak” helyzetében az életküzdelmet folytató emberek nehézségei többet jelentenek, mint az *anyagi* hiány. *Egész* életrendszerüket jellemzi a megfosztottság, a szocializmus működése során is. „Plebejus szemlélet”, mondták kritikussaim, mára elavult. Lehet... de vállalom. Abban a nem vigasztaló tudatban dolgoztam és írtam, hogy éppen azok, akiknek mindennapi gondjait követné ez a könyv, azok nem fogják olvasni, akik pedig olvasni fogják, azoknak gondolat-hierarchiája, éppen létükből következően, eltér ettől.

Az elemi önfenntartás kényszereiből indultam el. Így kerültem szembe elsőként a táplálkozás kérdéseivel, az éhezéstől való atavisztikus félelemmel. A táplálkozás színvonalának és szokásainak eredményei fejbe verően figyelmeztettek arra, hogy a létfenntartás elemi feltételei sem oldódtak meg: elégtelen a táplálkozás tartalma

és színvonala. Akkoriban, a propaganda szerint, a szocialista társadalomban megszűnt az éhezés Magyarországon. A kutatásból ezzel szemben igazi mennyiségi és minőségi éhezés adatai tárultak föl előttünk, tehát az, hogy az emberek között so- kan nem jutnak elegendő élelmiszerhez, és még nagyobb az elégtelenül és rosszul táplálkozók aránya. Ez nagy megdöbbenést okozott. A tényeket szegeztük szembe a hiedelemmel, a valóság feltárt elemeit a propagandával.

Kutatásunkénál tágabb érvennyel is igaz, hogy az éhezés az emberi nem legmegrázkódtatóbb élménye. Megértettem, hogy az „éhségneurózis” generációkon keresztül örökített és öröklődő félelem. Lenézhetjük azt, akinek „mindene a hasa”, akinek legfőbb örömforrása a „zabálás”, mégis, a kollektív ős-nélkülözés élményéből következően, az étel, az evés jelentősége nem egyszerűen egy a mindennapos kielégítendő szükségletek között; a mindennapi kenyér nem csupán közellátási kérdés, hanem az alapvető biztonságélmény feltétele – az életé.

Korántsem lehet – sajnos – múlt időben beszélni. Éhezés „még van”, milliók éhhalála ellen nem tud a világ megoldást találni. Nálunk sincs rendben a dolog, a táplálkozás gondja máig is megoldatlan maradt, mert amíg vannak éhezők, amíg gyerekek nem tudnak eleget enni, addig (se akkor, a hetvenes években, sem ma) nem lehet feloldozást adni. A gyerekek, az öregek, a munkanélküliek elégtelen és rossz táplálkozása, gyakori éhezése tény ma is, mégis mennyire kevés beavatkozás történik (vagy kevésbé hatásos) az éhezés megszüntetéséért. A karcsú vonalak előnyeinek hangos dicsérete pedig elfedi a kényszersóványosság társadalmi okait, de azt is, hogy mi a szerepe az elhízásban szegénység-élményből kifelé törekvés egyszerű kompenzációs törekvéseinek.

„Szabad-e a karcsúság divatját reklámozni Indiában, az éhezők között?” – tettem fel könyvemben a kérdést. A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején nemcsak a hivatalos, propagandisztikus hamisításokkal kellett szembesíteni a tényeket, hanem a közgondolkodással is. Miközben a társadalom nagyobbik felénél még közel sem voltak kielégítő szinten biztosítva az alapszükségletek, a politikai propagandaénál szélesebb fronton indult harc az úgynevezett „kispolgáriság” ellen, ítéletet mondvá a „túlevés” ártalmairól, a zabálás földhözragadt igényeiről. Sok szó esett a tárgyi szükségletekhez kötő emberi viszony alacsonyrendűségéről, a friziderszocializmus elítéléséről, az eszmék, elvek, hitek háttérbe szorulásáról, az anyagiasság eluralkodásáról a szocializmus kínálta igazi szellemi-emberi értékekkel szemben.

Az elítélők kórusához különböző társadalmi talajról, más és más indítékkal csatlakoztak azok, akik ártalmasnak ítélték a tárgyi világ javaiért folytatott életküzdelmet. Némelyek a szocializmus s annak eszmei tisztasága védelmében sérelmezték az „anyagi igények” teljesítésének előtérbe helyezését. Mások, „népi platformról” a kispolgáriság szellemének a nép egészséges életszemlélete fölötti eluralkodását hibáztatták. Az eszmék humán képviselői a szellem háttérbe szorulását féltették az „anyagiasság” eluralkodásától. A nyugati „újbaloldal” a tiszta kollektivistá eszmei ábrándokhoz képest hibáztatta az európai szocialista országok anyagi küzdelmeit

(ideálisnak képzelt világuk kollektivista ábrándját akkoriban még – bármily sajátos – Kínában látták megtestesülni). A gazdag országok társadalomkritikusai lenéző iróniával kezelték a jóléti törekvéseket – gulyáskommunizmus, zöltségforradalom stb. –, azt tartották, merőben hamis úton járnak azok, akik magasabb termelésért, jobb életszínvonalért küszködnek. Mondták ezt jóléti társadalmakban élve, az elért javak kényelméből, igen kevésbé zavartatva a szegény országok embereinek és közöttük különösen a szegény emberek mindennapi nyomorától. Ezért már a könyv indulásánál vitába szálltam azokkal, akik kárhoztatják a szegény-szinttől elszakadók vágyait. Saját jogos társadalomkritikai tapasztalatuk ellenére sem kellene óvni a növekvő termelés riasztó példájától a szegény országokat, amelyek a kárhoztatók jólététől még igen messze vannak). Ezért: kérdeztem-vitattam: szabad-e lebeszélni (az elmaradott) társadalmakat a magasabb termelékenységről, az életet mentő valamelyest jobb ellátásról és jobb életkörülményekről?

Ez időben morálisan minősíteni az anyagiasság problémáját, legalábbis kockázatos. Vizsgálatunk idején és helyszínén a népesség 60 százalékának lakása nélküli azokat az elemi feltételeket, amelyek a manapság elfogadható átlagból nem hiányozhatnak. 40 százalékuk gyengén vagy rosszul táplálkozik. 54 százalékuk nem olyan munkát végez, mint amelyet szeretne (vagy valaha szeretett volna); mindössze 18 százalékuk számára jelent a munka tartalmas feladatot. 70 százalékuk iskolai végzettsége nagyon nehézé teszi, hogy lépést tartson a világ támasztotta követelményekkel, 45 százalékuk teljes élettevékenységét, minden idejét az alapszükségletek megszerzésére fordítja, ez tölti be az életét. Akkor most mit lehet a szemükre vetni? Úgy gondolom, hogy ezen a szinten az anyagi feltételek megteremtése egybeesik a leghumanizáltabb célokkal, a legemberibb törekvésekkel. Ki parancsoljon megálljt az anyagi igények hangoztatásának? Ha a határt a kényszer vagy a tilalom szabja meg, akkor minden „anyagi” egyszerre a szabadság jelképévé válik, elveszíti anyagi értelmét, és az erkölcsi szabadságot szimbolizálja – írtam akkor a könyvben.

Különösen bizarr volt, amikor a jövedelmi viszonyokat elemeztem, szembeállítani a siralmas fizetések vásárlóerejét, a fogyasztási arányokat, azzal a vehemenciával, ahogyan az ideológia szórta átkait a pénz uralmára, a pénz vezérelte társadalomra. Annyi elég és az a jó, amennyit és amit a központi agy, a tervezés szétoszt, „juttat”, éppen annyit, amennyit az élet fenntartásához jónak lát. A „hiány” nem hiány, a „szűkösség” nem szűkösség (nem is a gazdasági rendszer mechanizmusainak következménye tehát), mindössze a tudati elmaradottság képzeletbeli fenoménje (az „ördögtől való” pénz csábítása, a kapitalizmus kísértése). Akkoriban ezzel kapcsolatban azt írtam: „ilyen jövedelmi viszonyok között... a pénz ördöge legfeljebb *egészen közepes* ördög szerepét töltheti csak be. A krampusznál azért valamivel több, a sátánál azonban sokkal kevesebb.”

A korabeli hivatalos dokumentumok sok „eredményt” akkor is „megoldásnak” minősítettek, ha igencsak messze estek a megnyugtató „beteljesüléstől”. Az ország

„teljes villamosítása” messze nem volt még teljes, amikor már ezzel büszkélkedtünk; a lakáshelyzet javulása irtóztatóan lassúnak bizonyult (mi jól láttuk milyen a lakások minősége, láttuk, mennyi a földes padlók, a vályogházak száma – az összefüggés a tébécés fertőzésekkel elég egyértelmű volt), nem maradhatott előtünk rejtve az elemi hiányokból következő egészségkockázatás (láttuk, mi az útja a vízhez jutásnak, ki mindenkit veszélyeztet a rossz vízminőség – mindez a mai napig sem megoldott). Szóval ott voltak a tények. Most, harminc év után sem lehetünk teljesen biztosak abban, mennyire oldódtak meg a legnagyobb gondok, illetve hogyan élednek újjá a társadalmi átalakulás traumái is a kapitalizálódás következtében.

A „hiány társadalmában” nem kérdés, hogy a tárgyak tényleg fölébe kerekedhetnek az emberi céloknak. Kialakulhat a szükségletek kielégítési spirálja: először az alap-, az elemi szükségletek kielégítése történik, majd jön a „jóllakni nem tudás”, később a „jobban élni”, ennél is későbbben a „másoknak megmutatni” kívánsága, végül a „semmiből semmi sem elég” attitűdje. Az ember teremtőjévé, de egyszersmind kiszolgálójává válik a tárgynak. Miközben létrehozza a terméket, egyben kiszolgáltatója lesz a saját maga szolgálatára teremtett tárgyainak, az eszköz céllá válik, és elborítja az életet.

Nem hittem volna, hogy megérjük még az időt, amikor hozzánk is betör, minket is magával sodor a termelés felpörgetése és a pazarló fogyasztás. Megszűnt a hiány (pontosabban a hiánygazdaság), de nem szűnt meg a szükség és az elemi létfeltételekért folytatott küzdelem kényszere. A szabadsággal a piac szabadsága is megérkezett, az ellátottság bőségével együtt robbant be a társadalomba a megmaradó és növekvő szűkösség. A harminc évvel ezelőtti megállapítások mára korrekciót igényelnek. Nem abban, hogy ne lenne már éhezés – mert van; nem abban, hogy lenne már lakás – mert nincs; abban sem, hogy a tárgyi világ elemi létfeltételeiből minden embernek, minden társadalmi rétegnek jutna – mert tömegek élnek még az elemi szükségletek kielégítetlenségének szintjén, nem jutva hozzá a szükséges vagy elégséges mennyiségben és minőségben a létfenntartás eszközeihez. De annyiban korrekciót igényelnek, hogy akkoriban, a hiány, a szűkösség és szükség fogságában nem láhattuk, mi történik akkor, amikor elkövetkezik az ideje annak, ami a fogyasztói társadalom szabadságának alapja és kötelme – a pazarló fogyasztásnak. A „megvalósult kapitalizmus” tényei drasztikus választ adtak arra, hogy kiknek is adatott meg ez a szabadság, s hogy hol van a fogyasztói szabadság átléphetetlen társadalmi korlátja. A többség számára ma is gond az élet „egyszerű újratermelése”, közben a jól élők között, „fent”, eluralkodik a tárgyak eddig nem ismert pazarlása.

A hiánytársadalomnak vége, de a szűkösség továbbra is úr. Már nem csak a szegényeknél gond a mindennapi életvitel mintázatának fönntartása: lakni, enni, a gyerekeket iskoláztatni. Közben az emezeknél módosabb rétegeknél eluralkodott a „fitogató fogyasztás”. Fölpörgetett termelés, pazarló fogyasztás. A tárgyak útja a fétis-léttől a roncstelepig, a presztízstárgytól a szemétig vezet.

AZ EMPÍRIA ÖRÖMÉRŐL ÉS ELÉGTELENSÉGÉRŐL

Akkor, a korabeli kutatásban a tényfeltárás volt elsődleges szempont, ehhez pedig, az kellett, hogy amit állítottunk, azt számokkal támasszuk alá. Századunk a számok bővületében élt, a racionalitást valló szocialista rendszer állandóan „versenyben volt”, mérte „eredményeit”, és a fölény bizonyítása számjegyekben kapott igazolást vagy érvénytelenítést. A szocialista rendszer diadalmenetét harsogó propagandisták eszközei között a számjegyek különösen előkelő helyet foglaltak el, ezért nagyon is kellett számokkal bizonyítani, ha mást állítottunk, mint ők.

Számomra reveláció volt az empirikus módszer. Az, hogy a kérdésekre adott válaszokat kóddá alakítva számokká változtathatom, táblázatokba rendezhetem, az eredményekre pedig úgy lehet tekinteni, mintha egzakt tények lennének (különösen akkor, ha valami „matematikai” trükkel dúsíthatjuk a bizonyítékokat). A táblázatok – a hozzáértő ember számára – kifejezők, átláthatóak, szembetűnően kiemelik a fontos és még fontosabb összefüggéseket. Sokkal ütőképesebbek (vagy legalább annak látszanak), mint az, amit csak úgy „gyalog” fogalmaz meg az ember. A kétségek eloszlatásához, az igazság alátámasztásához szükség van a tények matematikailag is bizonyított fölmutatására. A táblák bizonyító ereje egyértelmű és vitathatatlan. A számok meggyőzőbbek voltak, mint a hitelt vesztett (*lejáratos*) szavak.

És mégis, a tárgyi struktúrák elemzését befejezve végtelen nagy elégedetlenség fogott el. Mert, igen, *a számok mutatják a tényeket, de hol van még ettől a lényeg?!* A falvakat járva megfigyelhettük a mindennapokat, a munkamegosztás hagyományainak új feltételek között is megmaradó szokásait, a családok összetartását, az ünnepek és hétköznapi tagolását, az ételosztás rítusát, az életet szabályozó munkák fölött folyamatosan uralkodó értékeket, az egymás közötti kapcsolatokba beszövődő régi és új hierarchikus viszonyokat (a párttitkár és a téveszelnök házáig – néha még a tanácselnökéig is – elvezető járdát, a hierarchia aszfaltba öntött előnyét). És megfigyelhettünk egy sor érthetetlen, megérthetetlen dolgot. Az örökbe fogadott lelenc, a gazdasági cseléd gyereke, amikor hatalmat kapott, dzsentri módra kezdett élni és viselkedni, bár soha életében nem találkozott eleven dzsentrivel. A faluba visszakerült paraszti származású értelmiségi fiatal viselkedése jobban emlékeztetett a régi közjegyzőére, szolgabíróéra, tisztartóéra, mint akár saját szüleiére, akár városi társaiéra – jöllehet soha életében nem láthatott eleven közjegyzőt vagy szolgabírót.

Ez a tapasztalat másfajta magyarázatot igényelt, mint amit a számok adni tudnak. Táblákban nem rögzíthető, empirikus mérőeszközeinkkel megragadhatatlan. A magyarázathoz a látható „mögé” kellett nézni, vissza, mélyebbre az időben. Eből az elégedetlenségből született az idő bekapcsolása az életmód megértésébe.

Az idő dimenziójának bekapcsolása nagy nyereség volt, új utat nyitott a megértéshez. Időbe való zártságunk, a társadalmi idő értelmezésének és kezelésének módja nem kerülhető meg. Mennyire függvénye a múltnak a jelen és a jövő? Ho-

gyan él tovább a múlt a jelenben? Mi minden konzerválódik, lapul meg, él elevenen és újul meg esetleg teljesen más indítású társadalmi hatásokra is? Hiszen a történetiség jelene nem más, mint az átélt valóság emberekbe épülő készsége cselekvés és ítélet formájában.

Az alkalmazkodás és a rugalmatlanság, a változékonyság és a rezisztencia elemeinek különös keveredése figyelhető meg abban, ahogyan az életmód a társadalmi változásokra reagált. Kérdés, persze, vajon mitől rezisztensek bizonyos életmódelemek, és mitől mozdulnak meg mások. Jellemző példa erre a kispolgárok túlélőképessége (melynek virulenciáját a 90-es évek nagy átalakulásakor tapasztalhattuk meg újra). „Magyarországon az alsóbb társadalmi rétegek, melyek félig proletár-, félig kispolgár-létet éltek, 1945 után a feudalizmus, a nagybirtok és a nagypolgárság felszámolásával elérkezettnek vélték az időt, hogy régen remélt (és a korábbi társadalmi rendben gyakorlatilag megvalósíthatatlanságra ítélt) vágyaikat beválthassák. Ez az állítás a paraszti és városi népeességnek arra a nagy létszámú tömegére vonatkozik, amely éppen akkor kezdhetett igazából korábbi kispolgári aspirációi valóra váltásához, amikor a történelmi fejlődés következtében megszűnt a kispolgárisulás vagyoni bázisa. A szocializmus társadalmi felépítésének, kezdetben létrejövő társadalmi ellenmondásainak ez volt az egyik sarkalatos pontja” – áll a könyvben.

A struktúra szétrobbantása – vagy magától összeomlása – nem jelentette az összetevő elemek megsemmisülését. Megmaradnak a gesztusokban, kifejeződnek a viszonyokban, tovább élnek a társadalmi szimbolikákban, az elindult, ám erőszakos okokból megszakadt társadalmi fejlődés mélyén lapuló, várakozó, működésbe lendülő folyamatok hatása, tovább vivő, megtartó ereje nagyobb, mint gondolnánk. Föllelhető-e valamilyen sajátos programozás, amely ezt a különös, „egyszerre me-revséget és rugalmasságot” biztosítja? Ahol sem öröklődés, sem közvetlen átvételi folyamat nem magyarázhatja a habitusok, képességek tovább élését, mégis milyen társadalmi hatásmechanizmusok adják tovább, teljesen más közegből induló rétegek között, teljesen más társadalmi feltételek ellenére az elődök követését?

AMIT NEM LÁTTAM, NEM LÁTHATTAM

Gyümölcsöző volt számomra a múlt a jelenben való továbbélésének fölfedezése, a ráismerés a mélyben és a felszínen zajló folyamatok egymást keresztező, egymást átható, egymást építő kapcsolatára. Mindezek ismeretében különösen érdekes volt megfigyelnem az egy emberöltővel később, 1990 után bekövetkezett új társadalmi változás idején, hogy mi történt a múlt „használatával”. Ezt ugyanis sem előre látni, sem kitalálni nem lehetett. A történelmi életmód előképeinek könyvemben található értelmezése sem segít értelmezni azt, nem is lehetett „onnan időig” ellátni: nevezetesen ahhoz, hogy a társadalmi változás a múlt örökségét miként képes hatalomszerzésre aktuális gyúanyagá válogatni.

Legutóbbi kutatásomban messzebbre léptem vissza a múltba és közelebb az emberekhez. Három generáció történetére kérdeztem, arra a nagyjából évszázadnyi időre, amit elbeszéltek a maguk, szüleik, illetve gyermekeik életútjáról. (Az elmesélt szövegeket érintetlenül hagytam. Ma már nem táblákba vetem bizodalمام, így meg se próbáltam kódvagdalttá aprítani a szemléletességükben magukkal ragadó erejű eredeti szövegeket.)

Azokra a töréspontokra összpontosítottam, ahol a család generációs életútja megtört és új irányba mozgott tovább. Ezekre a közös törésvonalakra, radikálisan megváltozott helyzetekre, a hozzájuk kapcsolódó rapid süllyedések, emelkedések vizsgálatára épült az elemzésem. Arra, hogy ki tudott visszakapaszkodni a lesüllyedésből, ki nem tudta fenntartani, megőrizni gyors emelkedéssel kivívott társadalmi státuszát.

Hogy mekkora a múlt birodalma, milyen mélységesen mély a múltnak kútja, ki mindenki képes merni belőle (s mit képes kimeregetni), ennek a tanulságnak a levonásához több nagy társadalmi fordulatot kellett átélnünk, s megfigyelnünk, hogy különféle okokból elfedett, bepiszkolódott, összemocskolt múltakból miként bomlik ki a jelen hatalma és a hatalom jelentése.

A mögöttünk hagyott évszázadban (melynek folyamatai nem álltak meg az évezredváltó dátumnál, itt élnek velünk továbbra is) különös azonosságokat mutat a múlttal való „játék”. „A múltat végképp eltörölni” – ahogyan az Internacionálé biztatott – képtelenségnek bizonyult. Még az emberek eltörlésével együtt sem sikerült. Kiszámíthatatlannak, előreláthatatlannak bizonyul a legújabb időkben is, hogy „mit hoz a múlt”.

Szinte megszokottá vált a múlttal való visszaélés. A hatalom szívesen játszik az emlékezettel is, mert az emlékezet képlékeny. Mire és hogyan kell, mire nem szabad emlékezni? Egyik emlékváltozatban szépek vagyunk, a másikban bizony csúnyák. A szépítés csábító, a csúnyaság rejtendő. És ha hazudni kell a múlt tetszetőssé rajzolásához, az önhittségre bizony rámehet az ember belső hitele. A hazugság korrodálja a morált.

Az a felismerés, hogy a társadalom különös utakon örökíti át az előző generációk habitusát, szokásait, mentalitását, rendre beigazolódik. Ahogy korábban, most sem valami biológizmusról beszélek, éppen ellenkezőleg, ez szorosan vett társadalmi kérdés. Ez derült ki az idézett békési kutatásból. Ezt tudva is meglepett a szokások és viselkedések újjászületésre való virulens képessége. Honnan jön elő a rendszerváltást követően a legifjabbakban az a szellem, az a gondolkodás- és viselkedésmód, ami a harmincas éveket jellemezte? Minek van ebben szerepe? Lehetséges volna, hogy a nagyapák eszméinek hatását az ezeknek az eszméknek elfojtására erőszakkal kényszerített apák erősebben közvetítik fiaiknak, mint ha fiúként szabadon lázadhattak volna ellenük? A rejtett közvetítés nagy erejéről van itt szó, vagy az elnyomott, napvilágra nem került, társadalmi „szelárnyékban” lapuló eszmék erősödő virulenciájáról? Miképp köszönhetnek vissza a mai harminc-, negyven-

éveseknél a diktatórikus magatartásminták, két rendszerben is át- és túlélt feudális és aszimmetrikus viszonyok? Milyen rejteketeken örökíti át ezeket a viselkedésmintákat a társadalom? Válaszolni most sem tudok erre, de mivel a kérdés fontos, valahol valaki egyszer majd megtalálja rá a választ.

A társadalmakban a történelem eredményezhet „ugrásszerű változásokat”, de a természet nehezen tűri az ugrásokat, s ebben nem kivétel az emberi természet sem. Az emberi viszonyrendszerek természetrajza egyszerűen rugalmatlan. A változások megfigyelése során különösen fontos ennek a „rugalmatlanságnak” és az életben maradáshoz szükséges alkalmazkodási képességnek a kölcsönhatását és küzdelmét megfigyelni. Érvényes most is, hogy „*Ami létrejön és ahogyan létrejön*, egy megépített (még hozzá masszívan megépített) társadalom széteséséből, szétveréséből jön létre. Az új társadalmi feltételek új viszonyokat teremtenek, de minden forradalmi változás azt »fordítja meg«, ami *van*, és azokkal, akik *vannak*. A szétrobbantott elemek az új rendező elvek alapján ugyan valami teljes egészévé állnak össze, de az új elrendeződés számos részlemében nem tehet mást, mint épít a meglévőre, mert a meglévő magába olvasztása nélkül nem létezhet.”

Ahhoz, hogy az ember élni tudjon a jelenben, meg kell értenie saját világát s ebben a múlt csak befejezetlen múltjával együtt értheti meg. Hiszen a múlt mindig befejezetlen. A legragyogóbb jövőkép sem semmisítheti meg saját múltját, mert mi mást folytathatna, mint azt, amiből vétetett. A múltat le lehet tagadni, de az árnyékát senki át nem lépheti. A korábbi társadalmi struktúrák korábbi elemei tovább élnek: tárgyokban, viszonyokban, emberekben, mentalitásban élnek tovább. Néha éppen az él tovább, amitől a lehangzatosabb búcsút vettük. Ismerni az időt, látni a csapdákat, fölismerni, valahányszor a jelenhez igazítják a múltat, tények, nézetek elhazudását diktálják egy kívánatos jövő érdekében – ez vezetett a továbbiakban szociológusi pályámon.

Egyik legnagyobb történelmi tehertételünk, hogy a nagy társadalmi változások nálunk mindig „elválogat” történtek. Egy évszázadon belül háromszor is radikális fordulatot vett a társadalmi rendszer egésze (nemzetközi orientációjával együtt). Az első világháború után, a második világháború után, majd pedig a kilencvenes években. Mindegyik fordulatnál gyökeresen más feltételekhez kellett alkalmazkodniuk az embereknek, mint amire felkészültek, mint amire szocializálódtak. Mire eligazodtak a szocializmusban, megtalálva az élet élhetőbb módjait, az újkapitalizmussal berobbant a változás.

Ezek a fordulatok mindig radikálisak voltak: soha nem volt elég túllépni a múlton, elvárattott az is, hogy az ember ne csak korábbi helyzetével szakítson, de önmagával is; ha kell, önmagát is tagadja meg. Ez azonban mindenkinek csak élete (vagy annak legalább egy része) megsemmisítése árán sikerülhetett teljesen. Ennyi tagadást viszont morális és lelki sérülések nélkül nem lehet megúszni. Minél nagyobb a változás – s benne a szakítás korábbi életünkkel, önmagunkkal –, annál nagyobb bizonytalanságot eredményez a korábbi kapaszkodási pontok elvesztése.

A bizonytalanság pedig biztonságot keres; a biztonsághoz pedig egyszerűsített válaszok kellene, világos identitás, egyértelmű hovatartozás. És szükség van persze (ön)feloldozásra is a vétkeink alól.

Amit nem láttunk: mi lesz, ha beteljesednek korábbi társadalmi eszmei vágyaink? Mi történik? Nem tudtuk, nem láttuk akkor, harminc éve, a szocialista rendszer erővel, erőszakkal összetartott szerkezetében, hogy milyen laza is valójában annak társadalmi összetartó szövete, amely – ennek ellenére – páncélként szorította az életeket. Nem láttuk, mily gyengék a hatalom tartóoszlopai, hiába építette magába fenntartó rutinja egy kimúlt rendszer tovább élő működési mechanizmusát. Nem láttuk, meddig tart a múlt birodalma és meddig gyakorol befolyást a jelenre. Ahogyan az sem éreztük meg jó előre, hogyan alakul majd a valóságban az a kettős vágyképből formált társadalmi ideál, amelyik egyik bázisát a szocializmus negatívumainak pozitívvá változtatásában tételezte; másik eszménye meg a nyugati társadalmak *akkor*, és *innen* szükségképpen idealizált alakban látott társadalmi működési gyakorlata volt. A kettő egymásra építésének belátható valószínűsége forróította fel a többség mozgósító akaratát a változásokhoz.

Nem láttuk, mivel jár majd a szocializmusból nézve ideálisnak látott, irigyelt országok működő társadalmi példáiból összegyűrt vágyképzetek megvalósulása – adott (és „kivívott”) körülményeink rezisztens elemei között. A megálmodott társadalmi eszmék megvalósításához, a vágyak beteljesítéséhez a feltételek keretei létrejöttek, a lehetőségek viszont meghaladták képességeinket, más feltételek között kibontakozott adottságaink nem tették könnyűvé megragadásukat, az elért szabadság, a nyitottság, a pluralitás és a többi társadalmi eszmény megvalósításának közérdekű kihasználását. Minden beváltott eszme és beváltott cél arra jó, hogy utat nyisson azok felé, amelyeket a most megvalósulóktól eddig nem lehetett látni. A nagy eszmékből darabokat tör le a megvalósítás, s az utópiák gyakran elfáradnak, amíg az álmokból a valóságba átkerülnek.

A kilencvenes évek fordulataival, mondhatni, ránk szakadt valamennyi társadalmi vágyunk beteljesülése. Szabadság, demokrácia, többpártrendszer, a demokratikus feltételek jogi szerkezeti feltételei, piac, nyitottság a világ felé, a gazdagodás lehetősége, stb. Eszmei képzetek sohasem kerülnek át vegytisztán a társadalmi gyakorlatba, hát még az olyan országokban, mint a mienk, ahol a szocialista rendszer örökölt strukturális torzulásai és az újkapitalizmus vadkeleti kialakulásának keservei fölerősítették egymást. A diktatúrákban a szabadság úgy kell, mint a levegő, de levegőből nem lehet megélni. A szabadság mindenkié, de eléggé „strukturált” az eloszlása. Kiegyenlíthetetlen az ütemkülönbség, ki tud azonnal kezdeményezni és kik azok, akiket csak mások szabadságának szele csap meg. Raymond Aron² szerint, ahol nincs szabadság a szűkölködéstől, nincs szabadulás a félelemtől, ott nem igazi az a szabadság.

² Raymond Aron (1905–1983), francia filozófus, szociológus.

Ha nagyon sok a bizonytalanság, a rossz közérzet, a csalódás, bevett reflexszé válik a „védekező regresszió”, a válaszok leegyszerűsítésére, a jó/rossz, fehér/fe-kete látásmódra való törekvés, a visszavágyás az egyszerűbb felé, a sokféleségből az egyhitűség felé, a jelenből egy talán soha nem is létezett, de látszatbiztonságot mutató múltba. Nem vagyok sötétben látó. Ha még nem tudtuk közös társadalmi gyakorlattá váltani a legfontosabb társadalomépítő elveket, a hiba nem a gondolatokban van. A lehetőség adott, az érvényesítés képességét kell gyakorolni. Mi most még egy társadalmi tanulási folyamat kezdetén vagyunk és – tanulni nehéz. Jó lenne új lehetőségeinkben nem a régi kudarcainkat ismételtetnünk. Talán ezért is szorulunk rá annak ismeretére, hogy lássuk, honnan hová lépünk. Ha a ráció közvetlenül nem segíthet is sokat, de átvilágíthatja jó és rossz kísértéseinket.

BEFEJEZÉSÜL

A könyv végén, hogy összefoglalhassam mindazt, ami fontos benne, néhány kérdést tettem fel. Álkérdések ezek, természetesen, a hangütésben a kritika és a remény egyszerre jelentkeznek. Ki tudunk-e kerülni vajon abból a világból, ahol egyértelműen az anyagi vezérlés érvényesül, amelyik tárgyokban méri az élet emberi értelmét és értékét? *„Ki tudunk-e kerülni a kiszolgáltatottság aszimmetriájából, ami a társadalmi élet hagyományos anyagi és társadalmi munkamegosztásából következik, s egyaránt átszövi az intézményes és az emberi viszonyokat? Átszövi szülő és gyerek, férj és feleség egymáshoz való lehetséges viszonyát; átszövi a technológia következtében alá- és fölérendelt munkák viszonyrendszerét; átszövi az igazgatási rendszert s annak kialakult, megrögződött és elmeszesedett formáit. Ki tudunk-e törni a tömegtársadalmak elmagányosodott egyénének kényeszerű elzárkózásából? Megteremti-e a szocialista fejlődés az életmódban azt, hogy a kényeszerű magányból is, a kvázi-közösségekből, tartalmatlan formális közösségekből is egyaránt kitorhessen az ember? Ki tudunk-e kerülni abból a rögzült állapotból, hogy csak kevesek tulajdona legyen a művészet és a tudomány számba vehetetlenül sok kincs; lehetővé tudjuk-e tenni, hogy a »nem mindenkinek átadható« tudás mindenki által megszerezhető értéké váljék, amelynek megszerzése, fontosságát tekintve, vetekedjék a tárgyi világ gazdagságával való rendelkezésével.”*

Most nem az érdekes, hogy ezeket a „számon kérő” kérdéseket miért is tettem fel akkoriban. Még csak nem is az, hogy valóra válaszuknak sem akkor nem volt esélye, sem azóta, soha. Ami ijesztő, az az, hogy ezek mára talán már nem is releváns kérdések. A most kialakulóban lévő társadalmi képződmény ehhez még csak távolról hasonló perspektívákat sem kínál.

A könyvet, a költő nyomán, „pátoszosan” fejeztem be. „*Ehess, ihass, ölelhess, alhass! A mindenséggel mérd magad!*”³ A hozzá társítható gondolatot, az aljas, nyomorító hatalmak sziszegve szolgálásának megtagadását – nem véletlenül – kihagytam. Biztam benne, akik ismerik József Attila versét, tudják folytatni az idézett sorokat. Majd fölvettem még egy „költői” kérdést: „*Miközben néha úgy tűnik, hogy az emberi élet melléktermék a nagy folyamatokban (s oly sokszor eszköze csupán tárgyainak), nem kellene-e mégis az emberi életet időnként mércévé tenni s azon lemérni minden eszmét, ami tervvé vált, minden tervet, ami tetté vált, hogy mit tud adni ennek a törékeny, mulékony, az aznaphoz kötött, de mindig örökkévalóságra áhító, létében szűkös, mégis a mindenséget kísértő, minden tetre és figyelemre valóban egyedül érdemes emberi életnek?*” Van-e még ma ilyen kérdés és igény?

Az összegezésben, a „tudományos számvetésben” újra felszínre tört tehát a kétkezdés: van-e értelme ennek a munkának. Én *A Prédikátor* könyvének mondataiban kerestem útbaigazítást a magam számára.

„Adtam annakfelette az én elmémet a bölcsességnek tudására, és az esztelenységnek és bolondságnak a megtudására. Megtudtam, hogy ez is a lélek gyötrelme. (1.17) Mert a bölcsességnek sokaságában sok búsulás van, és valaki öregbíti a tudományt, öregbíti a gyötrelmet. (2.1.) Mert micsoda marad meg az embernek minden ő munkájából és elméjének nyughatatlan fáradozásából, mellyel ő munkálkodott a nap alatt. (23.) Holott minden napja bánat, és búsulás az ő foglalatossága, még éjjel is nem nyugodt az ő elméje. Ez is hiábavalóság! (24)”

Most azért hadd gondoljam így: lehet, hogy nem is volt annyira hiábavalóság.

³ József Attila: *Ars poetica*.

III. ÍRÁSOK AZ EGÉSZSÉGÜGYRŐL

TÁRSADALMI ÁRTALOM, HIÁNYZÓ VÉDELEM¹

1988

Megtiszteltetés, hogy az MTA Orvosi Tudományok Osztálya az ország romló egészségi állapotának riasztó jeleiről folytatott közös gondolkodásba bevonja a társadalom kutatóit is. Szembesülnünk kell a tényekkel, hogy elkerüljük mindkét oldalon az egyoldalúságot, jóllehet a társadalmi bajok megoldásához egyik tudomány sem rendelkezik se a megfelelő terápiával, se megfelelő hatalommal.

Kutatásaink azt bizonyítják, hogy a korai halálozás arányainak növekedése, a romló egészségi állapot tömegesedése mögött társadalmi okok halmaza van, s túlmutatnak a biológiai, genetikai adottságokon, túlvezetnek az oly sokat hangoztatott egyéni ártalmas szokásokon, s ezek a vészjelzések, a társadalmi létfeltételek és az emberek teherviselő képessége közötti feszültség megrendítő bizonyítékai.

A társadalmi átalakulás során az elmúlt évtizedekben fokozódó teherterhelés hárult az emberekre, az ezekhez történő testi-lelki adaptálódást nem tudták segíteni sem a társadalmi védelmi szisztémák, sem az erre szakosodott intézményrendszerek. A társadalmi terhelés erősödése és a társadalmi védelem közötti egyensúlyhiányt az ember biopszichikai képessége sem volt képes áthidalni, illetve a fokozódó állapotromlást megállítani. Legyengült az ember ellenálló és kiegyensúlyozó képessége, amely a belső erők mozgósításával válaszol a környezeti hatásokra, kihívásokra és terhelésekre.

Különösen az olyan rétegek, osztályok, csoportok esetében van ez így, amelyeket súlyosabban megviseltek a történelmi folyamatok, amelyeknek erősebben kellett megküzdeniük a mindennapi létfeltételekért, és elhasznált energiájukkal nem volt arányos az általuk kapott eredmény. Ezek a csoportok betegebbebbek, rosszabb a gyógyulási esélyük és rövidebb az életük. Az a közhely, hogy „minden élőlény csak a környezetével együtt érhető”, az embernél a társadalmi környezetet jelenti. Az építi ki testét-lelkét-szellemét, az használja fel és el energiáit, tudását, képességét, formálja minden viszonyát, cselekedeteire reagál, jutalmazza, bünteti, minősíti.

¹ Megjelent a *Magyar Tudomány* 1989/3. számában.

Az ember tehát társadalmi és természeti lény, nem csupán biológiai, genetikai adottságok, hanem társadalmi létfeltételek által is meghatározott. Nemcsak baktériumok, vegyi anyagok vagy szervi sérülések befolyásolják egészségi állapotunkat, hanem a társadalmi ártó és gyógyító hatások is. A társadalmi tehertételek és bajok gyakran „szervülhetnek” betegséggé, s a betegségek, éppen a társadalmi hatásuk folytán, újabb társadalmi bajok forrásai lehetnek. Ezért a romlásokban fel kell tárni a társadalmi feltételek patogén tényezőit, a *betegítő hatásmechanizmusokat* is. Szándékosan nem használom az életmód fogalmát; a fogalom kompromittálódott, valóságos tartalma kikopott, értelme leszűkül, manipulatív fogalommá változott.

Nem lehet egyetérteni azzal a gondolkodásmóddal és propagandahullámmal, amely az egyént teszi felelőssé az egyéнен túl lévő hibákért; felelőssé tenni a szegénységet a szegénységéért, a beteget a betegségéért, a munkást a rossz gazdasági szerkezetért vagy gazdaságunk működési zavaraiért, ez ugyanaz a gondolati vonulat: a szenvedő válik bűnbakká, az áldozat kerül vád alá. Az igazság eltorzítása nemcsak morális kérdés, hanem megakadályozza, hogy a valódi felismerés alapján hatékony küzdelem indulhasson, és nem figyelemelterelő mesterkedés.

Most nincs mód arra, hogy valamennyi társadalmi ártó tényezőt elemezzük – erre a többi előadás is hivatott – csak az okok három csoportjáról lesz szó: 1. a társadalom legsúlyosabb teherviselő osztályainak, rétegeinek az átlagnál rosszabb állapotáról; 2. a társadalmi változások adaptációs sérültjeiről, a történelmi bizonytalanságról; 3. a hajszának, az ismert életviteli ártalomnak társadalmi magyarázatáról. Majd néhány gond, gondolat az egészségvédelemre szakosodott intézményrendszeréről.

TUDOTT TÉNYEK ÉS TÉNYEK, AMELYEKRŐL SOKKAL KEVESEBB SZÓ ESIK

Tudunk arról, hogy a háborút követő 20 év látványos javulása után 1965-től megkezdődött a halandóság látványos romlása: a férfiak születéskor várható élettartama terén 32 európai ország közül a 31. helyen állunk. A KSH adatai és Józán Péter² kutatásai nyomán arról is tudunk, hogy a legkockázatosabb korosztály a férfiak között a 40–45, illetve a 4- 50 éveseké. Azt kevesebben tudják, hogy a férfiak halálkozásában bekövetkező romlás jelenlegi arányai rosszabbak, mint az 1947. évbéliek voltak. A növekvő halálozás okai részben ismertek – a szív- és érrendszeri halálokok egyes területeken négyszeresére növekedtek –, de már kevesebb szó esik arról, hogy például ugyanezek a területek a máj eredetű halálokok 11-szeresére nőttek (pl. Bács-Kiskun megye). Nincs elég nyilvánossága annak, hogy a korai halál kiket érint a legnagyobb mértékben, mi itt a társadalmi különbségek rendszere.

² Józán P.: A budapesti halandósági különbségek ökológiai vizsgálata. *Demográfia* 1986/2–3.

Szalai Júlia írja le először tények alapján a halálozások területi és társadalmi egyenlőtlenségeit. Így például, hogy a hetvenes évtized folyamán tíz év alatt a fizikai dolgozók halálozása 23 százalékkal romlott, a szellemieké 4 százalékkal javult.³

Andorka⁴ (1988) közli a következő táblázatokat, amelyekben réteg és osztály szerint is láthatóak nagy társadalmi különbségek. Különösen élesen látszik az eltérés az egyes foglalkozási csoportok szerint (1., 2., 3. táblázat).

1. táblázat. Születéskor várható élettartam 1930–1985 között

	Átlagos élettartam	
	férfi	nő
1930–31	48,70	51,80
1941	54,95	58,24
1949	59,28	63,40
1964	67,01	71,78
1982	65,63	73,18
1985	65,09	73,07

2. táblázat. A 100 000 lakosra jutó évi halálozás osztály és réteg bontásban

	férfi	nő
Vezető	967	1039
Értelmiségi	996	534
Beosztott szakalkalmazott	1210	1146
Beosztott ügyintéző	1385	1022
Közvetlen termelésirányító	1066	1075
Munkás	1425	1211
Közvetlen termelésirányító a nagyüzemi mezőgazdaságban	976	975
Nagyüzemi parasztság (fizikai a nagyüzemi mezőgazdaságban)	1696	1344
Egyénileg gazdálkodó paraszt	1458	1310
Munkás mezőgazdasági segítő családtagja	1114	332
Önálló kisiparos, kiskereskedő	1337	1259

Józan Péter⁵ (1986) a férfiak halálozása tekintetében a budapesti kerületek közötti különbségeket vizsgálva megállapította, hogy a legkedvezőbb társadalmi foglalkozási csoportok halandósága a legfejlettebb országokéhoz (pl. az NSZK-hoz) hason-

³ Szalai Júlia: *Az egészségügy betegségei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.

⁴ Andorka Rudolf és mtsai: *A társadalmi környezet, az életmód és az interperszonális kapcsolatok hatása a lakosság egészségi állapotára. Tanulmány az MTA komplex bizottsága számára*. Kézirat, 1988.

⁵ Uo.

ló, a legkedvezőtlenebb helyzetűeké pedig körülbelül Szíria szintjén helyezkedik el. Tehát a nehéz fizikai munkát végző, szakképzetlen, rosszul ellátott településeken élő csoportok halandósága lényegesen rosszabb, mint a jó munkafeltételek között, jól ellátott településeken élő, magasabb tanultsággal rendelkező csoportok halandósága.

3. táblázat

	<i>férfiak</i>
Alkalmi munkás	4868
Portás, hivatalsegéd	2701
Mezőgazdasági segédmunkás	2562
Növénytermelési foglalkozású	2539
Kézi anyagmozgató	2340
Takarító, kályhafűtő	2240
Szállító- és rakodómunkás	2184
Csatornázásban dolgozó	2158
Kocsikísérő	2117
Segédmunkás k. m. n.	2003
Vízépítés	2036
Bőr- és cipőipar	2135
Lakás- és kommunális foglalkozású	2126
Bányászati foglalkozású	1925
Párt- és tömegszervezet munkatárs stb.	965
Felsőfokú intézeti tanár	1085
Államhatalmi szervek vezetői	1109
Államigazgatási szervek főelőadói stb.	1227
Gyártás-előkészítő műszaki	1199
Műszaki fejlesztő	1231

Még a választott halált is többen teljesítik be önmagukon a társadalom alacsonyabb szintjein (4. táblázat).

4. táblázat. Öngyilkosság osztály és rétegekategóriák szerint 100 000 lakosra

	<i>férfi</i>	<i>nő</i>
Munkásosztály	68,36	25,14
Nagyüzemi parasztság	115,51	37,19
Értelmiség	26,24	17,86
Középszintű és ügyviteli szellemi kistermelő	35,53	25,59

A társadalmi hátrányok növekedése együtt jár az életidő csökkenésével is. Így a halálok általános vészjelzéseinek megrendítő átlagai mögött a szélső értékek szélső társadalmi különbségekre mutatnak, rossz társadalmi helyzetben lévő csoportok drasztikus sérülékenységet mutatják.

Mit jelentenek az életrontó szokások – alkohol, egészségtelen táplálkozás, dohányzás –, van-e ott is társadalmi különbség?

Az *alkoholizmus* erősen növekvő arányai ismertek; 1986-ban a borfogyasztás 23,2 liter, a söré 99,4 liter, az égetett szeszes italoké 5,24 liter, összesen 11,4 liter tiszta alkoholnak megfelelő mennyiség. Andorka számításai szerint mintegy félmillió körüli alkoholista él az országban, ami mintegy 1,5-2 millió ember életét teszi tönkre. Minden hatodik-hetedik férfi alkoholistává válik élete folyamán.

Ez ismert és sokat hangoztatott tény. Azt viszont már sokkal kevésbé emlegetik, hogy a társadalmi hierarchiában minél lejjebb megyünk, annál magasabb a sok szeszt fogyasztók és a súlyos alkoholisták aránya.⁶ Hajdan a baloldali mozgalmak pontosan tudták, hogy az alkoholizmus mögött társadalmi okok vannak, ez a megoldhatatlan társadalmi problémák és feszültségek levezetése, pontosabban levezetni nem tudása. Tehát nem vagy nemcsak egyéni személyiséghibák mutatkoznak meg, hanem a kilátástalanság, a védő közösségek hiánya, az életcélok megzavarodottsága, az önbecsülés, önértékelés zavarai, az öntudat, az önbizalmat és élettartalmat adó munkák hiánya, az értelmes társadalmi cél, a jövőtudat hiánya, az énvédő képesség gyengesége stb., s kevés mód van arra, hogy megtalálják a feszültséget levezető lehetőségeket azok épségben tartó, énépítő módozatait.

Tudjuk, hogy a közép- és felső rétegekben is terjed a „nagyivás” szokása, az anyagilag és pozícióiban védett rétegeknél is. Hogy itt nem okoz olyan nagyarányú károkat, az azzal is magyarázható, hogy anyagi viszonyaik jobban karbantartják őket, táplálkozási szokásaik egészségesebbek, az élet több területén védettebbek (kímélet a nehéz fizikai munkától, több kielégültséget adó feladat, jobb orvosi ellátás, önvédelem lehetősége, kulturális készenlét stb.).

Másik kérdés a *táplálkozás és az elhízottság aránya*. Makara⁷ tanulmánya bizonyítja, hogy a súlyos elhízottság a közép és felső társadalmi rétegekben sokkal kisebb arányú, mint a szegénységből éppen megemelkedő társadalmi rétegeknél „A kövérség nem a jólét jele” – vonja le a következtetést a bizonyításból. Hasonló volt az eredmény a mi kutatásunkban is: az anyagilag megemelkedő szegény rétegek örömszerző, elégedettséget hozó étkezési szokásai, amelyeket az is megerősít, hogy a táplálkozás konzervatív struktúrája még mindig olcsóbb, mint az egészséges táplálkozás útja. Erről is mondja Antal Z. László⁸ (1987), hogy a bér- és árpreferen-

⁶ Andorka–Buda–Donga–György–Kolossi–Moksony–Münnich–Pataki: *Társadalmi berendezkedési zavarok Magyarországon*. Kossuth, Budapest, 1987.

⁷ Makara Péter: *Táplálkozás – kockázat – társadalom*. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1985.

⁸ Antal Z. László: *Egészség és életmód? Társadalomkutatás 1987/4.*

ciák nem az egészséges fogyasztási szokások irányába hatnak, és az „egészséges vonzóvá tétele” még el sem kezdődött nálunk. Egybeesik ezzel, hogy például a rosszabb minőségű, de olcsóbb cigarettát a legnagyobb mennyiségben ugyancsak a rosszabb társadalmi helyzetben lévő, alacsony képzettségű férfiak szívják, és egyre jobban ismert tény, hogy itt találtak a szájüregi rákosodás legtöbb és legelnyagoltabb eseteivel.

A rossz társadalmi helyzet és a kockáztatás nemcsak a felnőtt lakosságra, de a születendő gyerekekre is kihat: a szülési eseményeknél a koraszülések arányainál és a kis súlyú csecsemők arányainál szinte lépcsőszerűen követhető: minél magasabb az anya iskolai végzettsége, annál nagyobb súlyú csecsemőt hoz a világra, és annál kisebb a veszélye a koraszülésnek. S a sort folytatni lehet a testméretek különbségeivel, a sorköteles katonák testi, szellemi állapotának ismeretével stb. (Eiben és tsai 1981, Nemeskéri, Juhász, Joubert 1983, Tachin 1986).⁹

A szegénység árt az egészségnek – ez közhely –, de nemcsak a szükségletek kielégítésének hiánya miatt, hogy az élet elemi fenntartásának gondjait sem tudja megoldani, hanem ez olyan társadalmi peremhellyel jár, ahol a kivetettséget is meg kell élni. A marginális helyzet miatt társadalmi megbecsülésük és következképpen önbecsülésük is alacsony. Hiányzó eszközeik és szervezeteik nem védik meg őket, a társadalmi védőhálóból kiesnek (infrastruktúra, egészségügy). A társadalom anyagi, jogi, tudásbeli elosztási viszonyaiban megfosztottak, a megfosztottséghez az önvédelem hiánya járul.

Az ember, mint minden élő szervezet, egyensúlyra törekszik. Ha túl sok teher nehezedik rá, mielőtt felborulna az egyensúlya, megpróbálja azt visszabillenteni, hiszen tartós feszültségben nem lehet élni. Ilyenkor jönnek a pótszerek: az elérhető és megszerezhető örömök: étel, ital, nikotin.

A társadalmi ártalmak közül a legsúlyosabb a *társadalmi hierarchia nyomása, a szegénység, az elnyomottság, a periférikus helyzet*. Több olyan csoport él a társadalom talapzatán, de az egyes osztályok és rétegek „margóin” is, akikre több teher hárul, mint jótétemény. Az elmúlt évtizedek nagy átalakulásának voltak nyertesei és voltak vesztesei is. A betegség és a halálozás arányszámai a társadalmi különbségeket, „veszteségeket” drasztikusan mutatják. Több ártalom összegeződik akár a szegénységben, akár a peremhelyzetben; nehéz gyerekkor, rosszul megépített fizikum, fizikai és idegi túlterheltség, alacsonyan minősített és alacsonyan bérezett munkák, tehát alacsony társadalmi védettség, hiányzó eszközök, hiányzó tudás, rossz ellátás, kevés eszköz az önvédelemre, beláthatatlan vagy riasztó jövő teszi bezárulttá a jelenbe fulladt kudarcokat.

⁹Eiben és társai: A budapesti gyerekek testmagassága és testsúlya szociodemográfiai státusuk függvényében. *Demográfia* 1981/1. Nemeskéri–Juhász–Joubert: *A 18 éves sorköteles fiatalok testi fejlettsége*. KSH Népegyetemtudományi Kutató Intézet, 1983. Tachin: *A fiatalok egészségi állapotának, biológiai fejlődésének társadalmi tényezői*. *Társadalomtudományi Közlemények* 1986/3.

A túlélés nagy erőt kíván, az önpusztítás eszközei kéznél vannak, könnyebben elérhetőek és gyorsabban segítenek, különösen a legveszélyeztetettebbeknek, mint az önépítés életben tartó eszközei.

A TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS, AZ ADAPTÁCIÓ SÉRÜLTJEI

Az ember fizikai-lelki megterhelését, kopását és betegségeit a társadalmi hely és az átélt történelmi idő együtt magyarázza. Orvosilag ismert tény, hogy a krónikus betegségek kialakulása évekre, sőt évtizedekre visszavezethető. Így a jelenlegi bajok gyökere a történelmi úttal is magyarázható.

Nemzetközi kutatások bizonyítják, hogy az ember életfordulói, még pozitív kiemelés esetén is, terhelést jelentenek. Különösen próbára teszi az emberi alkalmazkodóképességet az olyan korszak, ahol állandósul a változás, és a történelmi idő nagy megrázkódtatásokkal jár. A társadalom többsége számára ez nem mindig pozitív tartalommal vagy pozitív életérzéssel járó változásokat jelent.

Az átalakulásnak vannak nyertesei és vesztesei, van, amikor hullámszik, a nyerve-vesztés váltakozik, ahogy változik a mérleg pozitív-negatív egyenlege is. Az adaptálódás állandó teherterele viszont próbára teszi és fogyasztja az alkalmazkodóképességet, az életképességet is.

Kutatásunkban *az életúttal együtt* vizsgáltuk a betegségek alakulását. A betegség-struktúrák társadalmi kapcsolataiban benne van a régebbi agrárius kor lenyomata, az átalakítás, „eredeti felhalmozás” szocialista erőfeszítése. Még tovább éltek a korábbi bajok, miközben az iparosítással már jelentkeztek és jelentkeznek a civilizációs betegségek.

Az elmúlt harminc év alatt általában három-öt évnél hosszabb periódus nem volt, amikor ne kellett volna új szabályozókhöz, új rendeletekhez, új eszmékhez, serkentési vagy korlátozási szisztémákhoz igazodni: az állampolgári jog bizonytalanságai a gazdálkodási bizonytalansággal erősödtek. Valószínűleg nem tévedünk, ha a negyvenéves kockázatos generáció betegségeit és csökkenő élettartamát a változásokhoz való rossz adaptációra vagy adaptálódó képesség kimerülésére vezetjük vissza.

A halálozási adatok azt bizonyítják, hogy komoly sérülés érte éppen azt a generációt, amelyik az elmúlt negyvenéves periódusban nőtt fel. Ez a generáció átélte a háborút, vagy éppen az idő tájt született, az ötvenes éveket, az iparosítást és az erőszakos kollektivizálást azok minden fájdalmaival és keménységével, a törvénytelenségeket, és a törvényesített jogfosztást, a nagy népmozgásokat, és feltehetően utolsó erőtartálékait emésztette fel az önkiszákmányolásra alapozott második gazdaság.

Az embereknek újra kellett tanulniuk viszonyaikat: munkájukat, feladataikat, kapcsolataikat, de még a városiasodást és a közlekedést is. Eközben páratlan érték és célválság következett be. A háború előtt a társadalom bázisa a nemzet, a család,

a vallás és a magántulajdon volt. Az ötvenes években homlokegyenest az ellenkező követelmény vált kényszerre.

Ez az adaptációs bizonytalanság állandó feszültségben tartotta az embereket. Életkérdés volt, hogy egy új hullámmal fennmaradnak-e, vagy az elsodorja őket. Ez egyrészt alkalmazkodóképességet, életképességet, rendkívüli rugalmasságot fejlesztett ki, tehát a legkisebb életheletőségre talpra tudtak állni – lásd például a parasztság egyes rétegeinek megújuló képességét –, másrészt a rossz alkalmazkodás tömegártalmakat teremtett, megroppant a test, a lélek vagy a morál. Ennyi változó feladattal szemben nem tudtak kialakulni az életvédő módszerek: mire a korábbi ártalomra felkészültek, már újak jelentkeztek, és a korábbi állapottal szembeeszegett módszerek nem voltak alkalmasak az újonnan bekövetkezett bajok elhárítására.

MIKOR ÁRT A HAJLSZA?

Az időmérlegek azt mutatják, hogy növekszik a munkával eltöltött idő, és erősen rövidül a pihenés, a regeneráció időtartama. Nálunk a permanensen alacsony bérek mellett, az életszínvonal emeléséért, majd fenntartásáért, később a romlás ellen hiábavalóan küzdenek az emberek a stagnáló, majd romló körülmények között. Versenyben legalább a tegnapi színvonal megőrzéséért, ami éppen a romló gazdasági feltételek miatt tömegesen ellehetetlenül, ez az oka a tömegméretű frusztrációnak, amelyik a hajlszát az elemi életcélokért fönntartja, de egyre kevésbé képes elérni azokat.

Alsó és középjövedelmű szinten ez azt jelenti, hogy az életheletőségek megteremtése érdekében nincs vagy alig van hétvégi pihenés és szabadság. A második gazdaság népgazdasági szinten betölti a hiánygazdaság bizonyos réseit, egyéni értelmében, hogy az alacsonyan tartott béreket kiegészíti, emellett olykor még az első gazdaság munkájából hiányzó kreativitáshoz is segít, az elidegenedettséget kiegyensúlyozza. Az ilyen munka sikere, folyamata és pénzben levő ellenértéke értelmet ad a túlmunkának.

A szegény társadalom szintjéről szegény módon való gazdagodás ideálja és megnyíló lehetősége, a bizonytalan és változékony ma, a tegnap hiánya kerget a holnap biztosításába. Ez az oka a mohóságnak és a szerzésnek, amiben nyilvánvalóan éppen a bizonytalansági faktor miatt benne van a pazarlás a tárgyakkal, az étellel, a környezettel, sőt a saját életével is.

Mohóság: a „ma élünk”, „egyszer élünk” motívál minden olyan helyzetben, amikor a történelmi-társadalmi tapasztalatban szinte reflexszé válik a bizonytalanság, hogy a mát nem követi biztonságosan továbbépíthető holnap, hogy nincs társadalmi garancia sem gazdaságilag, sem jogilag, mindig szokni kell a szokatlant, és akkor kell hasznot méríteni, amikor és ameddig lehet. A bizonytalanság, a kapaszkodás a

mába, a tárgyakba, az élvezetekbe magyarázza a biztonságkeresésnek embertelen vagy életrontó módjait. A küzdelem szüntelen viszonyítás a „mit adott bele” és a „mit ért el” között: az elért eredmény tudata értelmet ad a fizikai lelki megterhelésnek, emberi társadalmi elégtételt nyújt. A kudarc visszamenőleg teheti értelmetlenné a küzdést, különösen, ha nincs lehetőség a jövőben korrigálni a jelent.

A második gazdaság „önként vállalt kényszere” eredményt hoz, és viszonylagos elégedettséget nyújt, de az árát is meg kell fizetni: ez a túlmunka feszítettsége, a piaci körülmények feszültséggeneráló volta, a „csak pénzért” folyó hajsza személyiségtorzító, elidegenítő, az individualizáló szolidaritást felmorzsoló, a személyiséget és viszonyokat eltorzító hatása.

Védőerőt ad, ha van értelme a hajszának, ha van eredménye, és van mód az új célok érdekében pihenésre és akkumulációra is. Ha az értelem kiesik, ha kudarcot hoz a küzdelem, ha nem jutalmaz az erőfeszítés, ha elvész a fontosság-tudat, ha nincs meg az erőgyűjtés-akció-eredmény-pihenés ritmikája, akkor következnek a komolyabb testi-lelki zavarok.

AZ EMBEREK EGÉSZSÉGVÉDELMERE LÉTREHOZOTT SZAKRENDSZER

Az egészségügy többszörösen szenvedője a társadalmi bajoknak, és eközben új szenvedések generálója. Ellentmondások hálójában él, és a reformfolyamatok során nem tisztul, hanem zavarosabbá válik a helyzete. Az egészségügyre háramlik a társadalmi bajok betegségbe fordulása, ráháramlik a szociálpolitikai megoldatlanság régtől halmozódó válsága; a korábbi feltételek és ígéretek eltéréséből eredő, eltorzult struktúrák bemerevedett gyakorlata. Mindez növekvő gondokat, halmozódó feladatokat, ezzel szemben szűkülő anyagi bázist, romló állagot és romló belső viszonyokat teremt.

Az egészségügy *alulfinanszírozott*, nemcsak a vállalt feladatához képest – „általános, egyenlő, ingyenes ellátás állampolgári jogon” –, hanem a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet¹⁰ nemzeti jövedelem számítási arányaihoz képest is. Sok hiánya között egyik leggyengébb pontja jelenleg a megelőzés és alapellátás megoldatlansága. Sajnos, amikor az egészségügyi kormányzatnak már rég veszjelzéseket kellett volna leadnia, és még az akkori, viszonylag jobb elosztási feltételek mellett lett volna esély az egészségügy és a biztosítási rendszer megreformálására, akkor ehelyett diadaljelentések fedték el mind a népegészségügy, mind az egészségügyi ellátás egyre romló helyzetét. Most viszont, amikor halaszthatatlanná vált a változtatás, kimerültek a gazdasági és emberi tartalékok, struktúrává merevedtek a

¹⁰ ILO (International Labour Organization)

belső bajok, leromlott és ellentmondások halmazává változott az egészségügyi intézményrendszer.

Az egészségügyi piramis a feje tetején áll: a csúcson vannak a korszerű eszközök (bár az is kevés), a felkészült orvosok és a betegre fordítható figyelem. A megelőzésre viszont gyakorlatilag nincs eszköz, mód, szervezet, de az óváson kívül nincs szemlélet, pénz és kultúra sem. Hasonló a helyzet a rehabilitációval is, ragyogóan megoldott az orvosi technikák ellenére gyakran elvész az ember, s nincs kidolgozott útja, amely visszavezeti az aktív mindennapokhoz.

Az egészségügy éppen ott nem tudja kiterjeszteni a védőhálóját, ahol a legnagyobb a baj akkor, amikor még meg lehetne előzni, amikor viszonylag kisebb költséggel még el lehetne kerülni a nagyobb bajt. Ami alapszinten elhárítható lehetne, arra kénytelen később magas szinten még többet ráfordítani. Az orvosi érdekszerek sem a megelőzés irányába hatnak. Ebben hasonlít a helyzet nálunk is a piaci jellegű egészségügyi rendszerekhez: minél költségesebb és kockázatosabb a beavatkozás, annál többet „hoz”, ezért sem érdemes az alapszintekre koncentrálni – ahogyan Antal Z. László is írja.

Az egyenlőtlenség fokozódik az egészségügyi ellátás rendszerén belül. Éppen ott egyenlőtlen az egészségügyi intézményrendszer védelmi struktúrája, ahol a társadalmi egyenlőtlenségek is a legigazságtalanabbak: mind a területi elosztásban, mind az osztálykülönbségek tekintetében nemhogy semlegesítené a társadalmi különbségeket a gyógyításban, hanem még fel is erősíti azokat. Nemcsak a privilegiált egészségügyi ellátásról van szó, hanem a területi különbségekről is, az ellátási szint különbségeiről és ma már a pénz alapján kialakult ellátási differenciákról is.

Az egyenlőtlenség növekedésénél beszélni kell a szemléleti korlátokról is. Az egészségügy működésében gyakran aggasztóan hiányzik a szociális érzékenység, a társadalmi „empátia” – nagy tisztelet a kevés kivételnek. Bár ennek valóban vannak tényszerű és a szakmával járó magyarázatai is: az orvos feladata az egyes beteg gyógyítása, és a társadalmi bajok lassabban „gyógyíthatóak”; a gyógyszeripari termékek gyorsabban fejlődnek, mint a társadalmi bajokat megoldó módszerek (pl. van gyógyszer a magas vérnyomásra, de ha azt a lakáshiány okozza, megoldani nem tudja; a munka feszültségéből származó bajokat nem tudja elhárítani, de a fekélybetegségeknel segíthet a „gyógyító kés”). A társadalmi érzéketlenséget erősíti a nálunk eluralkodó szomatikus szemlélet, ahol a specialisták olykor még a biológiai folyamatok egészére sem figyelnek, emellett a pszichés kultúra színvonala alacsony, a „gyógyíthatatlan” társadalmi körülményeket pedig sokan – okkal – zavaróaknak tartják.

Az orvosok társadalmi távolsága a „köznéptől” sok esetben jelentős, viszonylagos hatalmi helyzetük gyengíti érzékenységüket a szociális problémákkal szemben. Virchow¹¹ szerint: „az orvosok a szegények természetes védőügyvédei” – ettől a nézettől valóban sokat távolodott az orvostudomány.

¹¹ Rudolf Virchow (1821–1902), német orvos, egyetemi tanár, politikus.

A jelen egészségügy társadalomkutatóját mégis meglepi: hová lett az orvosok társadalmi felelőssége? Kik az utódai a századforduló radikális orvos gondolkodóinak, a harmincas évek falujáró orvosainak, akik a népegészségügyet a szívükön viselték, a szocialista orvoscsoportnak, akik a munkás egészségüggyel törődtek? Lehet, hogy a társadalmi érzékenységet is államosították? Ez is bejárta az elbürokratizálódás, az elidegenedés beteget orvostól elválasztó, a hatalmat az állampolgártól távol tartó kényszerű útját?

Az orvosokat, ahogyan a többi felelősséget érző állampolgárt is, a központi hatalom finoman szólva eltanácsolta, valójában eltávolította attól, hogy a szakmán kívül eső társadalmi kérdésekkel felelősséggel foglalkozzanak. Az orvosok maguk is bezárkóztak szakmai berkeikbe, s könnyebben hajlanak arra, hogy a hivatalos propagandát követve a „népet” és egyént tegyék felelőssé saját egészségi állapota miatt, mintsem hogy a hatalom felelősségét hangsúlyozzák.

Az orvosok az egészségügyben amúgy is anomáliák hálójában élnek, a szűkös egészségügyi ellátás hiányrendszerében maguk is függésben és kiszolgáltatottságban, fentről a hatalom, lentől a beteg elvárásainak örlőmalmában, gyakran kevés eszközzel, nagy szakmai elvárással szemben, s helyzetüket még tovább rontja a megoldatlan, tisztázatlan kérdések sora.

Az ellentmondások csapdáját leglátványosabban mutatja a hálapénz megadóztatása. Íme: a törvény tiltja, az egészségügy hagyja, a morál elítéli, majd többször visszavonja, szabadjára engedi – erősítve az orvosok függését mind a „ráhagyótól”, mind a betegtől és a betegek bizonytalanságát –, majd az igazságügy korrigálja, de nem változtathatja a törvényt, hogy a pénzügy megadóztathassa. Hogy ki szenved meg? Mindenki. A beteg, aki nincs bebiztosítva, hiszen hálára nem fizet a biztosító. Az orvos sincs bebiztosítva, se a beteg, se az adóhivatal oldaláról: lehet, hogy a beteg nem fizet, de az adóprés működik, megadóztatják, amit meg se kapott. Obskúrus helyzet kiúttalan obskúrus csapdája.

Az egészségügy helyzete ugyan még nem változott meg, de a helyzet megítélése és a kritikai szellem igen. Az a gondolat, hogy „valamit tenni kell!”, áthatolt az eddig zárt gondolkodású egészségügyi rendszer mozdulatlan falain, és érvényesülési utat is keres. Többféle reformelképzelés formálódik, mintha szélesebb nyilvánosságra is igényt tartanának az átalakításról gondolkodók, jóllehet sokféle félelem keresztezi egymást, és nehezíti az oly szükséges cselekvést; a félelem, hogy az erőforrások szűkülnek, holott az átszervezéshez bővülniök kellene; a félelem, hogy az újfajta biztosítási rendszerben az amúgy is túlterhelt lakosságra hárul az ellátási terhek nagy része; hogy a sok hiányt megoldani, a sokféle „léket” egyszerre befoltozni nem lehet, s miféle „lobbik” fogják tudni érvényesíteni saját érdekeiket. Vajon az eddig is torzul kialakult hálapénz az orvos–beteg viszonyának, kettős bizonytalan-biztonságának a kétes egymásra játszását fel tudja-e váltani valami olyan megoldás, amelyben kettős nyereség jöhet létre a beteg és az orvos biztonságában, és se a bürokrácia nem nyeli le, se az adó nem söpri be azt, amit az egészségügy

érdekében lenne jó felhasználni. A mozdulatlanság veszélye mellett a kapkodás is árthat, az, hogy valami elsietett, kényszertől vagy/és divattól diktált hullámra felkapó változás hosszú időre eljátszhatja egy jobb megépítésű egészségügyi rendszer esélyeit.

Ezen az egészségügyi rendszeren egy korrekcióreform nem segít, alapjától kellene másképpen felépíteni: a biztosítási rendszer, a finanszírozás átalakításával, a központi elosztás rendszerének megváltoztatásával, másképpen kialakítva az egészségügyi ellátás különböző szintjeit, hogy az egészségügyben dolgozók jövedelme nyíltan rendeződhessen, kifejezve felelősségüket és feladataik nehézségét, növelve érdekeltségüket a korszerű gyógyításban. Ahogyan átgondolt stratégia is kellene, hiszen ebben a leromlott társadalmi egészségügyi intézményrendszerben amúgy sem lehetne egyszerre mindent megoldani. A halmozott, hosszú időn keresztül létrejött bajokat csak hosszabb idő alatt lehet valamelyest rendbe tenni.

Azért is kell mindezt átgondolni, mert a jelenlegi társadalmi átalakulási folyamat akármilyen is lesz, az biztos, hogy nehéz éveket fog hozni sok embernek. Nagy csoportok újfajta teherterelével fog járni, s nincs biztosítva, hogy a terhelés-védelem mérlegén most a többségnek jut a nagyobb jó, hogy az ember testi-lelki kockázatában az épségben maradás eszközeinek a reményen túl lesznek-e hatékony esélyei a köz- és önvédelemben.

Hogy eddig csak a társadalomról és az egészségügyi szervezetről volt szó, nem jelenti azt, hogy az egyén, a személyiség „fel van mentve”, mert csak passzív szenvedője a vele törtéteknek. Kétségtelenül felelős minden olyan esetben, ahol a létrehozott helyzetben részese volt a döntésnek, ahol tudása, ismerete és beleszólása volt abba, ami az életével, környezetével történt, ahol választása van a dolgok menetében, és ahol az önbecsülés a társadalmi becslésre épül, önvédelme társadalmi védettséggé erősödik, ahol részvétele nem elterelt, hanem kívánatos.

A megbetegedések tömegessége vészjelzés, az emberi élet és életképesség kockázatának társadalmi méretű figyelmeztetése. Az egészség ilyen méretű romlása – ezt nemzetközi tapasztalatok is alátámasztják – mindig társadalmi krízist jelent, annak tünete és kifejezése – más kifejezések hiányában vagy más kifejezések mellett – árnyékát a társadalomra veti.

A romló egészségi állapot, a társadalmi méretű „szervbeszéd” minden erő összpontosítására riadóztat. Annál is inkább, mert a körülmények rosszabbodását, az ártalmas feltételek fennmaradását egyre kevésbé képesek az emberek ép testtel és ép lélekkel elviselni. Ez akkor is így van, ha nem beszélünk róla, és akkor is tudni kell, ha nincs a kezünkben a „megoldás kulcsa”. A halmozódott ártalmak hatását csak sok oldalról lehet ellensúlyozni. Sok tartalékot kell felszabadítani, társadalmi védelmi és önvédelmi eszközöket megtalálni, egyéni és közösségi segítő módokat kimunkálni a bajok elhárításához vagy megelőzéséhez. Hiszen való igaz: nagy az

életképesség forrása. Vannak akkumulálható erők, vannak tartalékok, sokféle le-
béklyózott energia, tehetség „elfekvő készletével” rendelkezünk, ha ezeknek érde-
mes és szabad útjuk van, ha olyan a társadalom működési rendje, hogy képes ezek
felszabadítására. Ez esetben a jövő korrigálhatja a jelent.

Ezért érvényes program is lehetne az 1986-os Ottawai Egészségügyi Charta
egyik mondata: *„Az emberek nem tudják elérni optimális egészségi állapotukat,
hacsak nem tudják ellenőrzésük alá vonni azokat a dolgokat, amelyek az egész-
ségüket meghatározzák.”*

AZ ÉLETKÜZDELMEK ÁRA: A MEGBETEGEDÉSEK KÖVETKEZMÉNYEI ÉS MAGYARÁZATA¹

1991

Amit felkérésekre elmondok, nem csupán saját vélemény – gondolat vagy érzés –, hanem évekig tartó feltáró kutatás eredményeire épül. Egy kutatássorozat keretében megvizsgáltuk Magyarország egyik régiójában az emberek testi-lelki állapotát, helyzetét, életútját, mindezt szociológiai módszerrel és orvosi vizsgálatokkal. A kutatás eredményei alapján tudunk a testi-lelki állapot társadalmi összefüggéseiről beszélni.

Vajon a sorozat címadása költői túlzás-e vagy valóság? Igaz-e az, hogy lelki beteg ez a társadalom? A válasz, a kutatás alapján, bizonyos értelemben súlyosabb állapotot tár fel a népegészségről, mint a lelki betegség, más oldalról viszont enyhébb a minősítésünk, mert nem fogadható el ez az állítás általánosságban.

Kutatásunk *nehéz társadalmi feltételeket átélt, egészségükben súlyosan megviselt emberek tömegét tárta fel*. A test és a lélek megviseltségét, valamint olyan megterhelést tapasztaltunk, amely életet is kockáztató egészségkárosodással járt, s annyi embert érintett, hogy az már statisztikai nagyságrendben is bizonyítható.

Ezért is keményebb tényekről kell szólni, mint „csupáncsak” a lélek bajáról, így: a *halálozás* növekedéséről, viszonylag jelentős mértékben emelkedő csecsemőhalandóságról, szaporodó *rokkantságokról*. Azért súlyosabb ez a tényszerűség, mert a lélek – talán – gyógyítható, az *elvesztett életet viszont már nem lehet korrigálni*.

Ugyanakkor enyhíteni is kell a cím állítását: nincs szó generalizált, mindenkire általánosan érvényes lelki betegségről, különösen „lelki beteg társadalomról”. Hiszen az, hogy minden nehézség ellenére élnek-élünk, hogy az emberek újra meg újra képesek voltak talpra állni nagy kataklizmák, meghurcolások után is (háború, ötvenes évek, ötvenhat), az, hogy még a legcsekélyebb életlehetőséget is kihasználták, és – merőben új körülmények között – újra meg újra célt találtak, mozgásba hozták aktivitásukat, *olyan képesség*, amit egy lelki beteg társadalom nem tud nyújtani.

¹ A szöveg rövidített változata a *Hogyan éljük túl a XX. századot? Válogatás a budapesti Fidesz Akadémián 1989 márciusa és 1990 júniusa között elhangzott előadásokból*. Szerk. Vig Mónika. Narancs Alapítvány, Budapest, 1992.

tani. *Komoly* testi és lelki bajokkal, *nehéz* társadalmi körülmények között *küzdnek* az emberek. Amit most hangsúlyoznék, az éppen a *küzdés*: a célt elérő aktivitás, a mozgósítható energiák „bedobása” nem a lelki betegség jelei.

Persze ami a testi bajokat illeti, messzemenően igazolt a tudományban – ha nálunk még nem vált is általános szemléletté –, hogy az ember teste meglehetősen „összenőtt” a lelkével, s a sérülékenység éppen úgy transzformálja a lelki bajokat testi bajjává is, ahogyan a testi bajoknak a lélek is viseli a következményeit. Az pedig, hogy az ember társadalmi, szociális lény, hogy a környezeti hatások túlnyomórészt a társadalmi hatásokat jelentik, ez olyannyira igaz, hogy még a természeti valóság is társadalmi „átszűrődéssel”, a társadalmi átalakítás eredményeképpen jelentkezik. Az ember egyszerre *testi-lelki, társadalmi és természeti lény*, életfolyamatában a *biológiai társadalmivá válik, és a társadalmi biológiailag is kifejezésre jut*. Testi, lelki, szellemi teljességével, „holisztikus” mivoltában fogadja az ember a külső hatásokat, és válaszol azokra.

Szociológusi felfogásom lényege, hogy egy társadalom rendjének *valódi* minőségét nem (csak) az intézményeken, nem is (csak) a gazdaságon kell mérni, hanem *építését vagy rombolását az emberi épségen, egészségen, valamint élet- és alkotókedven* is. Ezért is tartottam fontosnak a társadalom egészségi állapotának feltárását, és ezért is vizsgáltuk a sérülést és az épségben maradást az átélt történelmi utakkal, társadalmi helyzet mutatóival összefüggésben.

A társadalmi bajok betegségbe is fordulnak, az emberek fizikumát, életkedvét, sőt életét is pusztítják. Amikor a romló egészségi állapotra felhívtuk a figyelmet,² erős vita sodrába kerültünk, meggyanúsítva, hogy társadalomkritikusi beállítottságunk miatt túlságosan távan húzzuk meg a betegek körét. Az egészség és a betegség határai valóban mozgathatóak. „Szubjektív” lehet a döntés, a felismeréstől a minősítésig: tudomány, egészségügyi rendszer, betegségismeret, betegtudat, nem kevésbé a betegség elfogadása stb. csúszthatja a határt. Társadalmi normák is „döntenek” abban, hogy mi az egészséges és mi a beteg. Azon viszont nem lehet vitatkozni, hogy *hol az élet határa*, és hol kezdődik a halál. Itt már nem a beteg kényessége, nem az orvos empatikus álláspontja vagy netán a szociológus kritikai szemlélete tologatja a határokat.

A több mint tíz évig tartó kutatás indítéka is az volt, hogy előző munkáim során *társadalmi vészjelzések egész sorozatával* találkoztunk. Ezek egybehangzóan a társadalmi kockázatok irányába mutattak: a halálozás, az öngyilkosságok számának növekedése, a balesetek, a betegségek terjedése, a gyerek élet- és egészségkockázatainak voltak a legijesztőbb jelzések.

² Losonczy Ágnes – Makara Péter – Szalai Júlia: *Az egészségügy helyzetének szociológiai kérdései. Vázlat az egészségügy feszültségeinek társadalmi okairól és alapvető átgondolásának sürgős szükségéről*. MTA-OT sokszorosított, Budapest, 1978.

A szó szoros értelmében vett *életkérdésekkel* kezdem, az *életben maradás esélyeivel*. Társadalmi trendek mutatják a romló tendenciát: kevesebben születtek és maradtak életben és épségben, mint amennyien életre születhettek volna (csecsemőhalandóság, magas koraszülési arány), és sokan halnak meg fiatal korban (40-50 év között), olyanok, akik még élhettek volna.

Húsz évvel ezelőtt (a hatvanas évek elején) Ausztriával egy szinten voltunk a *halálozás* arányszámaiban illetően (11 ezrelék), 1985-re hazánkban 14,5 ezrelékre romlott, Ausztriában viszont tovább javult a születéskor várható élettartam.

A halálozás növekedő aránya különösen azért riasztó, mert erősen érinti a fiatal középkorú férfiak korosztályát, a 40–50 év és a 45–50 év közöttieket. Az itt bekövetkezett romlás az európai országok között csaknem az utolsó helyre szorított bennünket. (Szovjetunióról, Romániáról nem voltak nyilvános adatok.)

Egyértelműbb lelki magyarázata van a növekvő *öngyilkosságok* arányainak, ami növekvés nélkül is „vezető helyet” biztosított hazánknak ezzel a sajátos konfliktusmegoldó „technikával”, amely különösen a két szélső korcsoportot, az időseket és a fiatalokat jellemzi erősödő mértékben.

Társadalmi helyzetből eredő lelki, mentalitásbeli feltétele van az *alkoholizmusnak*. Mintegy ötszázezer alkoholistát tartanak számon, akik ennek a súlyos társadalmi epidémiának szenvedői és szenvedtetői is egyszerre. Hogy növekvő epidémiáról van szó, azt bizonyítja, hogy húsz év alatt mintegy *hétszeresére* növekedett az alkoholizálásra visszavezethető, halálos májcirrózisok száma.

Az alkoholizmus több embert érint, mint ahányat jelöl. Ha a tudott alkoholisták számát három családtaggal megszorozzuk, akkor szűken véve másfél millió emberről van szó. Különösen súlyosan veszélyezteti a mindenkinek legkiszolgáltatottabb, leginkább rászorult családtagokat: a gyerekeket. A gyerekek veszélyeztetettsége – félek tőle – az alkoholizmusnál szélesebb és mélyebb társadalmi okokkal is terhелődik. Az új szegénységkutatások azt mutatják, hogy a gyerekek tömegét érinti leginkább az elszegényedés: a jelenlegi létminimumon vagy az alatt élő családok 0–6 éves korú gyerekei a gyerekek 40%-át teszik ki.

Az új generáció veszélyeztetettségére életre kerülésük pillanatától, sőt, már azelőtt kell figyelni. A gyerekek kockáztatása már világrajövetelük előtt kezdődik. Akkor is, ha akarták világra jöttüket, különösen pedig akkor, ha nem is akarták őket. Sem az anyagi feltételek, sem a szervezeti hálórendszer, sem a tudás, és a kultúra jelenlegi elosztása *nem segíti* hatékonyan a fiatalokat maguk és gyerekeik életének védelmében.

Más jelzés, hogy a fiatalok sok tekintetben, például a testi jellemzőkben gyenge felépítésűeknek és gyenge állóképességűnek bizonyulnak. Testfejlettségi mutatóik rosszak, a vázizomzat, a test tartóoszlopa nem felel meg a kívánatosnak. Ortopéd orvosok adatai szerint az általános iskolások 40%-ának van valamilyen mozgásszervi baja.

A sorozásra kerülő, katonaköteles korú férfiak vizsgálatánál kiderült, hogy 20%-uk egészségi szempontból alkalmatlan a katonaságra. Más kérdés, hogy ezt látván megváltoztatták a sorozási kritériumokat, de a rosszabbodás ténye ettől nem változott.³

Az életesélyek számottevő csökkenése mind az élet kezdetén, mind az élet végén statisztikai bizonyítéka egy romboló társadalom életrövidítő hatásmechanizmusának.

Az elháríthatatlan betegségek növekedése (szív- és érrendszeri, daganatos betegségek), a krónikus betegségek, a rokkantság és a rokkantosságok, leszázalékolások növekedése, erősödő társadalmi „epidémiákról” adott tanúbizonyságot. Az elfogadott és statisztikailag is bizonyítható bajok mellett a neurózisok növekvő száma és aránya tűnt fel, ezen belül különösen kirajzolódott, hogy sérült az is, ami az életet érdemessé, sőt „élhetővé” teszi: a mindent átvészelni, átélni tudó, életben tartó *életkedv*.

Köti-e ez a múlt a jelent?

Nem valamilyen negatív leltár feltárása vagy ijesztgetés a célunk, amikor szembeíteni akarjuk a közvéleményt a rendszer tetet-lelket átható ártaival. Itt több korszak terhéről van szó, hiszen a szocialista negyven évet megelőző időszak gyökeresen más társadalmi rendszere – *más életfeltételek alapján, más módon – szintén életpusztító* társadalmi rendszer volt.

Most meg kell küzdenünk mindazzal, ami a megelőző korszakokból ránk maradt. Tudjuk, és ez a reményünk, hogy óriási energiák halmozódtak fel, és ha a társadalmi feltételek valóban jó irányba változnak, az új lehetőségek új képességeket is szabaddá tesznek. Az új kihívások megsokszorozhatják az emberi életenergiákat, felkelthetik a latens, tartalékban lévő képességeket. De csak azokkal megy tovább minden, akik itt élnek.

Lehet változtatni ugyanis törvényt, rendszert, gazdaságot, de a változást véghezvivő emberek megviseltségét törvénnyel semmisnek mondani nemigen lehet.

A változás véghezvitele is azok kezében van, akik – szociológiai műszóval élve – az előző korszakokban szocializálódtak. Így igaz ez a legifjabbakra is: annak a társadalomnak viselik nemcsak az „anyajegyeit”, de „társadalom-genetikai” építményeinek mély strukturális meghatározóit is, amelyben születtek. Abból épültek készségeik, lehetőségeik, reflexeik is. Ezért gondolom, hogy érdemes megnézni, „miből is lettünk”, mi terhelte és viselte meg az embereket.

A *társadalmi magyarázatát* keressük a megbetegedés, halálozás, megviseltség, életkedvvesztés összetevőinek – más oldalról azt is, hogy miért tudnak hasonló teherterhelések között mégis épségben maradni az emberek. A válasz ugyanis nem egyszerűsíthető le arra a közhelyre, hogy beteg, „patologikus” társadalom betegség-

³ Eiben Ottó: *A gyermekek növekedéséről*. Akadémiai, Budapest, 1962; Nemeskéri I. – Juhász A. – Joubert K.: *A 18 éves sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai egészségi állapota*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 1983.

geket szül, tehát patogén. Egyrészt azonos rendszereken belül is sokféle reakció-módot konstatálhattunk, másrészt a társadalmi rendszerek közötti különbségek sem teszik egyértelművé a testi-lelki válaszmódok rendszerből fakadó magyarázatait. Az Amerikai Egyesült Államokban a halálozás mutatói tragikusan rosszak voltak a hetvenes évek elején. A csodált bőség és követendő demokrácia életvásban nem tűnt kitüntetetten jónak. Nagy társadalmi szervezettség, felvilágosítás és akcióso-rok igyekeztek korrigálni a nyugat-európai, jóléti államokhoz képest feltűnő amerikai elmaradottságot. Nyugat-Németországban például statisztikai nagyságrendben jelzik a lelki bajok: a depressziók, neurózisok következményeit az életerő rongálódásában. A kelet-európai diktatúrákban sem volt egyforma a romlás mértéke. Az azonos rendszeren belüli különbségeket nem magyarázzák sem az anyagi különbségek, sem a politikai diktatúrák keménységének különbségei vagy az esetleges relatív szabadságfokok eltérő hatásai. Csehszlovákiában például egyértelműen jobbak az egészségügyi mutatók, mint nálunk, pedig keményebb és könyörtelenebb sztálinizmus működött, különösen '68 után. Ennek ellenére a halálozási trend nem romlott úgy, mint Magyarországon, és kiegyensúlyozottabb egészségi állapot jellemezte a cseh és szlovák társadalmat.

Nem ad teljes választ a társadalmi hely meghatározottsága sem, hiszen azonos életkörülmények között különböző „válaszmódokkal” találkoztunk: nehéz társadalmi körülmények között ép testü-lelkű embereket találtunk, míg másutt ott is sérültek, ahol a feltételekben nem lehettünk fel egyértelmű magyarázatot.

A TÁRSADALMI TERHELÉS – VÉDETTSÉG EGYENSÚLYA, EGYENSÚLYÁNAK BORULÁSA

A magyarázatot sok elemzés, közelképek vizsgálata után *nem* az egyszerű oksági viszonyokban találtuk meg, hanem *egy dinamikus egyensúlyi állapotra* való törekvésben, illetve annak korlátozottságában vagy ellehetetlenülésében.

A társadalmi átalakulás során az elmúlt évtizedekben fokozódó teherterhelés hárult az emberekre, és az ezekhez történő testi-lelki adaptálódást nem tudták segíteni sem a társadalmi védelmi szisztémák, sem az erre szakosodott intézményrendszerek. A társadalmi terhelés erősödése és a társadalmi védelem közötti egyensúlyhiányt az ember egyéni biopszichológiai képessége sem tudta mindenkinél, minden esetben kiegyensúlyozni, illetve a fokozódó állapotromlást megállítani.

A természettudományban – és gyógyító tudományban is – a *homeosztázis* kulcsfogalom: ez az emberi szervezet törekvése az egyensúlyra, amely állandó küzdelmet jelent, hiszen a külvilág változásaival szemben (hideg, meleg) éppen úgy meg kell találni az egyensúlyt, ahogyan a külső-belső támadásokkal – mikrobákkal, ví-

rusokkal – szemben is állandó harcot vív a test immunrendszerének mozgósításával. Ez a gondolat alkalmazható az ember–társadalom viszonyára is. Itt úgy tűnik, hogy az ember és a társadalom kapcsolatában a növekvő terhekkel szemben romlik az ellenálló, kiegyensúlyozó rendszer, emellett legyengült az ember ellenálló képessége, amely a belső erők mozgósításával válaszolhatna a környezeti hatásokra, kihívásokra, terhelésekre. Nem alakultak ki azok az önvédelmi reflexek sem, amelyekkel megtanulja az ártalmakkal szemben adekvát módon megvédeni önmagát. Különösen tovább borítja a meg sem szerzett egyensúlyt, amikor hibás belső vagy külső kompenzációs megoldások fokozzák az ártalmakat elhárítás helyett. Ha nagyon erős a társadalmi terhelés, kevés az ellensúly, és nincs megépítve az ember biopszichikai ellenálló képessége, a sajátos, társadalmilag is kidolgozott „immunrendszer” elhárító mechanizmusa, akkor történik a borulás, amelynek súlyos egészségi következményeit immár társadalmi méretekben láthatjuk.

Különösen így van ez olyan osztályok, rétegek, csoportok esetében, amelyeket súlyosan megviseltek a történelmi folyamatok, amelyeknek erősebben kellett megküzdeniük a mindennapi létfeltételekért, és elhasznált energiájukkal nem volt arányos az általuk kapott eredmény. Van, ahol a társadalom *halmozott teherterelei* magyarázzák a rossz egészségi állapotot, és van, amikor az *életutak, társadalmi-történelmi folyamatok* hatásaiban leltük meg a magyarázatot.

A TÁRSADALMI HIERARCHIA SÚLYÁNAK TEHERVISELŐI – A TÁRSADALOM TALAPZATÁN

A laikus is tudja, hogy a statisztikai átlagok mögött szélső értékek lehetnek, pontosabban az átlagok szélső értékeket fednek el. A korábban felsorolt vészjelzések az *átlagok* romlását mutatják (halálozás, alkoholizmus, csecsemőhalandóság), de az átlagok szélsőértékei ez esetben a *rossz társadalmi körülmények között* lévő társadalmi csoportok *drasztikus sérülékenységét* mutatják. A veszélyeztetettség mennyiségileg és minőségileg is különbözik társadalmi hely, életút, az életvitel módja és a létfenntartás különböző terhei szerint.

Tudunk arról, hogy a háborút követő húsz év látványos javulása után 1965-től megkezdődött a halandóság látványos romlása: a férfiak születéskor várható élettartama terén 32 európai ország között a 31. helyen állunk. A férfiak halálkozásában bekövetkező romlás jelenlegi arányai rosszabbak, mint 1947-ben. Közlebbi kutatások kiderítették, hogy a területi különbségek döntőek: a szív- és érrendszeri halálokok egyes területeken négyszeresére növekedtek (országosan kétszeresére), a májbetegségekből következő halálokok ugyanezekben a területeken (pl. Bács-Kiskun megyében) 11-szeresére nőttek (országosan hétszeresére).

A halálozás mutatóinál két és félszeres a különbség a társadalmi hierarchia csúcsán lévő, vezető és szellemi foglalkozásúak javára és a legnehezebb, legrosszabb, legszakképzetlenebb munkát végző fizikai munkások kárára.⁴

Tehát a nehéz fizikai munkát végző, szakképzetlen, rosszul ellátott településeken élő csoportok halandósága lényegesen rosszabb, mint a jó munkafeltételek között, jól ellátott településeken élő, magasabb tanultsággal rendelkező csoportoké.

A társadalmi hátrányok növekedése nálunk együtt jár az életidő csökkenésével is. Így a halálozás mutatóinak megrendítő átlagai mögött a szélsőértékek szélső társadalmi különbségekre mutatnak. Egyszerűen megfogalmazva azt lehet mondani, hogy *akinek kevesebb jut az élet javaiból, annak kevesebb jut a legfontosabból, az élet idejéből is.*

Nemcsak az élet végére, hanem a kezdetére is igaz ez az állítás. A társadalmi helyzet terhe nemcsak a felnőtt lakosságra, de kockázata a születendő gyermekekre is kihat: minél magasabb az anya iskolai végzettsége – tehát társadalmi helyzete –, annál nagyobb súlyú csecsemőt hoz a világra, és annál kisebb a koraszülés veszélye. Bármit kutattunk, a csecsemőhalandóságot, a gyermek rosszabb egészségi állapotát vagy a testjelző mutatók gyengeségét, ugyanaz a társadalmi szerkezet tűnt elénk, mint a korai halál vagy az alkoholizmus esetében: rossz anyagi viszonyok között élő, rossz munkafeltételek között dolgozó emberek körében, valamint elhanyagolt és perspektívátlan településeken minden rossz mutató még rosszabb, s ezeket a terheket örökítik az utódokra, a gyerekekre is.

A sok betegség és halál mögött ott az alkoholizálás önpusztító folyamata és az *alkoholizmus erős növekvése*. Andorka számításai szerint közel kétmillió ember életét teszi tönkre az alkohol. Ez sem egyenletesen oszlik meg persze a társadalmi struktúrában: minél lejjebb megyünk a társadalmi hierarchiában, annál magasabb az alkoholisták aránya. A felső társadalmi rétegekben a férfiak mintegy 3–5%-a alkoholizál, az alsó társadalmi csoportoknál ez az arány 11–14%-ra növekszik.

Az alkoholizmusnak – bármennyire is szeretnék sokan az egyén, a gyenge személyiség alkati hibáira hárítani a felelősséget – valóban társadalmi okai vannak. Többretegű halmazata a terheknek és a megoldatlan élethelyzeteknek. Több ártalom összegeződik benne: szegénység és a peremhelyzet, de nehéz gyerekkor, rosszul megépített fizikum, fizikai és idegi túlterheltség, alacsonyan minősített és alacsonyan bérezett munkák. Mindez együtt jár alacsony társadalmi védettséggel, amelyben a hiányzó eszközök hiányzó tudás, rossz ellátás miatt kevés vagy semmilyen eszköz nincs az önvédelemre. Beláthatatlan vagy riasztó jövő teszi bezárulttá a jelenbe fulladt kudarcokat.

Akik a társadalmi hierarchiában, a településhierarchiában, a képzettség hierarchiájában, az önkifejezés és képviselő hierarchiájában is a legalulra szorultak, azok

⁴ Andorka Rudolf: Javaslatok az alkoholizmus gyógyítására és visszaszorítására. In *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.

egészségi állapota is kockáztatott, az átlagnál jobban megviselte őket a történelem, erősebben kellett megküzdeniük rossz körülmények között az átlagnál rosszabb életfeltételeikért.

A társadalmi peremhelyzet társadalmi kivetettséget jelent. Nemcsak nem védik őket a társadalom intézményei (infrastruktúra, egészségügy stb.), miáltal a társadalmi anyagi, tudásbeli elosztási viszonyaiban alulmaradtak kihullanak a lukas védelmi szisztémákból, de még a sajátos társadalmi kiközösítettség „büntetését” is el kell szenvedniök.

Ez visszahat az önértékelésre is. Az eddigi élet eredménytelensége és a jövő kilátástalansága, a megzavarodott életcélok, az, hogy nincs remény és erő sem a bajból kikerülni, ezek csökkentik a kiemelkedéshez annyira szüksége önbizalmat és énerőt. A peremhelyzetből kialakuló önértékvesztés követhető ártalmi éppen olyan objektív károsító tényezők, mint a szennyezett levegő, éppen úgy rombolnak és paralizálnak, mint a megélhetésre kevés jövedelem, és beszűkítik az amúgy is szűkös életlehetőségek, mint például a munkalehetőségek kiaknázását.

Ezek a csoportok betegebbek, utódjaik gyengébbek, életre indulásuk rosszabb feltételek között történik, egészségük kockázatosabb, közülük kerül ki az alkoholisták nagyobb táborá – rosszabbak a gyógyulási esélyeik, és az ellátás és tudás hiánya miatt rövidebb az életük is.

Az ember, mint minden élő szervezet, egyensúlyra törekszik, ha a túl sok ránehezedő teher miatt felborulna az egyensúlya, megpróbálja azt visszailleszteni, hiszen tartós feszültségben nem lehet élni. A túlélés nagy erőt kíván, az önpusztítás eszközei pedig kéznél vannak, és gyorsabban is segítenek az élet elviselésében, mint az önépítés konstruktív, életben tartó eszközei.

Ezeknek a rétegeknek a megviseltsége azért is olyan erős, mert nemcsak a jelen helyzetük nehéz, hanem minden társadalmi rendben, *történelmileg* is a legsúlyosabb terheket cipelték. Minden társadalmi átalakulásnál *ők kerülnek történelmi ismétlődéssel a tömeges áldozatok sorába*. Ők azok, akiket annak idején elvitték a Don-kanyarba, ők azok, akiket bepaszíroztak a termelőszövetkezetekbe az erőszakos kollektivizálás idején, ők azok, akiket a mezőgazdaságból vagy a kisiparból, a kispolgári létből bekényszerítettek az iparba, és ott is a legalacsonyabb szintű munkákat végezték el. Ők azok, akiknek léte és egzisztenciája állandó bizonytalanságban maradt, hiszen szakmát nem tanultak, vagy szakmájukban nem maradhattak meg, iskolai végzettségük alacsony, érdekérvényesítési képességük nem alakulhatott ki, szerveződni önmaguk védelmére nem vagy csak alig tudtak, önrendelkezésük és beleszólásuk saját sorsukba gyakorlatilag az elviselésen túl alig terjedt. Az átlagok mögött ennek a népességnek a sérülékenysége és *valóságos társadalmi megviseltsége* van, az ő „súlyuk” húzza le olyan nagy mértékben ezt az amúgy is megerőltetett társadalmat.

Köztük a legnagyobb arányú a *társadalmi áldozatok köre*. Az áldozatokat sohasem azok hozzák, akik megkövetelik, akiknek pedig meg kell hozni az áldozatot,

azokat sohasem kérdik meg, hogy akarnak-e áldozatokká válni. Szinte magától értetődő, hogy ezek az áldozathozatalok szinte „genetikusan öröklődnek”, ugyanazokban a társadalmi csoportokban adják tovább a családok áldozati helyzetüket az utódoknak.

Ezeknek a *megterhelt társadalmi csoportoknak az élethelyzete meghatározó* a társadalom egészének az életére. Ha tudják, ha nem, ha figyelembe veszik, ha nem, mindenképpen nagy súllyal nehezednek a társadalomra. Általában kimaradnak az „osztzkodásból” (hatalom, pénz, előnyök), csak a nagy társadalmi fordulat forrongó pillanataiban kerülnek főszerpbe, sokszor akkor is a fenyegetésük vagy a velük való fenyegetődés révén. Lehetnek zászló, eszköz, még talán cél is, de olyan, társadalmat mélyen átható demokrácia még nem volt nálunk, hogy önképviselőjük, érdekeik érvényesítésére előtérbe kerültek volna. Lehet „használni” őket eszközül vagy bárdként, de a hatalom stabilizálódása után – ezt mutatja a történelem – változatlanul tovább él önrendelkezés nélküli alávetettségük. Valóban csak valamilyen nagy gazdasági fellendülés nyomán felépülő, mélyre ható demokrácia oldhatja fel ezeknek a nagy és sérült tömegeknek minden értelemben való kirekesztését, elnyomását, rossz élethelyzetét. Életük javulása vagy életük romlása pedig nemcsak „minősít” egy társadalmat, hanem tömeges süllyedésük akkora tehertétel, olyan súly bármely emelkedő társadalom számára, ami kockáztathatja és fenyegetheti a társadalom emelkedését. Ugyanakkor valószínű és bekövetkező megemelkedésük megteremtheti a társadalom fellendülésének megalapozott biztonságát.

A TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS, AZ ADAPTÁCIÓ SÉRÜLTJEI

Az emberek fizikai és lelki állapota, valamint az egészsége is, az idő függvényében alakul. A külső hatások egymásra épülnek és halmozódnak, beépülnek a szervekbe is, áthatják a testet és a lelket. Az átélt idő, „a” történelem, építi és koptatja az embert. A társadalom története az emberi életutakban válik valósággá, ezért is az adaptáció állandó feladat, amely igénybe vette és veszi az emberek életképességét, életenergiáit. Ezért a következőkben a *történelmi és adaptációs* megviseltségről kell szólni. [...]

A mi társadalmunkban az elmúlt évtizedekben különösen, de az egész század során több generációnak többször kellett átélnie olyan gyökeres változást, amelyben minden élethalakító társadalmi feltétel: gazdasági, politikai, eszmei rend, erkölcsi értelem robbant vagy borult, indulásához képest ellenkezőjére változott, így, amit a célratörés kezdetén jutalmazott, azt a beérkezéskor büntette.

A makrotársadalom céljainak ez a többszörös lényeges megváltozása az egyéni személyes életviszonyok minden terét is áthatotta. A változások olykor súlyos traumatizációval jártak együtt.

Nemcsak a rendszer alapvető feltételeiben, illetve a nemzetközi kelet–nyugati orientációváltásban történtek fordulatok, hanem egy rendszeren belül, még a leg-

szűkebben vett létszférákban is. Így az elmúlt harminc év kvázi homogénebb időszakában is alig volt 3–5 év, amelyben folyamatosság érvényesült volna, amikor ne kellett volna új szabályozókhöz, új rendeletekhez, új eszmékhez, serkentési, vagy korlátozási rendszabályokhoz igazodni: az állampolgári lét bizonytalanságai gazdasági bizonytalansággal erősödtek. Valószínűleg nem tévedünk, ha a kockázattal generációk betegséget és csökkenő élettartamát ezekre a változásokra, ezekre az újra és újra generáló bizonytalan körülményekre, a változásokhoz való *rossz adaptációra* vagy az *adaptálódó képesség kimerülésére* vezetjük vissza.

A változások osztályok, embercsoportok elmozdulásával, olykor erőszakos elmozdításával jártak együtt. Az embereknek *újra kellett tanulniuk* jóformán mindent a mindennapi életben is: munkamódokat, technikákat, városi életet, közlekedést, időkezelést, kapcsolatépítést, információk értelmezését stb., de újonnan kellett felépíteni az életstratégiákat is. A feltételek mellett a tartalom és a cél is megváltozott, mert páratlan cél és értékválság következett be. Ezek gyakran voltak ellentmondásosak, érvénytelenítették egymást, megbénították a cselekvést, vagy elmosták a célok értelmét, többszörös ellentmondással nehezítve a mindennapi létfeltételek megteremtésén túl az orientációt is, túlterhelve, frusztrálva az embereket.

A sokféle és mélyreható változás *állandó feszültségben* tartotta az embereket. Életkérdés volt, hogy egy új hullámmal fennmaradhatnak-e, vagy az elsodorja őket. Ez egyrészt *alkalmazkodóképességet* és rendkívüli rugalmasságot fejlesztett ki: a legkisebb életlehetőségre talpra tudtak állni – például a parasztság egyes rétegei, vagy a kispolgárosulásra képes rétegek, vagy a szellem terén az alkotásra kész művészek és gondolkodók –, másrészt *rossz alkalmazkodással* (maladaptációval) tömegeket betegített meg, súlyos ártalmakat hozott, megroppant a test, a lélek vagy a morál.

Ekkora változással, ennyi változó feladattal szemben nem tudtak kialakulni az életvédő módszerek: mire az egyik feladatra felkészültek, már újak jelentkeztek, és a korábbival szembeszegezett módszerek már nem voltak alkalmasak – az újonnan bekövetkezett változás miatt – az aktuális bajok elhárítására.

Nemzetközi kutatások bizonyítják, hogy még a jót hozó pozitív életfordulók is megterhelést jelentenek az embernek. A bekövetkezett változás pozitív kimenetele ugyan átbillentheti a megterhelést, nyereséggé válva azt, és kiegyensúlyozza a változás megterhelő hatását. Ha viszont ezek a változások a többség számára nem hoznak javulást, és nincs a jövőnek olyan biztató, belátható pozitív kimenetele, aminek a reményében – pontosabban érdekében – el kell viselni a nehézségeket, akkor a változásnál növekednek a kockázatos faktorok.

Az adaptációs készségnél fel lehet tenni azt a kérdést, hogy vajon nem az egészség jele-e, ha valaki a torzító társadalmi feltételekhez nem képes alkalmazkodni: vajon nem az életvédő lelki egészséget mutatja-e a belső ellenállás még akkor is, ha paradox módon a megbetegedésbe menekül a megadással szemben? Az életstratégiák és a test-lélek védekezési mechanizmusainak útja, módja és kimenetele nem mindig egyértelműsíthető.

MEGVISELT GENERÁCIÓK, MEGSZENVEDETT
ÁTSTRUKTURÁLÓDÁS

Mint a földtani korszakok a Föld különböző rétegeiben, úgy épülnek az elmúlt korszakok egymásra, sőt, egymásba keveredve az emberi lélek rétegeiben. Ki-ki magában hordja a társadalmi múltat, viseli történelmünk személyekre háruló terheit: még bennünk és velünk élnek az agrárius társadalom máig tartó, egészségre ható ártalmai, de már szenvedjük a civilizációval együtt járó bajokat. Még tovább élnek a korábbi társadalmi rendi struktúrából eredő bajok, miközben már megszenvedjük az iparosítással és modernizációval jelentkező, új civilizációs betegségeket is. Még viseljük a szocialista iparosodás felhalmozásának minden terhét, de már előttünk az új magántulajdon felszabadításának másfajta élettechnikája, új lehetőségei és kötöttségei, reményei és félelmei.

Mindegyik ma élő *generáció* más társadalmi rend, másképp épült gazdaság terheit szenvedte meg. A mai idős népesség megsínylette a háború előtti és háború utáni korszak nyomását. A felemás kapitalizmust, a nagybirtokok megmaradása miatt a kitörés lehetetlenségét, a dinamikus polgárosodás hiányát. A megmaradt félféudális viszonyok – jóllehet már széttört – struktúrája telepedett rá a szocialista rendszer elnyomó apparátusa, központosított hierarchiája, sajátos rendiessége. Különösen keménnyé tette az új hierarchiát az ideologikusan megépített, olykor rendőri erő segítségével véghezvitt társadalomátalakítás, amelynek egyik ténye volt a *parasztellenesség sajátos indulata*, ideologikusan és praktikusán is. Indulat a paraszti tulajdon ellen, amely „napról napra szüli a kapitalizmust”, ez diktálta a termelőszövetkezetek kialakítását, erőszakosan, rendőri segédlettel, internálótáborok felállításával, ahová tízezrével vitték el a parasztokat 1949 és 1952 között. Závada Pál *Kulákprés* című könyve egy kisparaszt család két évtizedét írja le, belesűrítve a magyar parasztok sorsát: 1944-ben éppen hogy megmenekül a kisbirtok az elárverezéstől, s amikor végre adósságmentessé válik, gazdája rögtön bekerül az új rendszer üldözött, kulákká minősített osztályidegenjei közé.

A parasztellenesség ugyan időszakonként lazult (Nagy Imre 1953-as programja vagy a Kádár-korszakban a háztáji engedélyezése révén). Ezek az intézkedések általában az élelmiszer-ellátás súlyos zavarai miatt jöttek létre (hatvanas évek), majd csaknem minden oldódás után újabb ideológiai szigorral, újabb korlátozó intézkedésekkel büntették esetleges korábbi engedékenységüket. Váltakozták a „húzd meg, ereszd meg” politikáját a mezőgazdaságban, hol engedve, hol büntetve a viszonylagos gyarapodást, elbizonytalanítva és szoros állami kontroll alatt tartva az úgynevezett második gazdaságot, ezt a mindig visszavonható, de közben jól gyümölcsöztethető sajátos kispolgárisodást.

Ha bárki úgy gondolná, hogy a múlt törvénnyel támogatott üldözései csak a parasztságot érintették, vagy csak az „osztályidegenekre” vonatkoztak, az téved: tömegesen voltak az ötvenes években munkásperek, amelyek több ezer munkást

sújtottak.⁵ A perek a munkások röghöz kötöttségét és megfélemlítését szolgálták, a teljes függést és kontrollt a munkahely védelme érdekében. A munkás sem rendelkezhetett saját munkaerejével, nem léphetett ki saját akaratából a munkahelyéről, nem mehetett máshová, új településre munkahelyet keresni, esetleg jobb körülményeket választani. Jellemző, hogy ezeket a pereket elsősorban a szakképzetlen és faluról városba került munkások ellen folytatták le, közülük szenvedték el a legtöbben a röghöz kötés pereit. Lám, megint ugyanaz a szenvedő réteg.

Kutatásunk Zala megyében folyt, és felsorolni is nehéz, mit adott – és vett el – ez az elmúlt nyolcvan év. A vizsgált kör családjainak 40%-a gyerekkorában még füstös konyhában élt, 7–11 ember lakott egy szobában. Nem volt villany, a lakások nem voltak alapincézve. A mai felnőttek egyharmada kora gyerekkorában munkába állt, és felnőtt feladatokat kellett megoldania. A rossz életfeltételek és a rossz táplálkozás, lakás, a halmozott, gyerekkori túlterhelés ártalmi máig – több betegségben, matematikai összefüggésekben is – kimutathatóak. (Így a gyerekkori lakáshelyzet, táplálkozás, korai munkakezdés, nehéz munkák a mozgásszervi és szív- és érrendszeri betegségekben.) Az is igaz, hogy akik máig mindent túléltek, nagy ellenálló képességet szereztek, s a mai fiatal generációk számára ismeretlen szívósságot. Egyben olyan eredményeket is elértek (életfeltételekben, munkakönynyítésben, anyagi gyarapodásban, technikai eszközök alkalmazásában), amelyekről egy korábbi korszakban még álmodni sem lehetett. Ezzel az ellentmondással is számolni kell: az elnyomatás szabadsághiánya mellett, a magánélet relatív gyarapodási szabadsága és az ebből táplálkozó élet könnyebbítése nem kevésbé ellentmondásos produktuma a legutóbbi évtizedeknek.

Az egész társadalmat és benne csaknem minden embert a *szocialista iparosodás* – ma gyakran mondják modernizációnak – *vett erősen igénybe*, a szocialista „eredeti felhalmozás” metódusa és struktúrája. Először az autarkias hadigazdálkodás fantazmagóriájának véghezvitele, a „vas és acél országának” megteremtése terhelte meg minden súlyával a lakosságot. Hatalmi erővel keresztülvitt kényszerintézkedések a nehézipar felépítése érdekében. Ezt nyögték, nyögtük évtizedeken át – és ezt fogjuk még évekig megszenvedni, amíg megtörténik majd átállás a korszerű ipari struktúrára.

Nagy népességmozgással történt az iparosodás végrehajtása: 1945 után a népesség 75%-a a mezőgazdaságban dolgozott, az arány a nyolcvanas évekre 17%-ra csökkent. (Nyugat-Európában 8-10% a mezőgazdaságban dolgozók aránya.) Ennyien kerültek át az iparba, miközben az iparosodást szükségképpen kísérő városiasodási folyamatra az alulurbanizáltság volt jellemző.⁶ Ennek következ-

⁵ Gyekiczky Tamás: Törvényesen elítéltetett. *Kritika* 1984/7; Gyekiczky Tamás: *A munkafegyelem az 1952-es év Magyarországon*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1986.

⁶ Konrád György – Szelényi Iván: Késleltetett városfejlesztés. *Valóság* 1971/11.

ménye volt az egymillió-hatszázézer ingázó tömeg, még a hatvanas, hetvenes években is.⁷

Az iparosodáshoz szükséges népmozgás szenvedéseinek beígért jutalma *fejlettség* és a *jólét megteremtése* volt, illetve lett volna. Ehhez képest jött létre a szenvedés értelmetlenségeként a rossz iparstruktúra, az ipart visszafejlesztő kelet-európai orientálódás, s mindennek következményeként a gazdaság súlyos válsága, amelyet még felerősített az, hogy elfedésére növekvő külföldi kölcsönöket vette fel, újra és újra hiába tömködve a gazdaság lukas zsákját. Igaz, hogy közben az életszínvonal a színvonalatlan termelés ellenére, nyilván ebből is támogatva, lassacskán nőtt.

Az iparosodás érdekében elviselt szenvedés nem szocialista specifikum, az viszont igen, hogy ideologikus alapon, autarkias céllal és erőszakszervezetek segítségével történt a végrehajtás, és a végeredmény vagy végeredménytelenség, hogy nem felvirágzás az eredménye, hanem csőd. A kapitalizálódás a vágyott Nyugaton sem történt humanizált eszközökkel: gazdasági és jogi kényszerek kegyetlenségeitől visszhangzik a XIX. századi irodalom, de még a XX. századé is. Gondoljunk akár az angol példára a parasztok elüldözéséről, a földek „bekerítéséről”, majd a kóbor, földtelen parasztok, a dolgoztalanok felakasztásáról. De a XX. század Amerikájában is – gondoljunk Steinbeck *Érik a gyümölcs* című regényére vagy Faulkner műveire – rengeteg emberi szenvedésre épült fel ez a végül is elért jóléti virágzás, és mennyi embertelenség tette lehetővé ezt az embertisztelő, autonómiát képviselő polgári demokráciát.

A mi kérdésünk, hogy saját társadalmunk megterheltsége, ez a rengeteg erőfeszítés, végül is hová vezetett. Harminc-negyven év ment rá az iparosítás szocialista fantazmagóriájára, amire sok millió ember egzisztenciája épült. Hogy az „átstrukturálódás” racionálisan kikerülhetetlen, szükséges útja mit hoz ismét magával, még előttünk van. A gazdaság átalakítása nélkül nem képzelhető el korszerű fejlődés, ez az út pedig megrengeti azoknak az életét, akik erre építettek mindent. (S ez éppen úgy vonatkozik a mezőgazdaságra, mint az iparra is.) Hogy ki fogja az átállást megfizetni? Nyilván megint elsősorban azok, akik már erre korábban is ráfizettek: az iparban és mezőgazdaságban dolgozó emberek milliós csapata.

A legnagyobb vagy egyedüli kiáltó méltánytalanság nem csak a kis- vagy nagytulajdonosok kisajátítása, hanem az építő és termelő milliók többszörös megcsalottsága. Az ő zsákutcába futtatott reményeik, eredményeik aláaknázása, céljaik kátyúba vezetése, életidejük elvesztegetése, s az erre való társadalmi ráébredés olyan traumatikus, hogy felér a tulajdonok kisajátításának megrázkódtatásával, nem szólva arról, hogy ez tömegében mennyivel szélesebb és társadalmilag mennyivel mélyebb kiterjedésű.

⁷Böhm Antal – Pál László: *Bejáró munkások. Egy sajátos munkásréteg szociológiai jellemzői.* Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1979.

TRAUMATIZÁLT TÁRSADALOM, TRAUMATIZÁLT EMBEREK

Traumák sorozatát élték át az emberek: nemzeti traumákat, osztályokat érintő traumákat, etnikumok súlyos sérüléseit, de még foglalkozási ágakat érintő, máig fájó, tartós sebek sorozatáról is lehet tudni.

Még éppen él az a generáció, amely az első világháborúban részt vett, átélte a vesztes háborút, a Monarchia szétesését, és a mai napig sebként fájó trianoni békekötést. Egy kis ország leszűkül, elszegényedett terébe kellett befogadni a nagy területről menekülőket.

Vagy a belső megosztottság ugyanebből az időből. Most fordul *harmadszor* éppen az ellenkezőjére három generáció egymást követő sorában a 17-es forradalom és a Tanácsköztársaság méltatása. Mi volt a dicsőséges: a forradalom, vagy aki leverte, aki folytatta volna, vagy aki szemben állt vele? Kik a gyűlöletesebbek: a győzők vagy a legyőzöttek? Ha csak a szoborállításokat nézzük, ki a fehéreknek, ki a vörösöknek állít emléket, amit más idő más emberei visznek a vastelepre mint a szégyenné vált másik oldal dicsőségjelképeit.

A homlokegyenest ellenkező oldalon megélt élmények áthúzódnak az évszázadon, tovább élnek, jelképpé válnak. S ha a közös emlékezet a közelebbi időből, az 56-os forradalomból többet is melengetett titkos és tilos jó emlékezetében, a harminc éven keresztül gyalázott forradalom emlékképének megtisztítása és a megtisztítás többértelműsége a benne élők és kívülállók számára nem kevés feldolgoznivalót ad.

Súlyosak a nemzeti önérzet sebei, túl Trianonon is. Két háborúban kétszer is a vesztes oldalon lenni, két háborúban mindent elveszteni nem kevés, s sovány vigasz a geopolitikai, objektív adottság.

A kikerülést a harmincas évek gazdasági válságából a német orientáció teszi lehetővé, ez emeli ki a gödörből az országot a konjunktúrával, hogy aztán az a háborús elkötelezettséggel egy még mélyebb szakadékba zuhanjon.

Mit is jelenthetett – gondoljuk meg – a magyar nemzeti öntudat számára a németeknek való alárendeltség, hogy a Nagy Barátság bizalma jegyében megszállták az országot? Hogy a magyar hadsereget felkészületlenül dobták ki a frontvonalba gyenge fegyverzettel, gyenge ruházattal, alacsony katonai presztízzsel, amolyan védő, szigetelő tömegként német csapatok előtt. Vagy hogyan lehetett megélni azt, hogy a „hősi halál” a háború befejeztével bűnné válik, s kollektív büntetéssel fenyegeti mindazokat, akik a veszteseket győztesnek remélve szolgálták, vagy akiket ennek reményében kényszerítettek a németek szolgálatára. Ezek után újabb csapás az öntudatra, hogy a háborúban az orosz csapatok romboló átvonulását, megszállását negyven éven keresztül – mind a mai napig – mindenkinek „felszabadulásként” kellett ünnepelnie.

El kellett viselni a megaláztatást a németektől, a vereséget az oroszoktól, és „az utolsó csatlós” iránti ellenszenvet, az ország bűnössé nyilvánítását a békecsináló nagyhatalmaktól.

Ennyi csapás a nemzeti öntudatra, ennyi hazai politikusi ballépés, ártó orientáció, nemzeti alávetettség más és más érdekeknek szükségképpen kompenzációt keres, s a kompenzáció nem mindig lélek- vagy országépítő.

Azért kell mélyebbre visszanyúlni az időben, mert minden jövő útkeresése csak a *vállalt múlt talpazatára* épülhet fel. Ez elemi szükséglet, különösen akkor, amikor a közelmúlt tagadása szükséges az önerősítő folyamatokhoz. A jövő építése ezzel a tagadással keresi azt a viszonylag szilárd talajt a múltban, amelyre építkezhet, és amelyben megkapaszkodhat saját azonosság tudatának (identifikációjának) kiépítésében. Nem könnyű ennyi valódi *torzulás* és történelmi *torzítás* után megtalálni a továbbépítkezés vállalható alapozását.

A TRAUMÁK FELDOLGOZÁSÁNAK FELADATA – ELGYÁSZOLATLAN HALOTTAINK SOKASÁGA

A tiltott gyász és az elhallgattatott tabuk terhei miatt meggyászolatlan holtakat hurcolunk magunkkal és magunkban. Sok temetetlen halott terheli a társadalom lelki ismeretét: a második világháború százezres áldozatai, a front katonaáldozatai, a gázkamrában kivégzett ötszázezer zsidó. Nemcsak a háborúból maradtak ránk a halottak: itt vannak, akik eltűntek internálótáborokban, rendőrségi pincékben, akikről tudni sem lehet, hogy haltak meg, és hol vannak eltemetve. S itt van a három évtizede kivégzett, éppen most eltemetett ötvenhatosok gyászolása. Pedig a mítoszok és ősvallások pontosan tudják, hogy tisztességben el kell temetni, meg kell gyászolni, el kell siratni a halottakat. Ezzel tartozunk nekik, és a magunk tisztességének is. A „gyászunkát el kell végezni”, tanácsolja a bölcs lélekgyógyász. Hányszor nem vállalta halottait más és más okból az élet- és a halálcsónkító közemlékezet? Pedig ez mindenkinek veszteség, ennyi ember értelmetlen pusztulása egy nemzet súlyos csonkulása mindnyájunk gyásza, sebe.

KÖZÖSEN TUDOTT TITKOK VAGY KÖZÖSEN TUDOTT TUDATLANSÁGOK

Mostanában egyre több „titok” szakad fel. Meghurcolt falvakról, elhurcolt emberekről, bebörtönözöttek sokaságáról van nyilvánosan szó. Titok, amelyről sokan tudtak, mégis nem tudásként hallgattak sokan együtt róla, mert ezeknek már a tudása is bűnnek minősült, amiért megtorlás járhatott.

Micsoda titkokat kellett magukban hordaniuk az embereknek, sebeket elfedni, fájdalmat nem mutatni: megkínzott és megölt apák gyerekei simultak karrierrel a rendszerhez. Meggyalázott anyák leányai tanulták az erőszaktevők nyelvét, ideológiáját, felsőbbrendűségét. Közben mindenki próbálta elfelejteni, amit tudott, mert

valóban, hogyan lehetett volna ennyi minden tudás nem tudássá váltása nélkül tovább élni?

Ha most felszakadhatnak az elhallgatott dolgok, az elfojtott tudás, az elnyomott érzelmek, indulatok, valóban beláthatatlan, hogy mi lesz a következménye. Azt sem tudjuk, hogy az újra átélés katartikus élménye a megtisztulás felé vezet-e, hogy tényleg belső felszabadulást hoz-e, nemcsak kívül, belül is, vagy a szenvedés és elhallgatás, ami menthetetlenül belső büntudattal járt együtt, másfelé fordítja az indulatok életét? Egymás ellen fordított indulatokban kap majd kifejezést, úgy, ahogyan ez a század eddig is olyan jól begyakorolhatta, vagy a kimondás konstruktív erővé alakul át – ez egyike a jövő nyitott kérdéseinek.

Az idősebbek, akik több korszak rendszerváltását élték át, most figyelik: ki sürgeti, ki féli a láncreakciók következményeit. Mögöttük az a tapasztalat, hogy csak két vagy három emberöltő egymásutánjában is hogyan folyt le a *megtorlások megtorlásának megtorlása*. S vajon ez a folyamat megállítható-e? Hány generáció fogja még átélni erénynek jutalmazott tettei bűnné válását, vagy bűnné minősített erényei jutalmát?

AZ ERKÖLCSI TARTÓOSZLOPOK LEDÖNTÉSE, AZ ÚJ KÖVETELMÉNYEK S A REZISZTENCIA TANULSÁGA

A háború előtt a társadalom bázisa, az *erkölcs tartóoszlopa, a nemzet, a család, a vallás és a magántulajdon* volt. Az ötvenes években homlokegyenest az ellenkezője vált nemcsak követelménnyé, hanem kényszerre is, míg a korábban jutalmazott mozgatóerők beért eredményei váltak büntetendővé. S most megint új fordulat elején vagyunk.

A hatalommal megerősített és terjesztett ideologikus erkölcsi elvek és eszmék társadalmi gyakorlata az elmúlt időben nem csupán javallott világnézetként élt, hanem kényszerre épült, és kényszerítő módon is alkalmazták: tanításban, iskolában, munkahelyeken, a mindennapi életben is. Ha bárki eltért a megkövetelt erkölcstől és értékrendtől – iskolában, tudományban, irodalomban, újságokban –, azt a rendszellemi örei, az éber ideológiai revizorok jelezték és büntették.

Hogy mennyire nem lehet sikeres az olyan eszmei társadalomszabályozás, amely erőltetett és a gondolkodásmódtól idegen eszméket akar erőszakos eszközökkel és kizárólagosságra való törekvéssel belesulykolni az emberekbe, arra ez a korszak ékes bizonyítékul szolgál. Már ez a most folyó gyenge és erőtlen fejfelemelés is azt mutatja, hogy csaknem a fizikai törvény erejével hat az a társadalmi törvény: hogy *minél fontosabb életfenntartó és igazoló eszméket és értékeket minél erőszakosabb eszközökkel, minél nagyobb tömegek érzelmeinek megsértésével, minél drasztikusabban nyomnak el, annál nagyobb erővel fog az a felszínre törni, amikor az erőszakos eszközök meggyöngülnek vagy eltűnnek.*

Ezt a folyamatot látványosan erősítik fel a *bűntudat kompenzációi*. Azok, akik a saját gyengeségük vagy opportunizmusuk miatt elfogadták a domináns ideológiát, azért korábbi elveiket, erkölceiket feladták, magatartásukat megváltoztatták, ennek szégyenét dühödtt hangossággal, mások vádolásával felejtetni igyekeznek, legalább annyira önmaguk, mint mások előtt. A hang nyilván olyan agresszív, amilyen erős a különbsége annak, ahogyan cselekedtek, és ahogyan látni szeretnék ma önmagukat.

Számolni kell ezért a változás terhein, a valóságos társadalmi traumákon kívül az *elfojtások, elhallgatások bűntudatával* és ennek következményeivel, ártaival.

Gondoljuk meg, több generáció számára mit jelentett az elfojtás, az elhallgatás vagy a kettős gondolkodás, esetleges kettős kötöttség terhe. Az is, ha csak színleg követte a trendet, de belül megőrizte integritását, mert akkor a kettősség – belső érzelmeinek elhallgatásával – visszamenőleg is sérti az ember önérzetét. Különösen pedig, ha belülről nem küzdött ellene, és elfogadta, magáénak vallotta a kényszerített eszméket. Ez talán a kettős kötöttségnél is mélyebb lelkiismeret-furdalást, pontosabban bűntudatot kelthet. A belső bűntudat, a feldolgozatlan szégyenérzés nemcsak befelé rongál, hanem „kifelé” vetíti, másra háríthatja saját szégyenérzetét, s ezzel segít megszabadulni önmaga gyötrésétől. Mintha felmenthetné önmagát az, aki belső bűntudata, rossz lelkiismerete elfedésére *másban* találja meg a vétkest, sőt, a bűnbakot. Akkor – úgy véli – nem kell belülről megkínlódva átélni az önvádoló szégyent.

Jung szerint a bűnbakkeresés belső szükséglet, mivel „elég tökéletlen a világ ahhoz, hogy mindig legyen kire vetíteni, mások felfedezett gyöngéjéhez titkon hozzáadni a magunk elfedett hibáit”. S int, hogy „a kóros bűnbakszükséglet tüneteinek újratermelődése szükségképpen bekövetkezik, mert az indulat kivetítése önműködően vetítővásnat keres és talál”.⁸

A korszakon áthúzódó nemzeti és társadalmi kudarcok sorozata mellett nem csekély a *szocialista remények megghiúsulása*, az, ami a szocialista ígéretnek, eszméknek és a szocialista rendszer valósága között feszülő iszonyú ellentétből ered. Ennek elemzése, feltárása, a következmények súlyosságának felmérése még előttünk álló feladat. *Nagy társadalmi és emberi eszmények megcsúfolása történt*, amelyek a rendszerhez kötődtek, azzal együtt kompromittálódtak, s ez hosszú időre nehezé – ha nem lehetetlenné – teszi mindazoknak a törekvéseknek a fellépését, amelyek akár csak azzal kezdődnek, hogy „szoc”, és azzal az igénnyel lépnek fel, hogy „baloldaliak” legyenek. A szociális és szocialista eszmékben tisztán hívő és reménykedő emberek kétszeres megcsalottságot éltek meg: először az eszméket birtokló és azokat megcsúfoló hatalom rendszerét, amely – lássuk be – ellenfeleinél sokkal súlyosabb csapást mért a szociális gondolatra, másodsor az új rendszer létrehívásának küzdelmének, amely a szocialista rendszer tagadására épült fel, s ebben a

⁸ Jung, C. G.: *A lélektani típusok*. Európa, Budapest, 1988.

tagadásban az eszméket és az eszmékből kövült torz struktúrát nem választják el. A rendszer felszámolása a megelőző legyőzésével azt is elsöpörheti és gyűlöletessé teheti, ami abban megvalósulatlanul ugyan, de történelmileg fontos szociális ígéreteket és eszményeket tartalmazott. Nagy kérdés, hogy – rejtve vagy nyíltan – *mi fog tovább élni az emberi szociális igazságtevés reményeiből és eltorzítottan, töredékesen teljesített ígéreteiből?*

AZ EMBERT KÖRÜLVEVŐ, TÁMOGATÓ EMBERI ERŐTÉR

Erősíti az embert és ugyanakkor sokszor nehezíti is életét, védelmet jelent, s ugyanakkor terhet is az emberi környezet. Az emberi egészség kialakulásában és az életben maradásban kardinális szerepe van a közvetlen emberi közösségeknek. A fenti cím kicsit költői lefordítása a „social support”-nak. Az ember *ugyanis antropológiailag, sőt biológiailag is társas lény*. Természetes adottságainak társadalmisága úgy fejlődött ki, hogy *minden cselekvése*, minden célja azokból a kapcsolatokból fakad, amelyek körbeveszik. Emberi kapcsolatainak minden metszete viszonyosságokra épül, amely egyszerre materiális, érzelmi és intellektuális, s amelyben az ember cselekvő és egyszersmind szenvedő is. Egész életét ez az emberi viszonyokat összeszövő hálórendszer formálja és igazgatja, amely beleszövődik a legbensőségesebb kapcsolataiba is.

Két szélső helyzetben találtuk a legsérülékenyebbek az embereket: amikor *magányosságra* ítéltettek, ahol hiányzik az elemi támasz és a másik véglet, amikor éppen az emberi viszonyok jelentik a legfőbb terhelést, amikor a legközvetlenebb kapcsolatok teszik tönkre a személyiség épségét, azok szorítják be lehetőségeit. Betegséggeneráló helyzet, ha segítség nélkül marad az ember („helplessness”), és ha a reménytelenség teszi életét kilátástalanná („hopelessness”).

A monolitikus diktatúrák két irányban hatnak az emberi kapcsolatok kohéziójára: egyrészt súlyosan atomizálnak, mivel a központi hierarchia a függőséget erősíti és mindent mindig „kifelé” kapcsol: működése nemcsak nem kedvez az egymás közti önkéntes szolidaritás kialakulásának, az egymásba kapaszkodásnak, hanem ezeket természete és érdeke szerint is általában meggátolja. Másrészt éppen elnyomó jellegük, gyakori dichotómiájuk közel hoz az elnyomás közös sorstudatában egymáshoz szoruló, összekapcsolódó embereket. Olyanok is egymás mellé kerülnek akik, ha megszűnik ez az egyesítő elnyomás, egymástól minden értelemben meglehetősen távol kerülnek. A szükség szolidaritása időleges és diktatúrafüggően esetleges.

A TÁRSADALMI MAGÁNY ÉS AZ EMBERI FIGYELEM SZOCIÁLIS MINIMUMÁNAK HIÁNYA

A valóságos társadalmi magány, az elhagyatottság, az elhagyottak élete ránehezedik a társadalomra. *Magyarország egyike azoknak az országoknak, ahol a legtöbb magányos ember él.* Tanyákról tudjuk ezt, előregedett kis falvakról, pusztulásra ítélt településekről, de hogy városainkban is létrejöjjön a tanyai magány, az emberek teljes magárahagyatottsága, ez már másról vall. A kilencedik kerületben volt egy mentális betegekkel foglalkozó kutatás, ahol az izoláció szinte hihetetlen: zárt ajtók mögött, egymás mellett, egymásról mit sem tudva éltek félig vagy egészen elesett, egyedülálló emberek. Volt, akit napok óta nem láttak, nem nyitott rá senki, és ő sem nyitott ajtót. Rátaláltak néhány nap múlva, és a halottkém szerint már napok óta nem élt. Egy másik nem tudott lemenni ennivalót vásárolni, ezért éhen halt. Történt mindez egy nagy bérházban, több száz ember között. Mi van e mögött? Közömbösség? Az egymásra figyelés teljes hiánya? Nem létező közösségek? A másokra való figyelés képtelensége? Bezárkózás és kizárás egyszerre?

Ha valaki nálunk, ebben a társadalomban kiesik a „többiek” figyelméből, mert öreg, mert senkije sincs, vagy mert semmiben sem lehet számítani rá, mert nem veri az ajtót, mert nem ad jelzést, akkor úgy tűnik, pusztulásra van ítélve. Nincs viszonyosság nélküli törődés, hogy a másik ember akkor is figyelmet érdemel, ha már semmit nem képes nyújtani. Ez az elemi emberi gesztus sem tanultán, sem kötelező magatartásként, se normatívan nem működik. Tudom, más előadásokon lesz szó a társadalmi szolidaritásról, de a szolidaritásnak ez a humán „technikai minimuma” a közösségek elsorvasztásának és a közömbösség eluralkodásának ijesztő jele témánkhoz tartozik, mert betegít, mert megölhet, pontosabban meghalhatnak miatta. Ha nem is lelki betegség jele, hiszen a „leketlenség” nem minősül betegségnek – hacsak nem „hiánybetegség” –, „csak” másokat tehet és tesz tönkre.

TÁRSADALMI SZAKADÉKOK: A KÖZLÉSKÉPESSÉG, A SZAVAK ÉS A MEGÉRTÉS HIÁNYA

Szembe kell nézni a társadalom kapcsolatrendszerében kialakult, az egyes csoportokat más és más dimenzió mentén elválasztó társadalmi szakadékokkal. Éles és mély különbségeket határolnak ezek, olyannyira, hogy gyakran még a szó sem tudja áthidalni. Ott húzódnak a *hatalom* és a *hatalmon kívüliek*, a kiszolgáltatottak között. Akik döntenek, és akiknek még arra sincs módjuk, hogy abba belelássanak, mert sem eszközeik, sem ismereteik, sem szervezeteik nincsenek hozzá.

Mély szakadék van az *anyagi megosztottság* tekintetében, az elszegényedő, leszakadó tömegek és a gazdagodó rétegek között is. Akik tudják az érdekeiket érvényesíteni, és akik még kifejezni sem, nemhogy képviselni tudnák. Nagy az úr a

rendelkezők és az önrendelkezés hiányával küzdők között. De hát ennek érdekében történik a társadalmi átalakulás, erről szól most minden.

Amiről úgy gondolom, *most* és *itt* kell beszélni, az a szakadék a szavak használatának különbségeiben, a szó „birtoklásának” csoportkülönbségeiben a „kifejezés képesítettjei és képtelenjei” között. *Akiknek vannak, és akiknek nincsenek se szavaik, se eszközüik*, hogy mondanivalójukat kifejezhessék és másokhoz eljuttassák. (Nem a média hatalmáról beszélek, az hatalmi harc, ez elementárisabb kérdés.) A kifejezés-különbség és a szavak hiánya az, ami sokak számára *nem teszi érthetővé azt*, amin ma az úgynevezett elit vitatkozik. Ahogyan a vitatkozók számára nem érthető, hogy a „hallgatag többség” miről is, miért is hallgat. Nagy társadalmi szakadékról van itt szó, és értelmezési különbség van a csúcson és a mélyebb rétegek között. Most, amikor a szólásszabadság megvalósulni látszik, *ez a különbség* súlyosan érzékelhető. Ezt szeretném éppen itt, erős hangsúllyal, a most előretörő ifjaknak a figyelmébe ajánlani.

Egyik gond *a szóhasználat és értelmezés* különbsége. Köznapi szinten tapasztalati tény a munkásfiatalok, vidékiek, a budapesti fiatalok különböző társadalmi kultúrájú és szubkultúrájú csoportjainak kifejezési különbsége. Súlyosabb, hogy még azonos politikai szemléletű emberek között is mekkora megértési zavarok vannak. Legutóbb vidéken tartottam előadást, előtte éppen akkor zajlott le egy pártértekezlet, tőlem távol álló politikai párté. Odatartozó, azonos pártbeli emberek az előadásom vitájában *tőlem* kértek magyarázatot, mert nem értették, amit „Pestről jött” saját pártvezérük elmondott nekik. Ez nem egyedi eset, hogy azonos nézetkörön belül, azonos politikai „platformon” belül *nem értik meg egymást a csúcson és a talapzaton* lévők. Szóhasználat, tudás, értelmezési különbség akadályozza meg a megértést. Ezt az előadást sem lehetne így megtartani más közösségben: azonos gondolatokat teljesen más „szóöltözetben”, fogalomkészletben kellene kifejezmem, ha „igényt tartanék” a hallgatóság megértésére.

Amikor a döntés felülről jön, amikor a gondolkodás dogmákba zárul, és azok visszhangzását várják az emberektől, amikor előregyártott kifejezések kötik meg a gondolkodást, ott bekövetkezik *az emberek „elnémulása”, a szavak elvesztése, a közlés képtelensége, a beszédkultúra leépülése*. Ahol ugyanis a közösségi szerveződésnek és kifejezéseknek nincsenek fórumai, nincs a szóhasználatoknak közösen csiszolt gyakorlata, ott létrejön a közlés és megértés különbsége. A különbségek szakadékokká válhatnak, és ennek a szakadásnak, modern szóval szólva kommunikációs zavarnak most beláthatatlanok a következményei.

A MEGMARADÁS FORRÁSA

A kérdés ezek után, úgy gondolom, nem az, hogy miért sérültek annyian, hanem hogy miként lehetett ennyire is megőrizni viszonylagos épséget, egészséget, életet.

Legutolsó könyvem bevezető gondolata szerint – talán ősszel megjelenik – „a csoda nem az, hogy megbetegszünk, a csoda az, hogy meggyógyulunk, hogy élünk”⁹. Valóban, *hogyan volt lehetséges mégis így túlélni*, hol volt az erő forrása, „kívül” vagy „belül”?

Először is: nem csupán a sors neheze, hanem *az emberi küzdőképesség ereje* döntött és dönt ma is. Amennyire a megterhelés megroppantja az egyik embert, annyira meg is erősítheti a másikat, ha jó és szerencsés az *ember megépítettsége*. A *feladat* fokozhatja az ember erejét. A megpróbáltatás, lásd a mesék próbatételét, nemcsak elvesz az embertől, hanem ad is, nemcsak gyengíti, hanem erősítheti is az embert. Rettenetes sorsokból csodálatos erővel kerültek ki emberek, nemcsak erejükben, hanem humánumukban is gyarapodva.

Az is tanulság, hogy elpusztíthatatlan *az elemi életfolyamatok diadala*: mégpedig a legegyszerűbb, mindennapi, elementáris fontosságú életfenntartó érzelmek, kapcsolatok: a gyerek, a szerelem, a család, a barátság, a vállalt, vallott eszmék, akaratok és nem kevésbé a mindig megújuló *reménykedés*.

Ebben a században a történelem többször nyitott lehetőséget arra, hogy megkapják nagy népi és emberi eszmények a társadalmi megvalósulás reményét. Hogy megszűnhet a megalázottak elnyomása, hogy lesz társadalmi „igazságtétel”. Legyőzhetetlennek hitt birodalmi monstrumok összeomlását mutatta be a történelem. Többször megjelent a remény, hogy „hátha éppen most” lehet megvalósítani régi törekvéseket. Szociális ígéretek, nemzeti ígéretek, nemzetközi támogató rokonszenv jelei, külső becslésekből nyert belső erő, stb. újra meg újra adtak reményt.

Segítette a megmaradást az, hogy voltak olyan *minimum* célok – bár az elérésük maximális erőfeszítést is kívánt –, amelyek átsegítettek a külső nagy megrázkódásokon is. Amelyek a sokszor beszűkült élettereket *belül* tudták kiterjeszteni: „maximalizálni a minimumon belül” is.

Végül is bármennyire is súlyos bajokat kellett átélni, éppen a monolitikus, elnyomó vagy autokrata hatalommal szemben jött létre az összetartozás érzelmi élménye: az azonos sors tudata adta meg a szolidaritás erejét az elnyomó fensőbbiséggel szemben.

Társadalmi értelmében *hiba lenne ezt az elmúlt néhány évtizedet egynemű kornak és egyben teljesen negatívnak minősíteni*. Azért se, mert ez az időszak nem volt egynemű, a nehézségek nem voltak egyenlő súlyúak, s azért sem, mert ez az időszak is *adott* az embereknek nem is keveset, jóllehet nem kis áron. Másfelől ugyan bizonyos alapstruktúrák betonkeményen fennmaradtak (központi hatalom,

⁹ Losonczy Ágnes: *Ártó – védő társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

hierarchikus felépítés, párturalom, szovjet csapatok jelenléte stb.), de az adott időn belül voltak fontos különbségek.

Ebben a monolitikus rendszerben az elnyomó mechanizmusoknak és a relatív szabadságfokoknak volt egy sajátos váltakozása, ami talán a magyar társadalom számára hozott a legtöbbet a kelet-európai térségben. A „bársonyos diktatúra” Nyugaton használt kifejezése, vagy a „bársonykesztyűs acélököl”, ahogyan itthon emlegették, nem jellemzi rosszul ezt a korszakot.

Hiszen voltak idők, amikor senkit nem vertek meg, mert másképp gondolkozott, mást akart vagy más etnikumhoz tartozott, mint az uralkodó rendhez tartozók. Voltak idők, amikor nem voltak börtönben a másképp gondolkozó és cselekvő emberek. Volt, amikor lehetett saját kifejezéssel központi akaratot opponálni. Volt mód, hogy időnként kis alternatív lehetőségek nyíljanak az autonómia beteljesítésének érdekében. Szabadsággá ugyan soha nem válhatott ez át, viszont a relatív engedékenység időnként könnyített a szoros hatalmi nyomáson. Elnyomó periódusok időnként átváltottak engedékenyebb, lazábban kontrollált szakaszokra, és ettől vált élhetőbbé nálunk az élet.

A közélet kontrollálása mellett a hatalom hagyott bizonyos lehetőséget a magán-szféra szabadságának, a gondolkodás, a kifejezés, és – bizonyos korlátok között – még a mozgás szabadságának is. Engedve és visszavonva, olykor államilag védve, máskor rendőrséggel üldözve, de létrejött valamilyen relatív autonómia kísérlete, amely időnként kifejezésre is juthatott. Ezért volt más nálunk a társadalmi hatalmi fordulat, mint a többi kelet-európai országban.

Amint kicsit „békén hagyták” az embereket, mennyi ötlet valósulhatott meg, ami megépült önerőből, mennyi minden jött létre házakban és termékekben, öntudatban és próbálkozásokban, kistermelésben és nagy gondolatokban.

A szegény társadalom szintjéről szegény módon való gazdagodás megnyíló lehetősége megadta a tárgyba kapaszkodás biztonságát, s ez teremtette meg a viszonylagos jó közérzetet. A gyarapodás joga és lehetősége feleltette a másban hiányzó jogokat.

Sokszor elítélték Keleten és Nyugaton más és más ideológia alapján ezt a fajta „anyagiasságot”. A szocialista ideál szemszögéből az volt a vád, hogy az emberek anyagiassak, individualisták, közösségi érdekeiket személyes érdekeik mögé helyezik, eszmei értékeiket pedig az anyagi tárgyak megszerzése mögé. A nyugati szabadság hívei pedig a szabadság eszméinek feladását látták a magyar „gulyás-kommunizmus”-ban, a „zöltségforradalom”-ban, lenéző ítélettel bélyegezve meg azt, ami nálunk történt, hogy az emberek valahogy életben próbáltak maradni, ki akartak lábálni a szegénységből.

Pedig a nagy társadalmi, polgári és gazdasági bizonytalanságban a tárgyakba, anyagiakba való kapaszkodás jelentette a megfogható, sok ember számára egyedül lehetséges „önmegvalósítás” útját. Amikor az élet eredményéről vagy eredménytelenségéről érdeklődtünk kutatásaink során, Zalában, Békésben vagy Pest me-

gyében, a körbemutatás gesztusa volt a válasz: itt a ház, amit 15 éves munkával teremtettünk meg, ott a gyerek, aki tud tanulni, és jókat eszünk.

Ez több volt, mint anyagi: ez a lehetséges függetlenedés volt a mindent kontrolláló központtal szemben, ebben lehetett a magánélet integritását biztosítani, a „kvázigyarapodás szabadságát” minden más szabadság hiányával szemben érvényesíteni.

ÓVÁS A BENNÜNK TOVÁBB ÉLŐ „TÁRSADALMI ROSSZ”-TÓL

Nagyon sok terhet cipelünk magunkkal és magunkban. Ezekből talán a legnehezebben leküzdhető a bennünk tovább élő társadalmi „rossz” számos beidegződése: rosszul megtanult viszonyok továbbélésével, azt merném mondani: reflexeivel kell megküzdenünk. Ezek az elmúlt rendszerek – és itt korántsem csak az elmúlt negyven évről van szó, hanem a megelőző társadalmi rendek hasonló építkezéseiről – más társadalmi, hatalmi és tulajdonrendszerek alapján épültek fel, de megegyeztek abban, hogy *aszimmetrikus, autoriter, hierarchikus viszonyokat* építettek fel.

Ezektől az aszimmetriáktól, a domináns és az alávetett egyenlőtlenségektől, a deszolidarizáló függőségbe kapaszkodástól, az egyik oldalon paternalista, a másikon infantilizált viselkedésmódoktól senki sem maradhatott intakt, érintetlen.

Ez az aszimmetria hatotta át az egész társadalmat, a birtokviszonyoktól a gazdaságon át a személyes belső viszonyokig: úr és szolga, vezető és alávetett, birtokos és birtoktól megfosztott, hatalomban lévő és hatalomtól megfosztott, döntőképes és döntésnek alávetett stb. De áthatotta a családi viszonyokat is: férj és feleség, szülő és gyermekek, férfi és nő, tanár és tanítvány; viszonyaikat ugyanez az aszimmetria diktálta. Van, akinek minden vagy sok minden a hatalmában volt, ezzel élt, és ennek tudatában volt, és volt, akit mindenből kirekesztettek.

A demokratikus viszonyok begyakorlására hazánkban nagyon kevés történelmi esély volt, és amikor időlegesen adódott, ez a kevés is eltűnt és elsüllyedt egy rövid idő után, az átmeneti rövid szabadságot többféleképpen megtorló új hatalmak gyakorlata nyomán.

Nemcsak a társadalmi intézmények viszik tovább ezeket a torz és torzító struktúrákat, hanem mi is, magunkban, mentalitásunkban, viszonyainkban, sőt elvárásainkban is. Benne van a megszokottság kényelme is: az, aki „alul” volt, függő helyzetben, megszokta, hogy nincs felelőssége, s nem kell beleszólni, aktívkodni, vállalni a részvétel mindenféle kellemetlenségét is. Aki pedig „felül” van, annak nem kell osztoznia hatalmán, kényelmesen viheti azt tovább úgy, hogy sem kontrollal, sem beleszólással nem kell számolnia, nem tartozik senkinek sem számadásal. A függőség kettős kényelme nagy visszatartó erő.

Ezek a bemerevedett és elfogadott, egyenlőtlenségen felépülő rendszerek tovább élnek, szocializációjuk fertőző, s a fertőzés lappanghat is. Csak vigyázni kell, hogy

ami tovább él, az megteremti a maga továbbélésének feltételeit, még újratermelheti a struktúrákat is. Mélyen beépültek ezek az aszimmetriák, s ezért olykor még nehezebb megküzdeni velük, mint a külvilágban fellelhető akadályokkal. Ha ki-ki önmagában nem fedezi fel, nem küzd ellene, akkor *az autokrata rendszer tovább él, s a beépült, megszokott reflexekkel tovább éltetett egyenlőtlenlégek, az aszimmetriák, a kiszolgáltatottsági viszonyok – akár ellenkező előjellel is – ugyanolyan aszimmetriákat hoznak létre, ugyanolyan hatalmaskodást és agresszív türelmetlenséget, mint amitől meg akarunk szabadulni.* Úgy gondolom, hogy mindenkinek magának és magában is élesen kell figyelnie ezeknek az újraéledésért. Egyik gátja lehet az új, tényleg emberi viszonyosságra felépített társadalmi folyamatnak, amelyet nevezhetünk állampolgári egyenlőségnek, civil társadalomnak, demokratikus együttélési szabályozottságnak, hogy ezek a berögzött aszimmetriák tovább éljenek. Ezért is tartom annyira nem is csak jónak, hanem szépnek azt, amit ma több politikus hangoztat, mint magatartási imperatívust: *az önkorlátozást és a türelmet.*

Be kell vallanom, bennem igen erős a remény, még ha nyilvánvalóan sok kétségem és aggodalmam is van. De fel akarom hívni a figyelmet: *legyünk tudatában, hogy most társadalmi tavasz idejét éljük.*

Én magam már elég idős vagyok, így életem harmadik társadalmi tavaszát élem át (pontosabban kettő és fél tavaszról szólhatok), olyat, ami valamilyen nagy dermedés után következett el. Egy igazi megújuló tavasz volt a háború után. Csak aki átélte, az tudja, mit jelentett ki a pincéből, haza a fogságból, táborból, háborúból, igaz, romok között, nagyon sok halállal kínozva, de minden reménnyel teli, hogy most valami egészen másképpen lesz.

Egy másik tavasz ígérete indult ötvenháromban, remény, ami 55-ben becsukódott, majd 56-ban újra kinyílt, hogy aztán mindennél kegyetlenebbül záródjék le. De csak aki átélte, az tudja, mit jelentett, hogy vége lehet a zarnokságnak, hogy ledőlt a Nagy Bálvány, egymásra találtak az emberek, hogy a diákok nemzetiszínű zászlóval szovjet tankokon álltak, nagy ölekezésben a katonákkal együtt vonultak a Parlamenthez. 1968-ban volt a fél tavasz, a remény, hogy másoknak talán sikerül: Prága, Chile és bizonyos értelemben volt, akinek Párizs is. Másképp dermedt meg mind a három: Prágában a „testvéri tankok” dübörgésével, Chilében Pinochet terrorjával, és Párizs a rendőrsorfalanknál is merevebb társadalmi falakba ütközött.

Ezt a mostani, 1989-es társadalmi tavaszt azért kell *nagyon tudatosan megélni*, mert valóban történelmi és valóban pillanat ez. Bármerre fejlődik is a társadalom, ez az öröm, a felszabadultságnak ez az érzése nem maradhat meg, ez szükségképpen átalakul. De meg kell tartani belül ezt a tavaszi hevületet, mert egy új indulás origóját, kezdőpontját mint egy mindenkori viszonyítási pontot kell látni, ehhez lehet mérni az elmozdulást. A további folyamat ettől ellép, intézményesül, formákat talál, bizonyára törvényeket hoz. Még a legreménytelibb társadalmi átalakulás is más lesz, mint amit a jelen ígér. Nemcsak azért, mert egy fordulat öröme nem válhat folyamatos jelenné, hanem azért is, mert a létrejövő átalakulás nem ígér könnyű

menetet. Idő lesz, amíg kikínlódja, kitapossa a megvalósulás útját. A megteremtett hétköznapiak nem lesznek – ugyan mitől is lennének – a mostanihoz hasonlóan euforikusak. A lendület után az izzadságos munka jön, az öröm után a nehéz építkezés, a bizakodó megszabadulás után ma még be sem látható nehézségekkel kell szembesülni. A sok együttes lelkesedés összehangzó „nem”-e után elkerülhetetlen az „igen, de merre” sokféle húzása, s a „merre tovább” eltérő útjainak ajánlásai megtörik az együtt tagadás egységét.

Ezért is kell tudni, hogy *most jó*, mert most van a fordulat egyöntetűen örömteli pillanata. A megszabadulásé és a reményé. A tavasz mindig ígéret és mindig lehetőség. Most abban jelentkezik, hogy kimondhatóvá válnak a kimondhatatlan dolgok. Az elnyomásról, a szenvedésekről, az elhallgatott hazugságokról lehet beszélni. Ha nem hiszünk is a szómágiában, de valamit kimondani, amit eddig nem lehetett, már magában is felszabadító. Szembe lehet nézni elhallgatott traumáinkkal, s a megalázottak megemelhetik a fejüket. Bár most még csak a „csúcsokon”, az úgynevezett elitek között folyik a vita, sokak számára nem is mindig elég érthetően, de azért a „hallgatag többség” nem egyszerűen hallgat, hanem figyel, drukkol és ítél – bár sokszor éri szemrehányás a hallgatásért. A mi sokat próbált embereink kollektív emlékezetében ott élnek a százados vereségek, sokszoros megaláztatások. Még soha nem próbálhatták meg – csak pillanatokra – saját erejüket, soha nem tapasztalták meg tartósan, hogy mit ér a szavuk, és hogy egyáltalán szavuk lehet. Hosszú évek kellene ahhoz, hogy a tapasztalat beigazolja: ha valamit képviselnek, és ha valamiben eltérnek az uralkodó hatalomtól, annak nem lesz rájuk visszaható ártalmas következménye. Most ugyan az igazság kimondása „visszafelé” történik meg, de reményeink szerint „előre is” meglesz a szókimondás biztonsága, nemcsak a szabadság örömeért, hanem a kimondott szó hatásának érvényéért is.

AZ ÚJ TAVASZÜNNEPEK

Hosszan tartó tél után – a tél pedig mindig hosszúnak tűnik –, nagy dermedésből felébredve, pogánykori időktől máig élő lelki igény, hogy nagy vidám ünneppel temessük a telet és köszöntsük a tavaszt. Mi most éljük ezeknek az ünnepeknek az idejét, ha még nem is egészen szabadon, nem is egészen önfeledten, mert erős még a fenyegetettség érzése, és a remélt új biztonsága még egyáltalán nem tűnik visszavonhatatlanul megépítettnek.

Különösek ezek a mi mostani téltemető tavaszünnepeink. Legalább annyi fájdalom van bennük, mint felszabadult öröm. De hát a keserűséget kifejezni éppen olyan fontos, mint az örömet. S hogy ki lehet fejezni együtt, az az öröm.

Mi is szervezi ezeket az ünnepi közösségeket, a felszabadult kimondás és összelátkozás népi tömegünnepeit? Szervezi Erdély ijesztő sorsa, hogy megálljon az erőszakos ostoba rombolás a közös múlt és a mai életlehetőségek ellen. Szervezi,

hogy közösen fel lehet lépni a természetrombolás gögös biztonságával, észszerűtlen erőszakosságával szemben. Nemcsak a vízlépcső, nemcsak a bulldózer népirtó politikája ellen való közös kiállás volt a tüntetés, hanem a minden önkény ellen felszólamló közös, felszabadult áramlás. Szervezi még március 15-ének korábbi, hazugságokkal és tilalmas rendőri üldözésekkel szembeszálló egyértelműsége.

Végül, mint egyik legutolsó saját és sajátos tavaszünneplésünk, szervezi a gyász, az 56-os forradalom igazságának kimondása, a meggyilkolt vezetők meggyászolása, szabad, közös eltemetése.

Ezekben a közös ünnepekben sokfelől jöttek, jönnek össze különböző nézeteket valló emberek, akik ebben az ünneppen, történelmi pillanatban egymásra találtak. Együtt vannak az igazság kimondásában, a közös meggyászolásban, a közös tiltakozásban, a tavaszüdvözlésben.

Nem szabad áztatni magunkat. A tavaszt megelőző régi rend átalakulása még el sem indult, nemhogy megszilárdult volna. Ott vannak a hatalom építményeinek masszív „betonalapjai” – szociológiailag szólva a struktúrák épen maradtak –, ami annál is veszélyesebb, mert ha a viszonyokban tovább élnek, akkor hiába jönnek új emberek: új szándékok jegyében ugyanúgy építhetik a régi viszonyokat, legfeljebb más színekben, és akkor mi lesz a tavasz reményével és erőfeszítéseivel?

Ezért is érthetőek az időnként hisztérikusan kicsapó indulatok, mert az embereket egyfelől fűti a félelem a visszaállástól, másik oldalon fűti őket a hatalom elvesztésének félelme, harmadrészt felerősíti az indulatot a sok éven át elfojtott kimondatlansága mindannak, ami most egyszerre felszínre robbanhat.

A megvertséget nemcsak a zsigerek és az emlékezet rögzíti, hanem a költészet, az irodalom is. „Nagyon kikaptunk” – mondják Ember Judit *Pócspetri*¹⁰ című filmjében az öreg parasztok, s ezt sokan elmondhatják velük.

A verést nem felejtik el. Sok embert vertek meg kézzel, bottal, szóval, tettel. Sok megaláztatást éltek át más és más korban, különböző kezeiktől. A megaláztatás a szenvedőt megviseli, de talán kevésbé torzítja el, mint azt, aki megalázza a másikat. Vajon úgy fog-e felállni ez az új, remélt társadalom, hogy kizárja minden lehetőségét az ember bármilyen megalázottságának, hogy ki tudja vetni önmagából az agresszív felülkerekedőt? Úgy fog-e felépülni, hogy senkit se verjenek, hogy ne kelljen se tovább-, se visszaadni a megaláztatásokat?

Ha a társadalom most békében tud tovább fejlődni, ha ki van zárva minden, ami kizárólagos hatalmat biztosít bárkinek, ha az emberek a maguk választotta közösségekben fokozatosan kiépíthetik önvédő kontrolljaikat, és korrigálhatják a hatalomban lévők cselekedeteit, ha tapasztalat erősíti meg azt, hogy van értelme, eredménye a szónak és a cselekvésnek, ha mód lesz mindennek nyugodt alakulására és kifejlődésére, ha kiegyensúlyozzák egymást az ellentétes erők, és ehhez lesz

¹⁰ Ember Judit 1983-ban készített filmje egy igazságtalanul megbélyegzett, megbüntetett falu történetét rekonstruálja, bemutatására csak 1989-ben kerülhetett sor.

türelem, ha a társadalmi gyakorlat „visszaigazolja” eredményeivel az önbizalmat és megerősíti az önbecsülést, ha békében tud fejlődni a társadalom – és még ennél is több a „ha” –, akkor ez a társadalmi tavasz átalakulhat egy újfajta társadalmi rendbe. Akkor nemcsak arra lesz erő, hogy a sebek, amelyek az elnyomó rendszerek traumáiból eredtek, behegedjenek, hanem arra is, hogy az új életlehetőségek lelkerővé formálják át a korábbi szenvedéseket, s a felgyűlt sokszor elpazarolt energiákból társadalomformáló erő váljék.

Nos, hát ez az a remény, amelynek jegyében zárom előadásomat.

AZ ÁPOLÁS HÁTTÉRORSZÁGÁRÓL – AZ ÁPOLÓNŐK¹

1985

A betegek a kórházi körülmények között talán a legtöbbet az elégtelen ápolástól, a gyakran elembertelenedett bánásmódtól vagy/és az ápolószemélyzet hiányától szenvednek.² Sokszor éppen az ápolás alacsony színvonala és a nyomasztó környezet gátolja az emberi tudás valóban ideális alkalmazását. A hiány itt a legszembeötlőbb: az orvosi tudás inkább érvényesülhet, az ápolás viszont mind a kórházak személyi adottságaiban, mind tárgyi környezetében elégtelen, szűkösség és gyakran leromlott anyagi környezet jellemző.

A betegápolás kardinális kérdése, ahogyan a társadalom és az egészségügy az ápolónőket kezeli: helyük, megbecsültségük anyagi és társadalmi értelemben mélyen alatta van a megérdemeltnek, ennek következménye, szinte „lenyomata”, ahogyan az ápolónők kialakítják a viszonyukat a rájuk szorult betegekkel. Nagy tisztelet jár azoknak, akik anyagi, társadalmi és életviteli hátrányaikat nem a betegeken torolják meg. Ha valahol, hát itt nem érvényesül a „munka szerinti elosztás elve”, sokkal inkább a humán szolgáltatások lebecsülése a termeléssel szemben. Az ápolónői munka alacsony bérezése nagy feladattal szembesül: három műszakkal, tehetetlen betegek gondozásával – mosdatás, ágytálazás, injekciózás, tisztán tartás,

¹ Részlet *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben* című könyvből. Magvető, Budapest, 1986.

² A kórház működését biztosító, valamint minden ott dolgozó ember számára szívesen ajánlanám kötelező olvasmányul Magyar Beck István írását: *Kórházüzem* (1982). Ő a beteg oldaláról írja le azt, amit – s ezért állítanám mellé – Réti G. Péter az orvos szemszögéből ír le az *Orvosi Hetilap*-ban: „Egy pohár vizet kapni olyan osztályon, ahol ötven ágyra egy nővér jut, ha az ember hasonló mozgásképtelen betegársakkal kerül egy szobába, bizony nagyon nehéz! Láttam már olyan szobatársamat, aki egy fejfájás-csillapítóra három órát várakozott! Mit szóljon az a magatehetetlen öreg, akinek amputált karja oldalára teszik következetesen a csengőt, nehogy csengetni tudjon, ha pedig maga alá enged, gorombán leszidják? Hallottam gyereket órákon át nővérért kiabálni, mert szükségét végezni kellett!” (Réti G. Péter, 1985). Jeges Sára több munkája fontos elemzést tartalmaz, többek között megállapítja, hogy az ápolónő-állomány krónikus hiánya és alacsony létszámuk mellett még súlyosítja a helyzetet, hogy 25-30 százalékuk hiányzik állandóan a kórházból. (Tachin–Jeges–Makó, 1980, Jeges S. 1981.) (L. Á.)

az öregek ápolása –, a betegek sokszoros nyűgének és nyűglődésének elviselésével. Mindezt a fizikai munkák között is a legnehezebbé teszi, hogy az igénybevételnél is sokszorosan nagyobb az elvárás, az emberségükre apellálás, mint a sokkal nagyobb társadalmi elismeréssel körülvett nehéz fizikai munkáknál. A szénnek nem fáj, ha bántják, és nem „emberségesek” vele, a kohásznak sem kell az öntvény érzelmeire figyelemmel lennie, elég a szakszerűség is. Az ápolásnál viszont a szakszerűség nem elég. Az ápolónők munkájában a nagy fizikai és érzelmi erőfeszítés igényével egyáltalán nincs összhangban anyagi és társadalmi megbecsülésük. Igaz, munkájuk tárgya a szenvedő ember, amelynek „népgazdasági fontossága” nem éri el a szénét vagy az öntvényét? Minek a jele, hogy az ápolónői fizetések a fizikai munkás kategóriák között a legalacsonyabb?

Az ápolónők helyzete magán viseli a kor és a szakma minden ellentmondását: nálunk pedig még az egészségügy megítélésének ellentmondásait is.

Olyan társadalmakban, ahol sokat kínlódnak az emberek – éhségtől, betegségtől, korai haláltól, kemény munkától, megaláztatásoktól –, a szenvedés iskolázza őket, s maguk is érzékennyé válnak mások szenvedésére. A vallások segítettek erénnyé tenni az alázatot: mint támaszt a baj elviselésében. Dicséretes ez az erény, s a női erényt dicsérik az önfeláldozó hivatások, s ezek közt is az élen az önzetlen, odaadó ápolónők képével. Ennek a korszellemnek a jegyében választódtak ki az ápolónők – legalábbis egy részük –, amiben „kedvezett”, hogy nehéz volt munkához jutni, és a nyomorító gyári munkánál vagy a megalázó cselédségnél nemesebb és magasabb rendű volt az ápolónői hivatás.

A modern társadalmakban az áldozatosság értéke tűnőben van. A kulcsszó ma az „érdek” és a „siker”, és ezek közül egyik sem vonatkoztatható az ápolónői pályára. Az érték mérésben ott a pénzérték, a hatalom értéke, ami az érzélem és az együttérzés fölött dominál.

A modern társadalmak fejlődése sok helyről kiiktatta a szenvedést, a munkák technikai szintje és megosztása kényelmesebbé teszi az életet, céllá válnak a viszonylag könnyen elérhető életörömök: a nők kiemelkedése elnyomott helyzetükből másképpen követeli meg az önfeláldozást, semmiképpen nem teszi kötelezővé az alázatot és az áldozatosságot. Ha viszont a szenvedésre nem teszi érzékennyé az embereket saját életük, ha a mások szenvedésének enyhítése nem fő cél, ha a segítő szolidaritás nem épül be a társadalmakba, ha nem elhivatottság dönt egy ilyen nehéz szakma vállalásában, de se pénz, se elismerés nincs az eszközök között, hogy az arra alkalmasakat odavonzzák és ott tartanak, akkor ugyan minek az alapján történik a kiválasztódás erre a pályára?

A megtapasztalt szenvedés érzékenységet nem helyettesíti olyan tanulási folyamat, ahol részvétet és együttérzést tanulhatnak: az érzelmi élet sivár a részvét átélése ismeretlen, a beleélés képessége tökéletlen, vagy tökéletesen hiányzik. Szakmává vált az ápolás, anélkül hogy a szakmai teljességet megtanítanák, és ezt a tudást megbecsülnék és méltányolnák.

A beteg az ápolónővel szemben pedig alárendelt helyzetben van, aki feladata szerint is diktál, parancsol, sőt olykor a beteg érdekében veszekszik, megszid. A serkentő-védő veszekedés és a helyzetből eredő fölény azonban átalakulhat – s mivel az ápolónő társadalmi helyzetét a megbecsülés sokszoros hiánya jellemzi, sokszor maga is megalázott –, előfordulhat, hogy valóságos fölényét a betegekkel szemben érezteti, éppen azokkal, akik felett hatalomban van, és éppen akkor, amikor azok együttérzésre és részvételre leginkább rászorulnak.

Totálissá válik a beteg kiszolgáltatottsága, amikor az ápolók (ápolónők) spontán indulattal őket hibáztatják a sok teherért, amit el kell viselniük, a sok dologért, amit el kell végezniük. Mivel munkájuk neheze a sok beteg bajából ered, nem világos-e, hogy azoknak kell bűnhődniük, akik ezt a sok bajt okozzák? Sajnos valóban az történik, hogy egy más helyről megalázott megalázza azt, akivel éppen hivatása – vagy helyzete – miatt fölényben van. A rossz társadalmi bérezése, a hiányzó megbecsülés, a hiányzó részvétel és beleélési képesség okozza sokszor, hogy a hivatástudat átalakul a fölény tudatává, hiányuk öntudata hozzáadódik jogos elégedetlenségükhöz, és a hiányszakma képviselőjének fölénye agresszívvá teszi mindazokkal szemben, akik bármilyen módon függenek az ápolásától.

Így kerülnek az ápolók felemás helyzetbe az orvossal szemben is, akitől helyzetük szerint függenek, hiányuk szerint azonban éppen az orvosi munka kerül függésbe sokszor az ápolás mennyiségétől és minőségétől. Azok a jó ápolónők, akik ebben a helyzetben, ezzel a közszellemmel szembeszállva valódi áldozatkészséggel látják el a feladataikat, hivatásszerűen és humánusan, szakmailag felkészülten, társai a gyógyító orvosnak, s mint különleges kincsre igyekeznek az orvosok vigyázni rájuk, és megtartani őket, ahogy lehet. Ez azonban nem segít az egész szakma méltatlanul kezelt és megoldatlan helyzetén. Sokszor úgy kell az orvosoknak a kórtermeket betegek szempontjából összeállítani, hogy mindig legyen aktív beteg, aki ellátja a többieket, újabban pedig néhol a családtag „bemehet” etetni, mosdatni, ápolni hozzátartozóját. Ez ugyan visszalépés a hagyományos ellátás felé, és a szakszerű intézményszintről az amúgy is leterhelt családba kerül vissza az ápolás, de így legalább van, aki megeteti és ellátja a betegeket (jóllehet ez a megoldás nem megoldás, hiszen fenntartja ezt a képtelen állapotot, és halaszthatóvá teszi gyökeres megoldását).

A hiány az ápolásban – mint minden hiány – felerősödik, és circulus vitiosusszal elmélyíti az ellentmondásokat: nem működik például kiegyensúlyozó mechanizmus, hogy a hiány miatt felemelkedjen a bérük, növekedjék társadalmi elismertségük, javuljon általános társadalmi helyzetük. Nincsenek megbecsülve, nincs mód a kiemelésükre, nincsenek megfizetve, tehát a hiányos becsültség, plusz az alacsony bér, plusz a csökkenő presztízs alapján gyengül a minőség, növekszik a hiány, romlik a betegellátás ápolói színvonala. Ha romlik a minőség, romlik a becsültség, működik a szelekciós elv, ami minőségromlással fenyeget, miközben bővítetten újratermeli, fokozza a hiányt. Egyes kincset érő, nagyszerű ápolónők egyedi jelenlése minden erőfeszítése és példája sem képes a struktúra egészét megfordítani.

A kórházak általános belső infrastruktúrájának fogyatékosága, az ápolónői, ápolói és kíséző személyzet rendkívül nagy hiánya fokozottabban megszenvedteti az embert. Sok helyütt az orvoshiánynál égetőbbnek mondják a takarítónő-hiányt, s vannak kórházi termek, amelyeknek kétes tisztaságát inkább Kőjál-, mintsem esztétikai problémának lehet minősíteni. Kevés a fürdő az elemi testi tisztálkodáshoz, és ami van, az csúcsidőben hozzáférhetetlen, állapotuk a jelenlegi beteglétszám mellett kis fantáziával is elképzelhető, amit a takarítás hiánya még ront. Kétes tisztaság képtelen állapotában élnek a betegek, ahol még romló „állag” is nehezíti az életet, a csöpögő csapok, a kitört ablakok, nem csukódó ajtók, rossz világítás, elromlott vécék, amelyek a kórházi karbantartás nehézségei miatt nemcsak a közép-szinten élők számára, hanem még a szegény, elesett emberek életkörülményeihez képest is rossz feltételekkel súlyosbítják a betegápolást.

A beteg tehát bekerül egy zsúfolt, ápolási kapacitással rosszul ellátott gyógyító környezetbe, ahol meg van fosztva saját szokásaitól, saját életének berendezett kényelmétől, önmaga akaratával szabályozott mindennapjaitól, higiénés és táplálkozási szokásaitól éppúgy, mint emberi környezetétől. S bár ennek a világnak megvan a visszája mellett a színe is: hogy teljesen kikapcsolja éppen abból a világból, amelyikben eddig élt, hogy mindenki azért van és arra koncentrál, hogy gyógyuljon, és ennek érdeke sorsközösségbe hozza eddig ismeretlen emberekkel, akikkel a szolidaritás és vetélkedés sajátos viszonya alakul ki, mindez nem változtat azon, hogy a betegségnek való kiszolgáltatottság intézményi kiszolgáltatottságával és teljes rendelkezési jogainak feladásával, emberi autonómiájuk elvesztésével, sorozatos megaláztatásokkal történik.

AZ EGÉSZSÉG TÁRSADALMI VESZÉLYEZTETETTSÉGÉRŐL, A NÉPEGÉSZSÉG ROMLÓ ÁLLAPOTÁNAK MAGYARÁZATÁHOZ¹

2000

A legegyszerűbb élőlény funkcionálásán is csak a környezetével együtt érthető. Az ember egyszerre társadalmi és természeti lény, emberi mivolta kettős függésben, de egyazon létben egyesül. A társadalmi és biológiai feltételek egymást építik, kettős befolyása alatt: a biológiai idő: az életkor és a történelmi idő: a korszak összefonódik, ahogyan az emberi élet minden szegmentuma alá van vetve a környezet hatásainak és változásainak, ahol természetes és mesterséges elemek alkotják az emberi és tárgyi környezetet. Az adott társadalmi időben, történelmileg meghatározott strukturális viszonyok között alakul ki az életfeltételek rendszere, a társadalmi előnyök és a hátrányok szerkezete.

Az egészség kockázati tényezői között ma már nem csupán a genetikus okokat, környezeti ártalmakat, vírusokat, baktériumokat tartja számon a megbetegedések genezisét kutató orvos- és egészségtudomány, hanem a társadalmi, gazdasági és kulturális feltételek állandósult terheit, s e terhek különbségeit is.²

Az ember igénybevétele, az elhasználódás mértékét, a sérülések, kopások erősségét, az egészség veszélyeztetettségét az idő és a társadalmi hely együttesen magyarázza. Az egészségi állapot minőségét csak ebben az összefüggésben lehet megérteni. A társadalmi környezet feszültségei és terhei gyakran szervülhetnek betegséggé. Ezek visszahatnak a társadalom működésére, és újabb társadalmi ba-

¹ Az írás bővebb változata megjelent: Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népese-
dés és népességpolitika: tanulmányok*. Századvég, Budapest, 2001.

² Erős diszciplínává fejlődött az elmúlt évtizedekben az egészség- vagy orvosszociológia. Voltaképpen a múlt század szociálmedicinája fordította először az orvostudomány figyelmét a társadalmi feltételekre (Virchow 1848), de a modern szociológia fogalmaival és eszköztárával e század közepe óta folynak széles körű és longitudinális kutatások betegségcsoportokra, speciális népességcsoportokra, régiókra vagy a társadalompolitika szempontjából jellemző csoportokra (munkanélküliek, etnikai kisebbségek, migránsok stb.) vonatkozóan. Tankönyvek születtek, a tapasztalatok közismertté váltak, az orvosképzésbe éppúgy beépülnek, mint az egészség- és szociálpolitikai ismeretek alapjaiba. Nálunk ezek az ismeretek még meglehetősen szűk hatást gyakorolnak, akár a politikusokat, akár a tágabb egészségügyi szakmát tekintjük. (L. Á.)

jok forrásai lesznek. A megbetegedések tömegessége vészjelzés, társadalmi méretű figyelmeztetés arra, hogy az emberi életet és életképességet kockáztatjuk.

Hazánkban az elmúlt közel három évtized során bekövetkezett nagymértékű egészségromlás, növekvő korai halálozás, a különböző betegségek halmozódása súlyos társadalmi krízis tünete. A romló egészségi állapot – egy pszichoszomatikus kifejezést kölcsönvéve – társadalmi méretű „szervbeszéd”. A társadalmi változások következtében, a növekvő tehertételek kiegyensúlyozási képtelensége miatt, a feltételek teljesítését egyre kevésbé voltak képesek az emberek ép testtel és ép lélekkel elviselni. Magát az „életben maradást” kockáztatva az élet csak több sérüléssel és nagyobb veszteséggel vihető tovább.

Különösen tartós társadalmi nyomást – elnyomást – viselő országokban, súlyos gazdasági, társadalmi vagy erkölcsi válságok idején növekednek az élet és az egészség kockázatai. Az egészségszociológiában és a társadalom-orvostanban igazolt tény, hogy az egyéni és társadalmi megrázkódtatásokat tömeges egészségromlás követi, hol közvetlenül tapasztalható módon, hol évek múltán, amikor már halmozódva jelentkeznek a válságos társadalmi helyzetből következő testi-lelki károsodások. A válságok különösen erősen érintik a társadalmi értelemben sérülékeny csoportokat. Nemzetközi statisztikáktól a hazai tapasztalatokig minden azt bizonyítja, hogy akik kevésbé részesülnek a társadalmi javakból, akik elnyomatásban élnek, akiknek életét anyagi, gazdasági és politikai korlátok szegélyezik, azok nemcsak szegényebbek, hanem betegebbek is. Így az elnyomottak, a hátrányos helyzetben élő csoportok, a szegények nemcsak a társadalmi javakból részesülnek kevésbé, hanem még a legfőbb adományból, az élet időtartamából is. A halálozás megrendítő magyar átlagai mögött a szélső értékek szélső társadalmi feltételkülönbségeket mutatnak, a rossz társadalmi helyzetben lévő embercsoportok drasztikus sérülékenységét tárják fel.

Ez éppen úgy igaz egy adott társadalmi helyre és státuscsoportra vonatkozólag, ahogyan érvényes egy országon belül a különböző fejlődő és lemaradt régiókra; igaz ugyanabban az országban a települési színvonal lépcsőzetességének esetében a városok és a falvak különbségeire, és igaznak bizonyul, amikor szélesebb térségek, a gazdasági és politikai fejlődés eltéréseivel jellemezhető országcsoportok, sőt régiók jellemző különbségeit vesszük szemügyre.

A szocializmus mint rendszer nemcsak azért vált a társadalmi fejlődés zsákutcájává, mert sem hatékony gazdaságot, sem szabadságot nem biztosított népeinek, hanem azért is, mert ennek következményeként olyan életfeltételeket teremtett, amelyek keretében a nyugati térfél országaihoz képest sokkal hamarabb pusztultak el az emberek, rosszabb körülmények között, erősebb társadalmi nyomás alatt éltek, sokféle zaklatottságot és több betegséget viseltek el lényegesen megrövidült életük alatt.

A szocializmus összeomlása után mintegy tíz évvel egyszerre kell szembesülni mindazzal, ami a korábbi rendszer betegségeneráló feltételeiből megmaradt, ami

azokból tovább él és hatást gyakorol; az átalakulás sokkoló hatásával, ami reményekben és távlatokban sokat ígér, de jelenleg rövid távon éppen ott nehezíti, ahol a korábbi rendszer ártó hatása a legerősebb volt. Az oly nagyon várt nyitás a Nyugat felé inkább elmaradottságunkkal, hátrányainkkal, hiányainkkal szembesít, mintsem, hogy az előretörésre dinamizálna.

PÉLDÁK ÉS TÉNYEK: A KORFA BETEGSÉGE, TÉPETTSÉGE

Három különböző időben láthatjuk Magyarország korfáját. Az 1993-as magáért beszél. Ez a korfa a rossz egészségi állapotnak, a széles értelemben vett rossz társadalmi létállapotnak az egyik látványos mutatója. A korfa torzulásait – mintha valami lecsapta volna az ágakat – az egyik oldalon a középkorú férfiak korai halálózása okozza; a csökevényes fiatal ágak a másik oldalon az alacsony születési arányról tanúskodnak. A korfán az évről évre csökkenő népességszám, az évek óta negatív eredményt mutató természetes szaporulat, pontosabban természetes fogyás látható.

Ha pedig többen halnak meg, mint amennyien születnek, ha sokan halnak meg olyanok, akik még élhettek volna, ha a szülési kedv apad, ugyanakkor a világra jött gyerekek egy jelentékeny része veszélyeztetett helyzetben van, ha a társadalom leginkább életerős fenntartó ága, a középkorú férfiak szinte háborús időknek megfelelően pusztulnak, akkor itt a társadalom egésze került a fenyegetettség állapotába, mivel olyan feltételek keletkeztek, amelyek egyszerre kezdték ki a gyökereket és a legerősebb életfenntartó ágakat. Ez a folyamat nemcsak a jelen gondjait súlyosbítja, hanem a jövőt is kockáztatja.

Az élve születések aránya 1970 óta 25 százalékkal csökkent; 1996-ban elérte a nálunk eddig létező legalacsonyabb gyerekszülési számot. 1970-ben 151 819 gyermek született, 1995-ben 112 054, azaz 39 ezerrel kevesebb, miközben 25 ezerrel növekedett a halálozás. Az évi egyenleg 1985-től negatív (ekkor 17 ezer fős a csökkenés), ami 1995-ben majd kétszeresére romlik, hiszen ebben az évben 33 377 fős a fogyás. A természetes szaporodás, illetve fogyás mutatója eléri a – 3,3-et. Mint az európai összehasonlítást mutató táblázatokon és grafikonokon látható, Nyugat-Európában sehol nem fordul elő hasonlóan romló arány, jóllehet a svédek vagy az olaszok természetes szaporodási számai nem sokkal múlják felül a magyarországi arányokat.

A gyermekszám csökkenése a fiatal férfiak korai halála mellett a másik társadalmi állapotjellemező. A társadalom egészséges életosztónének, jövőtudatának egyik legfontosabb mutatója a gyermekekhez való viszony, vagyis hogy az emberek akarnak-e és vállalnak-e gyermekeket. Ebben fejeződik ki egy társadalom élet- és emberszeretete, amely a gyermekszeretetre épül, de ehhez biztonságérzetre, a szűkebb a tágabb környezet valóságos biztatására van szükség, anyagi és nem

csak anyagi értelemben. Támaszkodhatnak-e a gyermek felneveléséhez szükséges belső és külső feltételekre, vagy nincs elég belső erő, bizalom és hit: biztató vagy korlátozó jellegű-e a társadalmi légkör? Mójuk lesz-e a családoknak fel is nevelni a gyermekeiket, ennek „magánörömét” és privát gondját megoszthatja-e a szülő a környezettel, szélesebb társadalmi együttműködésre módot találva, és a gyermekek megfelelő testi, lelki, szellemi, kulturális neveléséhez mozgósíthatóak-e a személyes és társadalmi segítő erőforrások?

Látható, hogy a többi kelet-európai országban is hasonló népességfogyással számolhatnak, mint hazánkban – kivéve a Ceausescu-éra teljes abortusztilalmának idején Romániát. Magyarországot jellemzik a legrosszabb viszonzszámok, mellettünk a Baltikum kis országaira és Oroszországra vonatkozóan találunk hasonlóan súlyos jeleket.

A halandóság jelzőszámai *egyetlen ágon* mutatnak ellentétes tendenciát, s ez a csecsemőhalandóság csökkenése. Bár itt nem érjük el a nyugat-európai szinteket, sikerült viszont a korábbi állapotnál kedvezőbb eredményt felmutatni. A kutatók kimutatják, hogy az újszülött csecsemők súlya és a koraszülés veszélye szinte lépcsőzetesen követi az anya iskolai végzettségét: minél alacsonyabb végzettségű az anya, annál kisebb súlyú csecsemőt hoz a világra, minél magasabb végzettségű – tehát minél jobb anyagi helyzet, magasabb státusz jellemzi –, annál magasabb az újszülött súlya, és kisebb a koraszülés veszélye. Hogy ezt a társadalmi adottságot áttörjék, teljes szervezeti és figyelemösszpontosításra volt szükség, összehangolt szervezett akciókra, kiemelt terhesvédelemre. Ennek érdekében működtették a védőnői hálózatot, kiszűrték a veszélyeztetett terheseket, és a nőgyógyászok is intenzív figyelemmel kísérték a kockázatos csoportokat.

Az élettartam megrövidülése a férfiak esetében, a születések csökkenése mellett végső eredményében szembenállás az élet folytatásával, de ennél is tragikusabb az élettágadás legdrasztikusabb formája, az öngyilkosság. Az élet értékvesztése, a teljes feladás vezet a végzetes lépéshez, melyet sokan megtesznek. Magyarország Európában a második helyen áll az öngyilkosságok számát illetően. Ez a tartósan, csaknem rendszertől függetlenül fennmaradó magas szám csak az átalakulás első éveiben, 1990–1991-ben csökkent (falusi idősebb férfiak között), majd a következő három évben visszaállt a korábbi szintre.

A korfa csúcsáról az idősebb korosztály jelenléte olvasható le. Ezek az ágak a korábbi korfákhoz képest erősebbekké és szélesebbekké váltak. Noha a korai halál gyakoribb lett, nálunk is bekövetkezett az élettartam növekedése, a hatvan éven felüli korosztály gyarapodása számban és arányban, ami az ipari társadalmakban már korábban megindult. A korai halál és a mégis növekvő életkor közötti ellentmondásnak egyes elemzők szerint az a magyarázata, hogy aki átélte mindazt a történelmi hányattatást, ami a háborúval, a rendszerek változásával, az élet sokféle nehézségeinek elviselésével és leküzdésével együtt járt, az olyan edzettséget szerzett, amely – nyilván az orvostudomány segítségével – életét jelentősen meg-

hosszabbította, ha nem is mindig a „legtermékenyebb” életszakaszét.³ Nálunk a lakosság 19,4 százaléka tartozik az idős korosztályhoz (a nyugati ipari országokban 22 százalék). A nyugdíjrendszertől és az egészségügyi rendszertől is függ ennek – a népesség közel egyötödét alkotó – korcsoportnak az életminősége, az, hogy az „életet az éveknek” költő óhajából mi valósítható meg az adott társadalmi és egészségügyi feltételek között.

A korfa az átlagokat mutatja az egész ország népességére vonatkozóan; kérdés, hogy mi van az átlagok mögött.

NYUGATRÓL NÉZVE

A *Nature* című lapban jelent meg „A lakosság egészségügyi állapotának hanyatlása Kelet-Európában” című tanulmány.⁴ Feachem elemzése a kelet-európai régiók egészségi állapotát – a halandóság számai alapján – vizsgálva megállapítja, hogy „Nyugat- és Kelet-Európa lakosságának egészségi állapota között tátongó szakadék van”. Kelet-Európának az abszolút és relatív egészségi állapotban konstataható hanyatlása jelentősen rontja a régió Európához való csatlakozásának esélyeit és versenyképességét.

A tanulmány bemutatja, hogy a második világháború után még közel voltak egymáshoz a későbbi szocialista rendszerhez tartozó és a nyugat-európai országok egészségmutatói: Csehszlovákiában a születéskor várható élettartam magasabb volt, mint Ausztriában, Magyarország adatai 1965-ben még Ausztria és Finnország szintjén álltak. A változást legélesebben a munkaképes korban lévő középkorú férfiak halálozási adatai jelzik. 1965 és 1998 között Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország férfilakosságának életkora standardizált mortalitási rátája 2–13 százalékkal nőtt; Hollandia, Svédország, Svájc és az Egyesült Királyság férfilakosságáé azonban 12–17 százalékkal csökkent. A csehszlovák 45–54 éves korú férfilakosság ischaemiás szívbetegségből eredő halálozása az osztrák férfiak mortalitásának kétszeresére nőtt, holott az ötvenes években ezek a statisztikák megegyeztek.

Magyarországon ma a férfiak kockázata magasabb, mint Zimbabwében, a Cseh Köztársaságban magasabb, mint Vietnamban. Ez a romlás a nyugat-európai országokéhoz közelítő vagy azzal azonos szinten lévő egészségügyi ellátási mutatók (tízezer lakosra jutó orvosszám, kórházi ágy, betegforgalom) mellett történt. A volt szocialista kelet-európai országokat a hasonló nemzeti jövedelemmel rendelkező dél-amerikai országokkal összevetve, Feachem tanulmánya a dél-amerikai orszá-

³ Daróczi Etelka: *Urban/Rural Disparities in Male Surmortality in Hungary*. Ann. Univ. Sci. Budapest, Rolando Eötvös Nom., Sectio geogr. 1993/22–23.

⁴ Richard Feachem: Health decline in eastern Europe. *Nature* 1994. jan. 27.

gokat jobb egészségi állapotúnak találta, kedvezőbb halálozási mutatókkal jellemezte. A cikk szerzője biztatásként Chile példáját idézi, ahol az elmúlt években évi két százalékkal javult a mortalitás mutatója. Ha a volt kommunista országok hasonló eredményt tudnak produkálni, akkor a volt Kelet-Németország tizenkét év alatt hozhatja be Nyugat-Németországot, Magyarország huszonhárom év alatt érheti el Ausztria halandósági szintjét, jóllehet az osztrákok sem tartoznak a legjobb mutatókkal rendelkező országok közé.

A halálozás emelkedésére és leszakadásunkra a világ ipari országaitól a nyolcvanas évek közepétől hívják fel a figyelmet magyar demográfusok⁵ és szociológusok, az MTA Szociológiai Intézetében 1977-ben indultak el az egészségi állapotra és az egészségügyi rendszerre irányuló kutatások,⁶ hatásos lépések azonban nem történtek a romlás megakadályozására.

Józan Péter „epidemiológiai válságként” aposztrofálja ezt a folyamatot.⁷ Bár az Elbától keletre minden szocialista országban hasonló folyamatok következtek be, sehol nem volt olyan súlyos a halandóság romlása, mint Magyarországon, ahol az igen alacsony születésszám melletti magas halálozás demográfiai krízisbe torkollott. A szinte járványszerűen fellépő tartós – és javulást egyáltalán nem mutató – válság folyamatos népességfogyást jelez a természetes szaporodás alakulása szerint is.

AMI AZ ÁTLAGOK MÖGÖTT VAN

Az országunkra jellemző átlagok erős polarizáltságot mutató szélső értékekből jöttek létre. Az egészségi állapotban megjelenő különbségek felnagyítják a valóságos társadalmi különbségeket, így a települési és a társadalmi helyzetet jellemző földrajzi különbségeket is. A Kelet- és Nyugat-Európa között látható éles különbségekhez hasonló tapasztalhatunk az országon belül, ha Kelet- és Nyugat-, Észak- és Dél-Magyarországot, vagy a felső, tanult rétegeket és a tanulatlanokat hasonlítjuk össze. Az egészséget és az életésélyeket illetően szakadékok nyílnak.

Magyarországon 14,28 ezrelékes a halálozás átlagos aránya, de a középkorú férfiakra vonatkozó romlás nem egyformán fenyeget mindenkit életésélyeiben. A középkori haláltánc vigaszt nyújthatott a szegényeknek, hogy a kaszás „egyformán

⁵ Józan Péter: A budapesti halandósági különbségek ökológiai vizsgálata, 1980–1983. *Demográfia* 1986/2–3; Klinger András: A halandóság társadalmi különbségei. *Demográfia* 1987/30; Andorka Rudolf: Javaslato az alkoholizmus gyógyítására és visszaszorítására. In *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon*. Kossuth, Budapest, 1986; Szalai Júlia: *Az egészségügy betegségei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.

⁶ Losonczy Ágnes kezdeményezésére, Szalai Júlia és Makara Péter részvételével.

⁷ Józan Péter: Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években II. *Statistikai Szemle* 1994/3–4.

visz el pórt és fejedelmet”, itt nálunk társadalmi alapon válogat: akinek jobb az élete, azt tovább hagyja élni, akinek rosszabb, azt hamarabb elviszi.

Bár Fernand Braudel korábbi századokról ír, de szavai sajnos még mindig érvényesek: „...ha úgy hozza magával a szükség, a járvány nem késlekedik és vállalja a mindig veszélyben lévő kiskorú gyermekeknek és mindazoknak az elpusztítását, akik anyagi forrásaik bizonytalansága miatt a legjobban ki vannak szolgáltatva. Először mindig a szegényeket sújtja a baj.”⁸

Már 1987-ben a társadalmi mutatókkal együtt vizsgált haláloki magyarázatnál kiderült, hogy két és félszeres a különbség a társadalmi hierarchia csúcsán lévő vezető és szellemi foglalkozásúak és a legnehezebb, legrosszabb fizikai munkát végzők között. A tanulmány bizonyítékai szerint a szakképzetlen, nehéz fizikai munkát végző, rosszul ellátott településeken lakó embercsoportok halandósága lényegesen rosszabb, mint a jól ellátott településeken élő, magasabb iskolai végzettséggel rendelkező, jó munkafeltételek között dolgozó embercsoportok halandósága.⁹

Jól látható a régiók és a megyék közötti különbség.¹⁰ Középről vizsgálta e szempontból a halálozás különbségeit Kelet- és Nyugat-Magyarország két megyéje között Vargáné Hajdú Piroska és Boján Ferenc.¹¹ Borsod-Abaúj-Zemplén megyében észlelték a legmagasabb halandóságot, ahol ez az érték közel húsz százalékkal volt nagyobb a közismerten tragikus magyar halálozási szintnél. Az országon belül viszont a két szélső érték – Győr-Moson-Sopron megye és Borsod-Abaúj-Zemplén megye között – azt jelenti, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a férfiak halálózása közel másfélszer, a nőké pedig több mint másfélszer akkora volt, mint Győr-Moson-Sopron megyében. Borsod-Abaúj-Zemplén megye mellett Szabolcs-Szatmár-Bereg, Bács-Kiskun és Pest megye esetében rosszabb a helyzet az országos aránynál, s Győr-Moson-Sopron megyén kívül csupán Budapesten és Vas megyében alacsonyabb szignifikánsan.

Ha a nyugat-európai adatokkal hasonlítjuk össze az arányokat, látható, hogy az ország keleti területeinél jobb helyzetben lévő Győr-Moson-Sopron megye férfi halandósága 1990-ben így is több mint másfélszerese volt a hasonló korú osztrák férfiak halandóságának. A női halandóság is meghaladta az azonos korú osztrák nők halandóságának másfélszeresét. Az osztrák és a Győr-Moson-Sopron megyei

⁸ Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század*. Gondolat, Budapest, 1985.

⁹ Andorka Rudolf et al.: A társadalmi környezet, életmód, interperszonális kapcsolatok hatása a lakosság egészségi állapotára. *Szociológiai Műhelytanulmányok* 1988/11.

¹⁰ Daróczi Etelka: *A halandóság területi eltérései Magyarországon 1959/60–1992*. KSH, Budapest, 1998.

¹¹ Vargáné Hajdu Piroska – Boján Ferenc: Területi egyenlőtlenségek Magyarországon az egészségi állapot társadalmi és környezeti háttérében az 1990-es népszámlálási adatok tükrében. *Népegészségügy* 1996/3.

halálozási különbségek jóval nagyobbak, mint amelyet hazánkban belül Győr-Moson-Sopron és Borsod-Abaúj-Zemplén megye között észleltek.

A sok magyarázó összetevő között különösen markáns, ahogyan a *tárgyi infrastruktúra* (csatorna, hálózati víz) és a szellemi infrastruktúra (iskolázottság, magas végzettségűek aránya) összefüggései megjelennek a halálozás és a megbetegedés hatásában. Az alföldi és északi területek óriási leszakadása az észak-dunántúli térségtől egyértelmű. A szellemi infrastruktúrában észlelhető lemaradások elsősorban az Alföld térségében, valamint Somogy és Tolna megyében jelentősek, az északi térségben elsősorban Nógrád megyében.

A népegészségügyi állapot egyes mutatói halmozottan rossz helyzetet jeleznek a fentebb felsorolt megyékben. Ilyen a *szellemi infrastruktúra* mutatója, amely szerint ebben a régióban a legnagyobb az *alulképzettek aránya* az aktív keresők körében, és különösen *kicsi a magasán iskolázottak csoportja*, tehát a térség hátrányai a szellemi erőforrások hiányában is megmutatkoznak. Az újonnan betelepülők zömében alacsony képzettségűek vagy képzetlenek, így még tovább süllyed a térség iskolázottsági és szakmai színvonala. Ördögi körbe kerülnek az itt lakó emberek, mert az elmaradottság felszámolását, a munkanélküliség megoldását, az új munkahelyek telepítését éppen ezek a feltételek gátolják.

A halmozódó egyenlőtlenségek négy részre tagolják az országot: Budapestre, a fővárosi lehetőségektől általában elmaradó dunántúli megyékre, a dunántúlitól leszakadt alföldi megyékre és az északi térségre.

A regionális hátrányoknál nem csupán a *hálózati víz és a csatornázás* mutatóit lehet az életmódbeli különbségek feltételeiként kezelni és a megbetegedések hátterének magyarázataként felmutatni, szerepe van ezenkívül az egészségügyi ellátottság egyenlőtlenségeinek is, hiszen sok esetben az idejében történő orvosi beavatkozás vagy felismerés elkerülhetővé tehetné vagy tehetné volna a korai halálozást.¹²

Az egészségi állapot földrajzi egyenlőtlenségeiben is számottevően tükröződnek a társadalmi-gazdasági helyzet területi egyenlőtlenségei. Ha a települési lépcső szerint haladunk, akkor látható, hogy falun a halálozási viszonyok még a nemzetközi mélypontot jelentő országos átlagnál is kedvezőtlenebbül alakultak. A községek 50–54 éves férfinepességének mortalitása 16 százalékkal haladja meg az országos átlagot.

„Az ötvenes éveinek elején járó magyar férfi, ha falun él, 24 százalékkal magasabb halandóságra számíthat, mintha városon élne; az azonos korú budapestinél már 49 százalékkal rosszabb a mortalitása, 2,4-szerese az egyetemi, főiskolai végzettségűekének. A népegészségügynek számolnia kell azzal, hogy az egyének, a családok, akár egész települések szabad választása a saját életmódjuk alakítására

¹² Vargáné Hajdu Piroska – Belicza Éva – Boján Ferenc: Az idő előtti halálozás megismerésének újabb lehetőségei. In Boján Ferenc – Kertai Pál (szerk.): *A népegészségügy időszerű kérdései*. Literatura Medica, Budapest, 1991.

területi környezetük adottságain keresztül erősen befolyásolt. A hátrányos helyzet és azon belül az egészségi állapot populációs méretű javításához az egyének szándéka általában nem elegendő, ahhoz a környezet – település, megye, régió – kötöttségeinek felszámolása, vagy legalábbis csökkentése is elkerülhetetlenül szükséges. Az egészséges életmód vonatkozásában az egyéni felelősség – bármennyire fontos momentum is – egyoldalú megragadása és hangsúlyozása nem vezet el a kívánt célhoz, a lakosság egészségi állapotának érdemi javulásához.”¹³

Az ország egészéhez vagy különösen a rossz helyzetű régiókhoz képest Budapestnek kiemelkedően jók a mutatói, ezek azonban megtörnek, amint társadalmi különbségek alapján bontjuk a budapesti halandóság átlagát. Itt ugyan minden anyagi és szellemi infrastruktúra adott, de a társadalmi paraméterekkel kapcsolva kerületekre, foglalkozásra, iskolázottságra bontva kiderül, hogy a budai kerületekben (XI., XII.) élő férfiak életésélye a legfejlettebb országokéhoz hasonló, míg a pesti, VII., VIII. és IX. kerületi férfiak halálozási szintje Szíria és a harmadik világ mezőnyében helyezkedik el. A társadalmi (gazdasági, iskolázottsági, foglalkozási) különbséget kifejező kerületek között tehát az azonos férfi korcsoportban az életésély-különbség két és félszeres lehet. Ezt Józán Péter a „halál előtti egyenlőtlenségnek” nevezi.¹⁴

A ROMLÁS OKAINAK MÉLYEBB TÁRSADALMI, TÁRSADALOM-LÉLEKTANI ÉRTELMEZÉSE

Hogyan és miért jött létre ez az állapot a rendszer egészének működésén belül, és mit jelent a mára és a jövőre nézve?

A rendszer egészének összetett hatásáról, mondhatni, felelőségének halmazati jellemzőjéről van szó. Az egészségromlás tényezői közül a károsodások először is a sok hátránnyal élő teherviselő rétegek és csoportok elnyomott élethelyzetéből eredtek, másodsor pedig a gyors és erőszakos változásra és az adaptációra való képtelenségre vezethetők vissza. De nem lehet megérteni a kelet-európai állapotot, s így az egészségi állapotot sem, ha nem ismerjük fel a mindenre kiterjedő, mindent átható, abroncsba fogó társadalmi presszió, az elnyomás és kényszerek szövevényének betegítő hatását.

Egyszerű lenne, ha a bekövetkezett drasztikus romlásra elégséges magyarázatot adna a nemzeti jövedelem különbsége. Országunkban éppen a halálozás romlásának felgyorsulásával egy időben (1965–1990) növekedett a nemzeti jövedelem. Viszont nemzetközi mutatók szerint az azonos nemzeti jövedelmi sávban lévő or-

¹³ Vargáné-Boján: i. m.

¹⁴ Józán Péter: Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években II. *Statistikai Szemle* 1994/3–4.

szágok között jelentősen eltérő egészségi és élettartam-mutatók vannak. Például az Amerikai Egyesült Államokban a hetvenes években – a fejlett ipari országok között – a legrosszabbak voltak a halálozás mutatói, miközben a legmagasabb egy főre jutó nemzeti jövedelemmel rendelkeztek. Több kutatás bizonyítja, hogy ugyanolyan egy főre eső nemzeti összterméknél, szélsőséges jövedelmi különbségek esetén, nagy egyenlőtlenségi mutatók mellett rosszabbak az országos egészségi mutatók, mint kiegyenlítettbb elosztási viszonyok közepette. Anglia, Dánia és Japán példái igazolják ezt az állítást.¹⁵

Orvosilag ismert tény, hogy a krónikus betegségek évek, sőt évtizedek alatt alakulnak ki, eredetük messzire visszavezethető. Így a jelenlegi bajok eredetét is az időben visszafelé kell keresni, az okok közül több a megtett történelmi úttal is magyarázható. A betegségek megjelenése késleltetett, tehát a „sérülés” ideje, folyamata, sőt esetleg halmozódása és a betegség megjelenése között hosszabb idő is eltelik. (Ez arra a kérdésre is adhat némi magyarázatot, hogy a halálozás romlása miért 1965-től kezdődik, amikor az ötvenes években volt a legsúlyosabb a diktatúra, akkor történt a nagy fordulat, a kisajátításokkal, államosításokkal, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásával, a kényszerrel kersztülvitt iparosodással, ez volt a nagy perek és tömeges megfélemlítések ideje, ekkor volt a társadalmi elnyomás a legkeményebb.)

A társadalmi bajok betegséggé transzformálódnak, s a betegségek változnak a társadalmi-történelmi feltételek során, különböző megjelenési formákban tűnnek elő. Az emberek több korszak terhét viselik. Ki-ki magában hordja a társadalmi múltat, viseli történelmünk személyre szóló terheit; még bennünk és velünk élnek az agrárius társadalom máig tartó, egészségre ártalmas hatásai, sok baj származik az alulcivilizáltságból, az elmaradottságból, de már szenvedjük a civilizálódással együtt járó környezetrontó bajokat is. Még kimutathatóak a szocialista átalakítás, a kisajátítás, kollektivizálás, iparosítás szocialista erőfeszítésének, hatásának testi-lelki „lenyomatai”. Még jelen vannak a korábbi rendszerből fakadó elviselt igazságtalanságok betegségbe is forduló következményei, de már ott a megkönnyebbüléssel együtt az új megterhelés, ami az átalakulással együtt jár, akár vágyott, akár ellenzett volt. Még élnek, sőt halmozódnak a máig nyúló múlt terhei, amelyeket a ma kihívásai nyomán hol feloldanak, hol megváltoztatnak az új feladatok és új helyzetek. Így kereszteződnek a különböző gyökerű folyamatok, olykor erősítve, olykor gyengítve egymást.

¹⁵ Wilkinson, Richard Gerald: How can secular improvements in life expectancy be explained? In Blane, D. – Brunner, E. – Wilkinson, R. (szerk.): *Health and Social Organization*. Routledge, London – NewYork, 1996.

A MEGBETEGEDÉSEKBE KIEMELKEDŐEN FONTOSNAK BIZONYULT JELLEMZŐK

Minden egészségszociológiai kutatás azt mutatja ki, hogy akik kevésbé részesülnek a társadalmi javakból, azok általában kevésbé részesedhetnek az élet biológiai minőségi előnyeiből is: egészségi állapotuk rosszabb, ellenálló képességük gyengébb, több közöttük a beteg, betegségeik súlyosabbak, gyógyulásuk lassúbb. Mind a KSH KOMOV vizsgálata (1983),¹⁶ mind saját korábbi, az MTA Szociológiai Intézetében folytatott egészségszociológiai kutatásunk (1977–1978) mutatja a szegénység és a betegség összefüggését és szétválaszthatatlanságát.

A szegénység, a szűkösség ártalmi éppúgy halmozódnak, mint a létrejöttükkel összefüggő okok: nehéz gyermekkor, rossz táplálkozás, gyenge fizikum, egészségtelen környezet, fizikai és idegi túlterheltség, mindezekhez pedig a társadalmi kirekesztettség és/vagy annak érzése társul. A materiális hiányokhoz tudáshiány is társul, az elesettekkel szemben kialakult társadalmi ellenérzéssel megterhelve, s ha ezt elfogadják, és önértékeléssé válik, akkor az embert önbecsülésének elvesztése akár a küzdőképtelenségig béníthatja.

Az egészségszociológiai irodalom a betegséggenerálás szempontjából kétféle szegényállapotot különböztet meg. A XIX. századi szegénység jellemzői zömében anyagi jellegűek: szegény környezet, zsúfolt lakásviszonyok, alacsony vagy hiányzó higiénia, különösen pedig a szegényes és elégtelen táplálkozás, amely nem ad védelemet. Ez a jellemzés ma több magyarországi településre, társadalmi csoportra is érvényes. A szegény falvak lakossága az északi és keleti vidékeken a roma lakosság, amely szegénysége és etnikai helyzete miatt kettős teher alatt él, inkább a XIX. századi szegényhelyzetet viszi tovább, betegségei is ebből a helyzetből magyarázhatóak.¹⁷

A XX. század újfajta szegénységét a depriváció körébe sorolják. Erre azok a feszültségek jellemzőek, amelyek a gyors technikai fejlődésből és a lassabban alakuló emberi képességek konfliktusából adódnak. A változó életkörülményekhez való gyors alkalmazkodás kényszere, az információrobbanás és -feldolgozás nehézségei, a stresszhelyzetek sűrűsödése, a csaknem állandó frusztrációs hatás, a fogyasztói társadalom színes kínálata és a hozzáférhetőség realitásának nagy feszültségei minden társadalmi szinten problémát jelentenek, de különösen nehezen elviselhetőek a szegények, a versenyből kiszorultak, a marginalizálódtak vagy lecsúszottak helyzetében.

A szegénység nem csupán anyagi nélkülözést jelent, hanem lelki teher is: állandósult hiányérzet. A hiányérzet – fakadjon az rossz táplálkozásból, éhezésből, rossz

¹⁶ Komplex Országos Morbiditási Vizsgálat.

¹⁷ Fuchs, Victor Robert: *Who shall live? Health, economic and social choice*. Basic Books, New York, 1974; Townsend, Peter: *Inequalities in health*. Penguin, London, 1988.

lakásviszonyokból – nem építi a testet, és felkelti az elementáris félelemérzést, az ősi éhségneurózist. A testi hiány lelki kínná válik. Különösen, ha valaki a családjáért érzett felelősséget nem tudja teljesíteni, a gyermekeit nem tudja ellátni, iskoláztatni, öltöztetni, s átéli, hogy nem tud megfelelni az életnek.

Ahol nincs kiút és megoldás, a menekülés különféle formái közül az alkoholizmus a leggyakoribb, ami sokszor tragédiákhoz vezet: korai halál, a gyermekek betegsége, a deviáns formák sokasodása, az idősek, betegek cserbenhagyása. A társadalmi alulmaradás kikezdi a morált is.

A hiány és szegénység materiális és lelki terhei mellé járul még a társadalmi kirekesztettség érzése is. Nemcsak azért, mert nem részesülhetnek mindabból, amihez mások másutt hozzájuthatnak, hanem mert erősödő társadalmi elítélés veszi körül a lemaradottakat. Már a szocializmus szegényes gyarapodásának idején kezdett kialakulni a szegények hibáztatása saját helyzetükért. A felső osztályok biztonságának és lelkiismeretük megnyugtatásának eszközeként jól használható a bűntudatkeltés.

Az alacsony kulturális szint, az alacsony iskolázottság, tudatlanság nemcsak a mindennapi ismeretek hiányát jelenti, hanem azt is, hogy az egyén nem ismeri fel a saját testjelzéseit, mivel az ösztönös tudás, ami a testi betegség veszélyeit időben jelezte, már elveszett, a jelzések megfelelő felismerése pedig még nem épült be a mindennapi tudások közé. A magasabb kulturális szinten élő rétegek tagjai tudnak önmagukra vigyázni, jobban tudják értelmezni a figyelmeztető jelzéseket.

Általában sem működnek a veszéllyel arányos módon az ember természetes ösztönei. Újonnan kell megtanulni, hogy mire kell figyelni, mivel az ösztönös önvédelem érzése elsorvadt, az ösztön *már* nem, a kultúra és tudás *még* nem működik. Alacsony szintűek az ismeretek testről és lélekről, késik a baj felismerése – sokszor még a viszonylag magas kulturális szinteken is.

Nehéz eligazodni a bonyolult egészségügyi rendszerben, a betegség gyógyításához ismeret és fellépni tudás szükséges, tudni kell, hogy kihez, hogyan, milyen ellátási szinten kell fordulni; megtalálni a megfelelő helyzetet, a megfelelő embert, a megfelelő időben – ez sem kedvez az iskolázatlan embereknek, hiszen még az iskolázottak sem rendelkeznek erről elegendő tudással. Aki tanulatlan és más kultúrkörben él, mint az egészségügy szakemberei, nehezen tudja panaszait előadni, megfogalmazni, az orvosok pedig zárt hivatásrendben, magas szaktudással élnek, sokszor türelmük sincs ahhoz, és nem is annyira érdekeltek abban – tisztelet a kivételnek –, hogy szót értsenek ezekkel a betegekkel, hiszen kevés anyagi juttatást várhatnak tőlük. A társadalmi és tudáskülönbség mellett a nyelvi megértés nehézségei is akadályozzák a kommunikációt.

A VÁLTOZÁSOKHOZ VALÓ SZÜKSÉGSZERŰ ÉS KÉNYSZERŰ ALKALMAZKODÁS: AZ ADAPTÁCIÓ

Minden élőlénynek alkalmazkodnia kell a környezetéhez, alkalmazkodás nélkül lehetetlen az élet fenntartása. A betegség a „rossz adaptációnak”, a tömeges megbetegedés a társadalom uralkodó feltételeihez való alkalmazkodás képtelenségének a jele. Az adaptáció – különösen gyökeres változás idején – állandó, sokszor megterhelő feladat. René Dubos szerint (gondolatai a Selye-féle adaptációs szindrómához vezetnek vissza) ilyenkor a környezethez való alkalmazkodás kényszere egyensúlyhiányt hoz létre, és a rossz alkalmazkodás vezet a betegségek kialakulásához.¹⁸

Ha egy társadalomban egy meghatározott időintervallumban tömegesen betegednek meg, az azt jelenti, hogy az adott társadalmi feltételeknek a többség nem tud megfelelni saját testének és/vagy lelkének megbetegedése nélkül. A rossz társadalmi feltételekhez való alkalmazkodás ára ily módon a betegség lesz. Aki viszont nem képes alkalmazkodni, azt vagy kivetik a társadalom, ez a társadalmi halál, vagy nem tudja elviselni az életet, és bekövetkezik a biológiai halál.

Ezért az embernek egyrészt meg „kell” változtatnia a kedvezőtlen feltételeket, másrészt alkalmazkodnia kell az új változásokhoz. Viszont még a jó irányú változtatás is megterhelő, mert új képességek, új életvezetési módok kialakítását kívánja a megszokotthoz képest, s a megoldások megtalálásához új energiákat kell mozgósítani. A biztonság és a stabilitás igénye a rossz helyzet fenntartásának igényéhez is kötődhet, még az esetleg jobbat ígérő, de a stabilitást megbontó változtatással szemben is. Ezért az adaptáció érdekében kettős mozgást kell interiorizálni: változtatni, a változást követni, a változtatáshoz alkalmazkodni, s eközben az élet folytatásához szükséges stabilitást megőrizni, tehát fennmaradni.

A TÁMOGATÓ ERŐTÉR, A TÁRSAS TÁMASZ HIÁNYA, A KOHÉZIÓS ERŐ

Az ember – antropológiai lényegét tekintve – „biológiailag társas lény”. Hosszú évtizedek kutatásai bizonyítják, hogy csaknem annyi bajt okoznak az emberi kapcsolatok zavarai, mint a mikrobák és a vírusok. A szocializmusban a mindenkire ható totalitárius módszereket különösen megsínylették az emberi kapcsolatok, viszonyrendszerek. A társadalmi elnyomás és a kényszerek sajátos szövvényének betegítő hatását fokozta a segítségnélküliség, a reménytelenség érzése, az elfojtások, a kifejezhetetlen düh. Olyan érzelmek ezek, amelyek társas támasz hiányában különösen nehezítették az életvitelt. A társas támasz (social support) – kísérleti alapon is igazolt – hatása már az 1970-es évektől szinte önálló ágazattá vált a meg-

¹⁸ Dubos, René: *Man adapting*. Yale University Press, New Haven, 1980.

betegedéssel vagy az egészség megtartásával foglalkozó társadalmi etológiában.¹⁹ Ez az embernek az elemi szükségletei között számon tartott, elsőrendű védelmi rendszere, hiánya tehát különféle megbetegedésekhez vezet. A többiek léte és az együttélés társadalmi támasza az ember egészségének és biztonságra törekvésének az alapja lehet. 1978-as kutatásunk során erőteljesen szembesültünk azzal, hogy a terhelés és védelem egyensúlyában az emberi kapcsolatoknak „immunerősítő” szerepe van, hiányuk vagy hibás működésük pedig megbetegedést okoz.²⁰

A szocialista társadalmat anómiás társadalomként jellemezte Nowak Stefan a ki-tűnő lengyel szociológus.²¹ Az anómiás társadalmi viszonyok között pedig – ahol a központi függések rendszere dominál, ahol a viszonyok formálisak és felülről dik-táltak lesznek, ha nincs mód önvédő, támogató, szimmetrikus kapcsolatok kialakít-ására – az emberek izolálódnak, és magányossá válnak. Minden megfosztottság közül a legtöbb félelmet, bizonytalanságot az okozza, ha az ember meg van fosztva másoktól – a többiektől, a közösségtől – és magára marad. A társas támogatás vál-tozásairól, a támogatás csökkenéséről a legutóbbi időkben Kopp Mária és Skrabski Árpád megismételt kutatásai tanúskodnak (először 1988-ban, majd 1995-ben), a kapcsolatok drámai romlásáról hoznak bizonyító adatsorokat és elemzést.²²

A HOMEOSZTÁZIS FELBORULÁSA, ILLETVE AZ EGYENSÚLY FENNTARTÁSA: BETEGSÉGGEL

Az élővilágban ismert homeosztázis gondolatát Claude Bernardra²³ hivatkozva, Cannon kísérletei alapján²⁴ (1934) Selye János állította kutatásainak és bizonyítási folyamatának középpontjába (1965).²⁵ A jelenség lényege, hogy az élő szervezet – a környezet minden változása ellenére – a külső és belső támadásokkal szemben biztosítja a továbbéléshez szükséges egyensúlyi helyzetét. A modern társadalom-ban az ember olykor csak saját szervei vagy funkciói „feláldozása”, megbetegede-se árán tudja fenntartani minden veszélyeztetéssel szemben testi-lelki egyensúlyát.

¹⁹ Caplan, Gerard: *Support systems and community mental health*. Behavioral Publications, New York, 1974; Cobb, Sidney: *Social support as a moderator of life stress*. *Psychosomatic Medicine* 1976/5; Goffman, Erving: *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1963.

²⁰ Losonczy Ágnes: *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

²¹ Nowak, Stefan: *Crisis and Anomie in the Polish Society*. Sokszorosított, Warsaw, 1988.

²² Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Végeken Alapítvány, Budapest, 1992 és Kopp Mária – Skrabski Árpád: *A magyar lelkiállapot az átalakuló magyar társadalomban*. *Századvég* 1996. ősz.

²³ Claude Bernard (1813–1878), francia fiziológus és orvos.

²⁴ Walter Bradford Cannon (1871–1945), amerikai orvos, fiziológus, neurológus.

²⁵ Selye János: *Életünk és a stress*. Akadémiai, Budapest, 1965.

Egyenlőtlen társadalmi terhelés mellett a társadalmi különbségek szerint megosztott a védelmi rendszer is: van, akinek anyagiakban, pozíciókban, intézményes gondoskodásban, tudásban minden társadalmilag mozgósítható védelmet biztosít, van, akiket részben véd, részben károsít, miközben rájuk hárul a társadalmi terhek nagy része, s előfordul, hogy a kialakított elhárítási mód miatt még meg is bünteti azokat, akiket nem véd meg.

A betegség, az egészségromlás vagy a korai halál általában akkor következik be, ha nagyobb a terhelés, mint a teherbírás, ha a társadalmi terhekkel szemben nincs vagy kialakulatlan az – intézményes, formális és informális – társadalmi védelmi mechanizmus, ha hiányos az ember önvédő képessége, és a felborult egyensúly helyreállításához nem elegendő az emberi individuum biológiai-pszichológiai ereje. Különösen romlik az egészség akkor, ha a belső egyensúlyt kereső megoldások olyan kompenzációkhoz vezetnek, amelyek az egyszerűnek látszó örömszerzés útjain az ártalmakat fokozzák, ahelyett hogy elhárítanák azokat. Amikor gyakorivá válik ez a „válaszmód”, akkor találkozhatunk tömeges méretű egészségromlással.

A SZOCIALISTA RENDSZER JELLEMZŐ BETEGÍTŐ TÉNYEZŐI

Bebizonyosodott, hogy a társadalmi hierarchia talpazatán élő emberek, csoportok között gyarapodtak a betegségek, növekedett a korai halálozás trendje. A kelet-európai szegénységnek – a már leírt jellemzők mellett – különlegessége a zártság, a korlátozott mozgásszabadság, a fentről meghatározott lépéskényszerek, a társadalom ideológiájának belső ellentmondásai. Ahelyett, hogy mozgósítottak volna, és megoldást találtak volna a szegénység leküzdésére – amelynek magas arányairól tudni lehetett –, egyenlőségről, azonos esélyekről, a szegénység eltűnéséről; a depriváltság, a periferikus helyzetek, a regionális, kulturális hátrányok megszűnéséről beszéltek.

Az adaptálódás nehézségei – amelyek a szocialista rendszer erőszakolt társadalmi átrétegződése következtében jöttek létre –, a rossz adaptálódás, illetve adaptálódási képtelenség hatása ismerhető fel a betegségeknel és a halálokoknál.

Az emberek történelmi traumák sorozatát élték át, a világhatalmi erőviszonyok változásai következtében, a változó rendszerek uralma miatt. A vizsgált életutak, életesemények feltárásából kiderül, hogy ez a korszak több életfordulatot kényszerített az emberekre és társadalmi csoportokra. A társadalmi fordulatok, történelmi események kényszerei és diktátuma idején sokszor még súlyos sérelmeket is el kellett szenvedniük. A fentről diktált – a termeléstől az ideológiáig terjedő – kényszerek hatására zárt függőségi viszonyok alakultak ki, amelyek elfojtották az egyéni és közösségi kezdeményező erőt.

A támogató közösségek hiánya miatt az emberek kényszerközösségekben izolálódtak, s a magány külön harcokra kényszerítette őket. A hatalmon lévők és a

hatalmon kívüliek közötti erős megosztottság hozza létre a „mi” és „ők” közötti éles megkülönböztetést. Az emberi élet értékének elvesztése az ember elértéktelenedésével, önértékvesztéssel járt, a hirdetett és érvényesített értékek permanens kettőssége (double bound) és az eligazodás zűrzavara egy anomikus társadalom kialakulásához vezetett.

Erre a társadalomra a morális bizonytalanság, az újra és újra keletkező elbizonytalanodás volt a jellemző, mivel a társadalmi rendszerek változásával a vezérlő értékek is gyökeresen megváltoztak: az új rendszer büntette azt, amiért a korábbi jutalmat adott, és fordítva. A rendszerektől való függetlenség megadta ugyan a morális öntudat jutalmát, de a kívül- vagy szembenállás kockázatait is.

Ezek a tényezők többé vagy kevésbé valamennyi kelet-európai szocialista országra nézve igazak voltak. Mi a magyarázata annak, hogy – miközben a szocialista országok között a magyar rendszer volt a legmozgékonyabb, viszonylag legtöbb kísérletezést megengedő – Magyarország halálozási mutatói még a kelet-közép-európai országok közül is a legrosszabbak?

Inkább hipotézis – mivel nem egzakt összehasonlításra épült –, hogy egy zárt és merev rendszeren belül éppen az engedélyezett kis „szabadságok” növelték a feszültséget belső ellentmondásukkal: mód van ugyan valamilyen kis kitérésre, elmozdulásra, ugyanakkor mégsem lehetséges igazi kitérés, nem igazi még ez a relatív szabadság sem. Az engedmények bizonytalanok, állandó a visszavonástól való félelem, nem garantálja őket semmi és senki. A kisvállalkozások, magánkezdeményezések a rendszertől idegen elemeket tartalmaztak, ugyanakkor jogilag és szervezetiileg sem voltak következetesen szabályozva. Ezért állandósult a fenyegettség érzése, a feszültséget bizonytalansággal növelte, állandósította a stresszhelyzetet, s mindez fenyegette a nehezen elért eredményeket.

A második gazdaságban az engedélyezett magánkezdemények szerény gyarodását nagymértékű túlmunkával teremtették meg életszínvonaluk fenntartására azok, akik egyáltalán részt tudnak venni benne. A második gazdaság szabadsága az önkiszákmányolás szabadságává vált. Állami munkahely és második gazdaság, munka és túlmunka gátolta a rekreáció és az akkumulálódás lehetőségét, felemészítette az egészség tartalékait. Erőfeszítés, félelem, frusztráció, túlfeszítettség és bizonytalanság együtt magyarázza hazánkban – a viszonylag jobb helyzet ellenére – a rosszabb állapotmutatókat.

A NÉPEGÉSZSÉGRE HATÓ TÁRSADALMI TÉNYEZŐK ALAKULÁSA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A jelenlegi átalakulás sok – alapjaiban fel- és megszabadító – gyökeres változást hozott: meg lehet változtatni a társadalmi rendszert, a gazdasági szerkezetet, létrehozni új jogrendet; alakítani új pártokat, választani új kormányt, találni új ideológiát, szabadon gyakorolni a régi vallást, vagy éppen új hitet találni – de nem lehet az átélt időt semmissé tenni. A múltat lehet másképpen látni, de nem lehet a „szervekbe beépült” társadalmi időt visszapörgetve előről kezdeni. Az új kihívások szárnyakat adhatnak a tettekhez, de új tüdőt, szívet, érrendszert, ízületeket nem adnak hozzájuk. Az ember elhasználódottságában, a tudott és tudattalan emlékezetben megmarad a múlt. Mint ahogy megmaradnak azok a készségek is, amelyek az egészségőrzésre, az önvédelem hatásosságára, az élet értékének becseréje vonatkoznak, hiszen azokat is a korábbi élet reflexei és tapasztalatai kondicionáltak.

A múlt halmozódott terhe nem könnyebbedik meg azzal, hogy csak az idősebb generációk viselik, mert a továbbörökítés folyamata kikerülhetetlenül és mélyen érvényesül. Tovább él az utódokban a gyermekek felnevelésének módjában: különös társadalmi „genetika” továbbítja az erkölcsöktől kezdve a gesztusokig, ahogyan megmarad a rögződött tapasztalat számos eleme a viszonyokban, a törekvésekben, a mélystruktúrákban, még a társadalmi szerkezetben is.

Növeli a belső társadalmi feszültséget, hogy a rendszerváltás fokozta a reményeket az egyéni sorsok javulását illetően is. Az átmenet ehhez képest nagyon sok nehézséget hozott, nagyon nagy megrázkódtatással járt, és korántsem csökkentette a korábban is veszélyeztetett társadalmi csoportokra nehezedő nyomás nagyságát, helyzetükön nem javított, s nem kevesbedtek a kockázati tényezők sem.

Tovább romlik a már korábban leszakadt területek helyzete. A régi válságrégiók mellé újjak is kerülnek: a kelet-magyarországi szegénységhez most az északi iparvidékek csatlakoznak.

A szegénység nemcsak megmaradt, hanem kiterjedt és mélyült is. A szocializmusban lemaradt társadalmi rétegek köre a társadalmi átalakulás idején nem csökken, hanem növekszik.²⁶ A korábbi helyzetből fakadó, hozott betegségek megmaradnak, a szegénység-betegség egymást erősítő köreiből inkább a romlás, mint a javulás látszik. A klasszikus szegénység XIX. századi jellegzetességei tovább kísérik bennünket, hozzáadódnak a XX. század kollektivistá eszményeinek, modernizációjának káros eredményeihez, s ezek csődje összeolvad a XXI. század

²⁶ Andorka Rudolf – Spéder Zsolt: A szegénység Magyarországon 1992–1995. *Esély* 1996/4; Ferge Zsuzsa: Magyar szociálpolitika, 1995. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1995*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 1996; Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot*. Végeken Alapítvány, Budapest, 1992.

fordulóján újonnan kialakuló piaci gazdálkodás kiépítésének kemény és sokszor kegyetlen módszereiből fakadó hátrányokkal.

A múlt században létesített, majd a szocializmusban „a vas és acél országának” mítoszával továbbfejlesztett iparvidékek leépítésére most került sor. Korábban jól prosperáló vidékek kerültek az elsvárosodott, elbizonytalanodott és elszegényedett területek közé. Az iparvidékek mellett, a mezőgazdasági válság kiterjedése következtében korábban jól élő emberek kerültek nagy számban nehéz helyzetbe.

Nézzük a jelenlegi veszélyeztetetteket.

A FALUSI LAKOSOK HELYZETE, A MEZŐGAZDASÁG ELHÚZÓDÓ ÉS NEHÉZ ÁTALAKULÁSA

A magyar szocializmus e sikerágazata, a mezőgazdasági területek virágzása és a falusi emberek gyarapodási lehetősége a kettős gazdaság, a nagyüzem és a háztáji kisüzem sajátos együttműködésének s emellett a magas állami támogatásnak volt köszönhető. 1990 óta növekvő társadalmi és területi polarizációval kell számolni a mezőgazdaságban. A falusi lakosság kettős létalapja, a termelősövetkezeti háttér és a háztáji művelés lehanyaglott, a családi gazdaságok kettős jövedelme elveszett. Nagy megrázkódtatást okozott ez a mezőgazdaságból élő Kelet-Magyarországon, az Alföldön, de még a virágzó régióknak tartott Dél-Dunántúlon is.

A várt, gyarapodó farmergazdaságok sokasága nem tudott létrejönni, a mezőgazdasági lakosság polarizálódott. Míg az egyik oldalon növekednek a termelősövetkezetekből és állami gazdaságokból a földet koncentráló nagybirtokok, a másik oldalon napszámos sorba kerültek a tulajdon nélkülivé vált vagy elszegényedett volt tulajdonosok tömegei; közöttük pedig legfeljebb mintegy tízezer, termelési és értékesítési válsággal küzdő, a felszámolás határán lévő családi középüzem tengődik.²⁷ A tőkehiány mellett vegetálni próbáló kisüzemek és a széles körűvé váló, egyre terjedő falusi mezőgazdaságból élő elszegényedők állnak szemben – olykor a szó szoros értelmében – a meggazdagodó vállalkozók szűk körével.

Egyes szakértők a második világháború előtti földtulajdon-struktúra létrejöttét prognosztizálják. A kárpótlások inkább a földspekulációkhoz, mint a paraszti tulajdon megújulásához, az elképzelt farmergazdaságok fellendüléséhez vezetnek. Jellemző a nagybirtokok növekedése. A törvények, rendeletek, a kölcsönnyújtás szabályai ma ennek kedveznek, és nem a farmszerű kis- és középüzemeknek. A kárpótlás is inkább a komoly tőkeerő birtokában lévő tulajdonosokat erősíti, nem a családi kis- és középbirtokok fejlődését, hiszen éppen a kárpótoltnak körében növekszik a mezőgazdasági munkanélküliek száma.

²⁷ Laczó Ferenc: Kifelé vagy befelé. *HVG* 1997/34.

Korábban a vidéki ipari munkások mintegy 40 százaléka a háztájival egészítette ki a jövedelmét. Most, miután a nagy veszteségeket okozó, központi alapból támogatott üzemeket felszámolták, az ipari munkások egy része elveszítette állását, a mezőgazdasági termelés viszont – hanyatlása miatt – az ipari munkanélküliség gondját nem tudja igazán enyhíteni, a háztáji legfeljebb a családi önellátást segítheti.

Hagyományosan rossz egészségi állapot és a változás után erősen megrendült gazdasági-társadalmi helyzet, romló életkörülmények jellemzik a falusi lakosokat. A falusi lakosság egészségi állapotában különösen a férfiak halálozási adatai, az alkoholizmus és az öngyilkosság tényei mutatják igen élesen az országos munkamegosztásból, a gyenge infrastruktúrából, az alacsony iskolai képzettségből is következő hátrányaikat.²⁸

A korábbi kezdeményezések – amelyek hálózati ivóvízhez, csatornához, gázvezetékhez juttatták volna a falvakat, hogy az elmaradott infrastrukturális helyzet javítsanak, és ezzel az életvitelen könnyítsenek – a gazdasági helyzet romlása következtében abbamaradtak, hiszen számos önkormányzat csődbe jutott, illetve elszegényedett. A sokszor szétaprózott kistalvok vagy települések nem tudták folytatni vagy elkezdni azt az úthálózat-fejlesztést, amely a nyitottabb világhoz vezetné őket.

A falusiak rosszabb egészségügyi ellátásban is részesülnek. Több falusi körzetben hiányzik az orvos. A kórházba jutási esélyek is rosszabbak, mint a városiaké: a falvak, illetve kórháztól távol eső települések betegeinek úgynevezett „betegútjai” hosszabbak, kevésbé eredményesek, több tévutat kell bejárniuk, míg a megfelelő szakorvoshoz, a szükséges gyógyítási szintre eljutnak. A falusi betegek települési hátrányait bizonyítja minden kutatás.²⁹ A vidéki kórházi ellátás gyengeségét az egyébként is rosszabb egészségi állapotban lévő falusi, vidéki lakosság szenved meg.

ÉSZAK- ÉS ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG MUNKAVÁLLALÓINAK GONDJA

Az északi iparvidék az egészség szempontjából hagyományosan veszélyeztetett terület. Lakossága jelenleg másfajta, de hasonlóan súlyos válságot él meg, mint a mezőgazdaság és a falun élők. A szocialista iparosítás következtében felfuttatott

²⁸ Falussy Béla – Zoltánka Viktor: *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976–77, az 1986–87. és az 1993. évi életmód-időmérleg felvételek alapján*. I. A társadalmi idő felhasználása. KSH, Budapest, 1994.

²⁹ Antal Z. László: *Beteg-utak. Medvetánc* 1986/4; Szalai Júlia: *Az egészségügy betegségei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986; Orosz Éva: *A magyar egészségügy területi egyenlőtlenségei*. In Enyedi György (szerk.): *Társadalmi- területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993; Losonczy Ágnes: *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

nehézipar mai összeomlásának következményei elsősorban azoknak a társadalmi csoportoknak az egészségkockázatát növelik, amelyek már az iparosítást is egészségromlással szenvedték meg. A levegő szennyeződése veszélyrégióvá tette az északi iparvidéket,³⁰ a hiányzó vagy elégtelen munkavédelmi intézkedések, a hiányzó vagy rosszul működő egészségügyi ellátási formák³¹ is okozhatták ennek a régióknak korábban is kiemelkedően rossz egészségi mutatóit.

Egyszerre érte el az országot és ezt a vidéket, valamint a lakosságát különösen sújtó, Nyugat-Európában már átélt ipari struktúraváltás, az egész nehézipari ágazat elévülése, a vasipar és a bányászat leépítése; a szocialista gazdálkodás összeomlása és a modernizációs váltás; a KGST megszűnése, az elavult, rossz hatékonyságú, állami támogatással fenntartott vállalatok bezárása. Mindez különösen drasztikusan érintette ezeket a területeket, amelyek az egészség szempontjából amúgy is az országos átlagnál rosszabb helyzetben voltak – az itt élő emberek, családok tragikus helyzetbe kerültek.

A társadalmi átalakulás terhei ismét a már többszörösen érintett réteget sújtják: a férfiakat, fizikai munkásokat, szakmunkásokat, a szakma nélküli segédmunkásokat. A nehézipari munkásrétegek fölöslegessé válásával bányászokat, kohászokat, vasasokat eresztenek szélnek. Eddig jó keresetet adó régiókban állt le a termelés – igaz, eddig is mesterségesen, állami finanszírozással tartották fenn azt. A korábban prosperáló vidékek depressziós övezetökké válásának az egészség szempontjából kettős vetülete van. Az egyik, hogy a népesség egzisztenciájának elbizonytalanodása, anyagi életszínvonalának romlása erősen kihat a munkások és családjuk egészségi állapotára. A másik pedig, hogy ahol romlik a népesség anyagi biztonsága, onnan menekülnek az orvosok, hiányossá válik az egészségügyi ellátás, és még kevésbé képes adekvátan reagálni az egészség romlására, mint korábban.

MUNKANÉLKÜLIEK A MEZŐGAZDASÁGBAN ÉS AZ IPARBAN

A nyugati jóléti államokban jól ismert munkanélküliség nálunk új és *nehezen megemészthető, nehezen kezelhető* társadalmi jelenség, így „kezelése” sem alakult ki még. Ott jelent még nagyobb társadalmi és egészségügyi terhelést, ahol már korábban is voltak szociális foglalkoztatási gondok, s új jelenséggént éri a fiatalokat, akik között az átlagosnál nagyobb arányú a munkanélküliség.³²

³⁰ Farkas Ilona: A daganatos halálozás helyzete Magyarországon. *Magyar Tudomány* 1994/5.

³¹ Tardos Katalin: Tartós betegek kivonulása a munkaerőpiacról. *Esély* 1995/2.

³² Laki László: A fiatal munkanélküliek helyzetének néhány jellemzője. *Esély* 1992/6; Falussy Béla (szerk. és bevezető tanulmány): *Az ifjúság életkörülményei*. KSH, Ifjúságstatisztikai közlemények, Budapest, 1995.

A nyugat-európai országokban az utóbbi évtizedekben kialakult és rögződött munkanélküliség magával hozta – a szociálpolitikai intézkedések érdekében is – a munkanélküliség hatásának és következményeinek vizsgálatát. Megállapított tény, hogy a munkanélküliség és az egészségi állapot romlása összefügg, hogy a munkanélküliek morbiditása és mortalitása is magasabb a foglalkoztatottakénál. Különösen a férfiak esetében van így. Az elbocsátás következménye a társadalmi helyzet megrendülése, az életszínvonal visszaesése, gyökeres életmódváltás, a társadalmi kapcsolatok elvesztése, értékcsökkenés megélése azokkal szemben, akik dolgozhatnak az anyagi veszteség mellett – s a mindezzel együtt járó lelki teher, hogy bizonyos értelemben fölöslegessé vált, nincs szükség a munkájára, s nincs mód a változtatásra.³³

Több, a munkanélküliséget követő longitudinális kutatást folytattak, elsősorban a nyugat-európai jóléti államokban, Angliában és Franciaországban, de Amerikában is. Voltak olyan vizsgálatok, amelyek rendszeresen mérték az egészségi állapot változását, és olyanok, amelyekben immunrendszer-vizsgálatokat is végeztek. Mindenütt megállapítást nyert, hogy a munkanélküliek között nagyobb a sérülékenység, alacsonyabb az immunrendszer ellenállása és magasabb a halálozás aránya, sőt, mindez az elhunytak házastársai esetében is igaznak bizonyult.

Ezt a tapasztalatot támasztják alá azok a Békés megyei községekben végzett vizsgálatok, amelyek a szívbetegségek rizikófaktoraikat mérték munkanélküli és aktív keresők között. Az eredményeket amerikai, finn és kínai mutatókkal is összevetették, s bizonyították a munkanélküli férfiak magasabb kockázatosságát.³⁴

A SOTE Magatartástudományi Intézetének kutatása szerint a legvesélyeztetettebb korosztálynak a 20–29 évesek és a 40–49 évesek bizonyultak. A munkanélküliek pszichoszomatikus státuszában maladaptív viselkedésformát, az adaptív megküzdési stratégia és a társas támogatás hiányát találták.³⁵ Azt a jelenséget is konstatálták, hogy rosszabb egészségi állapotukban az emberek sokkal kisebb mértékben vették igénybe az egészségügyi ellátási formákat. A tartósan munkanélküliek élethelyzetét kutatva egészségi állapotuk romlását, reintegrációjuk nehézségét vagy ellehetetlenülését állapították meg.

Kérdés – és erre a nyugati, már nagyobb tapasztalattal rendelkező kutatók sem tudnak mindig választ adni –, hogy mindebben mennyire játszik szerepet az eredeti társadalmi helyzet és mennyire a munkanélkülivé válás. Lehet, hogy eleve is esendőbb egészségű társadalmi rétegből kerültek ki a munkanélküliek, vagy azért váltak munkanélkülivé, mert betegek voltak, és még jobban megbetegítette őket

³³ Moser, K. A. – Fox, A. J. – Jones, D. R.: *Unemployment and mortality in England*. Longitudinal Study, *Lancet*, 1984; Arber, Sara: Social class, non-employment, and chronic illness. *British Medical Journal* 1987/294.

³⁴ Márk L. et al.: Mortalitás, ischaemias szívbetegség rizikófaktorok és a munkanélküliség vizsgálata Békés megyei községekben. *Népegészségügy* 1996/2.

³⁵ Léder László: A munkanélküliség interdiszciplináris megközelítése. *Végeken* 1997/8.

a munka elvesztése. De az is lehet, hogy az egészséges élethelyzet után a munkanélküliség tette őket beteggé. Kelet-Magyarországon például a férfiak eleve rossz egészségi állapotban voltak, amikor munkanélkülivé váltak.

A ROMA NÉPESSÉG

A fenti témakörbe tartozik az is, amit a kisebbségekről, nálunk konkrétan a roma lakosság egészségi állapotáról tudni kell. Egyes becslések szerint mintegy 15 évvel rövidebb ideig élnek, mint az átlagos magyar lakosság; természetes szaporodásuk és a születésszám sokkal magasabb (14 ezrelék), ugyanakkor náluk a legkiugróbb a veszélyeztetett terhességek aránya, a legnagyobb a csecsemőhaladóság, és a legtöbb a kis súllyal világra jött koraszülött csecsemő.³⁶

Egészségi állapotukat szegénységük, alacsony iskolázottsági színvonaluk mellett azoknak a régióknak az ellátási helyzete is rontja, ahol nagyobb arányban élnek. Kicsi az esélyük a munkaerőpiacon – amennyiben ezen a környéken egyáltalán lenne munkaerő-kereslet. Kemény István és Havas Gábor „Cigánynak lenni” című tanulmányukban³⁷ leírják, hogy az 1971. évi cigánykutatás szerint a munkaképes korú férfiak között még 85 százalékos volt a foglalkoztatottság, ami a kilencvenes évek legújabb kutatásai szerint 30 százalékra zuhant. Amíg a nem cigányok között minden nyolcadik munkakereső nem kap munkát, addig a dolgozni akaró romák közül minden második nem tud elhelyezkedni. Számukra – valóságos életszínvonalukhoz képest – még a hivatalos létminimum is elérhetetlen magasságban van. Rossz anyagi körülményeik a társadalom számára még hangsúlyosabbá teszik etnikai különbözőségüket, ami anyagi körülményeik további romlásához vezet, ennek következményei pedig megmutatkoznak az egészségi állapotban, az élettartamban. Amit a nógrádi, szabolcsi, borsodi rétegek süllyedéséről írtunk, az a cigány származással súlyosbítva terheli őket. Fokozottan sújtja őket mindaz a hátrány, amit a segédmunkás státusz, a tanulatlanság, a szakismeretek hiánya, a munkanélküliség, a társadalmi marginalizálódással nehezített peremhelyzet, a társadalmi kirekesztettség, együttesen jelent. Erőfeszítések ugyan történnek, saját szervezeteik, érettük küzdő szószólók, új intézmények, szociálpolitikai intézkedések és szociálpolitikusok képviselik érdekeiket. Mégis ugyanolyanok maradnak a reménytelenül rossz helyzetben lévő cigánytelepülések környezeti és életfeltételei, lakói kimaradnak mind a társadalmi integrációs vagy emancipatív, mind az autonómiát hozó eredményekből. Tény, hogy a rendszerváltozás, miközben sok mindent nyílttá és szabaddá tett, módot adott az

³⁶ Népjóléti Statisztikai Évkönyv, 1995.

³⁷ Kemény István – Havas Gábor: Cigánynak lenni. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996. Századvég*, Budapest, 1996.

önszerveződésre, a válsággal, a gazdasági csőddel, az eredeti felhalmozás kisértő-jelenségeivel sokszorososan sújtotta cigányok lakta vidékeket és falvakat, és eddig a rendszerváltás valódi veszteseivé tette őket.

A VÉDTELENSÉG ÁTSTRUKTURÁLÓDÁSA

Azokban a régi vagy újonnan szerveződő üzemekben, vállalatoknál, ahol – ha szűkített módon is – tovább folyik a termelés, a szociális védtelenség átstrukturálódását lehet tapasztalni az egészség szempontjából is. Az üzemek megmaradásának és nyereségességének érdeke sok szociális és egészségügyi biztonsági intézkedés megszüntetését hozta magával. Mint luxusteher, így szűnt meg a vállalati egészségügyi ellátás és szociálpolitika. A korábbi hálózatban ugyan sok felesleges, bürokratikus és/vagy látszatellátás, következésképpen pazarló elem volt, de helyenként kiegészítette vagy pótolta a hiányzó egészségügyi és szociális ellátást.³⁸

Egyelőre nincsenek mérések a jelenlegi intézkedések hatásáról, illetve az intézkedések hiányáról (üzemorvosi szolgálat, üzemegészségügy, az üzem segítése a városnak, községnek a szociális és egészségügyi ellátásban, a dolgozóknak adott kedvezmények stb.), így az ebből következő veszteség sem látható. Nem alkalmazták azokat az ösztönző formákat, amelyekkel racionális és funkcionális módon lehetne bevonni a vállalkozásokat, hogy intézményes módon is segítsenek a rogyadozó szociálpolitikának, vagy hogy romló egészségi állapotba kerülő alkalmazottaik egészségügyi karbantartásáról valamelyest gondoskodjanak.

Kutatások – köztük saját kutatásaink is – azt jelzik, hogy a munkavállalók eddig számukra ismeretlen, kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, s alig van eszközük saját maguk védelmére. Még a „transzmissziós” állami szakszervezeti mozgalom ál- vagy valódi védelme is többet adott olykor, mint amit ma el lehet érni. Ha a még alkuphelyzetben lévő szakszervezetek képviselői el is jutnak valamilyen tárgyalásos eredményhez a legfelső szinteken, a helyben működő, a vállalkozóval csatázó, a munkást védő szervezet gyakorlatilag láthatatlan.

A külföldi befektető nem azért jön Magyarországra, hogy a jóléti államok szociális gondoskodásának iskolapéldáját mutassa. Nem érdeke, hogy óvja a munkások egészségét, nem kíván a szakszervezettel csatázni. Az olcsó munkaerő felhasználásával magas profitot és gyorsan megtérülő befektetést akar. A hazai tőkés pedig – amelyik most kezd vagyont halmozni – gyorsan akar meggazdagodni, nem érdekli a munkaerő egészségvédelme. A „rabszolgamunka” sem ritka, különösen a bevándorlóknál, menekülteknél vagy a lerobbant falusi vidékeken, ahol vagy egyáltalán nem jelentik be a munkásokat, vagy kisebb bér bejelentésében állapodnak

³⁸ Füzesi Zsuzsa: Environment, work, and health : a current perspective for the future. *Journal of Occupational and Environmental Health Policy* 1993. december.

meg, hogy kevesebbet kelljen adózni (a megbeszélte összeget pedig sokszor nem is fizetik ki, hiszen van, akivel betöltésük az „izgága” követelőző helyét). Az, hogy ennek áldozatul eshet a munkavállaló, hogy nincs, aki a balesetek következményeit viselje, hogy még halál esetében sem fizetnek kártérítést, ennek riasztó példája. Aki munkát vállal, annak a foglalkoztatás és a jövedelem fontosabb, mint a biztosítás. A feketegazdaság, miközben felszívja a munkanélküli és marginalizálódott emberek egy részét, minden legális társadalmi védelemből, egészségügyi és szociális intézményből kirekeszti őket.

A mai magyar helyzetben különös módon keveredik a XIX. századi szakszervezet nélküli idők, a „vadkapitalizmus” biztonságihiánya az amerikai szakszervezeti harcok időszakának erőszakos stílusával, ahol a vállalati érdekeket őrző – nálunk „body guardos” – legények verést ígérnek és adnak is annak, aki túl sokat ugrál.

A környezetvédelem hiányának – amely témára most nem térünk ki bővebben – szintén komoly egészségkárosító hatása van. A szocialista iparosítás környezeti katasztrófát hozott, most úgy tűnik, a változás még tovább növeli a bajt, annyira kevés követelményt támasztanak a tulajdonos tőkéssekkel szemben. A hivatali szabályozás és végrehajtásának ellenőrzése sem a kezdő vállalkozásokat, sem a nagy nehezen idecsalogatott tőkét nem akarja „terhelni”. Az új vállalkozók képviselői a legkevesebb hajlandóságot sem mutatják arra – talán nem is képesek rá –, hogy figyelembe vegyék a környezet- és emberkímélés feladatait. A prosperitás és a munkaalkalom-teremtés érdekében és érveivel könnyedén átlépnek nemcsak a Nyugaton kötelező szabályok, hanem a környezetkímélés és munkavédelem elemi előírásai felett is. Az elmaradott területek végül is „erre is használhatók”. A munkavállalók pedig, akiknek mindennél fontosabb, hogy pénzt keressenek, sohasem gyakorolták önvédelmüket, különösen nem saját egészségük érdekében.

A JÖVŐ LEGNAGYOBB KOCKÁZATA, A GYERMEKEK ÉS A FIATALOK EGÉSZSÉGES FELNŐVEKEDÉSÉNEK HIÁNYAI

Jogosan lehet aggódni azok miatt a gyermekek miatt, akik nem születtek meg. Sok gyermekért lehet aggódni, akik megszülettek, pedig nem akarták, nem várták őket. Különösen aggasztó azonban azok helyzete, akiket vártak is, akartak is, viszont mire világra jöttek, bizonytalanná vált, hogy mire is születtek. A gyermekek a társadalom átalakulásának ritkábban emlegetett kockázati övezetében élnek, elvben a felnőtt társadalom védelmét élvezik, ténylegesen azonban gyakran súlyosan ki vannak szolgáltatva a felnőtt társadalomnak. A nehéz társadalmi körülmények között élő családokban világra jött gyermekekre nagy próbatétel vár.

Ilyenek a munkanélküli családokban született és ott felnövő gyermekek, akiknek száma ma közel egymillióra tehető. S ilyenek a depressziós régiók gyermekei, hiszen ott is formálódik a „nemzet jövője”, ahol a terület fejlődése megáll. A dep-

ressziós övezetben még magasabb is a születések száma, mint a jól prosperáló régiókban. Az élveszületések országos átlaga 11 ezrelék, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében viszont 13,8, Hajdú-Biharban 13, Borsod-Abaúj-Zemplénben 12,6, ezzel szemben Győr-Moson-Sopron megyében 10,6, a fővárosban 8,6 ezrelék.³⁹

Nem egészségügyi, hanem társadalmi kérdés, hogy ahol a gyermekek nagy része, mintegy 40 százaléka él a létminimum alatt,⁴⁰ ahol a táplálkozás és a lakásmód kritikus, ahol a családtagok nehéz élethelyzete következtében a testi és lelki bajok sokasodnak, ahol nincs mód az elemi biztonság megteremtésére sem, ott az egészség védelme is elmarad. Márpedig a felnőttek testi-lelki építése nem negyvenéves korban kezdődik, ehhez a gyermekkor biztonsága és egészséges testi-lelki alakulása szükséges.

A leromlott régiókban, régebbi ipari vidékeken (Borsod, Heves, Nógrád), a fejlődésünkben megakadt mezőgazdasági területeken (Somogy vagy Bács-Kiskun), a fejlődő övezetekben és a nagyvárosokban is sűrűn találhatóak veszélyeztetett gyermekek. Számuk az újabb felmérések szerint mintegy háromszázezer, ez azonban csak a gyámügynél nyilvántartott veszélyeztetettek száma, tudvalévő, hogy ennél többen vannak, s féltő, hogy egyre csak többen lesznek.

Az általános iskolásoknál különösen az egészségükben veszélyeztetettek számának növekedését lehet megfigyelni, az elmúlt évek annak ellenére erős romlást mutatnak, hogy az iskolaorvosi vizsgálatok nem minden esetben tárják fel a kockázatok teljes körét.

Egymillió alkoholistáról szólnak a statisztikák és közvetett elemzések, az ő gyermekeik száma is megbecsülhető. Bár az elemzési szempontból itt különválasztott veszélyeztetettek sokszor át is fedik egymást (a depressziós régiókban van a legtöbb munkanélküli, ugyanott fokozott az alkoholizálás stb.), mégis, elsősorban a társadalom alján élő, rosszul ellátott családok gyermekeiről van szó.

Milyen esélye van a gyermekek egészséges felnevelésének ott, ahol a család reménytelen anyagi és egzisztenciális helyzetben van, ahol deprimált környezet veszi körül, ahogy a jövő bizonytalansága – amibe a gyerek belenő – már előrevetíti az eleve elrendelt kilátástalanságot, és ahol nincs semmi, amibe megkapaszkodhatna?

Az iskola, a munkahely, a tanítás nem ellensúlyozza a család helyzetét, mivel ezek az intézmények is a környezetükbe épültek, annak szerves részét alkotják. Így éppen a legfogékonyabb gyermekkorban nincs meg a széles körű intézményes segítség ahhoz, hogy megfelelő képzettséget szerezve kilépjenek társadalmi meghatározottságukból, és az új körülményeknek megfelelő, versenyképes szakmát tudjanak választani. Nincsen eszközük arra, hogy kiemelkedjenek a kilátástalan helyzetből. Hatékony beavatkozás nélkül újratermelődik a szülők társadalmi hely-

³⁹ *Népjóléti statisztikai évkönyv*. KSH, Budapest, 1995.

⁴⁰ Szalai Júlia: Child poverty and deprivation. In *Industrialized countries: The Hungarian case*. Unicef Occasional Papers, Florence, 1992.

zete, ismételve a reménytelenséget. A család, ha küszködik, vagy ha már feladta, kevés esélyt tud adni a gyermekeknek, akik a reménytelenség és kiúttalanság társadalmi levegőjét magukba szíva készülnek az életre.

A társadalom zavarai a szülőkön és az iskolán keresztül deformálhatják a gyermeki szervezetet és lelkialkatot. Sok, de nem elég vizsgálat készült arról, hogy a csont- és izomrendszer felépítése láthatóan romló tendenciát mutat, egyre korábban jelentkeznek a belső szervek funkciózavarai (vérnyomásproblémák, gyomorbetegségek), amelyeknél nem nehéz a lelki bántalmak következményeit felismerni. Mindezek – és amiről nincsenek is egzakt bizonyítékaink – fenyegetően mutatják a most felnövő generációt indulásakor ért testi-lelki károsodásokat.⁴¹

A gyermekek világára nyomasztó hatást gyakorol a felnőtt társadalomban sokszor megjelenő gyermekellenesség. A gyermekeknek el kell viselniük a felnőttek saját frusztrációjából fakadó, rájuk háruló agresszivitását, a kegyetlen, tanult és öröklötten tovább élő rossz bánásmódot. Igaz, a felnőttek viselik elsősorban a társadalom terheit, de azokat – saját rossz természetükkel, agresszivitásukkal, elfojtott indulataikkal súlyosbítva – továbbadják a védtelen gyermekeknek. Lehet hallani megvert gyermekekről, gyermekeket ért abúzusokról, szexuális zaklatásokról, a gyermekprostitúció üzletággá válásáról. A *Család, Gyermek, Ifjúság* című lap teljes számot szentelt a gyermekek különös veszélyeztetettségének, Kovács Imre és Nagy Tibor ismertetik „A kiskorúak sértetté válásának tapasztalatait”; 1990 és 1995 között Szolnok megyében a rendőrség tudomására jutó esetekről írnak.⁴² Tudni lehet, hogy a sérelmek közül nem mindenről értesül a rendőrség, a megfélemlített gyermekek – vagy a magukat szégyellő szülők, akik sokszor maguk az elkövetők – gyakran nem tesznek feljelentést. A statisztikák szerint így is 154,3 százalékkal emelkedett öt év alatt a veszélyeztetett kiskorúak aránya.

A gyermekek válasza sem marad el az elszenvedett sérelmekre, erre utalnak a gyermekek által egymással és a felnőttekkel szemben kifejezett agresszió. Nem az extremításokról, a világ figyelmét és elítélését kiváltó rémségekről van szó, hanem az egyszerű, mindennapi rossz tettekről, embertelen bánásmódról, a kilátástalan helyzetekbe zárult, jövő nélküli gyermek későbbi életútjának kezdeti meghatározottságáról.

Szintén komolyabb elemzést igényelne az a helyzet, ami a különböző devianciák felé viszi a fiatalokat. Az átalakulása következményei, a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek feszültségei, a kétes kettős társadalmi morál, a vágyott, de elérhetetlen

⁴¹ Országos reprezentatív növekedésvizsgálat a 3–18 éves magyar ifjúság 1,5%-ában, 18 testméretből álló részletes antropometriai program és 7 motoros próba, valamint a családi háttér adatai alapján a mai magyar ifjúság növekedési referencia-értékeinek kidolgozása, az első hazai „növekedési standardek” publikálása. Lásd Eiben Ottó az ELTE Antropológiai Tanszékének munkatársaival végzett kutatásait.

⁴² Kovács Imre – Nagy Tibor: A kiskorúak sértetté válásának tapasztalatai Jász-Nagykun-Szolnok megyében 1990–1995 között. *Család, Gyermek, Ifjúság* 1997/2.

jövőkép vezet az elégedetlen, nyugtalan, reményt vesztett fiatalokat az erőfeszítés nélküli sikerek, az öröm és élvezet azonnali megszerzésének mellékútjai felé. A társadalom megoldhatatlan feszültséget generál, s a kilátástalan helyzetben bizonytalan erkölcsi támasztékkal magukra hagyja a fiatalokat, sokszor megerősítve és igazolva, hogy a tisztességes utat azok sem járják, akik hirdetik, bőséges táptalajt nyújtva ezzel az „igazolt” devianciához.

A gyermekek és az ifjúság egészségvédelme ma is elhanyagolt, nincs a figyelem központjában. A gyermekek egészségi mutatói a látható átlagokat illetően sem jók, ez olvasható ki például a budapesti tiszti főorvos áttekintéséből.⁴³ Az egészségvédelem nem a legfontosabb tennivalókra koncentrál. Ebben a helyzetben a gyermekek egészségének megőrzése valamilyen társadalmi összefogást, központi cselekedetsort igényelne.

Korábbi kutatásaink egyértelműen mutatták, hogy a felnőtt korban kialakult betegségek előzményei több esetben a gyermekkorba nyúlnak vissza, a rossz testi-lelki fejlődés okaira vezethetők vissza. A gyermekkorból eredő szervezeti és pszichés, olykor rejtőzködő bajok sokszor a felnőttkorban manifesztálódnak betegségként. A gyermekkori hiányok a felnőtt élet testi-lelki egyensúlyának zavaraihoz vezetnek. Különösen igaz ez az ellenálló képesség, a lelkiemelő, a kudarcűrész és a küzdőképesség kifejlődésére, valamint az egészségmegőrzés korán kialakítható szokásrendszerére. A hiányokkal küzdő gyermek felnőtt életében ezt az indulást megszenvedti, különösen, ha a felnőtt időszak még tovább terheli azt. Számos bizonyíték van arra, hogy a test-lelék gyermekkori megépítése állóképesebb embereket nevel, akik a felnőtt élet hányattatásaival szemben „immunisabbak”.

Ha prioritásról szó lehet, akkor a gyermekek és az iskoláskorú fiatalok egészségi állapotának gondját és maximális felelősségét mindenképpen és mindenekelőtt vállalni kell.

Fel kell hívni a figyelmet a különösen sérülékeny és kockázatos csoportokra, elsősorban az ország belső egyensúlya miatt, de azért is, mert jogosan kérdezik a nyugati elemzők, hogy ekkora társadalmi elnyomorodással, ennyi betegségekockázattal, ilyen nagy társadalmi tehertételekkel hogyan lehet az Európai Unióban részt venni.

Eddig a máig éró egészségromlás legfontosabbnak tartott tényeiről volt szó. Milyenek a kilátásaink, van-e mód a régi nehézségek megoldására, vannak-e új ellensúlyok, illetve hogyan keverednek a múlt és a jelen ártalmi?

⁴³ Csaba Károly: A főváros lakosságának egészségi állapota 1996-ban. *Budapesti Közegészségügy* 1997/2.

MIT HOZOTT A RENDSZERVÁLTOZÁS?

Ha igaz, hogy a polarizálódás és a szélsőséges jövedelmi különbségek nyomot hagynak a társadalom egészségi állapotán, akkor fennáll az a veszély, hogy a rendszerváltás után a romlás nemhogy megmarad a szocializmusban kialakult szinten, hanem növekedni fog.

Ha igaz az, hogy a társas támasz hiánya, a baráti kapcsolatok elsorvadása izolálja az embereket, ha a védtelenség és segélytelenség szembekerül a gyarapodó nyertesek mohóságával és agressziójával, ha az ellenségesség légkörében a félelem és félelemkeltés rontja az emberi stabilitást, és gyengíti az ellenállást, betegséghez és pszichés romláshoz vezet, akkor elég széles réteget fenyegethet mindennek a következménye.

Ha igaz az, hogy a korábbi középrétegek süllyedése, státusuk elvesztése, társadalmi lecsúszásuk hely- és önértéztelenséggel, valamint önvádakkal és büntudattal jár, akkor az új veszteséget átéltek emberek és rétegek egészségi állapota is tovább fog romlani.

Ugyanakkor remélni lehet ellensúlyozó és kivezető folyamatokat a bajokból, mert sokféle – politikai, szellemi, értékrendbeli, vallási – szabadság éledt fel a társadalomban, ha sok indulattal terhelve, ha olykor kicsapó gyűlölködéssel, mégis kialakulnak az új embert támogató-védő kisközösségek, amelyek intézményi hálózatai átszőhetik a társadalom hasadásait.

Sok ismeretlen feladathoz, sok új helyzethez kell adaptálódni, de ez épít és gyarapít is, erősíti és növeli a kezdeményezőképeséget, kihívja a rejtett tehetséget, mozgósítja az ismeretlen tartalékokat, erősíti az öntudatot és az önértéket.

Mégis látni kell a legnagyobb társadalmi nehézségeket:

- A rendszer összeomlása – mint minden összeomlás – gyorsan ment végbe, az építkezés lassú folyamat.
- A gazdaság várt prosperitása még nem indult meg, ha a növekedés megkezdődik, az is csak lassan változtathatja meg a legrosszabb helyzetben lévő emberek és térségek helyzetét.
- Ha a változásoknak azonnal mutatkozó pozitív társadalmi hatása lenne a test és lélek meggyógyítása, ez akkor is hosszú időt igényelne, és nagy társadalmi, közösségi és egyéni erőfeszítések összpontosítását. Amit a korábbi időszak rontott az emberi életeken (ha csak a két és fél évtizedes látható romlásra gondolunk is), azt néhány rövid év alatt még egy jól működő gazdaság sem képes kijavítani. Egy válságokkal küszködő, rossz gazdasági feltételekkel jellemezhető helyzetben ez még kevésbé várható.

Ezért – éppen a tömeges romlást tekintve – a népegészségi állapot közeli javulására nem lehet számítani, igaz, nem látszanak átgondolt törekvések, kidolgozás alatt

lévő eszközök és módszerek sem, amelyek ezt elősegítenék. Feltehető, hogy inkább további romlással kell számolni, és csak remélni lehet, hogy nem lesz túl hosszú ennek a nehéz átmenetnek az ideje.

MILYEN SÚLYOS TÁRSADALMI GONDOKKAL KELL, KELLENE MEGKÜZDENI?

Megmaradnak a szocialista rendszer szegényei, de a szegénység szélesebb körre terjed ki. Helyzetük részben abszolút értelemben is – tehát a korábbi állapotukhoz képest – rosszabbodik, részben relatívan is romlik, mivel az erősen gazdagodó csoportokhoz képest élesen és láthatóan leszakadnak.

A társadalom korábbi áldozatainak szinte „genetikusan” továbbörökített társadalmi létállapota, kiszorítottsága és esélytelensége a volt középrétegek felé, „fel-felé” is terjed. A rendszer összeomlása a szó szoros értelmében maga alá temette mindazt, amit a szocializmus a gazdasági célszerűséggel szemben erőszakosan fenntartott (nehézipar, mezőgazdasági nagyüzemek, elavult iparágak, nagy bürokráciák), s ez a kereső népességnek több mint az egyharmadát érintette egzisztenciálisan. Bekerülnek a korábbi hátrányos helyzetű rétegek közé a piaci eszközökkel nem rendelkező, a piacon életképtelen emberek is: ők a rendszerváltás áldozatai, akik elveszítették létalapjukat, és egzisztenciális bizonytalanságba kerültek.

Eközben összeomlott az a rendszer is, amit a szocializmus jellegének, nevének és eszméjének fémjelzéseként lehetett felmutatni, mint létének igazolását, nevezetesen az, hogy a termelési színvonalhoz képest magasabb ráfordításból támogatta a szociálpolitikát, az egészségügyet és a kultúrát. Bármilyen torzan valósultak is meg a szociális elvek a gyakorlatban, további fenntartásuk ellehetetlenülése komoly gondokat okoz.

Az államháztartási reform a leggyengébb ellenállás irányában mozog: a pazarlás elsősorban a szociális és egészségügyi szféra túlköltekezésében látja, a hiányokat ennek visszaszorításával akarja mérsékelni.

A társadalom tovább differenciálódik, a korábbi megoszlásokat újfajta különbségek tagolják tovább. Az egyik nagy törés az üzleti és a költségvetési szférában dolgozók között alakult ki. Am a költségvetésből élő csoportok között is nőnek a szakadékok, például a kapitalizálódás hatalmas állami, központi forrásaiból és anyagi eszközeivel létrehozott mamutintézményeinek (bankok, privatizációs intézmények, úgynevezett közszolgálati média, állami vállalatok stb.) fizetései és az alacsony szinten tartott tanári, nem piacképes értelmiségi, orvosi, mérnöki fizetések között.

A jövedelmek közt így kialakult jelentős különbség roncsolja a társadalom szövetét, hamis önértékelést, a csak a pénz dimenziójában kifejezett értékek túlsúlyát

hozza magával. Az önértékelés mindkét oldalon torzít, az óriási jövedelemhez jutottak elhiszik, hogy értékesebbek másoknál, a kis fizetésből élő emberek pedig sokszor önváddal, szégyennel, önbecsülésük csorbulásával élnek meg anyagi lesültyedésüket.

Pozitív változás ugyan, hogy sokrétűbbé váltak a megélhetés forrásai, mód van többféle kezdeményezésre, viszont a társadalmi-gazdasági válság miatt előbb szűkülnek, majd romlanak az esélyei a kezdeményezéseknek és a vállalkozóknak. A nagy nehézségekkel küzdő, a válságot kezelni nem tudó gazdaságpolitika ez idő szerint nem képes szélesebb társadalmi rétegnek segíteni a kiemelkedésben.

Új tanulási folyamatokban kell mindenkinek részt vennie, hiszen egy minden elemében újfajta világhoz kell adaptálódni, s ez kemény feladat még a sikeresek számára is, de különösen megterhelő nehéz gazdasági és társadalmi helyzetben. Ugyanakkor a képességek próbatétele és edzése új tehetségek kibontakoztatásához ad teret és célt.

A gazdaság hanyatlása, az intézmények átalakulása vagy összeomlása, a szabályozók kidolgozatlansága anarchikus állapotot hozott létre, amelyben az erőszak, a hatalomközelség az olykor maffiaszerű erők felülkerekedéséhez vezetett.

Az anyagi javak újraelosztásában és az új gazdasági erőforrásokat kisajátítók küzdelmében az erő pozíciója érvényesül. A központi hatalom megszűnése után létrejött, sokszor anarchikus viszonyok különösen kedveznek az erőszakos, hatalom-összpontosító vezetőknek, akik nem viselik el a kontrollt és ellentmondást. A folyamat különossége, hogy mindez az átmenet idején, demokratikus feltételek között történik. A csaknem korlátlan hatalom magyarázata, hogy a korábbi központi ellenőrzés megszűnt, a társadalmi kontroll még kiépülőben van, külső rendszabályok még nem kötnek, belső erkölcsi szabályok még nem alakultak ki, a többség könnyen kezelhető, manipulálható, különféle eszközökkel olykor megvásárolható, vagy megfélemlíthető. Az újonnan fellépő diktatórikus hatalmi erők építhetnek a szocializmusban kialakult testületi szellemre: az emberek engedelmességhez szoktak, és ellentétként megfelelő jutalomhoz juthattak. Mindez ideális helyzetet teremtet az erőszakos hatalomszerzés és hatalomkoncentráció számára. A piacgazdaságra való áttérés nem a gyengéknek és az elesetteknek kedvez.

MIT TEHET MÉGIS EBBEN A TÁRSADALMI HELYZETBEN A NÉPEGÉSZSÉGÜGY?

Ellentmondó erők terében alakul, újra és újra változik a szükséges cselekvések programja. Láttuk a veszélyeztetett társadalmi és demográfiai csoportokat, a kockázatos régiókat, a települési lépcső okozta és az azonos társadalmi szegregációban – fővárosi és városi településen – élők egészségi állapotában mutatkozó

különbségeket. Látható, hogy a múlt terhei miként válnak a jövő kockázatává, a gyermekeknél, hogy a régi és megoldatlan bajok még új nehézségekkel elegyednek, hogy ismeretlen szituációkban a gyengék nehezen találják, de az erősek is sok kockázattal keresik biztonságukat és helyüket. Újfajta versenyhelyzet és versenykényszer alakult ki; nyitottság a Nyugat felé és a Kelet felől; korábban ismeretlen jelenséggként lépett színre a munkanélküliség, a magántőke – amely a tőke természete szerint, mégis többeket meglepő módon viselkedik – és a piac, amely olykor meglehetősen torz módon igazolja, hogy „nincs sem esze, sem szíve”. Az új helyzetben a küzdelemre különösen alkalmatlanok a szocialista rendszerben eleve kidolgozatlan egyéni és közösségi védekezési, kiegyensúlyozási módok és stratégiák.

A betegséggé medikalizálódott társadalmi problémákat nem tudja az egészségügyi intézményrendszer megoldani. Csak remélni lehet, hogy ehhez mindent átformáló társadalmi építkezés vezet majd. A betegségeket viszont csakis ez az egészségügyi szakrendszer tudja gyógyítani, bármi legyen is a betegségek eredete. Éppen emiatt nem lehet megengedni, hogy a szociális érzéketlenség struktúrává merevedve elhárítsa a gyógyítást, és ott meneküljön a piaci megoldások felé, ahol a társadalmi közfelelősség vállalása elengedhetetlen. Nagy a veszélye annak, hogy a társadalmi szakadékok, amelyek a megbetegedésekben oly nyilvánvalóak voltak, az egészségügyi ellátásban, a gyógyítás oldalán is kifejeződnek majd, hogy megfeleljenek a gazdagokat és a szegényeket elválasztó nagy különbségnek, ami a régről ismert kettős rendszer kialakulását készítheti elő. A korábbi, csekély részben privilegizált ellátást most jelentős gazdasági erők húzzák a maguk számára a magas szintű ellátás irányába, hogy megfeleljen a felső osztályok életnívójának. A rossz állapotban lévő tömegeknek pedig legyen elég a „szükségleteiknek megfelelő”, tehát az egészségügyi hatalom döntését követő ellátási forma, a „fapados” színvonal. Hiszen szegény az egészségügy, másra nem telik.

Mivel nincs konszenzus alapján kidolgozott és alaposan átgondolt stratégia, különböző erők által befolyásoltan változik a prevenció és az egészségvédelem kormányzati politikája. Sok rögtönzés történt a megelőzés területén, évről évre más elképzelések, új változtatások kerülnek előtérbe, s kormányközelségen, az éppen aktuális kormányzatot aktuálisan befolyásoló erők hatásain múlik, hogy éppen mire fordítják a szűkös forrásokat.

Az egészségővő, betegségmegelőzési programok a tipikus középosztálybeli életvitelre, magatartásértékekre és viselkedésmódra építenek. Ez igaz a külföldi megoldások átvételére is. A sikeres amerikai tapasztalatok átültetése azért kockázatos, mert a XIX. századi munka-, települési, higiénés és egészségügyi viszonyok között élő társadalmi csoportokra nem lehet XX. század végi recepteket adni, a középső és felső osztályokra kitalált módszerekkel – bármilyen eredményesek is legyenek – nem lehet meggyógyítani olyan rossz egészségi állapotú csoportokat, amelyek

megközelítően sem rendelkeznek a középosztály, különösen nem a nyugat-európai középosztály feltételeivel. Nem lehet ignorálni az anyagiakban és a kultúrában is megjelenő létfeltétel-különbségeket, az életmód kényszerhelyzeteit, a mozgás- és választásszabadság külső – és sokszor már belsővé vált – korlátait.

Ahhoz, hogy – az elvárható társadalmi ethosz kifejeződése értelmében – társadalmi felelősséggel gondolkodjunk az egészségügyről, mindenekelőtt a népegészség állapotának alapos ismerete szükségeltetik, a jól célzott cselekvések, a veszélyekkel adekvát egészségügyi ellátási rendszer megszervezése érdekében.

Eredményes egészségpolitikához bizonyított tényekre épülő, megalapozott ismeretek kellene. A megbízható társadalom-egészségügyi ismeretek azt jelentik, hogy tudni lehet a feltárt és a latens betegségekről, a kockázatokról és a veszélyforrásokról, ezek arányairól és tendenciáiról a társadalmi feltételekkel és folyamatokkal összefüggésben, a települési és regionális különbségek figyelembevételével, a demográfiai mutatókkal együtt.

Elengedhetetlen a szembenézés a tényekkel, a források felmérése, a szükséges források és együttműködésre kész intézmények megszervezése, az alkalmazható és hatékony eszközök számbavétele, a világosan kijelölhető feladatok (prioritások) meghatározása.

Eredmény csak akkor várható, ha nem csupán a népegészségügyi szakma, hanem a széles értelemben vett társadalompolitikai döntéshozó és végrehajtó intézmények – köztük az ipar is – részt vállalnak a felelősségben, s társadalmi együttgondolkodással és együttműködéssel képesek vagyunk megtalálni a közös cselekvés módját, ütemét, elfogadni, megvalósítani a prioritásoknak megfelelő feladatokat. Szélesebb értelemben vett társadalompolitika, regionális fejlesztés (kooperatív munkaerő-politika, iskolapolitika) nélkül nem lehet ebben előrelépni. Társadalmi és természeti környezetet építő politikára van szükség, mivel csakis ezeken keresztül alakítható ki koncentrált, az egészség fenntartására és javítására is ügyelő egészségpolitika. Alapfeltétel, hogy a beavatkozásokat és különféle programokat hatásvizsgálat kíséretében, mérje és – ha szükséges – korigálja.

A szükséges stratégia ez idő szerint hiányzik. A megoldást azonban nem lehet „szocialista módon” elképzelni. Nincs egy „mindenható” központ, amelyik elhatároz, dönt és keresztülvisz. A társadalom valóban pluralizálódott, vannak és lehetnek is nagyszabású központi akciók, de az érdekelt szereplőket be kell ezekbe vonni. Mindenféle elmozdulás az önkormányzatok, a sokféle ön- és egymást védő világi és egyházi szervezet, a lelki és testi építkezésre vállalkozó szakmák, intézmények és intézményen kívüli csoportok kezdeményezésére – a hivatalos szervezetek együttműködésével – történhet, lépésről lépésre. Igaz, ezeket a kezdeményezéseket felkelteni, biztatni és teret adni nekik, ez is több évre szóló feladat. Eleve kudarcra van ítélve minden koncepció, bármilyen nagy horderejű, szükséges és hasznos

legyen is, ha a társadalmi együttműködés elmarad. A népegészségügy minden lépéséhez csak komoly társadalmi felhatalmazással lehet hozzáfogni.

A stratégia – az érdekeltek bevonásával együtt – közösen dolgozható csak ki, a napi politikán felülemelkedve. Úgy kell közeli megoldásokat és hosszú távú célokat kitűzni, hogy állandó kontroll szembesítsen a bekövetkezett eredményekkel. A helyzet nagyon súlyos, a változás nagyon lassú lesz, mégis – vagy éppen ezért – minden erő összpontosítása nélkül elképzelhetetlen bármilyen előrelépés.

IV. ÍRÁSOK AZ ÉLETFORDULÓKRÓL

A LEGNAGYOBB ÉLETFORDULÓ: GYEREKVÁRÁS, SZÜLÉS, SZÜLETÉS¹

2001

A SZÜLETÉS: A LÉTKÉRDÉSEKTŐL A TÁRSADALMI GONDOKIG

Az ember idejének kezdete a születés, s legfontosabb fordulópontja a szülés, az élet továbbadásának pillanata. A legegységibb létkérdések sűrűsödnek benne: minden élőlény fennmaradásának érdeke. Egy törzs, egy család, egy nemzetség, egy nemzet életben maradásának feltétele az élet folyamatossága, a folyamatossághoz pedig az új élet létrejötte szükséges.

A természet olykor bámulatos pazarlással ontja az ösztönző energiákat, a legcsodálatosabb és legdifferenciáltabb vonzásokat a megtermékenyítés érdekében. A madarak párhívó dala, a hímek színpompás ruházata, a tolldíszek, a virágok színe és szaga, a természetben szétszórt, megtermékenyítő magok milliárdjai, az emberi testben áramló nedvek, irányító ösztönök – mindez az új élet eljövételét szolgálja. Azért a pazarlás, azért az energia, hogy a termékenység hordozói bizonyosan létrehozzák az utódot, s a termékenység – a hagyományos társadalmakban is – az életképesség bizonyítéka, az életerő mértéke. Az élet megújításával lehet túllépni a halálon, az újonnan létrehozott étellel kerekedik a személyes, egyéni élet a halál fölé. A szűkre fogott, behatárolt lét így lép túl a neki szabott határokon.

A megtermékenyülés és megtermékenyítés feltételei a természeti, társadalmi környezet adottságaihoz idomulnak, ott is, ahol tudattalan alkalmazkodás vezérel, ott is, ahol tudatos elképzelésekről, tervezésről, beavatkozásról lehet szó. A születés és az utódlás mítoszai és rítusai az életfeltételeket szolgálták, és ezeknek is vannak kiszolgáltatói. Az élet folyamatosságának fenntartását és értelmezését mindig az adott közösség határozza meg, egyben korlátozza azzal, hogy a létfeltételekben adott természeti, társadalmi, anyagi különbségeket minden másnál erősebben vonja az eszme, az erkölcs, a tudás – vagyis a kultúra – befolyása alá, s így adja meg a helyét a mindennapokban és az ünnepekben egyaránt.

¹ A tanulmány az MTA Szociológiai Intézet *Társadalmi változások – Életfordulók* sorozatában megjelent intézeti kiadvány, a *Terhesség – Szülés – Születés* II. című kötet bevezető és összefoglaló tanulmányának szerkesztett változata.

A férfi és a női princípium, a termékenység e két forrása, illetve hordozója, sokszoros átalakuláson ment át időben és térben, s ez a változás és változékonyság azért is vált az etnográfusok, szociálintropológusok számára mélyen és sokoldalúan vizsgált kutatási területté, mert tökéletesen megfigyelhető itt, hogy a biológiai azonos és változtathatatlan folyamat miként teremt számos kulturális változatot. Ha a bioszociális folyamatot különböző elemeire bontjuk: a nemi érés, a csábítás, a párkeresés, a párválasztás, az elfogadás szokásai, a párosodás módja, a megtermékenyítés, a megtermékenyülés fogadása és rítusai, a kihordás folyamatában a nő és a férfi feladatainak különbségei, az utód fogadásának és elfogadásának eltérő módozatai – mindez elképzelhetetlenül sok változatot hoz létre.² Az életet ugyan mindig az anyag hordja ki, és az utódot is az anyag szüli világra, ugyanakkor a férfiúi feladatokat ellátó apa, és az apaság minősége, valamint a női feladatot ellátó anya, és az anyaság milyensége biológiai nem meghatározott, hanem a társadalmiasulás során lényeges kulturális differenciákat mutat.

A termékenység érdekében a férfi–női kapcsolatot – a párosodást diktáló kulturális követelményekkel és az együttélés szigorú rendjével együtt – mindig is az emberi együttélés legkidolgozottabb, legtöbb törvénnyel meghatározott területként kezelték. A vallások ritualizálták az ösztönök útját – ha különbözőképpen is –, a mítoszok megmagyarázták, spiritualizálták, eszmei magasságba emelték az élet születésének útját, és sokszorosán meg is szentelték azt. A kultúrák különbségei szerint vált el ebben a folyamatban a szellem a testtől (zsidó, keresztény, iszlám), vagy kapcsolódott mitikus természeti egységbe (hindu, kínai kultúra). A vallás rítusai és törvényei tartották ellenőrzésük alatt a sok helyütt állatnak tartott ösztönök életét.

Civilizációnk, amely a zsidó-keresztény kultúrából építette ki a szabályozások rendszerét, mind a mai napig megkülönbözteti a „jó” és a „rossz” ösztönöket. Van nek Istennek tetsző cselekedetek, amelyek a jövő gyermekszaporulata érdekében megfelelnek az isteni parancsoknak – „Szaporodjatok és sokasodjatok” –, és vannak ördöginek minősített ösztönök, bár azok – mint az emberiség fennmaradása példázza – éppen ehhez a szaporodáshoz adják meg a kedvet. A természet az összefüggő folyamat érdekében adta az ösztönt, a kielégítés módját és az ehhez társuló örömet, a beteljesedést, de nem minősítette a folyamat egyes fázisait. Az emberi kultúrák mégis megkülönböztetik ezeket: a szülés ösztöne dicséretes Isten előtt, a párosodás nem mindig és nem mindenütt az. Túllépve jelen írás keretein annak áttekintése, hogy mely vallások, mely kultúrák milyen ösztönöket minősítenek ördöginek, démoninak, ártalmasnak és milyeneket isteninek; melyeket kell elfojtani, mert a gonosz sugallja, és melyeket kell teljesíteni, mert magasztos parancs írja elő. A nemi ösztönt, a fogamzás és a fajfenntartás vágyát kultúránk fő vonulata csaknem kétezer éven át ördögivé degradálta – „a test ördöge”, „a hús csábítása”, „az

² David B. Barash: *Szociobiológia és viselkedés*. Natura, Budapest, 1980.

istentelenség edénye” –, amiből tehát a gyerek létrejön, az aktus és annak öröme az ördögé, ahogy az ördögé a vonzó emberi-asszonyi test is. De a gyerek kihordása és megszülése már áldott és magasztos szakrális tett, amely elfogadhatóvá teszi és megszenteli a fogantatás aktusát – a család érdekében.

A minősítés és a pusztá folyamat ellentéte jelen van a szülésnél is, mint mindennél, ahol a testiséget át kellett „szellemiesíteni”. A szülés valóságos lefolyása és a szülést felemelő mítoszok ki is fejezik ezt az ellentétet. A világra jövő új élet teszi a szülést transzcendentális eseménnyé, miközben maga a folyamat keserves, véres, fájdalmas. A legnagyobb szentség nagyon is földi és testi valóság. Máig megmagyarázhatatlan misztikum, ugyanakkor biológiailag pontosan leírható. Egyszerre fenséges és alpári, fájdalmas és örömteli, félelmetes és gyönyörűsége, kiteljesülő és meggyötrő, kínzó szenvedés és diadalmas létre-hozás. Amikor ennyi végletesség kíséri ezt a nagy fordulatot – „minden dolgok kezdetét” –, akkor ki-ki azt élheti át belőle, amire képes, amit az anyává válásban a társához, gyerekéhez, önmagához való viszonya diktál. Sok és sokféle ambivalenciát hív elő az ellentétek egyidejű átélése, ezek kiegyensúlyozása rendkívül komoly lelki munkát igénylő feladat.

Ebben az ellenmozgásban vesz részt a kultúra. Minél fontosabb az adott társadalom vagy közösség számára, annál inkább feldíszíti a szülés-születés esemény-sorát. Minél fájdalmasabb, annál magasztosabbá igyekszik tenni. A kötelesség terhét megszenteli a mítosz, a szülés kínját átlényegíti a vallás a formátlanságot segíti a rítus, a kínlásért és megadásért adatott cserébe az anyaság életalkotó szentsége. Azért is állnak annyi pátosszal és ceremóniával a szülés eseményei körül, hogy a szülést megszenteljék, ezt teszik a vallások, az egyház, ezért is válhat oly sivárrá, amikor csupán a ráció, a higiéné egészségügyi rendszere veszi körül, és az életadás csodájának átélését magának az asszonynak és párjának kell kivívnia.

A párosodás, a szülés és az utódnevelés feltétele a környezeti biztonság. Ehhez nélkülözhetetlen az apa érettsége, az anya fogadó- és fogamzóképesége, a párosodás zavartalansága, a kihordás idejének vigyázata, az utód életének védelme. A biztonságra törekvés elemi, animális igény: ott van a tárgyi világ feltételeinek megteremtésében – zug, alom, fények –, az utódok életét kockáztató ellenséges elemekkel szembeni védekezés kiépítésében. Ebben elsőrendű a pár szerepe. A férfi adja a védelmet, de a csoportoknál ott a falka, a csapat vagy a törzs, a hímek védelmi köre, az anyaság tapasztalatát továbbvivő idősebb asszonyok biztonságot adó segítsége, az utódok elrejtése önállósulásukig, a közös őrzésben a közösség óvó-védő összefogása.

Nagy változatosságot tapasztalhatunk a különböző kultúrák és az idők változása szerint a gyerek, az utód megítélésében, jövetelének akarásában, hívásában, elfogadásában, születésének értelmében és értelmezésében. Abban, hogy életre jövetelük vajon kényszer, adottság, választás, akarat vagy ajándék-e. Az utód örömök forrása – ott, ahol akarják, kívánják, és ahol érkezése természetes. Nemcsak azáltal jelenti a jövőt, hogy fenntartja az életet, hanem élete adja a reményt is a jobbulásra: hogy

az utód „jobb” lesz, „más” lesz, mint akik létrehozták. Ő a vágyakban a tökéletesített élet. Magasabb szinten folytathatja azt, amit a szülők elkezdtek, de önmaguk vagy a korszak korlátai miatt nem volt módjuk be- vagy kiteljesíteni. A gyerek meg is válthatja a múltat, a szülőket, átnyúlhat valamilyen távoli ismeretlenségbe. A szülő reménye, hogy ha az utódja jobb lesz, számára is jobb lesz a világ. Amikor az ember már nem tud urává válni saját létének, igyekszik hatalmában tartani utódja létezését, hogy azzal biztosíthassa az önélete feletti megcsorbult, elvesztett uralmat.

A fajta törvényei szabályozzák a természeti, környezeti elemekkel szemben a fennmaradást, a tökéletesedést, az alkalmazkodást és a továbbélést. A természeti világ kialakult és átalakuló egyensúlytalanságában – vagy egyensúlyában – meghatározott ideje van annak, hogy mikor kell és mikor lehet utódokat létrehozni. Mikor kell felkészíteni a nőt az anyaságra, hogy a gyenge újszülött is védett lehessen. A természet beavatkozik: regulál és korlátokat ad, ha túlságosan magas a szaporulat, ha nem tud mindenkit ellátni. Serkenti a szaporodást, ha veszélybe kerül az élet folyamatossága.

A társadalmi tudatos, féltudatos vagy tudattalan beavatkozása éppen a természet önregulációs folyamatát törte meg. Ott is szaporodásra kényszeríti, ahol nincsenek életfeltételek az utódok épen tartására, vagy ellenkezőleg, elveszi a szaporodási kedvet, és ezzel az élet fenntartását kockáztatja. A szabályozás és a megfelelő feltételek előteremtése sokszor inadekvát helyzetet teremt, s ellentmondások sorozatába ütközik: míg az egyik szabályozás a serkentést tűzi ki célul, a másik visszajára fordítja az önmaga által meghatározott célt, és gátolja az eredeti szándék teljesülését.

A TÁRSADALMI BEAVATKOZÁS ELLENTMONDÁSAI

A természetes életfolyamatokat a közösség szabályai szövik át, ezeket nyugodt időkben a tradíció szentesíti, a szokások tartják fent, és a különböző vallások, illetve laikus szabályozások ritualizálják. A változások felkavarják ezeket a szokásokat, átalakítják a rítusokat, s mindez olykor többszörös ellentmondással épül a mindennapokba. A születésbe való beavatkozás – ahogy a születéskorlátozás módja is – a belátható idők kezdete óta a vallási és világi uralom döntési és tilalmi körébe tartozik. Csak az eszközök és a módok változtak, a hatalom igénye a beavatkozásra nem.

Korunk egyik alapvető ellentmondása, hogy a tudomány és a technika fejlődésével felgyorsult civilizációs folyamat ütközik az ember antropológiai minőségével, pontosabban embertani állandóságának lassúbb adaptációjával. Ez az ütközés mindenben fellelhető, így a legfontosabb életfordulókban, a gyerekvárásban és a születésben is. Ez az ellentét újfajta alkalmazkodási kényszerrel, adaptációs feladatokkal terheli meg az embereket, és éppen ellentmondásossága miatt nehezíti meg az alkalmazkodást.

Az alapvető fordulatot hozó legnagyobb változás, az, hogy lehetségessé vált a beavatkozás a természetbe, a tudomány felülírhatja a biológiai folyamatokat. A születésszabályozás ugyan mindig létezett, az önmegtartóztatástól az „angyalcsináláson” át az újszülöttek elemésztéséig, de ezek erőszakos beavatkozások voltak, durván törték meg a természetes utat, akár az ösztönt fojtották el, akár a létrejövő életet vagy a már megszületett lényt pusztították el. A folyamatok racionalitása, a köznapivá váló tudás, a növekvő ismeretek, a modernség adományai a civilizáció előnyeivel és hátrányaival együtt uralkodóvá váltak ezen a területen is, és új, világi hatalmakat növesztettek az ember fölé.

A tudomány terjedésével kiépült szakrendszer az egészségügyi hálózatok révén új hatalomként lépett a korábban csak a természet, a vallás és a hagyomány uralta területre. Elnyomta a mítoszt, megszüntette a rítust, kezeli, átalakítja, hatása alá vonja az egész folyamatot. Csaknem minden egyes részletében szerepet játszik: ott van már a fogantatás előtt – fogamzástól, optimális családtervezés –, a fogamzás után – magzatvédelem, terhesgondozás –, a születésnél, a gyerek ellátásánál is, és az egész folyamat felett kontrollt gyakorol. A természetes életfolyamat mesterséges útra terelődik, és művi elemekkel telítődik. Mindez kettős eredménnyel és kettős korlátozottsággal jár: szakmailag magasabb rendű ellátást kínál, higiénés és életvédő szempontból biztonságosabb, ugyanakkor a humánus viszonyokat elidegeníti, a technika ridegsége áthidegíti a legemberibb életfolyamatot: a tradicionális kapcsolatok helyett szakmai és funkcionális viszonyok alakulnak ki; segítő asszonyok helyett férfiak kezébe került a nagy élmény: a születés levezetése. Létrejön a civilizáció és a modernség ismert kettőssége, védettség és függőség, érzelmek helyett célszerű funkcionalitás.

A tudományos és technikai eredmények mellett nagy változást hozott, hogy a döntés joga az élet felett – tehát a várt élet felett is – az egyén, a párok hatáskörébe kerülhetett. A polgári szabadságjogok el- és kiterjedésével a szabad rendelkezési jog gyakorlása azon a területen is lehetségessé vált, ahol eddig kizárólag a természet hatalma érvényesült, és a vallás egyeduralkodóként kodifikált. Korábban nemcsak beleszólásra nem volt lehetőség, de kétely sem érinthette az eleve elrendelt utakat.

A szabadságjogok, az emancipáció, a tudományos eredmények használata és ismerete a nők számára is lehetővé tett sokféle választást. Olyan önrendelkezési joghoz jutottak, amelyhez a történelem során még soha – beleértve a matriarchátus idejét is. Különösen az életnek ezen, a férfijogú társadalomtól mindmáig erősen uralt területen. A társadalmi kényszerektől való felszabadulás új helyzetet teremtett, s hogy a döntés a nők számára lehetségessé vált, az korábban nem tapasztalt öntudatot adott nekik.

Hagyományosan a nőnek soha nem volt semmiben választása: leány korában az apa tulajdona, asszony korában a férjéé. Férjet a szülők választanak. Testével szabadon soha nem rendelkezett, a férfiakarat döntött az aktusról, a természet és

nem a nő szabta meg, hogy akar-e, s ha igen, mikor és hány gyermeket. A nő helyzetének változása új helyzetet teremtett a férfiak számára is, és megújította a két nem egymás közötti viszonyait. A döntés szabadsága kettős értékű, mert bár a férfiak számára bizonyos értelemben felszabadítóan hatott, ugyanakkor az emancipációs folyamat sok ellenérzést szült, és tartós felháborodást váltott ki a korábban egyed-uralkodó világi és egyházi hatalmaktól.

Az említett ellentmondások az egész civilizált világra jellemzőek, s a világ gondjait mi sajátos magyar és kelet-európai helyzetünkkel bonyolítjuk tovább. Ma, Kelet-Közép-Európában, az ezredvég előtt, a szocialista rendszer válsága és összeomlása után, egy polgári vagy polgárosuló rendszer kialakulásának reményében még összetettebb az ellentmondások hálója: egyszerre kell megküzdeni a szocialista rendszer elmúlása ellenére tovább élő korlátokkal, az átalakítás nehézségeivel, az új kapitalizmus kialakulásának kiszámíthatatlan hatásaival és a rendszerváltozás új, dinamizáló erejének „szülési fájdalmaival”.

Hogy az iparosítás és a modernizáció a szocialista rendszerben a maga torz módján felgyorsult, az a szülést érintő válságjelenségeket részben felerősítette, részben eltompította. Felgyorsult a hagyományok összetörése, az erőszakos iparosítás mozgásba hozta a modernizáció kényszerét, a mobilitás a települések átalakításával és a falvak részbeni kiürülésével, a városok zsúfoltságával járt, az államosítások pedig felszámolták a polgári és kispolgári tulajdon, a családi és a gazdasági alapok valamennyi formáját. Az erőszakos átalakítás minden mozzanatában, közvetlenül és közvetve is hatott a családok életére. A politikai elnyomás, a bizonytalanság, valamint a gazdasági, társadalmi válság befolyásolta a szülési kedvet és a gyerekvállalást.

1950-ben a „népszaporulat csökkenése” láttán az állam erőszakos szülésre kényszerítéssel és az abortusz tilalmával jelentős „születési boomot” idézett elő (ez az úgynevezett Ratkó-korszak³), majd a születek számának visszaesése után a hetvenes évek elején némileg enyhébb formában megismételte az abortusz tilalmát, illetve valamivel később bevezette a gyest, hogy ösztönözzön is a gyerekvállalásra, ne csak tiltsa. A szocialista rendszert illető sommás megállapítások ebben az esetben is félrevezetnek, mivel a rendszer az elmúlt negyven évben közel sem volt egységes a szülést, gyerekvállalást illető kérdésekben sem: kemény szakaszok váltakoztak enyhébb időszakokkal, családerősítő és gyengítő folyamatok váltották egymást. Mégis voltak bizonyos „állandó változók”, amelyek ha több-kevesebb erővel és erőszakkal is, de végig jellemezték a rendszer működését.

Az egész korszakban uralkodott a „köz-” és a „magán-” szféra ellentéte. A „köz” nevében fellépő, de partikuláris hatalmi érdekeket képviselő párhatalom mindig felsőbbrendűséget biztosított az általa képviselt „köznek”, és elnyomott minden magán, egyéni, individuális érdeket. S ezt törvényekkel, szabályokkal, pénzügyi

³ Ratkó Anna, 1949 és 1953 között népjóléti, majd egészségügyi miniszter.

elosztással és ideológiai keménységgel érvényesítette a társadalom minden területén. A magáncél, a magánérdek, sőt a magánélet is, a kisajátított magántulajdonnal együtt annak sorsában és elítélésében osztozott. A hatalom ideológiai szándéka az volt, hogy érzelmi azonosulás kísérje a fentről induló „boldogítás” törekvéseit, ne csak elfogadják az emberek a kényszert, hanem szeressék is azt, amit reájuk kényszerítenek. A közintézmények minden téren a magánszféra elé kerültek, ami államinak minősült, az értékesebb volt, mint a magán, az egyéni vagy a családi, s ezt hol törvény, hol terror, máskor ajánlás, tiltás vagy rosszallás kísérte.

Jellemző volt a hangsúlyozott racionalitás, a szocialista eszme felvilágosodásban gyökerező észszerűség-kultusza, ami gondolatilag – gazdasági, politikai, ideológiai, szellemi téren – minden más eszmével szemben kizáró jellegű volt. A felvilágosodás ész-istennőjéből a lapos dogmatizmus szolgálólánya lett, s a központi dirigizmus az anyagelvűséggel együtt az észben való hitet is államvallássá emelte, s minden tudományosság egyedüli letéteményesévé tette. Az egyházak, a vallások minden ráció ellenségeinek tűntek, az ellenhatalom képviselőivé váltak, s ilyenként nyomták el őket, amiként minden más, marxizmustól eltérő eszmét is. A tradícióellenesség csaknem végig jellemezte a korszakot, bár válogatott elemeit olykor dekórumként használták. Az „új”, a „szocialista”, egyeduralkodó értéke alapján szállt szembe minden „visszahúzó erővel”. Az intézményeket és viszonyokat, valamint a lelkeket is fel akarta szabadítani a hagyomány terhétől, hogy azok ne akadályozzák az új eszmék érvényesülését és a hatalom totális gyakorlását.

A női emancipáció elve szorosan idetartozik. Emberi és polgári szabadságjogok nélkül a nőknek sem lehettek valódi jogaik. Az emancipáció nálunk nem a nők harcának eredménye volt, hanem „fentről kapták”, miként a rendszer más „vívmányait” is – elfogadása ideológiai kötelezettség volt. Az adomány értékét azonban opponálta a valóság, hiszen az extenzív iparosodással a női olcsó munkaerő tömegeit vonták be az iparba, jórészt alacsonyabb szintű ipari munkába. Ha ugyanolyan munkakörben dolgoztak, mint a férfiak, akkor is rosszabb fizetést kaptak, ami aligha mutatta az emancipáció diadalát. A meghirdetett emancipáció mégis több jogot, munka- és életlehetőséget adott a nőknek, mint korábban bármikor. Bár e folyamatnak erős gazdasági és ideológiai kényszerlemelei voltak, mindezt azzal is próbálták elfedni, hogy a „dolgozó nő” e propaganda szerint nagyobb értékű, mint a családba zárt „anya” hagyományos alakja.

Hasonlóan változott a család megítélése és szerepe. A polgári család válságán és ideológiai kritikáján túl a diktatúrák természete megkívánta a család háttérbe szorítását. Semmi sem állhat a diktátor és a tömegek között, semmi, ami akadályozhatja a hatalom kizárólagosságát, az elnyomás totalitását. A hivatalos ideológia rosszallása, a családeellenes, közélet felé terelő intézkedések azonban ellentétes eredményt hoztak, és inkább megerősítették a családok fontosságát, amelyek önvédő, menekülést adó társadalmi sejtekké válhattak. Pragmatizmusa nyomán eljutott a rendszer ahhoz a felismeréshez is, hogy család nélkül nem lehet engedelmes, „jó” állam-

polgárokat nevelni. Ehhez társult, hogy az engedélyezett – szerény szintű – gyarapodás, második gazdaság, a kispolgáriasodás, a tollasodás belülről is megerősítette a családok magánéletbe záródását az egyre gyengülő domináns közhatalom elől. A család szerepének erősödése ugyanakkor eltompította a társadalmi szolidaritást és a bajok iránti érzékenységet.

A rendszert mozgató és fenntartó elemek valójában sohasem váltak a társadalom mély rétegeiben legitimmé, tehát belülről a polgárok önként soha nem fogadták el azt. Éltek az önvédelmi reflexek, s a legkisebb enyhülésre megmozdultak a kisebb-nagyobb szabadság elérésének érvényesítéséért: csendes szabadságharcot vívtak a magánélet területén is. Ebben volt különös jelentősége a gyerekeknek.

Bár a gyerekvállalás döntését időnként kivették a szülők kezéből, a gyerekszám csökkent, és a vállalás önkéntessége sérült, a családok szerveződésének legfontosabb értelme volt a gyerek: életcéljá vált. Indokul szolgált a napi hajszához, tartalmat adott neki, és céljá nemesítette. Segített az élet nehézségeinek áthidalásában, emberi örömmé fordította a szűkös viszonyok között az otthonépítés számos nehézségét. A bizonytalan jelenben, a társadalmi propaganda „ragyogó jövőjének” kétséges perspektívájában a gyerek jelentette a reményteli átnyúlást egy valószínűleg jobb és megvalósítható jövőbe. A gyerek központi szerepet kapott. Ez a jelenleg különös módon éppen a szocializmus negyven évének ebből a szempontból is igen ellentmondásos korszakában öltött társadalmi méreteket.⁴

Sok megfosztást kellett elviselnie az embereknek: meg voltak fosztva minden polgári tulajdontól, a szabadságjogoktól, közéleti jogoktól, a szabad mozgás és tájékozódás lehetőségétől, ugyanakkor bizonyos alacsony szintű biztonságot megkaptak, elértek. Nem kellett a földtulajdon érdekében csökkenteni a születés számát, és nem kellett a tulajdon fenntartása érdekében gyereket szülni. A gyerek nem csak „haszonzszköz”, ingyenbéres, nem csak a birtok összetartója, a név továbbvivője, segítő kéz lett, tehát nem pusztán az anyagi vagy társadalmi racionalitás eszköze: létrehívásának önértéke lett. Önmaga vált a születés céljává és értelmévé: érzelmi értéke lett a születés célja. Különösen ott és akkor, amikor nem kényszer, nem kötelezettség, hanem szabad vállalás örömevé válhatott.⁵

A gyerek a társadalmi frusztrációkkal szemben is az élet értelme és célja lett, az erőltetett közéletiséggel szemben a magánélet értékét, a politikai nyomással szemben az élet öröme, a társadalmi önkénnyel szemben az ellensúlyt jelentette. A gyerek volt a társadalmi beteljesülés bizonyossága, az egyéni életút sikere. Humanizálta az anyagiakat, a tárgyi szerzés öröme, értelmet adott a jelenhez és célt a jövőhöz. Ha az elvárásokkal több teher került a gyerekekre, mint amit teljesíteni tudhattak, ha a gyerekkultusz nem járt is együtt a bánásmód és törődés érzelmi kultúrájával,

⁴H. Sas Judit: *Életmód és család. Emberi viszonyok alakulása a családban*. Akadémiai, Budapest, 1976.

⁵Tóth Olga: *Női karrierök és a gyerek*. MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1988.

mégis a gyerek lett a jobb élet záloga és a jövőbe vetített remény. Visszavonhatatlan történelmi változás eredménye az, ahogy a gyerek középpontba került, és normává vált a gyerekközpontság.

A rendszerváltozás ideológiai lendületében a politikai érdek és a gondolkodási kényelem arrafelé vitt, hogy mindent át lehet majd hártani a „szocializmus bűneire”, megannyi hibájára, a rossz rendszerre. Ha az elmúlik, majd minden bajt magával visz. Az újjászerveződő társadalom és hatalom önerősítése kívánatossa tette mindazt, ami a szocialista rendszerben elnyomott volt, és utálatossá mindazt, ami kötelező. Szinte közhellyé változott az a reflexszerű reagálás, hogy csak az ellenkezője lehet jó annak, ami a szocializmusban elvben és intézményrendszerben működött. Egy torz rendszer ellentéte azonban még nem lesz önmagától ideális, a tagadás negatív lenyomatából nem terem egyszerre pozitív megoldás.

Kutatásunkkal egy időben kirobbanó indulatok feszítették az olykor hitvitákká fajuló nézetkülönbségeket a gyerekvállalással kapcsolatban, a szülések csökkenése s főleg az abortusz engedélyezése miatt. Ha a szocialista rendszer az utolsó évtizedekben engedte az abortuszt, jóllehet legkeményebb éveiben törvénnyel tiltotta, akkor most a visszanyert szabadság jegyében vissza kell állítani a tilalmat, jóllehet ezzel is csupán egy kisebbség véleménye emelkedne újfent törvényerőre. Ha a népszaporodással bajok voltak, és a családok nem vállaltak gyereket, nem volt családerősítő törvény és erkölcsi kényszer, akkor most nemzeti érdekként fellépő törvényt kell sürgetni, és erkölcsi megtorlást azokkal szemben, akik nem akarják „nemzeti feladataikat” ellátni. Ha „liberális” megoldások jellemezték a szocialista rendszer utolsó időszakát, akkor a törvénnyel erősített konzervativizmus felülkerekedése hoz majd mindenre gyógyírt. Ha az emancipáció volt a rendszer jelszava, és a dolgozó nő a sugallt ideál, jóllehet a megvalósításban voltak igencsak jelentős hézagok, akkor az tűnik felszabadulásnak, ha az asszonyok feladhatják foglalkozásukat, és visszatérhetnek otthonaikba, a gyerekszüléshez és a család ellátásához.

Ellentmondó szellemi áramlatok, létfeltételekkel ütköző, reményeket keresztező valóság csapott össze a „nagy társadalomban” éppúgy, mint az egymás közti kapcsolatokban, és belül, a lelkek mélyén. Polgári vágyak a modernség és az individualitás iránt, ugyanakkor sóvárgás a közösségi támasz után. Tradicionális, sőt ösztönös kötöttségek vágya ütközött a modern szabadságigénnyel. Élt a félelem a döntés felelősségétől és szabadságától. Igény ébredt a vezér követésére, de igény a belső szabadságra is. A függetlenség lehet üdvös és lehet terhes: ha más mondja meg, mit tegyünk, legfeljebb ellenállunk, így sokszor inkább az alávetettség lapuló biztonságát választanánk. A racionalitás is ütközhet a belső ösztönökkel, a külső indítékok a belső ellenállással, s a biztató remények külső korlátokon akadhatnak fenn.

A nagy társadalmi átalakulás üteme az elemi életkérdésekkel is új módon szembeállított. Erősödött a belső küzdelem: a gyerek utáni vágy ösztöne a racionális életlehetőségekkel ütközött. Megengedhetnek-e maguknak a fiatal szülők a növekvő

társadalmi bizonytalanságban gyereket? Ütközött az elképzelés az élet örömközpontú élvezete és a gyerekekkel, gyerekért felelős, kötelességorientált élet elvárásával. Az a felismerés is visszatart többeket, hogy a gyerekekkel vége van a „független” fiatalságnak, a lányságnak, a fiúk „szabad életének”, valódi felnőtt gondok következnek. Új élmény a fogyasztói társadalom vonzása, amely a tárgyakkal és a szórakozással azonnali kielégülést ígér, s ez szembekerül a több önmegtartóztatást kívánó életvitellel és etikával. Az azonnali örömszerzés a hosszabb távon jutalmazó, nehezebben megszerezhető örömmel. Ennek a bensőségességnek a megéléséhez kevésbé segítenek a társadalmi „szocializációs” folyamatok. A jelenbe kapaszkodó, azonnali vágykielégítés szembekerül a jövőre orientált, „hosszú befektetést” kívánó, gyerekekre koncentrált étellel.

Mivel a társadalom megosztott az anyagi elosztás, a rendelkezési hatalom, a tudás és az erkölcs tekintetében, ezért más értékrendben (vagy „értékrendtelenségben”), új feltételek között, más hiányok és akaratok munkálnak. Míg egyes csoportok boldogan szabadultak meg a tradíció kötöttségeitől, mások már a civilizációs elidegenedettségtől gyötörtten visszavágynak az éppúgy visszahozhatatlan hagyományba. Míg egyesek érzik a megszabadulást a totális diktatúrától, ez mások számára elbizonytalanodást és némelyeknél szocializmus iránti nosztalgiát hoz magával. A szabad rendelkezés vonzáskörével szemben felülkerekedik az éppen hogy létrejövő választás lehetőségeinek elutasítása. A nagy társadalmi tendenciák sokféle tartalma és kihívása a valóságban igen nagy „szóródással” fejt ki hatását. Csak a konkrét megismerés vezethet közel bennünket ezek megértéséhez. Ennek megismerését (is) szolgálta kutatásunk.

A VÁRT, A VÁLLALT ÉS A KÉNYSZERÍTETT GYEREK

A szülésekben és a szaporodásba benne van egy társadalom életállapotának kifejeződése. Azt feltételeznénk, hogy jólétben, biztonságban több gyerek születik, mint nyomorban és szűkölködésben. Pedig a valóság csaknem fordított. A gyerekszaporulat, tehát a szülések száma világméretben fordított arányban áll az anyagi helyzettel: minél jobb anyagi és civilizációs szinten él a lakosság viszonylag nagyobb része – van családtervezés, tudatos a gyerekvállalás –, annál korlátozottabb a születések száma. Minél rosszabbak a társadalmi-gazdasági feltételek, egyenlőtlenebbek az elosztási viszonyok, nagyobb nyomorban és tudatlanságban él a lakosság tömege, annál több gyermek születik.

A harmadik világot túlnépesedés sújtja, s a fejlődő országokban a népességrobanás tragikus következményekkel jár. Ebben a társadalmi beavatkozás egyoldalú hatásának is része van: az egészségvédelem már van annyira hatékony, hogy megakadályozza a természet szelekcióját, így az újszülöttek a korábbinál jóval nagyobb számban maradnak életben, annyira azonban még nem hatékony a gazdaság, és

nem javultak az elosztás viszonyai, hogy a kritikusan növekvő népességszámot el is tudja tartani a rendszer. Így ez a féloldalas eredmény tömeges éhezéssel, nagy társadalmi kínokkal jár együtt.

Az iparosodott, magasan civilizált országok mindegyike átmegegy azon a válságon, hogy az alacsony születésszám, az elégtelen reprodukció kockáztatja az egészséges társadalmi egyensúlyt, a kevés újszülött nem reprodukálja a felnőtt népesség arányait. Különösen akkor válik kritikussá a demográfiai helyzet, amikor a jólét következtében megnövekedett élettartam és az idősök növekvő aránya társul a csökkenő születésszámhoz. A kelet-európai országok fejlődésének történelmi akadályai lehetetlenítették el, hogy a régió országai a fejlett ipari országok sorába emelkedjenek, viszont a népességszám csökkenése már korábban elindult.

Magyarországon különösen a válságok és a nagy társadalmi fordulatok idején került a társadalom érdeklődésének előterébe a születések apadásának kérdése, mert éppen a válságok következményeként vált ijesztővé a nemzetfogyás eshetősége. A nemzetpusztulás vízióját, az újszülöttek csökkenő számának következményeit nemcsak romantikus látomások, hanem tények, kiháló vidékek, munkaerőválság is mutatta. Ezt a jelenséget – a modernizálódás idejének születési arányszámainak csökkenését – nevezi a népességtudomány „demográfiai fordulatnak”. A társadalmi feszültségek nem mindig könnyen magyarázható okai a születés nemzeti, társadalmi vészjelzéseiben lokalizálódtak, s kézenfekvő magyarázatul szolgáltak a társadalmi bajokra. Az elmúlt másfél száz évben sokszor került előtérbe – komoly indulatokkal kísérve – a népességfogyás, a nemzetpusztulás miatti aggodalom.

A magyar falvakban a parasztok különböző csoportjai között eltérő szaporodási szokások voltak érvényben, s a néprajzi kutatások is ezt mutatják. A nagy vitát kavarázó „egykezés” a harmincas években⁶ a birtokos családok között jellemző születéskorlátozás következménye volt, s mindig a módosabb rétegnél terjedt el először.⁷ A nagycsalád sokféle módon szólt bele a fiatalok gyerekvállalásába: az após szava döntött, de az anyós ellenőrizte, hogy mikor lehet állapotos a menyé, sőt, hogy „mikor fekkhetnek össze a fiatalok”. Ha a gazda már nem akart gyereket, elnázta a falu, ha a szegényebb menyecskék körül forgolódik, hogy ne az otthonát nehezítse a kérértlen jövevénynel.⁸

A gyerekszaporulat megítélését is a magasabb társadalmi helyzetűek diktálták, s a gyerekszámot – egyke vagy „kétke” – a birtokelosztás racionalitása korlátozta. Erkölcsi vád azért is illette őket, mert lenézték a sokgyerekeseket, gúnyolták azokat, akik „szaporodnak, mint a nyulak”. „Gyereket csinítani a hülye is tud, nem

⁶ Békési Ágnes: A népesedési viták háttere a két világháború között. In Hanák Katalin (szerk.): *Terhesség, szülés, születés*. MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1988, 62–71.

⁷ Kapros Márta: *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1986, 146.

⁸ Jung Károly: *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások*. Forum, Szabadka, 1978.

csinyáni, ahhoz kell ész!” „Egyet sem tud eltartani, nemhogy ötöt!”⁹ A magasabb társadalmi helyzetűeknél nem a létbiztonság vagy létbizonytalanság döntött a gyerekszámot illetően, hanem a gazdasági racionalitás, a vagyon összetartásának és fennmaradásának is szerepe volt, az ösztönök korlátozása, amely a természetes szaporodással szemben egy „magasabb”, érdek és érték vezérelte szabályozást biztosított. A szegényeknek nemcsak nem érdemes tervezniük, nincs is „mire”. Közlebb is vannak a természet törvényeihez, közlebb is kívánnak maradni az őket sokszor sújtva látogató Isten parancsaihoz. A sok gyerek születését megkövetelte a szegények körében magas gyerekhalandóság is.

A nemzetért aggódó írástudók mellett a politikai hatalom is fellépett a népességfogyás ellen, elsősorban a hatalomdemonstráció és a hatalomerősítés érdekében. A nacionalista és parancsuralmi rendszerek presztízskérdéssé tették a népesség növekedését – a több ember nagyobb hatalmat jelent, több alattvalót; a több fiatal férfi több katonát, nagyobb expanziós erőt –, s a legszigorúbb intézkedéseket hozták, hogy a fogyást csökkentsék.

A Harmadik Birodalomban, a hitleri rendelkezések idején szülni kötelesség volt, a magzatot megtartani törvény, elvetése büntetőszankciókat vont maga után: ahogy a szlogen fogalmazott: „asszonynak szülni kötelesség, leánynak szülni dicsőség”. Ehhez volt némiképp hasonló Magyarországon a Ratkó-korszaknak nevezett időszak az ötvenes években, amikor törvény rendelkezett a teljes abortusztilalomról, s ez jelentős tömeges indulatot váltott ki, hatása pedig máig megmutatkozik a szülési görbékben. És ilyen volt Romániában a Ceausescu-diktatúra szülési és gyermekmegtartási kényszere, amikor a születésszabályozást tiltó törvény eredményeképpen éhezésre és terrorra, olykor az árvaház auschwitzi körülményeire, vagy a titkosszolgálat hadtestének gyarapítására születtek az anyák világra kényszerített gyerekeiket. Kínában ellenkező volt a cél, de annyiban egyezett az állami beavatkozás, hogy nem a családok kívánsága, hanem azok akarata ellenére gyakorolták a társadalmi kontrollt – a szaporodás megakadályozása érdekében. Itt az „egyke” volt a cél, mert a tervgazdaság racionalitása szerint a népesség alacsony szintű ellátását is csak a túlzott szaporodás megakadályozásával tudták biztosítani.

Ezekben a kényszerekben közös volt, hogy a születeket az államérdek szabályozta, s a szocialista magasabbrendűség érdekében akkor erőltették a szaporodást, amikor az elemi életfeltételek sem voltak biztosítva a népesség ellátására. A gyerekszám növelésének akciói ugyanakkor jól megfértek a kifejezetten családellenes ideológiával és gyakorlattal. A születés erőltetése általában a fenyegetettség, a megfélemlítettség állapotában történt. A kényszerrel diktált, adminisztratív eszközök bevetésének következményeként egészségtelenül hullámoztak a születek aránya: az erőltetés idején a születek növekedtek, a szabad döntés engedélyezésekor

⁹ Kapros: i. m. 118–123.

pedig a trend alá süllyedtek, s mindig erős csökkenés jelezte a kényszerrel való visszahatást.¹⁰

Amerikai történeti kutatások bizonyították, hogy a liberalizmus és a fanatizmus hullámzó váltakozása meglátszik az árvaházak gyereklétszámának alakulásán: szülési kényszer idején nő az árvaházak gyerekszám, amikor engedik a terhesség megszakítását, akkor csökken.¹¹ Kérdés, hogy rossz társadalmi feltételek között miért szülnék mégis sok gyereket a szegények és az olykor üldözött kisebbségek. Az egyszerű magyarázat az, hogy akik a társadalomban létbizonytalanságban élnek, azoknak minden másban is kevés a döntési szabadságuk. Kiszolgáltatottságuk miatt erősebben érvényesül a természet parancsa. A szegény ember nem számol a biztonsággal, hiszen abból soha nem jutott ki neki, egész életében a létbizonytalansággal küzdött. A gyerek sem teszi bizonytalanabbá az életét. A természet és Isten parancsa között nem áll ott a vagyon, amivel számolnia kellene. Ugyanakkor él az a reménye, hogy a sok gyerekből hátha legalább egy kijut a szegénységből (a mesebeli legkisebb fiú), és reményt adhat, hogy a sok gyerek közül lesz egy, vagy talán több, aki öregségében a támasza lesz. A közmondás szomorú realizmusa persze figyelmeztet: „négy gyereket egy anya el tud tartani, de négy gyerek sem tud eltartani egy anyát”, s ennek igazságát a szociografikus irodalom¹² és a legújabb szociológiai kutatások is bizonyítják.¹³

Teljesen más kultúra, más társadalmi helyzet magyarázza a gettóban élő zsidók gyerekszaporodási szokásait. A két háború között a gettóban, ahol zárt körben szegény, hagyománytisztelő, konzervatív zsidó közösség élt, a gyerekszaporulat sokszorosan felülmúlta a polgárosodó, asszimiláns zsidó családokét. Nyolc, tíz vagy akár több gyerek is előfordult itt, az átlagos polgári, kispolgári közeg egy-, két-, maximum háromgyerekes családjával szemben. A gettóban nagy szegénységben éltek a nagycsaládok, de Isten elleni bűnnek tartották a születés korlátozását. Rítus szabályozta a házaseletet, és szentesítette a gyerekszülést. A vallási parancsok nem engedtek semmilyen más születésszabályozást. Aki nem az Írás szerint élt, azt kiátkozták és meggyászolták mint a halottat, mert vétett az isteni parancsolat ellen. A család mindenképp felett álló védelme vallásos és morális kötelesség volt. Közmondásossá vált a zsidóság családközpontúsága,¹⁴ az összetartás minden hányattatás közepette. A gyermekáldás Istentől ered: az isteni ajándéknak örülni kell, áldani érte az Urat. A vallásos parancsok mellett létező is volt a sok gyerek, védekezés a

¹⁰ Andorka Rudolf: *Gyerekszám a fejlett országokban*. Budapest, Gondolat 1987. „Abortusz és népesedés”. *Élet és Tudomány*; 42 1990/42, 1315–1317

¹¹ Bernard Knox: „*Los Olvidados*”. *The New York Review of Books* 1989/11, 17–20

¹² Darvas József: *Egy parasztcsalád története*. Budapest, Atheneum, 1939; Kiss Lajos: *A szegény ember élete*. Budapest, Atheneum, 1939

¹³ Horváth Ágota: *Szociális otthonok*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1987

¹⁴ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat, 1982

külvilági bántalmakkal szemben, remélve, hogy a sok megpróbáltatást és üldözést átélt nagycsaládból valaki csak túlélheti az ismétlődő pogromokat.

Elnyomott, perifériára szorult etnikumokban a nyomor ellenére a megmaradás érdeke erősíti, és vallási parancsokkal őrzi a nemzetséget. A társadalom perifériáján élő kisebbség ma nálunk a cigányság, s a szülési arányokban hasonló a helyzet náluk, mint az elzárt, üldözött etnikumok esetében. Az asszimilált cigány családoknál csökken a gyerekszám, itt is az „egyke” és a „kétke” lesz általános és preferált.¹⁵ A nagycsalád magas gyerekszámú inkább a hagyományos, nagyrészt cigánytelepen élő, gettókba szorult közösségekben jellemző. Itt nem a konzervatív és konzerváló vallás szabályoz, nem is csak a tudatlanság vagy a természetközelség befolyásol, bár az is. A sok gyerek akarata mélyebben épül az ösztönökre és az ösztönös védekezésre is, a nemzetség tovább élésének belső vezérlésű érdekeire. A rossz körülmények miatt egyébként is magas a gyerekhalandóság (a csecsemőhalandóság és a koraszülés aránya az ő körükben a legmagasabb). Mintegy másfél évtizeddel rövidebb a cigányok élettartama is. A szaporodási arányban szerepe van a romákra jellemző „macsó” büszkeségnek, a férfiúi erő mítoszának és megmutatásának, s a férfiasság bizonyítéka a gyerekek számában mutatkozik meg a legnyilvánvalóbban. Náluk a sok gyerek az ősi termékenységkultusz tovább élése, az életképesség bizonyítéka. A férfiak azok, akik tiltakoznak mindenfajta fogamzásgátlás ellen, a felvilágosultabb asszonyok ezért sokszor csak titokban mernek védekezni.

A hagyományos cigány családoknál közismert a gyerek szeretete. A régi kultúra védte a gyerekeket, az utódokért a közösség, a nagycsaládok együttese viselt felelősséget. Ennek a kultúrának – amely egyszerre anyaközpontú és patriarchális – egyik legfőbb elemét, a nemzetiségi összetartást bomlasztotta szét a civilizáció. Miközben a szegénység és az elkülönülés a társadalom peremére taszította őket, régi kultúrájukat elvesztették, de az új átvételére periférikus helyzetük miatt képesek, vagy csak súlyos konfliktusokkal terheltlen képesek. Önbizalmukat megtöri, hogy a társadalom előítéleteit maguk is átveszik. A kiemelkedés társadalmilag korlátozott, behatárolt, a falak gyakran áttörhetetlenek.

A nehéz társadalmi és anyagi helyzetben élő családok többségénél tehát a magas gyerekszám magyarázata a természetközeli népekre jellemző „naiv állapot”, és az élet befolyásolásának korlátozottsága. Nincs mód felemelkedni az örökül kapott, vegetatív feltételek fölé, nincsenek eszközök a beavatkozásra, nincs se szándék, se képesség más út követésére, mint amit tradicionálisan jártak. A naiv felfogás mindent elfogad, ami van, mert erős a természet kötöttsége, és mindent, amit kap, mindent, ami jut neki, áldásként fogadja el. Mivel soha, semmibe, se természetbe, se társadalomba, semmikor nem tudott beleszólni, nem volt részvételi joga a család életében sem. Nem tud élni, csak túlélni, szándék és erő csak a napi enni-innivaló

¹⁵ Pik Katalin: *Gyerekvárás, szülési szokások, cigányközösségekben.* (Kézirat.) MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1990.

megszerzésére futja, a következő nap a legtávlatosabb cél. Nem ismeri a választás lehetőségét és jogát, elfogadja a mindenható magasabb hatalom diktátumát: az van, ami elrendeltetett.

Magasabb rendű állapot, amikor módja van az embernek a választásra, van hozzá ismerete és tudása, de a természet parancsának isteni közvetítésével semmit nem állít szembe. Alázattal, sőt örömteli alázattal fogadja és teljesíti be elrendelt sorsát. Megszentelt tradíció vezet, amely folytatja és elfogadja a világ és a természet rendjét. A vallásos elfogadás lényege, hogy a gyerek isteni ajándék, amiért hálásnak kell lenni. Isten akaratának elfogadása alázat, a gyerek nevelése Istentől ránk ruházott kötelesség és dicsőség. Amennyiben az anyagi eszközökben hiány mutatkozik, ott a bizalom, hogy „ha az Isten báránykát adott, legelőt is ad hozzá” (lásd a nagycsaládok példáját és mozgalmát). A társadalmi bizonytalanság eltöprel, a belső kétség elenyészik a magasabb rendű bizakodással szemben: az Isten ígéretének beteljesülésében való hit ereje mindenekfelett való.

Az első a naiv állapot, amikor nem kérdés, hogy lehet-e, kell-e tenni a természet folyamata ellen. A második, amikor nincs se társadalmi, se önkontroll a születés fölött. A harmadik, amikor hiányzik a befolyás önmaga testére, mert minden kontroll más kezében van. A negyedik olyan ellenerő, amelyik az embernél nagyobb hatalom bizalmára épít a romló feltételekkel szembeszállva, amikor a vallás, a hit, az etnikum hagyományai, a nemzetiségi érdekek döntenek.

VÁLLALÁS, VÁLASZTÁS, ELUTASÍTÁS

Alapvető életkérdésekről lévén szó, mint a fennmaradás, az utódlás, a család, a közösség, a nemzet folyamatos élete, a fiatalok és öregek aránya, az aktívak és eltartottak viszonya, mindig is folyt és folyik a küzdelem a népszaporulatért, bár a természet szabályoz, a társadalom beavatkozik. A népszaporodásról szóló vitákban racionális és irracionális elemek keverednek.¹⁶ A szaporodást biztató érvekkel szemben természetesen jelentkeznek az ellenkező álláspontok is. Valóban az a kérdés, hogyha van választás, akkor mikor és kinek van joga dönteni a gyerekvállalást illetően? A magasabb érdekekben kinyilvánított döntések mögött rejlik az a feltevés, hogy nem lehet az emberekre, különösen pedig az asszonyokra bízni a legfontosabb életkérdésekben a döntést. Ezért is merül fel a kérdés, van-e emberi joga a nőnek? Van-e joga az egyénnek, különösen az évezredek során nem emberszámba vett, jogtalanság állapotában tartott nőnek („asszonyi állatnak”) arra, hogy beavatkozzék a természetbe, különösen az isteni és vallási parancsokkal szembeszálljon;

¹⁶ Heller Mária – Némedi Dénes – Rényi Ágnes: *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986*. In *Népesedési viták Magyarországon. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos vitaülése*. Budapest, 1988. június 2. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest, 1990, 13–125.

hogy „átformálja” a természetet, „megtagadja” saját természetének legbensőbb parancsát, a szülés többszörösen is szentesített kötelességét, és ezzel a természet és a vallás erkölce ellen cselekedjék.

A női választás sok fundamentális tabut megsért: természeti elvet, biológiai kötelezettséget, történeti folyamatot, vallási parancsokat, közösségi érdeket, vélt és képviselt magasabb érdekeket és mindezekben a férfi hatalmát. A természet úgy építette föl a férfit, hogy számára a párosodás biológiai következmény nélküli. Sem teste nem viseli nyomát, sem élete nem alakul át a közösülés után. A társadalmi parancsok, erkölcsiek és jogrendbeliek – ha vannak – valamennyire kötelezik a férfit az aktus következményeiért; tehát ha az asszony teherbe esik, többnyire felelőssége van a közös gyerek felneveléséért. De a gyerek biológiailag nem hárít rá feladatot. Kielégítve vágyát, testileg már semmi sem köti magvának sorsához. Társadalmi vagy csoporterkölcs, kötelezettség, illetve érzelmi kötöttség kell ahhoz, hogy a nővel együtt vállalja a felelősséget.

A nő viszont az egyesülést teljes biológiai következményeivel együtt viseli, egész testével, egész életével. Érésre kész egyetlen petesejtje a spermák tízezreiből „kiválasztja” azt, amit magzattá érlel. Testében őrzi, testével építi tovább addig, amíg megérett az életre, hogy a szülés során a saját erejével, saját fájdalomával világra is hozza. És testi képessége, hogy táplálni tudja a kicsinyét, kiterjeszti a felelősséget addig, amíg a függő, tehetetlen gyerek önálló életre válik képessé.

Máig tartó fel-fellobbanó dühöt, skandalumot és sebeket okoz az az újabb kori lehetőség, hogy a nők maguk is elválaszthatják „férfi módra” az aktust a gyerekkihordástól, és elutasíthatják kedvük szerint a férfit. De az az igazi erkölcstelenség – „boszorkányság” –, ha nemcsak megválaszthatják maguknak az időt a gyerekvállalásra, hanem el is utasíthatják a természettől rájuk rótt, a vallással és erkölccsel kötelezővé tett, a közösségi, nemzeti érdekekkel nyomatékosított feladatukat.¹⁷ Az sem fogadható el könnyen, hogy míg az aktusnál a nő már élhet „férfi módra”, addig a férfiak sehogyan se vehetik át a szülést. Kétségtelen, ez olyan aszimmetria, amely a nők felé forduló dühöt megkettőzi: először is, mert nem teljesítik azt, amit a férfiak soha el nem érhetnének, a gyermekkihordást, másrészt még el is utasítják a férfinagvak gyerekké növelését. (Hogy többet szülnének-e azok a férfiak, akik a nőket leginkább vádolják vagy elítélik, az abszurd, de nem érdektelen kérdés.)

Különösen azokban a társadalmakban visszhangzik a nők efféle elítélése, ahol a férfiuralom a jellemző, ahol a jogalkotásban a vallás gyakorlásában, a társadalmi döntéshozatalban a jogászok, a papok, a törvényhozók, sőt az orvosok, nőgyógyászok is zömében férfiak. Ott a megbélyegzéstől a törvénykezésig megerősödik az

¹⁷ A tanulmány megírásának idején, 1989-ben csaptak fel az első hullámok az abortuszvitában, amely évekig heves izgalomban tartotta a közvéleményt. 1992-ben hozta meg az Antall-kormány a magzatvédelmi törvényt. Ennek részletes elemzését lásd könyvemben: *Utak és korlátok az egészségügyben*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997, 123–139.

alávetettség, a nők egyoldalú elítélése és függésük fenntartása. Az abortusz szabadságáért folyó emberjogi küzdelmeknek az a tragikus ellentmondása, hogy a nőben a magzat megőrzésének ösztönös testi-lelki kötöttsége szembekerül a célracionális döntéssel. A dilemma feloldhatatlan, mert amikor a nő küzd az abortusz szabadságáért, egyszersmind a kínzó megfosztás választható jogáért küzd. A kínzás itt valószínűs, hiszen a női test legérzékenyebb, legbensőségesebben védett részéből szaggatnak ki erőszakos eszközökkel, belőle és jövőjéből egy eleven darabot, mindez ráadásul lelki szenvedéssel jár, mert át kell élnie a megfosztás veszteségét. Ezt a kettős szenvedést „könnyítheti” a külső tilalom, az a felháborodás, amely a döntés jogát elvonná a nőtől. Ezek a beavatkozások, törvényes tilalmak ugyanis nemhogy növelnék a bűn tudatát, inkább csökkentik a belső önmarcangolást, mert a legbensőbb életterületet illető minden beleszólás kívülre fordítja a dühöt, és megerősíti a választás belső szabadságának, szükségletének öntudatát. Nincs egzakt vizsgálat arról – csak köznapis tapasztalat –, hogy az abortusz kockázatát hányszor vállalják azért a nők, hogy eleget tegyenek a férfiak kívánságának. Ezért is különös, hogy a törvényhozó férfiak a nőket vádolják, miközben a magánélet, a családi élet férfiai sokszor éppen az ellenkezőjét kívánják.

Az a férfi, aki maga is akarja a gyereket, alapvető szolidaritást vállal a nővel, akit minden külső nehézséggel szemben támogat, s így együtt vállalják egy vagy sok gyerek életre hívását. Ezért a kérdés nemcsak az, hogy kinek van döntési joga a gyerek vállalása, az élet folyamatosságának biztosítása felett, hanem az, hogy azé legyen-e a döntés joga, akié a gyereknevelés felelőssége. Ideális esetben az együtt élő páré. Ha az életadás képessége nem jár együtt az új élet felnevelését vállaló akarattal, hiába erőltetik a külső erők, felelőségük véget ér, amint a döntésük kimondatott.

A gyereket illető döntés csak akkor lesz erős, ha szabad elhatározásból születik meg, ha a belülről jövő kívánság és a kívülről adott biztonság feltételei között keletkezik, ha se ellenállás, se kényszer, se tiltás nem avatkozik bele annak meghozatalába. Az egészséges párkapcsolatban a gyerek a szerelem kifejeződése, az együttélés tartalmában ez az egymásnak nyújtható legnagyobb életajándék. Ebben kap értelmet és célt az együttélés.

A gyerek életöröm és életigenlés: a közös élet alkotásának létrehívott öröme. Hogy ez mennyire ismeretlen igény korábbi társadalmakban, arra számos történeti, néprajzi kutatás utal.¹⁸ A gyerek mai fogadása, a vágyakozás iránta, nagy társadalmi-történelmi fordulat eredménye: Philippe Aries elemzi, hogy a polgári korszak felfedezéseként a gyerek léte felett érzett érzelmi öröm miként jelent meg az európai kultúrkörben. Kutatások és tapasztalataink mutatják, hogy a jó viszonyt

¹⁸ Philippe Aries: *Centures of Childhood*. Penguin, London, 1973.

megerősíti a gyerek érkezése, ahogyan a rossz viszonyt előbb-utóbb szétbontja.¹⁹ Megerősödik a párok öntudata, de megerősödik a nő önbizalma is, mert csodákat élhetett át a testében a kihordás, a szülés idején. Megerősödik a férfi önbizalma, hiszen a férfiaság, a nemzés képessége a gyerek világra jöttében felmutatható bizonyossággá válik. Megerősödnek a párok felnőtt önbizalmukban is, beérkeztek a felnőttiség korába, a fiatal szülő mintegy egyenrangúvá válik anyjával, apjával, amint maga is anyává, apává lesz. Kiteljesedik a világ, mert nem zárul le a saját életénél, folytatása lesz, talán jobb minőségben, mint amilyen ő maga volt. A gyerek születése, növekedése beteljesedett alkotás, olyan „remekmű” lehet, amely nem csak a kivételes alkotótehetségek adománya.

¹⁹ Cseh-Szombathy László: *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat, Budapest, 1985; Grád András: *A gyerek szerepe a válásban*. (Kézirat) MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1989.

CSALÁDERŐSÍTŐ ÉS GYENGÍTŐ FOLYAMATOK A MAI TÁRSADALOMBAN¹

1992

Olyan időszakban élünk, amikor lehetőségeink és korlátaink egyaránt nagyok. Lehetőségeink, mert megszabadultunk az idegen megszállástól, az elnyomó hatalmi rendszertől, és ebből fakadó, ezekre épülő sok súlyos történelmi-társadalmi béklyótól. Új társadalmi, nemzeti fejlődés lehetőségei állnak előttünk. A történelmi kihívás ugyan növeli energiánkat, de sok az akadály, vannak korlátaink. Korlátaink eredete a múltból húzódik máig, megterhelve és terhelődvé a jelen megoldásainak gondjaival. Gazdasági nehézségeket éppen úgy tartalmaz, mint a politikai hatalmi harcok erőpróbáit, ütközésükben a szellemi és erkölcsi élet megújulásának vívódásai, válságai és kiútkeresései vannak. A gátlások és a biztatások azokból a külső feltételekből eredeztethetőek, amelyek a külső világ változtatását is befolyásuk alatt tartják. A belső megépítettségünk külvilágát erősítő és alakító feladatában nagyon fontosnak látom a család szerepét.

Tudom, nem ez a hely az, ahol a család fontosságát különösen hangsúlyozni kellene, viszont jó átgondolni ebben a kettősségben a család kötelmeit és lehetőségeit. Szociológus vagyok, a társadalmat kutatom. Egy kutatónak az a kötelessége, hogy a valóságot tárja fel, és ne tévessze össze azzal, amit látni szeretne, még kevésbé azzal, amit mások szeretnének tőle hallani. Mindezt elfogultság és előítélet nélkül tegye, hogy meg tudja érteni az elfogultságokat és az előítéleteket is. Ez nem jelenti azt, hogy értéktelen lehet, hiszen már témaválasztásában és kérdéseiben is az értékei tükröződnek.

A múlt kongresszuson beszéltem a gyerekvárás, születés, szülés területén végzett kutatásunkról, az emberi élet megépítésének kezdeteiről. Most azt vállaltam, hogy szóljak a mai társadalmi változások kapcsán a családról is, mint arról az alapvető közösségről, amelyik mélyen meghatározza az ember személyiségének, képességeinek alakítását. Nem kevesebb múlik rajta, mint hogy a gyerek életre indítását milyen munícióval látja el a család, hogy védett vagy védtelen lesz a világban,

¹ Benkő Ágota – Mohay Tamás (szerk.): *Reményünk a család: a II. Családkongresszus előadásai*. Nagycsaládosok Országos Egyesülete, Budapest, 1992.

hogyan biztonságban tud-e cselekedni, hogy önállósulása során ki tudja-e fejteni a benne lévő képességeket, képes vagy képtelen lesz a nagyvilág vagy külvilág kihívásainak megfelelni.

A család az emberi élet építésében a legalapvetőbb formáló feladatot látja el, adhat életre szóló védettséget és sose gyógyuló sebeket. Útnak indulhatnak a családból jól felkészítve, de „vértelenül” is, küzdőképesen, de védtelenül is, életre szóló „tartalékkal” vagy életre szóló sérülésekkel.

Szociológus vagyok, szakmai elkötelezettségem szerint azt vállaltam, hogy kutatásaim alapján a valóságról adok képet. Most kutatásaim azon társadalmi tapasztalatait szeretném megosztani Önökkel, melyek a remény alapjai lehetnek.

Itt jön a történelmi tapasztalaton épülő kutatói optimizmus: ha nehéz helyzetben, az elnyomatás körülményei között fontos szerepet játszott a család, annyi mindent épített meg és védett meg minden ellenerővel szemben, mint ami most, az elnyert szabadság idején kiderült, akkor egy remélt szabad társadalomban, ha más súllyal és változó jelentéstartalommal is, nem csökkenhet a várakozás abban a tekintetben, hogy mire lehet képes a család.

A társadalom- és történelemcsinálók gyakran elfelejtik azt, hogy minden társadalmi viszony megépítése valahol a mélyben, az emberi viszonyok alapjainak kidolgozásánál történik. S ha a szorosan vett intézmények, hatalmi viszonyok olykor közvetlenül áttörhetetlennek is tűnnek, az emberek testi-lelki megépítése, a legfinomabb alakító, formáló műhely az a közösség, amelyben mindenki először tapasztalja meg a világot, a viszonyokat, a kapcsolatokat, érzelmek formálódását, s ez a család.

Reményünk egy másféle társadalom, mint amiben felnőttünk vagy éltünk. A kérdés az, hogy honnan fog létrejönni az az erő vagy az a képesség, amivel mássá tudjuk változtatni a világunkat – a kisvilágot és a nagyot is – hiszen tapasztalataink, habitusunk és személyiségünk egy sok szempontból tagadott, ugyanakkor általunk is fenntartott társadalomban épült fel. Abban tanultunk meg cselekedni és élni, mégis másképpen cselekszünk és élünk, mint amire az a társadalom bennünket formálni akart. Ennek tudatában kell lennünk, mert önbizalmunkat is segíthet megerősíteni.

Ha a család valóságos képességéről tanúságot akarunk hozni, akkor elegendő a korábbi évtizedeket megvizsgálni: mit akart a társadalom hivatalos elképzelése a családdal elérni, és mi is történt valójában. Itt az első fontos megállapítás a család jelentőségéről: a bizonyosság a családok személyiségépítő szerepéről, a „történelem-álló” képességéről, az értékátadó folyamatok szívósságáról. Ezek ereje egyértelműen bebizonyosodott. Itt van annak az erőnek a magyarázata is, amely idáig hozott bennünket. Az eredete ott van a családokban. Ez a történelmi tapasztalat adhatja a jövőbeli reményt is. A család sokkal elementárisabb szerepet töltött be, mint bárki, bármikor is gondolta vagy hitte volna.

Ez a megállapítás nem változtat azon az ismerten, sokat hallható, tényeken alapuló véleményen, hogy a modern társadalomban a család válságban van. Ezt a válságot

gyorsította volna fel a szocialista társadalom a maga sajátos modernizációjának végeredményben tragikus eredménytelenségével, zsákutcájával.

A szocialista rendszer – különösen az első időszakában – ideológiájában és gyakorlatában tudatosan – sőt tudományosan és intézményesen is – családellenes volt. Mégis a családok rendkívül erős túlélő erőt bizonyítottak. S a családokkal együtt túléltek a rendszert magatartások, eszmék, gondolatok és hagyományok is. A hatvanas években a politikai és gazdasági hatalom változtatott a családellenes gyakorlaton és ideológián is. Felismerte és hangoztatta a család fontosságát, lazított az ideológiai szorításon, családerősítő intézkedéseket, sőt törvényeket is hozott. De a családbarát intézkedések is megtörték a gazdasági feltételeken, a szociális ellátás hiányán, különösen pedig a társadalmi rendszer válságából fakadó erkölcsi és szellemi akadályokon.

Miért volt ideologikusan, a szocialista eszmerendszer genezisében, szóban és tettben családellenes?

Először is, a diktatúra jellegéből fakadóan mindent elpusztít, ami az ember és a központi akarat közé áll. Különösen, ha gyanús az ellenállás.

Másodszor, a szocialista eszmék között a magántulajdon-ellenesség szoros kapcsolatban áll a család eszméjével. Akár nagypolgári, akár kispolgári rétegről, akár paraszti tulajdonról volt szó, mindenütt a család volt a főszereplő, a tulajdonos. Ha a tulajdon védelme egyben a család védelme is volt, akkor a támadás a tulajdon ellen a család elleni támadást is jelentette. Ezért együtt kellett felszámolni, eltíporítani a tulajdonnal együtt a családot is, ezt a sajátosan ellenálló alapsejtet, mert, így hangzott a tétel: kölcsönösen éltetik egymást, a család a tulajdont és a tulajdon a családot.

Harmadszor: az eszme és a gyakorlat útjában álltak a vallások és a család vallásőrző szerepe. Közismert, hogy a családokban mélyen hat az értékátadás folyamata: itt maradt meg a legmélyebben és legtovább a vallás szelleme, de itt őrizték és táplálták az egyházakkal való kapcsolatot is. Mindegyik vallás számára a család a hit bázisa, családi vallásosság nélkül nincs hitbeli élet. Másfelől sok mindenben kellett és lehetett is engedelmeskedni a távol álló, elidegenedett hatalom diktátumainak a mindennapi életben, de az élet legfontosabb fordulóiban, a születésnél, az esküvőnél és a halálnál a vallás megerősítése mélyen élő szükséglet volt. Az igényelt biztonságot és szépséget az emberek jelentős része az egyházak rítusaitól, a hit megerősítésétől, a vallás megszentelő erejétől várta, kívánta és kapta is meg.

Végül a közösséget állították szembe az individuális, egoista magatartást tápláló családdal szemben. A köz mítosza állt szemben az egyénre orientálódott családi szemlélettel, ami mint tudjuk nem a „közt”, hanem a központi hatalmat jelentette, és annak megerősítését szolgálta, a fentről szervezett és fentről is kontrollált közösségek szervezésével.

Összefoglalva: a családban, a szocialista rendszer kezdeti ideológiája az ellenállás fészket látta. A radikális változással szemben a konzervatív örökítő hagyó-

mányozást. A kollektivista eszményekkel szemben az egyéni érdekközpontúságot, általában mint az autokratikus hatalom korlátlan érvényesülésének gátját szemlélték a családot.

Itt lényeges különbség volt a kemény ötvenes évek és a hatvanas-hetvenes évek e tekintetben lágyabb, úgynevezett „bársonykesztyűs” diktatúrája között. A tágabb látókörű gondolkodók ugyanis rájöttek arra, hogy a családra szükség van az elemi szocializáció érdekében, és engedelmes állampolgárok a szülőknek engedelmes gyerekekből válnak.

A tekintélyelvű rendszerek számára, bármilyen társadalmi és tulajdonviszonyon épüljenek is fel, fontos a hagyományos patriarchális család fenntartása, hiszen az apai uralom és az annak engedelmeskedő család készíti elő a tekintélyelvű rendszerekben a hatalmat birtokló, vezérlő apai uralomnak való kritika nélküli engedelmes alávetettséget.

Az eszmei családellenességen túl a társadalmi, gazdasági gyakorlat is a családi ellenében hatott. Nemcsak a tulajdont húzta ki a családok alól, különösen megszenvedtetve ezzel a legnagyobb tömegű kistulajdonos társadalmat, a parasztcsaládokat, hanem az elinduló, gyors kényszerrel diktált erőszakos modernizálás következménye az óriási mobilitás valóságos milliőkat terelt el korábbi életterületükből, a felgyorsított iparosodás munkásainak sorába. Parasztokat, a kisipar, kiskereskedelem sok százezres táborát is az ipar munkaerejének táborába sorolta. A városokat viszont nem fejlesztették úgy, hogy befogadhatták volna az új munkásokat. Az ott-hon környékén nem volt munka, ahol munka volt, ott nem lehetett otthont teremteni. A lakáskérdés, amelyik minden otthonteremtés alapja, a családi élet feltétele, először sehogyan sem oldódott meg, majd a családiház-építés terhével vált nagy lehetőséggé és egyben teherrel, a legnagyobb és legsikeresebb házépítési „népmozgalom” keretében, jóllehet nyilvánvalóan körülhatárolt, de elég széles népszerűség számára. A nők elmentek dolgozni, de nem volt igazán kielégítő és jó megoldás a gyerekek ellátására. A fiataloknak súlyos nehézségeik voltak a családalapításban.

Erre a feltételrendszerre épült a „nyitott világ” ismert családgyengítő hatása, hogy a gyerekek szocializációjában a családnak szükségképpen csökkent a szerepe: az iskola, a kortárs közösség, a tömegkommunikáció válik a szülő helyett a tudásátadás, a magatartásformálás és a viselkedés alakítójává.

Az eddig felsorolt hatások mellett – és mögött – mélyen hatott és átította az életet a társadalmi depresszió, az érzékelhető válság, amely kiterjedt az élet minden területére, rongálta az életkedvet, csökkentette a családalapítási-családépítési kedvet, perspektívátlaná tette a jövőt.

Nos, ez volt az a „felütés”, ezek után hatásos és meglepő fordulat: ennyi ellen-erő, ennyi ellenáramlat ellenében mégis mi történt? Itt vannak a nagycsaládok és a kiscsaládok is, születnek gyerekek, épülnek családok, és nagy erőfeszítéssel igyekeznek megteremteni a családi élet külső és belső feltételeit. Olyan ellenálló erőt tapasztalhatunk bennük, ami segítette a túlélést mindenki számára. Mintha ez az

ellenerő jobban megerősítette volna a családot, mint amilyenek korábban tűnt, mintha itt és most erősebb lenne a család és eszméje, mint a háború előtt, a családra koncentrálnó konzervatív társadalom idején volt.

Ez a folyamat, amelynek most és itt is tanúi vagyunk, nem azt látszik igazolni, hogy a család, mint a társadalom legelemibb sejtje tükrözi a társadalmi építmény képét. Nem azt bizonyítja, hogy alapvetően konzerváló szerepe van a létrehozó rendszer fenntartásában és megerősítésében. Nem termelte újjá egyszerűen a rendszer számára igényelt karaktereket, nem biztosította zökkenőmentesen a társadalom változatlan reprodukálását, struktúrájának változatlan fenntartásával.

Hiszen ha csak azt nézzük, mi volt a kíváncsi a családdal szemben – akár a családdellenes, akár a családbarát intézkedések idején –, és mi lett a valóság, kiderül, hogy nem vált engedelmes szolgálójává a család intézményi rendszere ebben, a mindent saját szolgálatára, használatára rendelni akaró hatalomnak.

Lehet-e azt mondani, hogy éppen azért, mert ennyi ellenerő indult a család és az ember ellen, ebben és itt találták meg az ellenállásnak elfogadható, kívülről olykor simuló, belül elrejtett és elrejthető formáit. A család fontossága minden elnyomás ellenére megerősödött, még az is lehet, hogy éppen a társadalmi elnyomás volt az, ami megerősítette.

Nem különös, hogy minél erősebben küzd egy el nem fogadott hatalom valami ellen, ami nagyon fontos az emberek életében, mint például a család, annál erősebbé válik az önfenntartó ereje? Minél több intézkedés teszi lehetetlenné az életét, annál változatosabb túlélési módokkal találkozhatunk. Minél több akadályt tud leküzdeni, annál jobban megerősödik. Ami fontos és erős, az az ellenállásban tovább erősödik és komolyabb, ellenállással is erősített tartalmat, fontosságot kap.

A történelem sok példát jegyez fel az elnyomatások idejéből, amikor különösen fontos szerepet kapnak a családok és azok az értékek, amelyek a felszínen nem maradhatnak meg. Ezek a mélyben viszik tovább változatos formákban a továbbadott kifejezésekben, továbbadott magatartásokban a lényeges értékeket. Ezek a mindennapi dolgokban éppen úgy tovább élhetnek, esti mesében, családi történetekben, rutinná vált szokásokban, mint rejtegetett levelek, dugdosott újságok, titkon átadott relikviák, szimbólumok őrzésében.

A családok szerepe a vallás és kultúra őrzésében közismert. Közmondásos a zsidó családok összetartása, ereje, a diaszpóra és az erőszakos térítések idején is. A családok ereje, összetartozása volt a bázisa és feltétele annak, hogy súlyos üldöztetés idején is minden megtorlás ellenére továbbadja a megőrzött vallást, kultúrát, szokást, évezreden keresztül tovább éltetve a kapott örökséget.

A nemzetiségi, társadalmi vagy a faji elnyomás pusztító folyamatai ellenében szívós fennmaradásról tanúskodnak ezek a példák, amelyek éppen a családok rejtett útjain keresztül őrizték és őrzik meg a nemzet, a társadalom vagy az elnyomott kultúra értékeit. Sokszorosan szívósabban maradtak fent azok, amelyeket a családok rejtett útjai őriztek meg, mint amit fennen hangoztatott az uralkodó akarat. Közeli

történelmünkben tudunk az 56-os rejtegetett újságsomagokról, a titkon továbbadott nagyapai, apai emlékekről, terjesztett és dugdosva olvasott írásokról. Nyelvek, mesei fordulatok, családi sztorik, rítusok továbbélése is összetart és fenntart. Amikor a külvilág szétzilálja, és nem engedi a felszínre, akkor válnak különösen fontosá ezek az összetartó erők és összetartó szimbólumok, amelyek a külvilág üldözése miatt kerülnek a család védelmébe. Olyan folyamat ez, amely nemcsak a szimbólumokat védi, és az értékek, kultúrák folyamatosságát biztosítja, hanem a családok minden valóságos, olykor valódi élete veszélyeztetése ellenére önerősítő folyamat, mert önbecsülésüket, önérzetüket táplálja.

Úgy gondolom, hogy külön figyelmet érdemelne a család szerepe az elnyomó társadalmakban, hogy hányféle módja van a tovább élésnek és a tovább éltetésnek. Van a család életben maradásának valami tudatoson túl és tudat előtt meghatározó képessége. Mintha ez lenne a legmélyebb kapcsolatban a természeti elemi életérdekekkel, a fennmaradással.

Hol van hát a család ereje?

Egy kitűnő szociológus, Somlai Péter, a család úgynevezett szocializációs funkciójával foglalkozott, vagyis hogy miként neveli a család társadalomképesé a gyereket. Ő úgy fogalmazta meg ezt a folyamatot, hogy ez a második megszületés, mert a család a biológiai lényből társadalmi lényé neveli, növeli a gyereket.²

Az ember felnevelkedése minden élőlény között a leghosszabb folyamat. A gyereknél tudjuk, évekig eltart, amíg beéri szüleit, amíg társadalmi értelemben is lábra áll, önálló lesz. Ebben a legfontosabb és hosszú időszakban a család építi ki a személyiségét és építi cselekvéseibe viszonyait is.

Nagyon leegyszerűsítik mostanában a család funkcióját. Leginkább az hallatszik, hogy érzelmi funkciója van, hogy erkölcsöt kell adnia, meg hogy megvéd a külvilágtól. Ez mind igaz, de ahhoz képest, amit valóban tesz, így szűkös és kevés. Ennél sokkal többről van szó valójában. A legmodernebb lélektani ismeretek és társadalomtudományi tapasztalatok mutatják a gyerek felnövése időszakának mélyen formáló erejét. Az első benyomásokból (imprinting) épül, még a szóbeli tudás előtti tudás. Mélyen beépült formáló erejű „tudásokról” van szó minden vonatkozásban. Itt alakul ki az első meghatározó alapviszonyok „ösképe”. Itt a példa minden kapcsolat kezdetére, és itt a forrása minden kapcsolatból fakadó első, legmélyebben rögzülő megtapasztalásnak. Itt, a családban, az élet kezdeteink, ennek a „második születésnek” folyamán alakul ki, az anya, az apa, a testvérek, a család hatására a világ képe, társadalmi helye, viszonyainak tudása. Itt találja meg élete első, meghatározó ideáljait vagy ellenideáljait: az anya, az apa, a férfi a nő, a testvér, a nagymama, a nagypapa jelenlétében, a közvetlen környezet benyomásainak alapján. Itt alakul ki alapviszonya az emberekhez, de itt a forrása a tárgyi világgal és a természettel való viszony kialakulásának is.

² Somlai Péter: *Családmonográfiák*. Szociológiai füzetek, Budapest, 1979.

Itt tanulja meg a törődést, úgy, ahogyan vele törődnek. Itt alakul ki az érzékelése, ahogyan a külvilágot felfogja. Itt tud válaszolni, reagálni arra, amit kap, és itt érzékeli, kezdi megtanulni, hogy vágyai akaratahoz képest teljesülnek-e vagy sem, s mit kell érte tenni, itt alakulnak ki a viszonyosság első tapasztalatai. Itt tanulja meg a bánásmódot, a szeretetet a kapás-adás szimmetriáját vagy aszimmetriáját. Itt alakulnak ki az alapértékei.

Itt tanulja meg, hogy a viszonyokban viszonyosságok jönnek-e létre, vagy szigorú alá-fölé vetettséget kell átélnie. Hogy erőszakosak-e vele, amit eltűr, elfogad alázattal vagy belenyugvással, vagy/és maga is erőszakossá válik. Hogy zsarnokságot él-e meg, amitől maga is vagy alávetett, vagy zsarnok lesz, elnyomottként elfogadja vagy folytatja és fenntartja a zsarnokságot, vagy az alávetettséget, mert más viszonyt nem ismer. Itt alakul ki, a testvérek között, hogy elnyomó vagy szolidáris, fölébe kerekedő, alulmaradó, figyelmes vagy figyelmetlen lesz. Hogy egoistává válik, vagy közömbössé más iránt, hogy másra is ügyelő, figyelmes vagy figyelmetlen, hogy empatikus vagy érzéketlen.

Megtanulhatja az emberi ideálokon túl a tárgyak értékét és értelmét, kialakul viszonya a természet életéhez. Egyáltalán érzékeli-e azt, ami körülveszi. Meg tud-e látni egy fűszálat, látja-e az erezetek szépségét, tud-e örülni egy kavicsnak is, vagy csak karátokban mért értéket tud értéknek tekinteni.

Itt alakul ki a biztonsága, a fontosság tudata. Annak alapján, hogy kellett-e a szüleinek, fontos, hogy van. Öröm-e az élete. Hogy akarták vagy akarják, hogy éljen, ezért érdemes élnie, vagy csak nyűg és teher és fáradság. Ha kellett, hogy életre keljen és éljen, akkor ez ennek meg fog felelni, ha nem kellett az élete, valahol, valakin, valamikor bosszút áll, családon, társadalmon, a másikon vagy saját magán.

Itt alakul ki az állóképesség és a tűrőképesség. Tudjuk az öngyilkosságok szomorú, országunkra jellemző kiugróan magas arányait, és hogy akikre nincs szükség, akit nem akartak, akit, még ha szóban vállaltak is, de érzelmileg mélyen elutasítanak, annak nem fontos az élete sem. Akit nem hallgatnak meg, az néma lesz. Akit elutasítanak, kivetnek a szeretetből, az vagy élete végéig kielégítetlenül keresi a szeretetet, vagy kielégítetlen dühében súlyosan agresszívvé változik.

A gyerek érzékenyebb mindenkinél, a gyerek sokkal többet fog fel és ért a világból, mint amit a felnőttek gondolnak, vagy tudnak, hogy tudják. A gyerekeknek nem lehet hazudni, átlát a hazugságon. Pontosabban érzékeli, hol van a hazugság, nem a tudatosított célt követi, nem olyan lesz, mint amit mondunk neki, hogy legyen, arra válaszol, amilyenek mi vagyunk, amilyen légkört mi, az egész család teremtünk körülötte. Ahogyan mi viselkedünk, ahogy viszonyainkat éljük. Úgy fog szeretni és szeretni tudni, ahogy mi szeretjük vagy nem szeretjük egymást, ahogy szeretjük vagy nem szeretjük a gyerekeket.

Felsorolhatatlanul sok minden kapja meg későbbi, életet és viszonyokat is meghatározó elemi lenyomatát a világról, a társadalomról, viszonyokról, az ebben a teljesen nyitott, leginkább érzékeny, felnőtté válás korszakában. Ezért is múlik olyan

sok a család belső építésén és viszonyain most, ezért kell erről külön hangsúllyal beszélni, amikor egy új nagy társadalmi átalakítás feladataival küzdünk, egy talán formálható világban.

És most szociológusi minőségem és feladataim szerint, térjünk rá a mai társadalmi kérdésekre.

Mi is a mai társadalmi változás, az új életlehetőségek megnyílása, s a régiek eltűnése? A társadalom és a gazdaság átalakulása?

Csak néhány kérdést emelek ki. A változás minden elemében és összességében is mélyen átformálja a család életét, mivel minden területre kiterjed: a szabadság a társadalmi életben, a sokféleség a politikában a lényegi változás a gazdaságban és az erkölcsben.

A gazdaságban a legalapvetőbb változás a tulajdonviszonyoké, hogy ismét cél és alap a magántulajdon. Ennek kettős hatása van, illetve lesz a családokra: egyrészt erősíti a családot, hiszen a tulajdon mindig is családi jogokra és együttesekre épült. Emellett a mostani tulajdonosság, kistulajdonossá válás még erősebben építkezik a családra, mint a közös vagyon megtermelőjére, kezelőjére, birtokosára és haszonélvezőjére. Ugyanakkor, ami gazdaságilag megalapozza az együttélés tartalmát, sőt nem csak gazdaságilag, az a kölcsönös függőség, a közös hasznosítható szaktudás, az átadható ismeretek is. Itt tulajdonképpen – furcsa történelmi kitérőnk miatt – a XIX. századi polgárosodás folyamatait élhetjük át újra a XX. században, mégpedig posztkommunista körülmények között. Ez már magában is egyedülálló történelmi tapasztalat. A folyamat történeti útját ismerjük a múlt századi családregegyéből, amiből tudjuk, hogy legalább annyira építik a családi összetartozás anyagi, jogi alapjait, mint amennyire korlátozzák is a családtagokat az életforma-választás és pályaválasztás szabadságában. Az érzelmi kötődést, vagy az érzelmi kötődés mellett a sokszor célelvű anyagi érdekkötöttség színezi át vagy váltja fel.

A privatizálódás folyamatai ezért a családi életre kettős hatást fognak gyakorolni: megerősítő és kötő, sőt kötelező összetartozás hatását. Amivel erősít, abból származhat a gyengesége és törekenysége is.

Másik jellemző változás lesz a családon belüli viszonyok átrendeződése, új módon formálódhatnak a belső hierarchikus viszonyok. Lehet, hogy visszaépíti – ha egyáltalán valaha is leépült – a patriarchális családot. Ott, ahol a fő kereső, s tulajdonos a férfi, alávetett beosztott, ingyen alkalmazott lesz a nő és a gyerek. Nyilván ennek új formái jönnek majd létre, hiszen az egyenrangúvá válás folyamata a családon belül, a gyerek és a nő viszonylagos autonómiája, amely nemcsak nálunk, hanem a XX. században a modern országokban általában létrejött, nem olyan változás, amelyet könnyen vissza lehet fordítani.

A szocialista rendszer idejében egyik legnagyobb probléma volt, hogy a második gazdaság miatt az apa távollétében működött a családok sora. A túlmunka miatt, a munkaidőn kívül is kereső férfiak túlterheléséről, óriási lekötöttségéről sok szó esett. Az apa, a férfi távollétének ártalmára a lélektan tudósai figyelmeztettek,

hogy a gyerekek számára a férfiideál hatósugara erősen visszaszorult. Se a családban nincs igazán jelen az apa, a férfi, se az iskolákban, a tanári pálya elnöiesedése miatt. Márpedig jelen levő férfiideálok nélkül, távol levő, ritkán látott apák korában komolyan sérülhet, beszűkülhet a „férfi imágó”, a férfikép, és torzulva rögzülhet a családi viszonyokban is.

Közismert, hogy a klasszikus mítoszokban a férfi és női elem – férfi és női princípium – együtt teremti és tartja fent a világot. A férfi és női „elem” egyenrangúan fontos minden alkotó, teremtő folyamatban. Bármelyik nem dominanciája vagy hiánya eltorzítja az emberi lényeket, mert csak a két teremtő együttalkotó alapelem együttléte, egymást kiegészítő alkotóképessége teremtheti meg a lehetséges „ideálist”. Ez a teremtés-alkotás együttes kreativitásának a fontossága a családban is, ezért kellene gondolkodni, ha tenni keveset is lehet, hogy miként lehet visszaépíteni a családokba a családépítő férfit, és megosztani a feladatokat a mostani helyzetben egyedül elvállalni kényszerülő nővel.

Az, hogy a privát tulajdon előtérbe kerül, hogy a vállalkozások fontosságát hallhatjuk és tudhatjuk, ez azt is jelenti, hogy új képességek megbecsülése fog előbb-utóbb kialakulni, és új társadalmi igazságokkal kell megismerkedni. Meg kell tanulni a kockázatvállalást, a gyarapodás mentalitásának, az üzleti sikereknek a játékszabályait, ítéletét. A múltbeli állami irányítás alatt elindult egy szűk polgárosulás, és ennek az útja az ügyeskedés, a nyílt, rejtett korrupció volt, ami a rendszer szétesése során az állami vagyon szétosztásával vagy széthordásával vált gazdasági és gazdagodási erővé. A mai vagyonok és tulajdon eredete sok ember számára ellenkezik alaperkölcseivel és a közmorálnak tudott társadalmi igazságérettel. Tudjuk a történelemből, az úgynevezett „eredeti felhalmozás” korszakából, hogy a polgári társadalmak kezdetén, sehol sem a hivatkozott és kidolgozott magas erkölcs alapján halmozták fel az első nagy, későbbi termelő vagyonokat.

A gazdaság másik nagy kérdése, ami egyúttal a családokban a legmeggrázóbb változást hozza, a szocialista gazdaság egész struktúrájának átalakítása, csődtömegének felszámolása vagy átalakítása. Itt nemcsak a munkanélküliségről van szó, amellyel kapcsolatban nem vagyunk felkészületlenek, és nem látszanak a szervezett, átgondolt megoldások, hanem például térségek gondja (az északi területek, a keleti határszél, ezek leépülése és átalakításának feladata) áll mindenki előtt. Nemcsak az új depressziós zónák, hanem a régi elhanyagolt, leromlott területek is az új teherterekkel együtt halmozódó válságot teremtenek, komoly, az egész országra ható társadalmi veszélyt.

Míg az előző változat, a magántulajdonosodás a családban, a hierarchiát tűnik erősíteni, itt ezekben a térségekben és a válságos területeken a családi szolidaritás lesz a kényszerűen és szükségyszerűen járható út. Míg az elsőben a kockázatvállalást, itt a rugalmasságot, a kezdeményezőképeséget kell megtanulni, az lesz a család életben tartásához fontos. Itt is új tulajdonságokat kell kifejleszteni, új helyzethez adaptálódni, újban részt venni. A mozgékonyág, amelyre eddig nem

volt szükség, a találékonyosság, amelyet eddig senki nem igényelt, az újonnan felfedezendő képességek kibontakoztatása, ez lesz a kulcsa annak, hogy a válságban lévő területeken a válságban lévő családok tovább tudjanak élni.

A társadalmi igazságosság érzésének nagy dilemmája, hogy ebben az átalakulásban, amely mezőgazdaságra, ipari területekre terjed ki, az a kérdés, hogy kik lesznek az átalakulás vesztesei, és lehet-e úgy megoldani, hogy csak átmeneti legyen ez a vesztes lét. Kik lesznek az áldozatok? Ismét a védtelenek lesznek azok, akiket már a korábbi társadalom is tömegesen áldozott fel az iparosodás és kollektivizálás fantazmagóriájának oldására. A korábbi tömeges áldozatokban ismét él a félelem, hogy a nyerők és veszítők arányában a vesztesek közé ismét ők kerülnek, hogy szinte genetikusan öröklődik a társadalmi áldozatok rendszerekkel sem változó köre. Hogy ismét nem érdem és életmunka dönt, hanem a külső gazdasági véletlen, ami a vétlenteket sújtja.

A családban lévő „másság” figyelmét a generációk különbségeinél lehet megtanulni. Egyik legnagyobb és legkeservesebb történelmi tapasztalat az, ami az elmúlt időben a generációk között történt. Nemcsak az, hogy az átadás folyamatossága megtört – ezt még gyorsuló fejlődésnek is felfoghatjuk –, hanem az, ahogyan megtört, ellenkező irányba fordult. Gondoljuk csak meg, hogy nagyapáink, apáink, a magunk és gyerekeink életében mi minden változott. Hányszor történt az, hogy kitűzött célok jutalom helyett büntetést kaptak, dicséret erények elítélést. Hősből bűnös, bűnösből áldozat, áldozatból szegény, szegényből diadal kerekedett. Minden generációnak adott okot a történelem, hogy az előző generáció szemére vesse, hogy mit tett és azt is, hogy mit nem tett meg. Olyan gyors volt a történelmi változás, hogy még egy látszólag egynemű rendszeren belül is annyi minden alakult át, lehetőségek nyíltak és csukódtak be, hogy nemcsak a nagy generációk között nyíltak a meg nem értés szakadécai, hanem még az öt-tízéves korkülönbségek is, szinte generációs különbségekként jelentkeztek. Az idősebb generáció, az apák nemzedéke azért sem tudott tudást átadni, mert nem volt hitele annak, amit tudott. Nem volt használható a tapasztalatuk, nem volt elfogadható a nézetviláguk. Ez súlyosan nehezítette a generációk közötti közlekedést apák és fiak, anyák és leányaik között. Így nemcsak nagy társadalmi különbségek mentén szerveződő csoportok között van ellentét és ellentmondás, hanem azonos társadalmi csoportokon belül eltérő generációk között is. Egyszerűen abban, ahogyan a más élettapasztalat és más követelményrendszer egymással ütközik. A közeledni tudás nemcsak a nagy társadalmi csoportok között hagy kívánnivalót, hanem a családban is, a felmenők és lemenők között. Ahogyan figyelnie kell, az apának a fiára, akkor is, ha lázad, akkor még fontosabb, hogy megértse az okokat, az anyának a lányára, ha más, akkor még inkább, mert ebből épülhet ki valami, ami mindenkit egyformán gazdagít és átjárhatóvá teszi a különbségeket, megtanítja megérteni a másságot, azzal, hogy megértem a másikat, éppen akkor és éppen azért, mert más.

Nagy nyereség és nagy feladat a demokratizmus lehetősége. Ez azt jelenti, hogy mindenkinek joga van részt venni a társadalom életében, beleszólni a fontos dolgokba. Aktív részesévé válni saját életének is. Alapelv, hogy el kell fogadni a többségi akaratot, és hogy tisztelni kell a kisebbséget. Hogy mindenképpen be kell tartani a *közösen* hozott játékszabályokat, illetve *közösen* lehet és kell módosítani, ha elavultak.

Ezt az anya és az apa együtt építheti meg a gyerekekkel közösen, a család együtt alakítja egymást, mindenki önmagát és a másikat, és az egész együttélést is közösen formálják. A családi élet már korán az alkotó életre és az alkotó együttélésre szoktathat, erre szocializálhat. Akkor és abban is kezdődhet, amikor az anya az első gyereksírásra felfigyel, ahogyan az igényekre válaszol, ahogyan maga is igényeket támaszt. Már az első lépéseknél, ahol a figyelem és az önállóság kezd kialakulni, az első kölcsönösen kialakított játékszabályoknál. Már abban ott kell legyen a gyerek tisztelete, hogy önálló személyiségként fogjuk fel, ismerjük el, hogy embernek tekintjük, akinek fontos a részvétele, és felelőssége van a világban. Kölcsönös figyelem építheti ki a családon belül is a viszonyokat, amelyekkel tovább lehet építeni a társadalmat is.

Idetartozik az emberi biztonság, fontosság, felelősség. A biztonság sarkalatos feltevése annak, hogy az ember a társadalomban aktívan részt vegyen. Megalapozása ugyancsak igen mélyen a családi kapcsolatba épül, szinte az első percektől fontos. Most csak egy példát, ilyen a „kapaszkodási ösztön”, amit Hermann Imre³ fedezett fel, és sokkal később igazolták az amerikai kísérletek: hogy a gyerek kapaszkodni akar az anyjába. Ha ez a kapaszkodási ösztön konkrétan is és áttételesen is nem elégül ki, ha elutasítják, nem kapja meg a válaszoló biztonságot, akkor az üresen maradt kéz ököllé, a kielégítetlen szeretet vagy biztonság hiánya agresszióvá válik. A szeretetlenség, az elutasítás keserves kudarc, amit az elvesztett, vagy soha el nem nyert biztonságra vezetnek vissza. Ebben a gyerek valóságos elfogadása, és nem a látszat az, ami számít. Az elutasítás talajtalan emberek sokaságát hozhatja létre, és ez a talajtalanság számos társadalmi bajt okozhat, veszedelemmé válhat.

Ha valaki már gyerekkorában érzi, hogy fontos a világban, az nem fontoskodni akar, annak lesz felelőssége abban, hogy igazi részvétellel kapcsolódjon a közvetlen életbe, legyen az kis vagy nagyközösség, kis vagy nagy feladat. Hiszen ezen épül a felelősség és kreativitás, a bizalom és a függetlenség. Az autonómia és a bizalom kényes érzékenységű egyensúlyát néha valóban nehéz megteremteni.

Ha a szülő vagy a paternalista állam elveszi a polgár vagy a gyerek felelősségét, önállótlaná teszi. Ha elveszi a kudarc megtapasztalásának és ennek nyomán kiküszöbölésének módját, akkor lefegyverzi, és nem teszi küzdőképessé. Ha elveszi a küzdőképességet, nehezíti az újrakezdés akaratát, elveszi a megtapasztal-

³ Hermann Imre (1889–1984), orvos, pszichiáter, pszichológus. *Az ember ősi ösztönei*. Magvető, Budapest, 1984.

lás oly fontos, csak egyénileg, saját élettapasztalatból elnyerhető ismeretét. A kudarc része a tanulási folyamatoknak. A kérdés, hogy a kudarcútérés és feldolgozása miként történik.

A KUDARC, A SZENVEDÉS, A KONFLIKTUSOK KÉRDÉSÉRŐL

Amikor az előző társadalmi rend kérdéseiről beszéltem, arról akartam szólni, hogy ha ki is fejezzük a dühöt vagy elkeseredést, hogy életünket abban a társadalomban kellett élnünk, ha túlságosan belemélyedünk a kétségbeesésbe, sajnálatba és önsajnálatba, a feloldhatatlan – bár jogos – dühbe, akkor ez megterheli a változást, magunkat is, megterheli a jelent és a jövőt is jó darabig. Azt is el kell mondani, hogy azért ebben a korszakban is éltünk, sőt gyarapodtunk is. Nem elsősorban a szűkös anyagiakra gondolok, hanem emberi tapasztalatokban, emberi szenvedésekben. A szenvedést soha nem lehet kikerülni. A szenvedés nem baj, nem szegény, az élet velejárója, olyan, amitől az ember több és erősebb lehet. Nem lehet mindig mindenben mindenkinek győzni, nincs mindig mindenben sikerünk. Senki sem kerülheti el, amit a sors rámér, legyen az egyéni, családi vagy társadalmi baj. A szenvedés élettapasztalat, a szenvedés erőt ad, a szenvedés érlel.

A sok tudott és még át nem gondolt rossz és jó mellett, amit átéltünk, talán a sok, egyéni és közös erőfeszítés értelmetlenné, szükségtelenné válása az egyik legnehezebben feldolgozható élmény. Pedig sok minden megépült, amit sem elhallgatni, sem szégyellni nem szabad. Nemcsak lakások, családi otthonok, (nem is kis számban) városok, falvak, utcák, de mi magunk is ott épültünk, s velünk családjaink, gyerekeink. Nagyon nagy baj lenne, ha az egész múltunkért csak szégyent és dühöt éreznénk. Nagy kár lenne, ha csak a rosszra gondolnánk, amit átéltünk, és arra a be nem következett „jóra”, amit elmulasztott velünk ez a történelmi kegyetlenség, akár magunkra, akár másra hárítjuk ezért a gyűlöletet. Van egy nagyon szép orosz közmondás: „Ne a sorsa szerint ítéld meg az embert, hanem hogy hogyan küzdött meg vele.” És a mi küzdelmeink nem voltak kevesek és nem voltak értelmetlenek. A küzdelem érdeme nagyobb, mint az, ami a sorsunk érdeméből fakad.

Most még nagy az elkeseredés, a csalódás az elvesztegetett évekért, és ez sok indulatot pazarolhat el, éppen a jövőtől elvéve az oly szükséges energiákat. Ezért kell a remény, hogy ebből kihúzzon bennünket, és hogy a múlt ehhez is sokat adott, épített bennünk képességeket és akaratot.

Ha a kudarc és a szenvedés fontos, ez igaz a konfliktusokra is. Nincs konfliktusmentes élet, nincs ütközések nélküli fejlődés, sem családi, sem társadalmi. A lélektanban jártasok tudják, hogy a konfliktusok elfedése mérgez, a konfliktusokkal a szembenézés és a megoldásuk gyarapít. Most különösen az új társadalom formálása idején tudjuk, hogy magunkat is formálni kell hozzá. Tudni kell, hogy tanulási folyamatot élünk át, amit komolyan át kell élni. Tudni kell, mert ezektől

a küzdelmektől erősödünk magunk is. Nem akkor és azzal, ha elkerüljük az ütközéseket, hanem ha szembenézünk velük. Nem, ha eltaszítjuk azt, ami más, hanem ha megértjük, s ha nem tetszik, akkor megvívunk vele. Nem lehet elkerülni, nem szabad szőnyeg alá söpörni, hanem átgondolni, szembenézni és megoldani. Nem a konfliktus a baj, hiszen minden fejlődésben változásban, állandóan szembe kell találkoznunk ütközésekkel. Minél inkább elhárítjuk, annál kevésbé tudjuk megoldani. Ezek fárasztó és nehezen születő megoldások, de ettől leszünk többek és még talán jobbak is: legyen az házastársi, a gyerek változó korából fakadó, az újonnan beáramló hatásokból következő ütközések, de lehet a nagy társadalomban, a korszakváltásból, a társadalmi átalakulásból következő.

Nem volt, nincs és nem lesz könnyű dolgunk ezután sem a világban. Ez a század nem adott könnyű életet, jó megoldásokat embereinek, különösen itt, Kelet-Európában. Mégis nézzük meg, hogyan állnak és állunk talpon, erő van és még kedv meg képesség is, hogy az új kihívásokra válaszoljanak. De az sem lenne igazság, ha nem tudnánk, hogy éppen mert ilyen erő forrása, nemcsak élni, de visszaélni is lehet vele. Hogy a jó megépítése élete végéig megadja az embernek a biztonságot.

A határok érzékelése, az átcsúszások veszélye a jóból a rosszba, a védettségből az ártalmasba az átbillenés a segítőből a nyomasztóba, bizony nem ad könnyű helyzetet, a családot tudatosan és ösztönösen építő, alakító szülőknek.

Engedjenek meg csak néhány rövid gondolatot abból, amit én a legfontosabbnak gondolok és az Önök számára most megfogalmaztam:

az építi jól meg az embert,

- ha a család úgy ad biztonságot, hogy nem tesz gyávává, nem bátortalanít el;
- ha úgy veszi szeretettel körül, és úgy itatja át gondoskodással a tagjait, hogy nem korlátozza őket, nem fojtja önző szeretetébe szereteteit;
- ha úgy zárja védő körébe a hozzátartozókat, hogy nem zár ki, és nem zár el;
- úgy ad biztonságot, hogy ne kössön;
- úgy ad támaszt, hogy ne gyengítsen;
- úgy konzervál, tehát őriz értékeket, hogy nem merevszik be, nyitott marad a gazdagító hatásokra;
- úgy ad stabilitást, hogy meghagyja a rugalmasságát mindenki saját életéhez, önálló választásoknak, szabad lehetőségét;
- úgy építi meg a család határait, hogy azok nem válnak korlátokká;
- úgy segít elviselni a kudarcot, hogy gyarapszik általa, és nem vesztesé, tapasztalttá válik;
- vigyáz arra, hogy megmaradjon, amíg támasznak kell, és képes legyen a visszavonásra, visszavonulásra, ha teherre válik.

Ha a család nem kényszer, hanem lehetőség, és mindenki teljesebb attól, hogy otthon épült és odatartozhat, akkor tölti be igazán a hivatását, és azt is, hogy tényleg reményünk legyen a család.

BEVEZETŐ A „SZOCIÁLIS MUNKÁSOK A HOSPICE-BAN” CÍMŰ KONFERENCIÁN¹

2000

Tisztelet azoknak, akik az élet utolsó szakaszában, a halál felé vezető úton segítő-kísérői az embereknek. Szeretetet kell az erőhöz, amellyel képesek támogatni azokat, akiknek nehéz szociális helyzetét végzetes betegséggel súlyosbított életzárás terheli. A hospice szociális munkására kettős teher cipelésének könnyebbítése hárul, az is feladata, hogy betegét a „társadalmi gödörből” segítse kiemelkedni, ha kikerülni már nem is tud belőle. De valamennyire ott is segít, hogy legalább enyhítse a létfenntartás gondjait. Feladata az is, hogy fájdalommal és kínlódással teli napjaiban-hónapjaiban támogassa, hogy elviselhető módon élhessen még.

Mit lehet ilyenkor tenni? Sokat.

Mi nehezíti még a szociális munkás helyzetét? Túl a nyomoron, a pénzügyi nehézségeken, az egészségügy bajain és a betegségen. Ez pedig a modern ember és a halál viszonya.

A modern társadalmakban kiesett az élet kultúrájából a halál. A halál kultusza, ahogyan az élet kultusza is – elkorcsosult. Félelem, hazugság, elhárítás és az ismeretlentől való rettegés övezi. Hiányzik az a tudat, hogy a halál az élet szerves része. Hiányzik a gondolkodásból, nincs benne a szocializációs folyamatban, nem tartozik a teljes életről alkotott világgéphez. A mindennapi rítusokból éppen úgy kimaradt, mint a nagy életfordulók megélt tartalmából. A gyökerek a halál kérdésénél mélyebbre vezetnek: ahol nincs életkultusz, ott hiányzik a halál kultusza is. A halál pedig az egyik legfontosabb életkérdés – hogy paradoxonnal kezdjek. Akinek „betelt az ideje”, egyedül kell szembenéznie az élet végső nagy fordulatával. Nem áll mögötte a társadalmi, közösségi támaszt adó kultúra. Ebbe a magányos küzdelemben lép be a hospice szociális munkása. A halál körüli űrt a szociális munkás egyedül aligha tudja kitölteni, hiszen ez a hiány a társadalom egészének kulturális „hendi-kepjéből”, csökevényesedéséből és a humánus eltorzulásaiból származik. Viszont képes lehet olyan „fogózkodókat” adni, melyekbe a beteg belekapaszkodhat.

¹ Kharon. *Thanatológiai Szemle* 2000/nyár.

Hogy miért tolja el a modern ember magától a halált? – sok válasz adható. Csak néhányat ezek közül. József Attila mondja, hogy az ember „az életet a halálra ráadásul kapja” – merthogy ő ezt tudta.² Nálunk viszont többször idézik a görög bölcseket, hogy „ahol én vagyok ott nincs halál, ahol a halál van, ott nem vagyok én”.³ Vagy a modernebbek Wittgensteint: hogy „a halál nem tartozik az élet tényei közé”.⁴ A csökevényes viszony a halálhoz a sikerekből és a sikertelenségből ered, hogy győzelmet aratott a tudomány és a technika a halál felett – de győzni mégse tud. Azt is gondolhatja a modern tudományra joggal hiú/büszke ember, hogy úton van a halál legyőzése felé. Hiszen száz év alatt megduplázta az életkort, ami a tudomány vívmányainak és az anyagi jólét emelkedésének együttes eredményeiből született. A harmincöt százalékos csecsemőhalált hat ezrelékre szorította le. Megszüntette a nagy járványokat. A klinikai halálból technikai bravúrokkal újjáéleszti az embereket. A beteg szerveket az élőkbe eltávolítja. Halottak szerveit az élőkbe ülteti. Meghosszabbítja a haldokló útját, életben tartja a halálra érett embert. A valódi sikerek és az igazi diadalmok a halál idejéhez képest mégiscsak kis időt és kis teret nyerhetnek. Az orvosi tudomány minden bravúrja sem győzheti le a halált, de csökkenti a fájdalmat, növeli az élet terét, hosszát és idejét. Viszont a halál ellenség lesz ebben a küzdelemben, és ha bekövetkezik, az orvosi és tudományos kudarcnak minősül. Nem pedig a természet menete, az élet velejáró zárata. A modern ember általános gögjét táplálják a valódi sikerek, de a gög elfedi az erősödő félelmet, hogy mégsem sikerülhet mindig minden. Amikor az ember elhárítja a halál tudatát, kudarcnak éli meg, ha az legyőzi, és elhallgatással megerősíti elkerülhetetlen jelenlétét, ezzel nevel, így szocializál: a halál tabu, amiről nem beszélünk. Az ember ma nincs felkészülve és felkészítve a halálra, se a magáéra, se a másokéra. A fejlett ipari országokban – ahogy nálunk is – nem otthon fejezik be életüket az emberek. 70-80 százalékuk kórházban hal meg. Kirekesztik a mindennapi környezetből és a tudatból is a haldoklót és a halált. Atadják az egészségügyi intézményeknek, ott késleltetik és megoldják, amit tudnak. Nincs recept, nincs minta a méltó meghalásra. Elhárítják, mintha nem is lenne. Nem a „mi ügyünk”. Szakügy. „Mi mindent megtettünk” – ha kórházba juttatták a haldoklót. Ha hiba és kudarc a halál, akkor védekező, elhárító habitust alakít ki a túlélő a haldokló ágyánál. Ez a magatartás a megoldatlan emberi viszonyokat súlyosbítja, a jóvátehetetlen hibákat, bűnöket feldolgozhatatlanná teszik. Emiatt válik majd sokkal nehezebbé a gyász és gyakran gyógyíthatatlanná az önvád.

Mindezek mellett sok egyedi és többféle kulturális eltérés is adódhat: él még a természetközeli felfogás, erős hitek és hiedelmek is segítik az embert, ahogyan elindult a vissza-emberiesítése a nagy életfordulatoknak – a születésnek és a halálnak

² József Attila: *Eszmélet*.

³ Epikurosz (i. e. 341–270), ókori görög filozófus.

⁴ Ludwig Josef Johann Wittgenstein (1889–1951), osztrák filozófus.

is. Ahogy van teljes élet és emberi halál. Ahogyan a kórházakban is vannak technikán túli emberi felelősséget emberségesen teljesítő orvosok és ápolók, és amiért és ahogyan a hospice mozgalom létrejött.

Hogy volt-e másképp? Lehet-e másképp?

Rövid visszapillantás. Eleink haláltapasztalata, következésképpen elviselő képessége más volt. A halál is az élet része volt, ahogyan az élet egésze a közösség szeme előtt játszódott. A családban – a nagy együtt élő rokonsági háztartásokban – mindig valahol valaki született, és valahol valaki meghalt. A halál elvitte az öregeket, de elvitte az újszülötteket is, még a múlt században is a csecsemők-gyermekek egyharmadát, a fiatal asszonyok sokaságát a szülés és a gyermekágy, a fiatal férfiakat a háború. Nagy pusztító járványok tették állandóan jelen lévővé a halált. Nem került távol, nem különítették el az élőtől azt, aki útja végére ért. A haldoklás mindenki előtt történt. Nyilvánosan és mindenkitől búcsúzhattak, ha tudták, hogy eljött az ideje. Megszokottnak számított, és rítusa volt mindennek. A haldokló nincs egyedül, sohase csak őt éri a halál, ott a közösség, amelyik tudja a dolgát, és teszi, úgy, ahogyan a korszak tradíciói diktálják.

Másik különbség: közelebb volt a természet. Jobban benne élt az ember. A természet „tudja” a születés, elmúlás, újraszületés ciklusait, a halálra való születést, az igazi, örök körforgást. Ezt tanítja a természet, az élet egységének ilyen szemlélete a természettel való bensőséges együttéléséből fakadt.

A transzcendens hitek azt építették az emberbe, hogy nem egyetlen élet láncol egyszer és mindenkorra a földhöz, hanem az ember is a kozmikus egység, az univerzum része, akinek ha érdemei szerint élt, isteni öröklét is juthat. A transzcendens tudás számára, a halál küszöb, amin át kell lépni az örök élet felé. A keleti vallások mítoszaiban az élet és a halál teljes egységet alkot, kiegészítik egymást. Örök körforgás, amíg elérheti a végső teljességet. A halál örömnapp is, egyesülés az ősökkel, az univerzummal, a fénnel. Ha kiérdemelte, beérkezés az örök boldogság birodalmába.

Ahogy kiszakadt az ember a természetből, nem érzékeli az örök körforgás vigaszát. Ahogy kiszakadt a közösségből, megtört a generációk egymásra épülő láncolata, nem építhet az elei tapasztalatára. Individualizálódott az élete, egy életet él, egy életet zár. Kiszakadt az univerzumból, a földhöz, röghöz, saját zárt életéhez kötött. Kiszakad az idő nagy folyamatából, saját egyedi, időben zárt rövid élete adatott, s a szűk idő diktál. A mítoszvesztés, a transzcendencia hiányában kevesen tudják áthidalni az élet és a halál közti szakadékot. Nem segít a kultúra, nincs más út, csak a jelen, nincs más valóság, csak ami megfogható, amit megragadható és birtokolható. Az élet kultusza földhöz tapadt. Mához kötött. Egyéni életre szabott. Élvezetre épített, anyagelvű és racionális. Töredékes, fragmentált. Szakmára bontott, technicizált, ha a vágy és az akarat ezek ellentétére törekednek is.

Nyugati kultúrkörökben mára már ellentét alakult ki az élet és a halál között. A halál legyőzetés, az élet maga a győzelem. Az életen kívül nincs más, ami fontos

lenne, és nincs bizalom abban, hogy valamiben folytatódhat, ami nem e világi lét, és itt történik. Végtelenül fontossá válik az individuum önmaga számára. A XX. század uralkodó kultúrája mindent eltávolít magától, ami sikertelen, ami kudarcos, ami öreg, ami csúnya, ami szenvedést okoz, amin töprengeni kell. Csak a diktált szépség és az ifjúság, a siker, a tempó, a pénz, a hatalom, a gyorsaság, a fényben, hírbn ragyogás a mérce. Ami öreg, beteg, ami szegényes, fájdalmat okoz, ami zavarja hedonizmusában, ami rosszra, kudarcra, fájdalomra, csúnyára emlékezteti, azt el kell háritani, el kell tüntetni, le kell tagadni. Miközben annyira fontossá válik kinek-kinek önmaga, saját élete, szűk ideje, mégis különböző hatalmakat emel teste-lelke fölé. Másra testálja az élete feletti döntést, másnak adja át testét kezelésre, lelkét vigaszra, más dönt a halála fölött. Intézmények növekednek az ember fölé, szakmává válik életének hossza, utolsó életszakaszának tartalma és tartama is. Az éppen adott véletlen adja „más” kezébe az élete és halála feletti hatalmat.

Visszahozhatatlan a modern tudás előtti élet, a folyamatokat megállítani nem lehet. Viszont korrigálni, másképpen hozzákezdeni – igen. A hiányok már kifejezettek, tudatosak és tudottak. A bezárkózás oldódik, a gög mintha lanyhulna, a pluralitás itt is érvényesül. Nem lehetnek illúzióink. Lehet-e visszafelé lépve visszahódítani elveszett területeket? Keresheti-e a töredék az egészet? A nagy mítoszok hiánya pótolható? Lehet-e fragmentumokból teljességet hiteltelenül átvenni? Nem lehet, csak hazugságokkal és ámitással, de lehet újonnan megépíteni az utat, esetileg, egyedileg, ott helyben lehet segíteni a nagy hiányokon.

A halálhoz vezető út szembesít valóban az étellel, a halál ma hiányzó kultusza szembesít az élet egészének hiányzó kultuszával. A beteg ember, amikor tudatára jut bajának, élesebben szembesül az élet gondjaival, mert fogytán az ereje, fogytán az ideje, miközben erősödik az a tudat benne, hogy el kell mennie, pedig még sok a tennivalója. Különösen terhelheti a fizikai leromlás, a fájdalommal való küzdelem, és azok az energiák, amelyeket erre a feladatra kell fordítani, más feladatokkal szemben. A fizikummal való küzdelem lelki feladattá válik, nem tudja, mennyi ideje van, és van-e még egyáltalán ideje? Eluralkodik a tehetetlenség érzése, hogy nem tudja felvenni a harcot sem azzal, amivel korábban megbirkózott, sem azzal, ami új helyzetében fizikai és lelki romlásával még aránytalanabb feladatot ró rá. Gyenge életkötöttségű embereknél, vagy ahol a személyiség veszi tartását, erejét, amikor az ember fölé kerekedik a betegség, és a betegség felemésztí a beteg személyiségét, és az élet központjává válik, akkor abban segíthet a segítő, hogy megtarthassa a lelki épességhez szükséges arányt, hogy „kilásson” abból, ami elborítja teljesen a horizontját. A pszichikai tehertétel növekszik akkor, ha tudja, hogy meg kell halnia, miközben nem tud, vagy nem hagyják, hogy ezzel szembenézzen. Különösen, ha nyomasztgatják a rossz lépések, élete tévedései. Nagy erővel kerekednek a mindennapok fölé azok a tenni vagy megoldani való dolgok, amelyeket még egészséges életében összehozott, amelyeket akkor sem tudott megoldani, de mindig volt remény, hogy majd idővel megoldja. Ameddig élet van, addig remény is van, amikor az életből se

sok marad, a reményből is egyre kevesebb. Az élet-halál határán különösen erősen kerülnek előtérbe a saját vétkek, bűnök, de mások vétkei, hibáztatása is.

A kívülről jött szakember ebben is jobb áttekintéssel rendelkezhet, és segíthet helyre tenni a sokszor másról szóló szövevényes viszonyokat. A viszonyok, kapcsolatok, kommunikációk megváltozásában, azok feldolgozásában adhat segítséget a szociális munkás. A környezettel kialakult kapcsolataiban, sőt emberi viszonyainak átgondolásában és kezelésében is. Egy betegség esetében menthetetlenül megváltoznak a kapcsolatok. Új konfliktusok szülehetnek, régi konfliktusok óriásivá dagadhatnak, vagy éppen eljelentéktelenedhetnek. A végső úton lévő beteggel nem mindig tud a környezete megfelelően „viselkedni”. Sok hazugságot és különféle menekülési stratégiákat kell megélnie. A társadalmi halál sokszor megelőzi a fizikai halált. A beteget elhagyja a környezete, – nem a fizikai értelemben, bár az is megtörténik, hanem – magára hagyják a halállal, eltagadják a veszélyt, kivonulnak küzdelméből. Nem tudnak a beteggel együtt szembenézni azzal, ami bekövetkezik. A hozzátartozók, barátok sokszor menekülnek hazugságba, távolságba, közömbös-ségbe, a félelem elfojtásába, elhallgatják aggodalmaikat, érzéseiket. Itt hiányzik az a kultúra, amelyik hazugság nélkül tud a halálos beteg mellé állni, tartalmat adni az együttlétnek, és még jövőt is a maradék életnek. A szociális munkásnak sokszor kell családgondozással kiegészítenie a hospice-ban végzett munkáját. A környezet viselkedésében két végtet lehet: az egyik, hogy a beteget nem „engedik el”, a másik, hogy korábban feladják, mint ahogy elmenne.

Hogy mikor kell/lehet tartóztatni is, és mikor kell/lehet el is engedni.

Tartóztatni, amíg az ad erőt, és elengedni, amikor az itt tartás már csak kín és keserv a betegnek. A szociális munkás segíthet az élet áttekintésében. A viszonyok elrendezésében. A gondok elrendezésében. Hogy mi az, amit még meg lehet tenni, meg lehet oldani, amivel még szembesülni lehet, és mi az, amit már nem szabad, mert nem lehet csökkenő apadó energiából arra erőt fordítani.

A visszatekintés az életre, ismert terápiás segítő módszer a „life review therapy”, úgy tekint vissza, hogy közben előre néz, arra, ami bekövetkezik. Segítség az, ha a szociális munkás a beteget önmagával és az életével megkísérli megbékíteni. A haldokló az életéhez már sokat hozzátenni, vagy azon változtatni nem tud, de arra módja van, hogy áttekintse és elfogadja. Hogy el tudja helyezni magát az élet folyamatában. Megtalálja, ami a múltból idáig vezette, megtalálja az egységet a világgal, a többiekkel, a követőkkel, az utódokkal. Segíteni kell az elmenőnek elrendezni az e világi terheket. Ahol tudja, megteheti, hogy a megoldást felmutatja, megnyithatja az én zártságát, vagy a kóros bezárkózást a világ felé, de nyithat a természet és a szellemi világ felé. Segítheti úgy a búcsúhoz, hogy a lezárás ne legyen görcsös, nagyon fájdalmas. Oldani a halálra-hagyottság menthetetlen magányát. Tudni, hogy nincs egyedül, de ahová tart, oda sokan megérkeztek. Nehéz csatába száll be a szociális munkás. A legnagyobb emberi küzdelem támogatásába. A ketős teher – amelyről a bevezetőben beszéltem – a betegség, az elhagyottság, a lét-

feltételek szükségessége, gondjai. Ezen közben könnyíteni próbál szociális helyzetén, enyhíteni a végzetes betegségében. De a kettősség az ellentmondások együttesében is ott van. Sok életkérdést meg kell oldani, bármennyire abszurdan hangzik, ehhez kell a remény is. Amíg él, addig az életről van szó, amihez erőt kell adni, élni kell segíteni. Mivel a halálra kell készülni, amit megint csak az életben lehet megtenni, ezért vissza kell térni az élethez, amiben a saját étellel megbékélni, a többiekkel, másokkal a viszonyokat elrendezni, ez vezethet a méltó elmenetelhez.

Sokan tudnak elbúcsúzni az élettől, sokan veszik az utolsó fordulatot természetesen, bölcsen, szépségesen emberi módon „Megérett a halálra” – mondták falusi rokonaim a hanyatló öregapára. Van, ahol a hit válaszol, másutt a teljesen élt élet. Felelős élet viheti az embert a kiegyensúlyozott felelős búcsúhoz. Ilyen volt a nagyszerű ember, író, szociográfus Csalog Zsolt, aki 1997. július 18-án tüdőrákban halt meg. Megküzdött az életéért és a haláláért. Gyászjelentését ő maga fogalmazta meg: *„Halálom esetén azt szeretném, ha az értesítő szövegében benne lenne (esetleg utalva arra, hogy kívánságomra): életével elégedetten, a túlvilági lét káprázata nélkül, békében, derűs lélekkel halt meg, Még volt ereje, hogy szeretteire, barátaira, kedves ismerőseire egyenként is szeretettel gondoljon.”*

AZ ÖREGSÉGRŐL¹

2004

Az elmúlt fél évszázadban az idősek aránya Európában a korábbi időszakok többszörösére növekedett, ezzel fordított arányban változott meg fontosságuk, megbecsülésük és a bölcsességükről alkotott ítélet.

Az öregek mai helyzetét három metszetben, három oldalról közelítjük meg: *a tények, a félelmek és a remények* szemszögéből. Először az életkor meghosszabbodásának társadalmi következményeivel nézünk szembe, európai kitekintésben. Ezt követően az idősek sorsának változásait a hazai társadalmi és történelmi térben-időben vizsgáljuk. Végül az öregek viszonyát saját öregségükhöz az optimista szemlélő oldaláról tekintjük át, választ keresve a „ki tud jól megöregedni?” kérdésre.

VÍVMÁNY ÉS KORLÁT – A MEGNÖVEKEDETT ÉLETIDŐ ÉS A TÁRSADALOM TEHERVISELŐ KÉPESSÉGÉNEK ÜTKÖZÉSE

A XX. század nagy vívmánya az életkor meghosszabbítása. Az ipari társadalmakban két generáció életideje alatt átlagosan csaknem 18-20 évvel növekedett az élettartam. Ezt az eredményt a jólét – valóságos és relatív – növekedésének, a civilizációs eszközök kiterjedésének (út, víz, technika, munkaeszközök), a társadalombiztosítás kiszélesedésének, az orvostudomány új gyógymódjainak, mindezek egymást erősítő hatásának tulajdoníthatjuk.

Az átlag elfedi az élettartam-növekedésben belül létrejött nagy különbségeket. Mindebben a társadalom gazdasági-kulturális tagoltságának következményei mutatkoznak meg. A politikai berendezkedés módja, a települések fejlettségi szintje,

¹ A *Pannonhalmi Szemle* 2005/3. számában megjelent szöveg rövidített változata. Az írás három kutatás tapasztalatain alapszik: 1. A lakosság egészségi állapotának kutatása, benne az öregek állapota (Losonczy Ágnes: *Ártó-védő társadalom*. KJK, Budapest, 1989). 2. Budapesti idősekkel foglalkozó szociális munkások tapasztalatai (Home Care gondozás). 3. Háromgenerációs családtörténetek, az életutak folyamatosságáról és megtöréséről (Egy pesti negyedben).

egyszerűbben: a szegénység–gazdagság, elmaradottság–fejlettség, tanultság–tanulatlanlás, elnyomó rendszerek és a demokrácia, szabadságfokok differenciái, stb.² A tény az, hogy megváltozott Európa nyugati felében és általában a gazdaságilag fejlett országokban a társadalmak korstruktúrája: a hatvan éven felüliek jelenleg is igen magas, 20 százalékos aránya XXI. század közepére Európában – a becslések szerint – 30 százalékra növekszik. Tehát minden harmadik ember hatvan éven felüli lesz. Ez a perspektíva Európa nyugati felében okozott először igazi demográfiai pánikot.

A növekvő életkor vívmányának társadalmat terhelő következményeiről ma több szó esik, mint az életévek nyereségének örömről. Ez a folyamat országunkban is végbemegy, a gond és aggodalom hangja nálunk is komolyan szól.³ Arra a változásra, amelyet az idősek és nyugdíjasok arányának növekedése megkíván, még a legfejlettebb országok sincsenek felkészülve. Nehezen tudnak az ellátórendszereik e változásnak, korábbi ígéreteknek és elvárásoknak megfelelni.

A társadalmpolitika felelősei keresik, de nem egykönnyen találják meg azokat a forrásokat, amelyekből akár az eddigi életszínvonalon tudják tartani a nyugdíjba került öregeiket. A jóléti vállalások fenntartása az egészségügy költségeinek exponenciális növekedése közben még nehezebb. Különösen nehéz helyzetbe kerültek a kelet-európai országok szociális ellátórendszerei, ahol a társadalom gazdasági-politikai átalakítása amúgy is súlyos válsággal járt, s eközben, szinte egy időben kerültek szembe a társadalom előregedésének, a korstruktúra változásának következményeivel.

A hazai lakosság demográfiai előregedését nemcsak az öregek növekedő aránya okozza, hanem a gyerekszületések csökkenése is, amely nálunk különösen megbillentette a demográfia egyébként is törékeny egyensúlyát. A középkorú férfiak

² A halálozás és a megbetegedések időbeli és társadalmi feltételkülönbségeiről már gazdag irodalomra hivatkozhatunk: Józán Péter: Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években I–II. *Statisztikai Szemle* 1994/1–2; Klinger András: Magyarország népesedése az elmúlt negyven évben. In *Magyarország Társadalomtörténete III. (1945–1989) válogatott tanulmányok második kötet* (szerk.): Fokasz Nikosz, Örkény Antal. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999; Valkovics Emil: Halandóságunk második világháború utáni alakulásának két fő szakaszáról. In Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népességpolitika*. Századvég, Budapest, 2001, 310–362; Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of United Nations Secretariat, *World Population Prospects*; Kopp Mária – Skrabski Árpád: Pszichoszociális tényezők és egészségi állapot. In Cseh-Szombathy–Tóth (szerk.): i. m.; Losonczy, 1989/2001.

³ Dányi Dezső írja: „Az aggodalom minden oldalra kiterjed. Ha a demográfiai képleteink szerint az öregedés egyre erőteljesebbé válik, számolnunk kell azzal, hogy az aktív korúakra háruló, az öregek eltartását biztosító anyagi terhek egyre növekedni fognak. Az is előrelátható, [...] hogy az egészségbiztosítás szervezését, feltételeit át kell alakítani.” Az öregség növekedése „át fogja alakítani a társadalom fogyasztói struktúráját, szolgáltatási rendjét és nézetrendszerét, a gazdasági–társadalmi-politikai viszonyok megítélését. Ma alig állapíthatjuk meg, hogy az ország gazdasági növekedése az öregedés miatt előálló többletterheket mint fogja kigazdálkodni.” Dányi Dezső: Demográfiai átmene-tek. Valóság, tudomány, politika. In Cseh-Szombathy–Tóth: i. m.

magas halandósága ellenére a hatvan éven felüliek aránya a korábbi 7 százalékkal szemben közel 20 százalékra növekedett az elmúlt két generáció ideje alatt. Súlyosítja az aktív és inaktív lakosság felborult arányát a középkorú és fiatal férfiak körében növekvő korai halál. A lakosság aktív egyharmada állja a kétharmad inaktív (gyerek, tanuló, munkanélküli és nyugdíjas) társadalombiztosítási költségeit. A nyugdíjasok 1960-as 4 százalékos aránya 1970-re háromszorosára, 1980-ra négy és félszeresre, 1984-re már ötszörösére nőtt. A növekedés nem áll meg. Európa- és Amerika-szerte mumusként emlegetik a háború utáni örvendetesen magas termékenység gyümölcseit, a „baby boom” tagjait, akik most érik el a nyugdíjas kort. Nemcsak gazdaságilag, vagy az intézményrendszerekkel, hanem lélekben sem vagyunk felkészülve az idős népesség ilyen növekedésére. Nem csupán a hatékony gondoskodás, de még a közös gondolkodás sem indult el a sürgető és távlati feladatok meg- és átgondolására. Mindez igaz a társadalom hivatalos szerveire éppen úgy, mint az erre szakosodott hivatásos hálózatra (vagy éppen annak hiányára), de különösen jellemző a közgondolkodásra. Megdöbbentő szemléleti torzulások, ellenérzések tapasztalhatóak, s gyakori a riasztóan uszító hang az idősek ilyen mérvű ellátása ellen, amely máskor éppen ellenkezőleg, szirupos könnyfakasztásba vált át.

Mi okozza a jogos aggodalmat? Mindenekelőtt az, hogy az élettartam megnövekedése nem járt az életképesség idejének meghosszabbodásával sem az aktivitás, sem az életöröm, sem az egészség megtartása tekintetében. A kitágított életkor a beszűkített élettereken megoldatlan gondokat generált.⁴ *Mindazok a feltételek, amelyek létrehozták az élet meghosszabbodását, egyben megteremtették önnön korlátaikat is.* Az eredmények kétarcúságát érthetően követi a társadalom kettős gondolkodása, egy sajátos társadalmi „skizofrénia”: egyfelől segítjük az élet meghosszabbítását – táplálkozás, egészségügy, gyógyszerek –, másfelől ezzel saját teherterhelésünket is növeljük, olykor a csődhelyzetig.

Néhány példa. A javulás egyik jóléttel összefüggő és összetevő tényezője *a jobb táplálkozás és az egészségesebb lakás.* Ma nálunk az öregek többsége sivár és lepusztuló élethelyzetük miatt sem a megfelelő étkezés, sem a megszokott színvonalú lakás fenntartási költségeit nem tudja viselni. A nyugdíjas helyzet a szegény-

⁴ „Amíg a Föld népességében kerekén 10% az idős ember, az EU 15 tagállamában már jócskán meghaladta a 20%-ot. 1995-ig az EU-ban élt a legidősebb népesség, ekkor azonban Japán átvette a vezetést. [...] A kevésbé fejlett országok a demográfiai átalakulás különböző fázisaiban találhatóak. Nigériában a továbbra is igen magas gyermekszám miatt még csak 4% az időskorú népesség aránya, míg Kínában a politika által kikényszerített születéskorlátozás emeli 10% fölé az időskorúak arányát. [...] Az EU meglehetősen magára maradt a nagymértékű előregedés okozta kihívások megválaszolásában. [...] Olyan súlyú társadalmi problémáról van szó, amelyen az útkeresés, a különböző eszközök, megoldási módok kipróbálása csak részlegesen alkalmazható. Jelenleg 81 millió idős uniós polgárról kell gondoskodni, és ez a szám évről-évre növekszik.” Hablicsek László – Pákozdi Ildikó: Az előregedő társadalom szociális kihívásai. In Gyulavári Tamás (szerk.): *Az Európai Unió szociális dimenziója.* OFA. KHF, 2004.

ség szintjén egyenlíti ki a korábbi társadalmi egyenlőtlenségeket. *Az egészségügyi rendszer*, amely gyógykezeléssel és a társadalombiztosítás fedezetével az öregkorig „elsegítette” őket, csődhelyzetbe került. Ma sokkal több öreget, sokkal több betegséggel, sokkal drágábban kell kezelni. Az öregedés előrehaladásával együtt növekednek az életkorral járó degeneratív betegségek, de több a felismert és gyógyítható betegség is. Az idősebbek háromnegyedének van valamilyen állandó kezelésre szoruló tartós betegsége. Az egészségügyi ellátás 44 százalékát a nyugdíjasok veszik igénybe. Az *orvosságok* szerepe egyértelmű az élettartam növekedésében és az életben tartásban: a korai halált hozó fertőző betegségeket megszüntették, az életkilátásokat az időben történő felismeréssel (diagnosztika) és új gyógykezeléssel megnövelték. Ma már az egészségipar és -üzlet érdekei erősebben befolyásolják az ajánlatos/szükséges kezeléseket, a gyógyszerek ára exponenciálisan növekedett az elmúlt évtizedekben, az árrobbanás következményei miatt az egészségpénztárak a közelítő csőddel küszködnek. A támogatott gyógyszerek körét szűkítik, a betegek-re hárított költségek pedig olyan magasak, hogy orvosságot ma az idősek gyakran ennivaló helyett vásárolnak. Ennek ellenére a támogatott gyógyszerek felénél is nagyobb részét az idős emberek kapják.

Az állam a szocialista rendszer idejében ki akarta „váltani a családot”, most kétszeresen nyögi vállalásának következményeit. A sok magányossá vált öreg, akiknek a száma a jövőben még magasabb lesz, nem tud megküzdeni egyedül a bajaival. A kórházak egyes osztályain – az ágyak kétharmadán – olyan idősök fekszenek, akiket otthon nem tudnak ellátni. Az öregek szociális otthonai inkább elfekvők, mint otthonok, az elfekvő betegek azonban ritkán kapnak megfelelő kezelést. A közösségek erőforrásainak gyengeségei a pénztől a törődésig, az alig működő, gyakorlatlan civilszerveződések, az önrendelkezés képtelensége, az érdekképviselő kialakulatlansága mögött elötünik az antidemokratikus központi hatalom öröksége és a keservesen bontakozó demokrácia számos hiányossága.

A mobilitás, a városiasodás – szintén vívmánynak tartott – dinamizmusa, társadalmi és térbeli mozgása szétvitte a generációkat. Nemcsak térben, hanem érzelmileg és lélekben is. Ez a szakadás behozhatatlanná tette a távolságot az idősebb és a fiatalabb generációk között. Az utódok gyakran semmilyen felelősséget nem éreznek a magukra hagyott öregeikért. Nem lehetett jó „mintájuk” a családi szolidaritásról. Akkor sem, ha ezt a mintát a mai idős nemzedék még fiatalkorú felnőttként adta át gyerekeinek. Az egyedüllét és az elmagányosodás – e súlyos társadalmi kórság – oka többgyökerű, de az eredmény ugyanaz. Utolsó adataink szerint a 70 éven felüli férfiak egynegyede, a nők több mint fele él egyedül. Ha a gondok megoldhatatlanok, a tehetetlenség büntudatba, a büntudat ingerültségbe, agresszióba fordul át, és tovább rontja a társadalom öregekkel kapcsolatos hivatalos és nem hivatalos bánásmódját.

Az öregekről és öregségről való beszéd hangvételi különbségeiről – három napilap öregséggel foglalkozó cikkeinek tartalomelemzése alapján – megállapítható,

hogy különösen sok ellentmondás tükröződik abban, ahogyan váltakozik a hibáztatás, a felelősségre vonás vagy a bűnösök keresése. Amikor az elhagyott öregek sivár sorsát az önző gyerekek szemére lehet vetni, és az egyéni felelősségre terhelhető a figyelem, mennydörögnek a társadalmi hivatalosságok, lazíthatnak, egyben mentesülnek a felelősség alól. Amikor a gazdasági racionalitás érvel, akkor nincs morális könnyfakasztás, de van a „ki kit tart él és ugyan miből” elszámolósi ridegséggel fenyegető racionalizmusa. Kiderül, hogy még ez a kevés is sok, hogy túlságosan sokba kerülnek az öregek, más rendszer eszméjére épült eltartásuk ígérete, a mai társadalom teherbíró képessége nem tudja elviselni a szocializmus beváltatlan ígéreteit.

Ha a jelenlegi szociálpolitikai hálózat és ellátás lehetetlensége kerül előtérbe, a reménytelen sajnálkozás uralja a hangnemet. Számon lehet kérni az alacsony népszaporulatot, felelősségre lehet vonni az ifjúságot, felmutatni az erkölcsi vétkeket, a felelőtleniséget, a néppusztítást, a szocialista rendszer bűneit, de az újkapitalizálódás nemzetrontását, a család szétverésének vétkeit is. Más és más tónus, más érvrendszer, másokat illető felelősségre vonás – jóllehet a megoldás és a terápia csak a tényezők együttlításában, komplex és folyamatos kezelésében volna megtalálható.

Ezért is új módon kell(ene) figyelmünket az öregség társadalmi gondjaira fordítani, s az ellátórendszerek felkészülése mellett a tartalmi kérdésekre, a megrendült társadalom lélektani állapotára, a generációk között az együttélés újfajta módjaira, az anyagi világon túl a szellemi-lelki készenlétre is figyelmet kéne összpontosítani, hiszen mindenki jövője lesz a vívmányok jóvoltából bekövetkező – reméljük, élhető – hosszú öregség.

AZ ÉLETKOR „HÁROM IDEJE”⁵

Az „idős” szó gyökere az „idő”. Az időknek ugyan sok hiányuk van egészségből, pénzből, megbecsülésből, kapcsolatokból, de abból bőségük van, amit elhasználtak, s ami őket is elhasználta: az időből. Ez gazdagságuk és szűkösségük forrása. Az emberi élet minden korában három idő épül egymásra: a biológiai, a történelmi és a társadalmi idő. A biológiai létben a saját életidő és történelmi idő összefonódik, az idő halad, az életóra jár, a kettős idő mindig kettős feladatot ad: alkalmazkodni kell a társadalmi-történelmi változásokhoz (adaptációs probléma), és alkalmazkodni kell a saját korból adódó életfeladatokhoz (identifikációs feladatok). Az életfordulók kritikus, olykor krízispontjai a társadalmi fordulatokba épülve fokozhatják a nehézségeket, és gyakran súlyosbítják az egyéni válságokat is, de segíthetnek

⁵ A „három idő” elméleti kísérletének gondolatát bővebben az *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít* című könyvemben fejtettem ki (1989), valamint „Az ember időtapasztalatáról” szóló előadásaimban.

átemelkedni és megoldani ezeket a helyzeteket. A „biológiai életidő” meghatározó. Mindenki, aki megszületik, az életre keléstől az elmúlásig járja végig útját: születik, fejlődik, kiteljesedik, beérik, hanyatlani kezd, majd leépül és meghal.

Viszont amint az élet a társadalomba „szervül”, a biológikum társadalmi tartalmat kap, a társadalmi hely feltétele befolyásolja a testi-lelki fejlődést, rontja vagy javítja a biológiai adottságokat. Ezzel együtt az adott történelmi idő különbségeit is magába építi. Az idő történelemmé válva szeli át a társadalmi teret, s ott hagyja nyomát a föld térségeiben, ahogyan az ember testében-lelkében is. Az emberek fizikai és lelkiállapota társadalmi helyük szerint is az idő függvényében alakul, az átélt idő, maga „a” történelem építi és koptatja az embert. A nagy fordulatok, komoly hanyattatások, történelmi és társadalmi kataklizmák elhasználják, megviselik organizmusát, érzékenyebb szerveit, szívét, ér-, izom- és idegrendszerét. Az elmúlt időszakok tapasztalatait magukban hordják az öregek, nem csupán emlékezetükben, hanem reflexeikben, sőt zsigereikben is. Ezért sokféle választ figyelhettünk meg ugyanolyan „szociológiai” mutatók mellett is. Ilyenkor az öregség viselését – a hasonló körülmények ellenére – a szellem, a lélek és a habitus változtatja meg.⁶

A SZOCIALISTA ÖRÖKSÉG ÉS AZ ÁTMENET TERHEI A MAI ÖREGÉKEN

Nincsenek jó helyzetben az idős korosztályok tagjai – ha ez nem is általánosítható, többségükre igaz. Anyagi és presztízsveszteséget viseltek és viselnek el. Gyengén működik a társadalmi szolidaritás, sem elégséges türelem, sem tapintat nem jellemző a velük való bánásmódra, sokszor hiányzik az empátia, a figyelem. Elemi létküzdelmet vívnak, hogy nyugdíjazásukkor lesüllyedt életszínvonaluk további romlásával szemben fenntarthatassák magukat – ha nem is aktív idejük megszokott szintjén, de – az elviselhetőség határán. Így van ez annak ellenére, hogy a kormányzatok ígéreteik és olykor tetteik szerint is igyekeznek „szinten tartani” a nyugdíjakat.

Az idős korosztályok tagjainak túlnyomó többsége a társadalom perifériájára került. Az idős korosztályok zömének jelenlegi leromlott élethelyzete egyszerre magyarázható a szocialista rendszer működési gyakorlatával és – paradox módon – a szocializmus összeomlásával is. Sok élet munkája, áldozata és remélt eredménye került a régi rendszer romjai alá. Kézenfekvő a válasz, hogy a bajok gyökere a szo-

⁶ Evidencia, hogy még demográfiai értelemben sem lehet az öregeket egységes tömbként kezelni, már csak az öregségen belüli korkülönbségek differenciáló volta miatt sem, s különösen a társadalmi tényezők ismeretében. A társadalmi-gazdasági-kulturális helyzetkülönbségek szerint erős összefüggés van a testi-lelki-szellemi öregedésben, emellett – olykor ezen belül – különösen jellemzőek az egyedi lelki-szellemi-alkati képesség különbségei, amelyek azonos hely, kor, státusz stb. szociológiai mutatóin túl a koruk és a korszak viselésében éppen a személyes adottságok szerint igen nagy variabilitást mutatnak.

cialista rendszerben van, így a sűrűsödő gondokért is a szocialista korszak tovább élő örökségét hibáztathatjuk, illetve hogy beváltatlan ígéreteire nincs fedezet.

Az eredeti okokhoz visszatérve: Magyarországon a háború előtt – a mezőgazdasági kisbirtokosokat, a kisiparosok és kiskereskedőket ideszámolva – körülbelül hárommillió ember élt kistulajdonból. A szocializmus felszámolta az egyéni tulajdont, s ezzel az önállóság és önrendelkezés feltételének alapját. Mindenki az állam alkalmazottja lett, s ezzel függetlensége is megszűnt. Felszámolták az alkalmazottak és munkások önvédő szervezeteit is, lett légyen tulajdonos, nincstelen vagy munkavállaló, a központ döntött a fizetésről, a jövedelemelvonásról és annak elköltéséről. A mai öregek mint munkások, alkalmazottak, mezőgazdasági dolgozók a többszörös kisajátítás és kizsákmányolás talajvesztettjeivé váltak. Mintegy kétszer estek áldozatul az „eredeti felhalmozás” megterhelő kiszipolyozásának. Így lettek az idősek a rendszernek és a rendszerváltozásnak egyaránt tömeges áldozatai. (Kivéve azokat, akik maguk „termelték” az áldozatokat, jóllehet ők sem kerültek el a kort és a változásokat, saját társadalmi-biológiai hanyatlásukat.)

Minden szűkösségben élő társadalom másképpen kegyetlen a maga öregjeivel, ha azok rászorultakká és gyengékké válnak. Különösen, ha kevés az, amit eloszthatnak. (Kivétel a gerontokrácia kora, amikor az öregek gyakorolják kiszorító hatalmukat.) Ismerjük a módját az öregekre kényszerített, „önként vállalt”, sőt rituálissá tett halálnak, amikor a hideghegyre vagy a bűdösbarlangba kell menniük – vagy viszik őket. A szocialista ideológia ígérete szerint a nyereséget az állam a közösség érdekében vonja el és használja, ami garantálná az életszínvonal szakadatlan növelését, biztonságát, az ingyenes egészségügyet és iskoláztatást stb. A valóságban az alacsony életszínvonal relatív biztonsága függőségre és szabadsághiányra épült. A termelés hatékonysága és eredménye jóval alatta állt a hasonló fejlettségű magántulajdonra és piacgazdaságra épülő országok társadalmának. Az öregség idejére ugyan meglehetősen egyenlőséget biztosított az alacsony nyugdíj kifizetése, de ez az aktív életidő keresete után jelentős életszínvonal-csökkenéssel járt, a későbbiekben pedig fokozatosan, majd az inflációval rohamos mértékben tovább romlott. Ma az öreg háztartások túlnyomó része és az öregek otthona szinte „szegényotthonná” vált. Hová lett az a tőke, amelyet felhalmoztak a szocializmus idején alacsonyan tartott fizetésből, és ki kapja annak hozamát?

Az erőltetett szocialista iparosítás a XIX. századi iparosodási ideált, a „füstös ipart” hozta be a modernizáció jegyében, a nehéz- és hadiipar ósdi Molochját etette pénzzel, emberrel, erővel. Következménye nemcsak a pauperizálódott nyugdíjasok és a korábban ismeretlen munkanélküliek tömege lett, hanem a gazdaság máig érő válsága, ami mindaddig tart, amíg meg nem történik az átállás egy korszerű termelési-szolgáltatási struktúrára. Ha az elvont jövedelmeket korszerű gazdasági tevékenységekbe fektetik be, és hatékonyan használják fel, annak nyeresége biztosíthatná – sok más mellett – az öregek nyugodt életét is. Az pedig már a múlt kódébe

vész, hogy a „jóléti állam” mennyi emberi szenvedésből, nyomorból épült fel, az emberi jogok mai biztonságát milyen sok kegyetlenség alapozta meg.

Fontos tény, hogy a szocializmusban az elvonásoknak és visszatérítéseknek az útja rejtve volt. Senki nem tudta, mit vonnak el tőle, miből él az állam, mit tesz a felhalmozott pénzzel. Így nemcsak szegények lettek az emberek, hanem megfosztották őket attól az önbecsüléstől is, hogy ők termelték meg azt, amit felhalmozott a Központ: lakótelepeket, hidakat, gyárakat, kórházakat, iskolákat stb. Az önbecsülés elvesztését ezért nemcsak a szégyenletesen alacsony nyugdíj miatt élték meg, hanem mert amit „kapnak”, az „*társadalmi juttatás*”, „*állami törődés, jóság, adomány*”, amiért valakinek köszönet jár. A védtelenség és beelátás hiánya, a tájékozatlanság megmaradt a rendszerváltás után is. Ma, a magánosítás idején mindenkől kizorítva, érdekvédelem, beleszólás és részvétel nélkül, a civilszervezetek gyenge működése mellett ugyancsak a fejük felett történik minden. A szocialista korszak nyugdíjpolitikája az alacsony szintű egyenlőségben, a szegénység határán tartotta az időseket.

A rendszerváltás után a gazdasági átalakulás súlyos válsága miatt – hiszen a nemzeti jövedelem egyharmadával esett vissza 1990–93 között –, valamint az azt kísérő infláció következtében még a korábbi nyugdíj színvonalának fenntartására sem volt pénzügyi fedezet. A szocializmusban a pauperizálódás határán élő nyugdíjas életszínvonalának megőrzése is nehezzé vált. Az idősek közül csak egy töredék tudta kihasználni a rendszerváltozással megnyílt szabad gazdaság előnyeit, kevesen tudtak új szakmára váltani, vagy új vállalkozásba kezdeni, a piacon nem voltak versenyképesek. Az öregek nagy része két rendszer között a „pad alatt” társadalmi szakadékába esett. Java részüknek sorsa, életszínvonaluk változása ma is az állam kezében van. A kormánydöntésektől függ az újraelosztás arányainak meghatározása, a nyugdíjak értéke, s a kormány pénzügyi politikája szerint alakul az inflációs ráta. Az úgynevezett „kirovó-elosztó” rendszer évről évre a költségvetés állása szerint új alkukkal határozza meg a szociális ellátás kereteit, mivel a korábbi felhalmozásra nem lehet építeni a szociális járandóságokat.

Hárommillió-hétszáz ezer járulékfizető, tehát a társadalom aktív és adófizető *egyharmada tartja fenn* a tízmillió ember számára szolgáló elosztási alapot. Ebben vannak a nyugdíj-, az egészségügyi, az oktatási és a szociális ellátás intézményei, ez biztosítja a társadalom *inaktív kétharmadának*: a gyerekeknek, fiataloknak, öregeknek-nyugdíjasoknak és munkanélkülieknek az ellátását. Évről évre új alku tárgya, hogy mely csoport terhére, illetve javára végezzék el a kevésből a szükséges és lehetséges átcsoportosításokat. A társadalompolitika központi döntése, hogy ilyen nehézségek közepette mit részesítenek előnyben a társadalom nyugalma, a döntéshozók társadalmi lelkiismerete és természetesen hatalmi, politikai érdekei szerint. A döntések preferenciapolitikájában felléphetnek valóságos és szított társadalmi és generációs ellentétek is, szembefordíthatják egymással a különböző társadalmi és demográfiai csoportokat. Az öregek munkája pedig benne van az élő és a holt tőkék-

ben, aktív életük során teremtették meg azt, amiből ma élünk. A felhalmozott érték befektetéséről, az érték megtartásáról nem ők gondoskodhattak. Ezért nemcsak azt a kérdést kell feltenni, amit oly gyakran hallunk, hogy mibe kerülnek az öregek a társadalomnak, hanem azt is, mibe került az öregeknek ez a társadalom.

A század során az idős generáció tagjai körül csaknem mindenki olyan gyökeres változásokat élt át, amelyekben valamennyi életalakító társadalmi feltétel elmozdult: a gazdasági, politikai, strukturális feltételek, de az eszmei rend erkölcsi értelemben is felrobbant vagy felborult. Sokszor kényszer hatására elmozdultak az osztályok, embercsoportok. Újra kellett tanulni jóformán mindent: munkamódokat, technikákat, városi életet, közlekedést, időkezelést, kapcsolatépítést, az információk értelmezését, új életstratégiákat kellett felépíteni. A körülmények változása mellett az emberi célok tartalma is megváltozott: páratlan értékváltozás (-válság) következett be, sok ellentmondással, olykor egymást érvénytelenítve, máskor megbénítva a cselekvést, vagy elmosva a korábbi célok értelmét. Amit a célratörés kezdetén jutalomként tűztek ki, azt a beérkezéskor büntették, többszörös ellentmondással nehezítették az orientációt, újra és újra kudarcérzést keltve az emberekben. Ezért nehéz volt kialakítani az életvédő módszereket is: mire az egyik feladatra felkészültek, már érvénytelenné váltak a korábbi módszerek, és nem bizonyultak alkalmasnak az aktuális feladatok megoldására.

KÜZDELEM AZ ÖREGSÉGBEN, AZ ÖREGSÉGGEL

Hogyan viseli el az idős ember mindazt, ami az öregséggel jár? A biológiai romlást, a társadalmi értékcsökkenést, hogy perifériára került, vagy ott érzi magát, hogy több rendszer terhét viseli, és többek terhére van. Mit jelent számára, hogy nemcsak túlélte e nehéz XX. századot, de a múlt újra felkavarodott, azt újra el kell rendezni. Meg kell birkózniuk a jelennel, tisztességesen elszámolni a múlttal, tudni, hogy az élet a vége felé közeledik, mégis a jövőbe kell nézni, mert a jelen értelmét veszti, ha nem irányul a „holnapra”. Ha az idő múlásával a társadalomból kikopik az ember, az átélt történelemből szövedött élete nem nyújt sok vigaszt, nem igazolja a „befektetést”, akkor onnan kell meríteni az erőt, amivel ellensúlyozni lehet a külső terhek növekedését, s ez pedig a *belső erő forrásvidéke*.

A jó megöregedéshez legalább annyi belső erő kell, mint amennyi súly terheli kívülről az idős és idősödő embert. Az ember öregkorát egész életével építi fel, amelyet ki-ki maga módján, inkább tudattalanul, mint tudatosan, a maga számára készít elő. Nemcsak a „betakarítás” értelmében, hanem minden élet-viszonyával együtt is. Ahogyan vonásai kiélesednek, és karakter-ráncai mélyebbek lesznek, úgy élesednek ki lelki „ráncai”, előtérbe kerülnek természetének mélyebb jellemzői, élesebben mutatkozik meg az is, ami jó, és az is, ami rossz volt benne. Az öregség nem ad új karaktert, vagy nem tesz képessé arra, amire fiatalkorában is képtelen

volt az ember, de kialakult természetének, személyiségének összetevői mégis átrendeződhetnek „jól” és „rosszul” egyaránt: hangsúlyosabbá válnak az önmagára és környezetére ható életrontó, önmagát és környezetét érintő életjavító képességei. Egy korábbi egészségi állapotkutatásomban arról kérdeztük az idős embereket: hogyan viselik az életet, öregségüket. A jó és a rossz öregség között nem az egészség–betegség volt a határ, nem is a gazdagság–szegénység, mert a jólétben sem volt kizárva a „rosszul lét” eshetősége: sem a tanultság, sem a műveltség nem segít.

Máshol húzódik az elválasztó határ. Lehet jól is megöregedni, de a „jó öregség” egyensúlya és a rossz öregség keserűség-csapdái azonos tengelyen fordulnak meg.⁷

A világ valóban beszűkül, viszont mozgásban tarthatja és tágíthatja a körülményeket az, aki eleven kíváncsisággal képes követni a külvilág menetét. Akkor is, ha már nem „érdekelt” benne, ha nincs semmi közvetlen haszna belőle. Az érdek nélküli érdeklődés és nyitottság segítheti az embert, hogy ne záruljon be a világ előtte, és ő ne zárja el a világot magától.

Az érzékelés romlása: az idős ember rosszabbul lát, rosszabbul hall, rosszabbul jár. Viszont a kevesebbet alaposabban szemlélheti, jobban érzékelheti, ízlelheti, figyelheti. Ha ehhez képest növeli a belső látását és a belső hallását, az mélyebb megértéshez juttathatja. A felszíni benyomások helyett a belátható világ érzékelésének intenzitása mélyíthető el. Észrevehet olyan dolgokat, amelyekre nem figyelt addig, nem volt rá „ideje”. Választhatja azt, hogy csak a fontosra figyeljen, de arra komolyan. A lehetőségeken belül kiteljesíteni mindazt, amit elérhet, és ami elér hozzá.

Nyeresség lehet abban a veszteségben is, hogy „inaktív” lesz. Az aktív élet befejezésének jó oldala igazi felszabadultságérzetet is adhat: az ember végül is számos feladatot megoldott, amit pedig nem oldott meg, azzal már úgysem tud mit kezdeni. Új feladatnak nem kell, nem is lehet nekifutni. Vége a „nyüzsgés” kényszerének. Nem kell már mindenáron „ott” lenni, kívül kerülhet a versenyen. A pénz, a presztízs, a hatalom körein alul, fölül, kívül maradhat. Szemlélődhet, figyelheti, hogy mit tesznek a *mások*, az egymással küszködő, felülkerekedésért sok mindent elkövető, hatalom- és pénzéhes birkózók. Szemlélőjévé válhat annak, aminek részese volt. Nem rángatják tovább külső kényszerek. Viszont odafigyelhet végre mindarra, amire eddig „nem ért rá”, amit elmulasztott a múltban sok kényszerű elfoglaltsága miatt. Maga válogathatja meg figyelme tárgyát.

A tapasztalatok beérése is a „nyeresség oldalhoz” tartozik, ha nem is mindegyik vigasztaló, vagy már nem mindig használható, mégis élettartalomban gazdagít. Ha

⁷ Az alábbi megfigyelések – és a benne rejlő „kvázi tanácsok” – addig lehetnek érvényesek, ameddig a fizikai állapot nem teszi tönkre végzetesen a szellem és a lélek (a mentális és pszichés) állapotát – avagy fordítva: nem borul el a szellem, és ép marad a lélek, s az ember még kontrollja alatt tudja tartani valamennyire az életvitelét. E rész inkább az oly sok aggodalomra, sőt pánikra okot adó öregezési folyamat egyensúlyozásának képességéről szól (a homeosztázis fenntarthatóságáról).

a külső kényszerrel diktált életmezőkön megszűnik a kötelező részvétel, s ezt megszabadulásként élheti meg. A felszínen játszódó presztízscsaták, kívülről diktált sürgetések mókuskerekének pörgése után most végre befelé is figyelhet, a belső lényegre összpontosíthat. Ezzel az élet önértéke növekszik, amihez nem kell külső megerősítés, talmi igazolás. Negatív oldalról nézve viszont nagy a veszélye annak, hogy az idős ember *teljes passzivitásba süppedhet*.

A keserűségtől, a bezárulástól megmentheti az öregeket az aktivitás, vagy egyszerűen szólva a cselekvő élet, a mindennapi dolgosság is, annak érzése, hogy még tud tenni valamit, hogy még szükség van rá, kell *valamit* tenni. Még fontos, még hasznos lehet valamiben. Nem a munka tartalma dönti el a fontosságot, hanem a hívás a lényeg, ami itt kihívást is jelent. Bármilyen fontossá válhat, ami feladat, ami kiemelheti a csak önmagába zárult életéből, és másfelé, másra irányulhat. A nők előnye, amit olykor hátránynak tartottak, hogy mindig is gondoskodniuk kellett másokról, s nem csak a külvilágban betöltött szerepük alapján minősítették őket, illetve ők magukat. A férfiak azért is élnek meg oly nehezen az inaktivitásukat, kiesésüket a világból, mert külvilágbeli feladataikkal szemben nehezebben tudnak önerősítő ellensúlyt találni. Ha a mindennapi kreativitás véget ér, vagy elveszti jelentőségét, értelmét, ha az idős ember kirekeszti a külvilágot, és a külvilág sem mutat érdeklődést iránta, ha a külső környezet csak ellenségességet vált ki belőle figyelem és érzelmi kötődés helyett, akkor az elszigetelődés és passzivitás erősödő hanyatlással párosul.

A feladat életben tart: értelmileg és érzelmileg is, még a szervezetet, a biológikumot is felerősíti. Másképpen öregszenek, másként lesznek betegek vagy egészségesek, akik megtalálják érdeklődésük és cselekvéseik terét, mint azok, akik mindent abbahagynak, ebbe belekeserednek, és várják a halált. Ők már élőként feladják az életet. A kérdés az, hogy azok a képességek, amelyek az *emberi kapcsolatok* szövetét alakítják, elevenen maradtak-e, nyitottak-e új emberek el- és befogadására. Épen maradtak-e, netán továbbfejlődnek. Ez az adottság – sőt, lehet mondani, tehetség – a másik emberre irányuló „adó-vevő” képesség, amely feltehetően korábbi emberi viszonyaiból táplálkozhatott, de az öregség idejére beért. Ahogyan az is, ahogy a többiek, „mások” iránt érez. A tét, hogy képes-e „kilátni” önmagából, vagy bezárkózik. Ebben az esetben önmaga szűkíti be a látóhatárt, saját horizontjáig terjed a világ határa. Az „én” teljes világgá tágítása mindig veszélyes, de öregkorban tragikussá válhat. Az emberi kapcsolatok mindenképpen szűkülnek. Mindez különösen akkor veszélyes, ha valaki csak várja mások figyelmét. Aki viszont megőrzi a „másik”, mások iránt az érdeklődését, mert szeretné megérteni a másikat, ritka segítséget képes nyújtani: figyelmet a „másikra”. Ha törődik mással, az biztosan megóv a magánytól. Minden ember rászorul a figyelemre, hiszen mindig sokkal több ember kívánja, hogy odafigyeljenek rá, mint akik a figyelmüket a másiknak megadni képesek. Aki másokra tud figyelni, az sohasem magányos, még ha egyedül van is.

A múltfeldolgozás erősítő vagy csapdát rejtő értelméről. Kelet-Európában a történelmi-társadalmi átalakulás többször is „besegített” abba, hogy megfossza az embereket saját múltjuktól, életük korábbi értelmének igazolásától. Az igazodás – az éppen aktuális megbecsülési sorrendhez, legyen akár kényszerű, akár önkéntes – azt is jelentheti, hogy aki nagyon igyekszik az igazodásban, az elveszti a múltját. Aki a múltját elveszti, elveszítheti egész életét. Nemcsak akkor következik be a múlt elvesztése vagy tagadása, ha a történelmi változások elsodorják azt, amit addig fontosnak vagy értéknek tartott, hanem akkor is, ha nem tudja elfogadni személyes életében azt, amit átélt, amit tett vagy hitt. Ezért is válaszút az öregség viselésében, hogy elfogadja-e vagy elhárítja eddigi életét.

Amikor egy ember számot vet az életével – és ez öregkorban gyakoribb, mert a tudat a jövő helyett a múltban bókászik –, visszapergeti döntéseit az emlékezetes választásoknál, meg-megáll, s bár módosításra nincs esély, vagy megerősödik döntéseiben, vagy jóvátehetően rossz döntései marjának, jelentősen befolyásolva közérzetét és viszonyát élethez, halálhoz, a többiekhez. Mindezekhez több kell, mint bölcsesség: a szellemi, tudati szférán túl az *érzelmek és érzékek „bölcsességére”* van szükség. Nem kíván rendkívüli adottságokat; a belső világ érettségétől és teljességétől függ. Szerencsére mind a kutatásban, mind a mindennapi élet során nem egy olyan idős emberrel találkoztam, aki birtokában van ennek a képességnek. A lélek kiváló ismerői a depresszióra hajló idősokorúaknak javasolják az élet áttekintése és az emlékek elrendezése mellett az örömbiográfia összeállítását.⁸

Mi tarthatná épebben az embert, mint az *öröm képessége*? Éles választóvonalat húz ez a rossz és jó öregség között. Ebben is kísértenek igazi közhelyes válaszok, melyek sokszorosan igazolódtak: akinek képessége van az örömről, az meg is találja azt. Annak elég egy „kis napfény”, ha tavaszodik, ha színesednek a fák, egy gyerek vagy szép lány mosolya, és a fiatalok, gyerekek, unokák, akik az élet folyamatosságának, a mindig újra megújuló életerő bizonyosságát adják; annak tudatát, hogy mások folytatják azt, aminek mi már a végén vagyunk.

Az öregség egyben betakarítás is. Ha ez a betakarítás nem ad nyugalmat, ha az eredmény nem igazolja az élet erőfeszítéseit, ha az élet munkája hiábavalónak tűnik, ha a hit, amelyik az élet tartóoszlopa volt, megrendül, és az ember nem talál tartalmat, mely célt és értelmet ad a létezésének, akkor az öregség keserves lesz. Az az ember viszont, aki úgy érkezik az öregkor küszöbéhez, hogy *nincs feloldhatatlan harcban az életével*, és még vannak szándékai és tettei, az nem kesereg azon, hogy hiábavaló volt az élete, még hibásnak ítélt tetteivel is szembe tud nézni, akár van feloldás, akár nincs. Nem azon bánkódik, mi mindent nem tett meg, hanem elviseli önmaga múltját, ha mai fejjel sok mindent másképpen is tenne. A múltnak

⁸ Verena Kast jungiánus pszichoterapeuta könyvében külön fejezetet szentel az „életszenvedély” képességének, és az „örömbiográfia” felidézését tanácsolja. Kast, Verena: *Kötés és oldás*. Európa, Budapest, 2000.

értelmet adhat az ember azzal is, hogy tapasztalatait bölcsességgé vagy legalábbis erettségé növeli – legalább vigaszként önmagának.

S a jövő? A jövő tudata, akár a holnapi napé, akár távolabbi időé, kilátást adhat, kimozdulást a beszűkült jelenből. Ha a hosszabb táv nem olyan biztató a koros embernek – mindig is kérdés, hogy mennyire biztató a jövő egyáltalán –, reménytelibbé lesz, ha „kilát” önmagából, ha él még a kapcsolata a természettel, ahol látja a keletkezést, és elmúlást, tapasztalja, hogy az élet örök. Így nézhet a többiekre, a gyerekekre, a most életbe induló generációra; akkor élhet benne a folyamatosság tudása, mert az élet örök, és élni jó. Kevesek tudnak bensőséges viszont találni a Föld és az Ég teljességével, ahogy keveseké az a hit is, hogy jövője nemcsak az e világi létre korlátozódik, hanem megbékülhet korlátozott életidejével akkor is, ha belátja, hogy ennyi jutott az életből, közeledik a zárás, és ezzel könnyebbé válhat az élet utolsó szakasza. A közelítő halál lezárja az eddigi életet, megvilágíthatja, megfényesíti a fogyó időt, minden napot értékessé tehet, ha el tudja fogadni, hogy van, ami lezárul, és van, ami megnyílik. Akkor lesz nehéz a búcsú, ha makacs ragaszkodással kapaszkodik az elmúlóba, és a félelme nem engedi, hogy eleressze. Tényleg nehéz az egyensúly megtalálása, mert a korai feladás éppen úgy pusztító lehet, mint a túlságos kapaszkodás, ami megnehezíti a távozást. Aki az élet folytatására figyel, erőt kap. Jó a folyamatosság tudása, hogy az élet örök, és élni jó! Az élet megy tovább, emberek, tárgyak, gondolatok, szándékok élnek tovább, továbbviszik, ami elindult. Van, ami sikerült, van, ami nem. Tudni, hogy ami nekünk nem sikerült, talán megoldják az utánunk következők. Ez biztatás. S ha nem tudnák, akkor meg nem bennünk van a hiba. Ez pedig önbizalom-növelő. A jó öregség ezért tágít a jelenen, nem zárja le saját énjének időhatárainál a világ határát. Kilát magába zárt-ságából, ezért nem keserű, nem irigy az új indulókra, és nem válik gyűlöletté benne a megkeseredett élet. Itt van talán az, ami az öregséget bölccsé érleli. A halállal az tud szembenézni, aki teljes életet él, és szereti az életet, az övét és az utána következőkét egyaránt. Az öregséget az tudja viselni, aki az élet teljességének szeretetével igazolja az itt eltöltött időt.

V. EGYÉB ÍRÁSOK

TARTÓZKODÓ KÉRELEM¹

1965

Miközben lépést igyekszem tartani – olykor sasszézva – a szakterületemmel (a szociológiával) szomszédos társadalomtudományok publikációival, az tűnik a szemembe, hogy az egyes tudományok fejlődése a specializálódásnak oly magas szintjére jutott, hogy hovatovább ezekre a szakterületekre csak szaktolmács vezetésével lehet behatolni, mégpedig olyan bennfentes tolmácséval, aki nemcsak a köznyelvre való fordítást vállalja, hanem azt is meg tudja magyarázni, hogy a használt fogalom, annak a tudománynak, éppen abban az ágában, a pillanatnyi helyzetben és az adott szerző tollától ugyan milyen értelmet nyert (vagy vesztett), másképpen: milyen értelmet tartalmaz, avagy milyen tartalmat értelmez.

Bár már jó ideje töprenkedem ezen, házi használatú pamfleten kívül nemigen tettem volna szóvá (fájjon mindenkinek a saját tudománya), ha nem kerül kezembe egy kötet, amely egyik – általam nagyon becsült – tudomány legutóbbi konferenciáján elhangzott közel 120 reprezentatív előadásnak a szerzők által készített kivonatát tartalmazza. Ebben azonban oly töményen mutatkoztak mindazok a tünetek, amelyekbe lépten-nyomon belebotlottam, általában a közgazdaság-tudományban, szociológiában, pszichológiában és különösen a mindenké fölött álló filozófiában, hogy szóvá kívánom tenni, mivel úgy tűnik, azonos töből fakadó, azonos kórokozóktól eredő jelenség az, amely a társadalomtudományokban egyre jobban eluralkodik, mégpedig a „terminológiai infláció” és az ennek teljesen megfelelő „tudományos” nyelv.

Ma, a munkamegosztás jelenlegi szintjén, az egyes országok békés versenyben igyekeznek kielégíteni a társadalomtudós-szükséglet állandó egészséges növekedését. A tudósok termelékenységének emelkedését pedig a publikációk emelkedő grafikonja mutatja. Ezek a publikációk a társadalmi „elvárásoknak” megfelelően rögzítik és a világ elé tárják a gondolkodás és az íráskészség eredményeit, amelyekben a szerzők vagy igyekeznek megfogalmazni saját mondanivalójukat vagy átfogalmazni a más gondolatát – amennyiben ezt látják szükségesnek; azokat beépíteni,

¹ Megjelent a *Valóság* 1966/1. számában.

leépíteni vagy továbbépíteni, tehát kitalálni vagy találni nézeteket, amelyeket tetzésük és ítéletük szerint revideálnak, korrigálnak, applikálnak vagy kompilálnak.

A tudós tömegek munkálkodása következtében új megközelítések formálódnak ki, új összefüggésekre derül fény, új fogalmak alakulnak, vagy módosulnak a régiek. Ezeket jelölni kell, szavakat kell találni rájuk. Ily módon vagy a régi szavak bővülnek új értelmezéssel, vagy a meglevő elemekből alakul ki az új kifejezés, vagy idegen szavakhoz kell segítségül fordulni. Az új fogalom új meghatározása azonban nem egyértelmű, hiszen sokan használják sokféle értelemben, mert sokan találják meg ugyanazt a jelenséget, és másképpen nevezik el, vagy sokan használják ugyanazt a kifejezést teljesen más értelemben.

Megkezdődik íme a tudományos tisztázódó folyamat, amely igen szükséges, de amelynek végét éppen úgy nem lehet látni, mint azon párhuzamosokét, amelyek a végtelenben találkoznak. A viták egy-egy fogalom értelmezése körül parttalanul áradnak, burjánzanak, és alkalmat adnak sok gondolkodónak, hogy megvesse a lábát a tudományban azzal, hogy régi fogalmat új módon értelmez, a többiekétől eltérően. Ez újabb lehetőségét adja a tudományos termékenységnek: könyvet lehet írni abból, hogy egy fogalom hányféle értelmezésben szerepel. Ez természetes is, hiszen egy fogalom különféle meghatározásában világok, sőt világnézetek csapnak össze, hogyne lehetne hát vitatkozni a használatuk mögöttes tartalmáról.

Ez kétségtelen tény. De ha csupán távolról vetünk egy pillantást a társadalomtudományi irodalom méreteire, megdöbbenve láthatjuk, hogy az alkotó tudománynak mekkora részét adják az ugyanarról a fogalomról folytatott terminológiai viták. Ezek következtében a terminológiák lassan önálló életet kezdenek élni, önálló lényeggé emelkednek. Így valaminek a léte sokak számára csak akkor válik hihetővé, akkor válik bizonyítottá, ha megfelelően meghatározták. A fogalmakat nem a valóság megközelítése érdekében csiszolgtatják (hiszen a valósággal, ezzel a nehezen kezelhető empirikus masszával jó ízlésű tudós nem foglalkozik), hanem azért, hogy önmagukban teljessé váljanak, önmagukban tökéletesek legyenek, és a már kialakult rendszerbe a többi fogalommal tökéletesen összeilleszkedjenek. Mivel pedig egy fogalmat a legtökéletesebb terminológia sem tudja kimeríteni, mivel tíz meghatározás után mindig lehet egy tizenegyedik, ötven után egy ötvenegyedik, annyi, ahány oldalról közeledünk, ahány összefüggése van az illető jelenségnek, ezért ez a fajta „terminologizmus” a különféle vitáknak és publikációknak végtelen lehetőségét rejti magában, s miközben egyre szemképrázatosabban újra és újra absztrahálják az absztrakciókat, a bámuló olvasónak úgy tűnik, hogy a fogalmi viták tengeri kígyójával inkább az „Abszolút Eszméhez”, mint a „relatív” valósághoz kerülünk közelebb. Ezek a fogalmak már régen nem azért vannak, hogy dolgozni lehessen velük, hanem hogy tökéletesek legyenek önmagukban.

Egyaránt tudományosnak tűnik – a felületes szemlélő előtt – a csillogó tudományosság zománca alatt a lapos gondolkodás éppen úgy, mint a virtuóz logikai bravúr vagy a komoly gondolatokkal terhes mondanivaló. Emiatt gyakran

komoly agymunkát jelent egy-egy szövegrész gondolati tartalmának kibogozása, s az eredmény olykor megdöbbentő. Hosszas betegség alatt ezzel szórakozván, néhány magasröptű tudományos szöveget magyarra és közérthetőre fordítva egyszerre csak elolvadt a magasröptűség, és mint az egykori Andersen-mesében, riadtan jöttem rá: „A királyon nincsen semmi!” – legalábbis nem az, ami látszik. Érdemes lenne egy sajátos (szociológiában érdekes eredményeket hozó) content analysisist (magyarul ez is kevésbé előkelően, „tartalmi elemzésnek” hangzik) végezni a különféle tudományos területek publikációiban. Sajátos eredményre jutnánk. Ez alkalommal csak néhány főbb típust emelnék ki a tanulmányozott anyagból:

Van olyan tudományos nyelvű szöveg, tulajdonképpen halandzsa, amelyet bármilyen nyelvre fordítunk le, nincs semmi értelme.

Van olyan tudományos szöveg, amely mindaddig igen tudományos értékűnek hangzik, ameddig le nem fordítjuk magyarra, a köznyelv szavaira, és akkor sajnálatos módon kiderül, hogy van ugyan értelme, de az olyannyira közhely, hogy még a publicisztikában sem lenne helye.

Van aztán olyan tudományos szöveg, amely magyarul, köznyelvi fordításban is megtartja gondolatgazdagságát, tudományos értékét, de olyan mértékben beléidegződött a formázás nélkül átvett idegen fogalmi rendszer, hogy ott is, ahol kis fáradsággal magyarul még plasztikusabban ki tudná fejezni gondolatait, akkor sem teszi. Most nem erről, hanem a többiről néhány példát hadd idézhessek. (Ha valaki az idézett részekben saját munkája részletére ismer, téved, és kérem, ne vegye magára, nem róla van szó, hanem a tudományról.) *„Az emberi perceptuális folyamatok organizációjának és a szemantikus generalizáló elemi mechanizmusának megismerésében fontos probléma a szukcesszív, téri információ értékekkel jellemezhető konfigurációt alkotó ingereggyüttes invariáns mozzanatának perceptuális analízise.”* Megkíséreltem először magyarra, majd németre, majd angolra a fordítást, sajátos módon minden nyelven ugyanaz volt az értelme, mint ebben a formájában, és még a szavak hangalakja sem változott, pusztán a mondatbeli viszonyításukat kellett nyelvek szerint módosítani. És akkor döbbentem önkritikusan arra, hogy lehet, hogy miközben én az érthető magyarságot kérem számon a tudomány dolgozóitól, és a fenti szöveget kritizálom, valójában egy új tudományos eszperantó kialakulása ellen hadakozom a „provincializmus idealizálása” jegyében?!

Nem minden tudományos megfogalmazás ilyen. Nézzünk például egy közérdekű témát, például a szerelmet, amely poézisben és valóságban egyaránt kimeríthetetlen, s valljuk be, tudományosan is éppen elég megfogalmaznivalót adhat. Ha azt mondom, hogy a szerelemben az egyik embernek a másakra szüksége van, s ez a szükséglet emberi és biológiai egyaránt, ez inkább közhely, mint tudományos megállapítás. De ha azt mondom, hogy: *„A biológiai szükségletek a tárgyra mint eszközre irányuló specifikus emberi szükségletekkel bifokális komplexumot képezve humanizálódnak. [...] Sajátos a bifokális természete a szerelemnek, mint humani-*

zálódott nemi ösztönnek: a biológiai szükséglet itt a másik emberre mint személyiségre irányuló specifikusan emberi szükséglettel alkot komplexumot” stb., akkor ez rögtön tudományos.

Azt mondani, hogy a film alkotásához tudni kell, hogy az embereknek szemük van, amivel látnak, fülük van, amivel hallanak, valamint értelmük, amivel felfognak, bizonyos fokon túl nem illendő. Ám rögtön másképpen hangzik, ha úgy mondom, hogy „*A néző filmolvasási készségének szem előtt tartásából szinte axiomatikusan nyilvánvaló az a filmalkotás-lélektani princípium, hogy a film mondani-valóját kifejező filmnyelvi lehetőségek alkalmazásánál nem mellőzhetőek az emberi organizmus – vizuális, akusztikai, kognitív – funkcionális folyamatainak konstitutív szempontjai*”, akkor ez már elég színvonalas ahhoz, hogy elhangozzék tudományos előadásban. Olcsó eszköz lenne további példákat hozni, aki akar ilyeneket, vagy még jobbkat, korlátlanul találhat, e téren termelékenységünk csaknem eléri a világszínvonalat.

Természetesen nem azt akarom mondani, hogy a tudományos nyelvnek könnyen érthetőnek kell lennie, és le kell szállnia a köznyelv színvonalára; hiszen a tudományos igazság, a tudományos gondolkodás sem fér bele a köznapi gondolkodás kereteibe, nem lehetnek tehát elegendőek azok kifejezései sem. De azt állítom, hogy bonyolult kifejezésekre csak bonyolult gondolatok kifejtésénél van szükség, és lapos gondolatokat ilyen módon csak érthetlenebbé lehet varázsolni, értékesebbé nem. A tudományos igazság és a magasrendű gondolati szint elterjesztése érdekében nem hiszem, hogy szégyellni kellene egyszerűen és magyarul kifejezni, gondolkodni és írni. De nem lehet. Több ok miatt.

Valóban sok nálunk az amolyan hirtelen nőtt „kamasz” tudomány, amelyik a külföldi nagybácsi kabátjában jár, de abból is kilóg a csuklója. Hány évet kell behozni egy sor tudománynak, hogy egyszerűen csak ott tartsanak, ahol vagyunk! Ezért sokszor emésztetlenül, feldolgozatlanul, nyersen átvesszük az idegen fogalmat, behozva onnét, ahol ténylegesen vagy látszólag fejlettebb az a tudományág, és azután még büszkéek is vagyunk rá, hogy megértjük, és még alkalmazni is tudjuk azt. Nincs magyar filozófiai, pszichológiai, szociológiai nyelv, mert ezek a tudományok nálunk még nem fejlesztették ki sajátos kifejezési formáikat sajátos gondolati rendszertük alapján. De valószínűnek látszik, hogy ebben a tudományos közszellemben nem is lesz, hiszen ma már a tudományos presztízshez egyre jobban hozzá tartozik a külföldi terminológiák használata, kinek-kinek nyelvismerete (magyar és idegen nyelvű tudása), világnézete, ízlése és sznobizmusának foka szerint. Az a gyerekkori fenyegetés jut az eszembe, amit csúnya grimaszolásoknál mondtak a felnőttek: „– Vigyázz, mert úgy maradsz!” Lehet, hogy ilyen marad a tudományos nyelv, sőt egyre „ilyenebb” lesz?

Az okok között, az „objektív adottságok” mellett, szerepet játszik valamilyen tudományos és nemzeti kisebbségi érzés. Az egyik nemzetközi szinten is szembevetendő, a másik nemzeti sajátosság. A tudományos kisebbségi érzés az,

amely a humán tudományok művelőit az egzakt tudományok szédületes és számkra jobbra megközelíthetetlen eredményeivel szemben arra ösztönzi, hogyha annyira konkrétak és bizonyíthatóak nem is tudnak lenni, mint amazok, de annyira érthetetlenek mindenképpen lehetnek. A nemzeti sajátosság pedig okos-oktalan, jogos-jogtalan alapon, kicsiségünk, nyelvi elszigeteltségünk, viszonylagos elmaradottságunk igyekszik kiegyenlíteni az „up to date” fogalmi apparátussal.

Félreértés ne essék! Nem azért szólok csupán, mert félttem a magyar nyelvet, vagy a sznobizmusra kívánom felhívni a figyelmet, és azzal kilátástalan harcba kezdeni. Elsősorban azért szólok, mert ez a tudományban uralkodó idegenfogalmi-dömping valójában a gondolat devalválódását takarja, mert ködösít, mert megtevést, mert a gondolatlanságot is szép, divatos ruhába öltözteti, mert olykor hamis gondolatokat vezet elénk, miközben a terminológiák igézetében elkábulunk. Szót emelek tehát azért, mert a terminológia mögé elbújik a gondolat, az idegen fogalmak tömege elfedi az értelmi tisztaságot, és fellazítja a gondolatok fegyelmét.

De kárt tesz mindez a tudomány és az emberek viszonyában is. A tudomány nem szól milliókhoz (még ha milliók érdekében, milliókról is beszél), ezért nem maradhat meg a köznyelv és a közérthetőség színvonalán. Nem szólhatnak a szaktudományok még az értelmiségi százezrekhez sem, akik a „kultúra hordozóinak” tekintik önmagukat. De már annak a néhány ezernek csak szólhat, akik „fertőzöttek” a humán tudományok iránti érdeklődéstől, és akik számára lassan egyre megközelíthetlenebbé válnak az egyes szaktudományok, mert nemcsak egy-egy tudományág sajátos fogalmi rendszerével kell megismerkedniük, de azt is meg kell érteniük, hogy az egyes szerzők X, Y vagy Z idegen terminológiai rendszerének milyen alkalmazása alapján indultak el megérteni és megértetni az embert és közösségét, a társadalmat.

Az egyes tudományágakon belül az egy nyelven értők és beszélők egyre kisebb körei alakulnak ki, és e szétaprózódással egyre nehezebbé válik a közlekedés a szomszédos tudományágak művelői között, de sokszor még az egyes tudományágakon belül is. Így aztán kialakulnak az egymást értők kis csoportjai, amelyek saját különállásuk védelmében fenntartják terminológiájukat, sajátos értelmezéseiket, érthetlenségüket. Ezeket másokkal vitatni állandó feladat lehet, ami viszont nem előréviszi a tudományt, hanem legfeljebb felpuffasztja valamilyen „terminológiai elefantiázisba”.

Tehát óvakodjunk, nem mind tudomány, amelyik úgy hangzik. Magyarán: *csak akkor akceptáljuk tudományos rezultációként a konstatált korreláció szignifikánsan adekvát verbális expressziójának appercipiálhatóságát, amennyiben a princípiumai szubsztanciája szimplifikálás veszélye nélkül releváns tartalommal bármely lingvisztikai szolúcióban koherensen verifikálható.*

„ROSSZKEDVÜNK TELE” – TAVASZELŐN¹

1990

Bizakodás és aggódás, derű és félelem a várható társadalmi átalakulás érzelmi kísérete, mégis miért van az, hogy túl sokan és sokfelől győzködnek és bizonyítják, hogy rosszkedvűek vagyunk, amikor legvasárnapibb estémben egy csikorgó mosolyú úr – az éppen aktuális tévémanipulátor – a szemembe néz, és azt mondja meggyőzően: igen, rosszkedvűek vagyunk... ugyanakkor a félelmet nem ismerő, kedvenc ifjúsági, radikális friss újságom arról kér interjút tőlem, hogy miért vagyunk olyan rosszkedvűek... kiváló kollégám a még meg sem kezdődött demokrácia elfuserálásáról szóló aggodalmát briliáns stílusával önti ránk... nagy tekintélyű intézet közgazdász kitűnőségei jelentéseiket az alagútból címezik, és a nyugati hírvilág a „legpesszimistább kelet-európai ország”-nak minősíti szép hazánkat – itt akkor nem csupán hangulatról van szó, el kell gondolkodnunk, kinek van oka rá, és kinek van szüksége rá, miért „kell” rosszkedvűnek lenni?

Azt hiszem, nem szabad elhazudni vagy elnyomni a rosszkedvet: szembe kell nézni vele, hiszen ugyanabban a jelenségben ott a bizakodás, amit félelem hűthet, és ott a remény, ami aggodalommal terhes. Ha viszont ugyanannyi ok van a jókedvre, mint a rosszra, akkor már „népegészségügyi kérdés”, hogy megküzdjünk vele, mert nagy szükség van a jókedv tápláló erőire.

Ez a cikk a szembenézést és a biztatást szolgálja.

A forradalmaknak mindig van egy diadalmas szakaszuk, a régi lerombolásának népünnepe, ez előzi meg az új kialakításának izzadságos nehézségeit. Az eufória után jön a másnaposság, hiszen egy csapásra sohasem szűnik meg a régi, és megvalósulva az új sem olyan szép, mint ahogy elképzelték. Nálunk a „békés átmenet” minden előnye mellett azzal is jár, hogy elhúzódó vajúdas hosszabbítja meg az átalakítás kínjait, miközben a bajokból való kilábalás eltolódik. A túlhordás minden magzatnak árt. Így aztán itt van a másnaposság, az „aznaposság” diadala nélkül, a csömör, a megelőző jóllakás nélkül.

¹ Megjelent a *Világ* 1990. március 22-i számában.

Diadal, hogy a „pártállam lebomlott”, hogy megszabadultunk a „régis uralmától”. A bomlás igaz, a megszabadulás nem. Ez az „igen is nem is” állapot, homlokegyenest mást jelent „fent” és „lent”.

A népi rosszkedv oka az, hogy nem történt változás: nem tűntek el, különösen emberközlelől, a városból, a faluból, az intézményekből, az üzemekből, a kórházakból, az intézetekből stb. a régi nem szeretett figurák, akik a rend őrei és erősítői voltak, és nem tűntek fel még olyan vezetők, akikben bízni lehetne. Mindenütt érintetlen a régi hatalmi szerkezet, igaz, ziláltan, de a felállás ugyanaz, nem változtak a hatalom emberei, ugyanazok, igaz, elbizonytalanodtak, s ha eltűnt is mögölük, ami hatalmukat biztosította, eszközeik, készségeik, ők maguk ugyanazok, amik és akik voltak, legfeljebb alkalmazkodnak az alakuló új feltételekhez – és ez sem teszi vonzóbbá őket.

De rosszkedvűek „fent” is, a másik oldalon. Amikor rendszerváltás készül, és a régi hatalom megingásának földmozgása megrendít egy korábban szilárdan uralkodó osztályt, és kiderül, hogy nincs tovább, hogy még jó embereit, jó szándékait is elsöpörheti a változó vihar, még jó lépéseiket is befedi az általánosító rossz emlékezet. Ugyan mitől lenne ilyen helyzetben jó a kedvük? Eluralkodik a félelem, ami rossz közérzetet teremt, kisugározza és általánossá teszi azt, pánikká változtathatja annál is inkább, hiszen a rosszkedvesináló eszközök is a kezükben vannak.

Másik ellentmondó tény, hogy épül a demokrácia, az emberek „már nem statisztái többé” az életüknek. Ez a jelszó is csak részben igaz: sajnos még mindig statiszták, és ahol nem, ott is annak érzik magukat. Szólni már lehet, de tenni még nem. A szónak ugyanis van szabadsága, de a tettek még nincs. Miközben fokozódik a gazdasági nyomás, a feszültségeket még nem lehet eredményes cselekvésben feloldani, a felhalmozott tehetetlenség befelé is mérgez, apátiával, kifelé is mérgez, agresszióval. A demokrácia hiánybetegsége nem teszi még lehetővé, hogy a felhalmozódott indulatok alkotó cselekvésbe váltsanak.

Készül ugyan az új szerep az „állampolgárnak”, aki a voksával teszi fontossá magát a választáson, de egyelőre egy többismeretlenes térben, bizonytalanul mozog a jövőjét illetően. Ok a jókedvre az is, hogy megszűnt a kommunista párt diktatúrája, és eljött az ígért ország: itt a kívánt többpártrendszer.

A hatalomra készülő új politikai elitnek kevés, és igen szűrt közszereplésre volt eddig módja, ezért az ismeretlenség, a bizonytalanság teszi tétovává a választópolgárokat.

A pártoskodás uralja el a terepet, ott is, ahol nem „hagyomány” a pártoskodás, ott is, ahol nem az adófizetők pénzéből alapítják a pártokat. Hiszen sokan demonstrálni akarják, hogy másképpen látnak, hogy mást akarnak és mást is fognak tenni, mint a többiek, ha hatalmuk lesz. Ez nyilván elbizonytalanítja a politikában járatlan polgárokat, és tényleg nehezíti az orientációt, de ez nem baj.

A „fenti” nagy politikai csatározások mellett, mögött és körülötte ott a keserítés sok változatát nyújtó gazdaság. Öröm és öröm, fény és árnyék, jó esetben, ha

váltakozik egymással. Itt a nagy remény, hogy a rosszul vezetett üzemek új tulajdonba kerülnek, hogy a nemzetgazdaságot romlásba vivő nagyvállalatok nyereségesse válása elől elhárulnak az állami tulajdon akadályai. A reprivatizálás (de hova „re”?), és a deregulálás (de hova „de”?) alighogy elindult, kiderül, hogy ugyanazok csinálják, ugyanúgy, akik eddig rosszul működtették, ügyes rendeletek jóvoltából és a hatalmi pozíció előnyéből az ebek harmincadján lévő „állami vagyon”-t ki-sajátítják. Kiben ne élne a gyanú, hogy nem azok fogják-e továbbra is megfizetni az árát az átmentésnek, akik eddig is, nevezetesen az adófizető állampolgárok, és akik állami pártmegebízásból csődbe vezették a gazdaságot, most saját zsebükre se fogják jobban kezelni, csak egy nemzeti ajándékhoz jutnak anélkül, hogy bármit is kockáztatnának?

Öröm, hogy kikerülünk a provincialitásból, hogy érdeklődnek – ha nem is olyan nagyon – külföldi tőkésék a magyar gazdaság iránt, hogy a közös vállalatok, új technológiák csökkenthetik a külföldi adósság felfoghatatlan tömegét. Viszont, ahogy kipattannak a látványos kiárúsítási ügyek, egyre nő az aggodalom: vajon mire az új kormány belekezdhet gazdasági programjába, nem éppen a legnyereségesebb, legjobban működő vállalatok kerülnek olcsón külföldi érdekeltségek kezébe? Nem is szólva arról, hogy kölcsönökért házaló, kunyeráló, a nemzeti vagyont kiárúsító szakemberek ügynökösködése önértetünket nemigen javítja.

A nagy politikai átalakulás ellentmondásai mellett ott a remény, hogy kijutunk a zsákutcából, de közben ott van az a tény is, hogy a gazdasági nyomás életrontó hatása előbb érte el az embereket, mint a politikai felszabadulás érzete.

A jelenlegi hatalom zárólépései rosszak, kapkodóak, mert adnak és visszavesznek, reménykednek és tehetetlenek, könyörögnek és fenyegetnek, ijesztgetnek és sértődöttek – mindez csak a rosszkedvet fokozza: húsár, lakbéremelés, kölcsönadóztatás, forintleértékelés, turistadeviza-visszavonás! Ki tudja, hogy így kezdődik-e a rendszerváltás, vagy ebben él a régi rendszer?

Terítése csaknem egyenletesen szórja szét a bosszantásokat a társadalom és a szakmák különböző rétegei között: hol a kisiparosok fulladoznak a rájuk rakott terhektől, hol a vállalkozókat sújtja újabb rendelet, hol az iskolák kerülnek bizonytalan helyzetbe, majd a gyárak munkásait fenyegeti az üzem bezárása, az állami támogatásból élő értelmiségi pályák alól kezdik kihúzni a léalapot, filmesek, írók, kutatók amúgy is gyenge egzisztenciája kerül veszélybe.

A jövő miatt érzett rettegés nagyon különböző politikai erők széles koalícióját vonja egy táborba. Ha csak a hatalom berkeiben munkálna ez a jövősök, az érthető lenne, de áthatja a radikális ifjúságot is. Kitűnő szónokuk a „Nagy Temetésen” mondta, hogy „a hatodik koporsóban fekszik a mi jövőnk” – és ez nem nagyon mozgósító jövőkép. A politológusok apokaliptikus képpel riogatnak, és tágitják saját rossz közérzetüket nemzetivé, sőt közép-európaivá. Erkölcsnemesítő értelmiségeik új Mohácstól tartva verik félre a harangokat. Aggódnak munkások, és aggód-

nak értelmiségiek, s az aggodalom a teherbírás és a szükséges lépéseket méregeti, és bizonytalan az átmenet hatásosságát és gyorsaságát illetően.

A becslések szerényebb számításai hétszáz ezer embert, mások másfél millió embert érintő átszervezésről beszélnek. Bármelyik változat érvényesül majd, máris több millió ember érezheti úgy, hogy kicsúszik alóla a talaj, elbizonytalanodik az egzisztenciája. Sok szó esik a munkások passzivitásáról, de mikor volt példa a történelemben arra, hogy a tőkés magántulajdon biztosításáért vagy a munkanélküliségért harcba szálltak volna a munkások? Pedig a szerkezetváltás és a piac célja többet ígér. Ki az, aki ne akarna jól szervezett üzemeket, színvonalas termékeket, jó megélhetést adó béreket? Emellett a dolgozói tulajdon vagy a kisvállalkozások várható virágzása célként él – miért csak a „rossz” bekövetkezéséről esik szó?

A fehérgallérosok is aggódnak, ők tudják legjobban, mit ér a munkájuk. Létejük a szervezetté változtatott bizalmatlanság, a mindent hiába őrző adminisztráció, s közben tevékenységüknek csak kis része segíti a termelést, szolgálja a fogyasztót. Tudják, hogy ekkora adminisztrációra nincs szükség, és egy észszerű vállalat-szervezés és szakigazgatás sokkal kevesebb tisztviselőt igényel. Itt is hiányzik a „jó” feltételezése: értelmetlen munkaterhet, fölösleges papírnövekedést, értelmetlen élettelé változtatni, saját erőt megpróbálni, ez miért nem lelkesít?

Aggódás uralkodik az értelmiségi és művészi alkotóműhelyekben is. Mintha az értelmiségi réteg létejét fenyegetné egy piaci alapon szerveződő gazdaság és demokratikus döntés. A letűnő rendszer létrehozott – igaz, alacsony életszinten – egy minimális lételemet egy viszonylag széles értelmiségi rétegnek, amelyik a hatalomtól függő helyzetében a függetlenségért küzdött. Most a megszabadulás reménye a pártállamtól piaci létbizonytalansággal jár, hiszen a korlátozott alkotói lehetőségét és az elnyomását ugyanaz a rendszer hozta létre. A piactól védetten, a hatalomnak változóan kiszolgáltatva valamilyen kényelmes kényelmetlenséget, függő függetlenséget szokott meg. Most a piacra kerül, és bizonytalan abban, hogy a felszabadulás nem ingatja-e meg lételemét is, kialakulhat-e tényleg a piactól és a politikai hatalomtól egyaránt független alkotó értelmiségi munkára. Hogy a megnyuvasztott adófizető akarja-e majd támogatni azt a munkát, s lesz-e olyan „művelt polgárság”, amelyik védelmet nyújt a szellem termékeinek? Itt is az öröm és kétség keveredik az ijesztgetéssel.

Amikor nyomaszt a jelen, nehéz és bizonytalan a jövő, továbbblendíthet a bizalom és önbizalom. A bizalom tárgya bizonytalan, az önbizalom meglehetősen tépett.

Az elmúlt évben szónoki fordulatot „a nép, az istenadta nép” élvezhetett: ótestamentumi átkoktól modern politológiai fogalmakig. A változatos megszólítások abban megegyeztek, hogy a fennhangosan elhangzott „népfelcsúszás” pártosának a szidalom veszi hitelét. A nép – szerintük – „erkölcsében megroggyant”, „taknyolt gerincű”, „rabszolgaságában vétkező”, „megalkuvók serege”. Bár a választás közeledtével hirtelen megbecsült állampolgárrá válik, mert legalábbis egy voksot mindenki ér.

Ebben a században mindenki, aki újonnan került hatalomra, bűnös népről szónokolt, Horthy Miklós Szegedről Budapestre érkezve mondta: – „megbüntetem e bűnös várost”. Háború után „utolsó csatlós”, „fasiszta ország”, bűnös a nép. A büntetés nem maradt csak ígéret. Az ótestamentumi próféták is tudták, hogy a bűn vád, a bűnöst össze kell törni, a büntől meg kell tisztulni, hogy függjön attól, és engedelmeskedjen annak, aki megtisztíthatja és felemelheti.

A politika „fent” alakul, a társadalom magasabb régióiban, de „lent” keres bázist magának. A fenti elképzelések mint a rosszul tervezett hidak még nem értek össze a lent formálódó és nehezen kifejezésre jutó szándékokkal. Ebben fog változást hozni a választás, különösen majd az azt követő mindennapi gyakorlat.

Tudott dolog, hogy minden országban csak egy kisebbség politizál, de ez a kisebbség sohasem olyan kicsiny, mint az a csoport, amely a diktatúra hatalmával szembe mer fordulni. Ezek azok az emberek, akik fenntartják a hitet, a bátorságot, mernek másként gondolkozni és cselekedni, és a diktatúra keménységi foka szerint kockáztatják az egzisztenciájukat, a szabadságukat, sőt az életüket is. Ez az erkölcsi kiválás a „különb”-ség elkülönítő öntudatával is együtt jár, s átcsaphat gögbe azokkal szemben, akik „csak” éltek, beletörődtek, és sokat nem kockáztattak. A politizáláshoz szükséges az elhivatottság tudása – mert ki bízna abban, aki nem bízik önmagában –, ám ha ez átcsap fölénybe, a többiek lebecsülésébe, rongyolja az önértetet, öntudatot.

Pedig az elmúlt évtizedekben a nép csendes szabadságharca folyt az elnyomás változó szorításában-lazításában, arra haladt, amerre lehetett, a passzív, régóta gyakorolt rezisztenciától a cselekvésig kereste útját föld alatt és föld felett, gazdaságban, családban, gondolkodásban. A hatalom legkisebb réseit is kihasználta, morzsolta a rend betonkemény struktúráit.

Az, hogy a hatalom szétesett, nemcsak a külső szuronyok hatalmának megszűnése, nem is csak az ellenzék példamutatóan bátor fellépésének köszönhető, hanem az erkölcsi romlás miatt oly nagyon lenézett tömegek ellenállásának is, egyszerű életben maradási törekvéseinek, rendszerbomlasztó hatásának is. Ez a csendes küzdelem ott volt a háztájikban, a munkavisszatartásokban, a munka minőségében, a fuszásban, a kalákaépítkezésekben, a gmk-kban, a kisüzemi vállalkozásokban, kisiparosságban, mint ahogyan ott volt a reformkísérletekben, az egyre kritikusabb filmekben, könyvekben és a kutatások nyomán kimondott tudományos igazságokban. Ezek nélkül nem lehetne még itt (sem) tartani, még ennyire sem lehetne politizálni, jogot alkotni, új gazdaságot szervezni.

Beláthatatlan tartalékok vannak, ha eltűnnek a társadalmi akadályok. Minden társadalmi változásnak vannak nyertesei és vesztesei. Ezt a változást az a remény vezeti, hogy a többség jól fog járni. A társadalmi változás kimenetelét az fogja eldönteni, hogy miként kapnak erőre a változás nyertesei. Minél hamarabb erősödnek meg, annál gyorsabb lehet az átmenet kínja, minél több akadály, kockázat, gát áll a változás előtt, annál inkább megerősödhet a vesztesek visszatartó ereje, a kon-

zervativizmusuk bénító hatása. Most még bizonytalan a nyerők tábora, és a nyerők is bizonytalanok önmagukban.

Az egyszerű, politikán kívül álló ember még nem érte meg a maga diadalát. Nem érezhette a saját erejét, hogy valami is függ tőle, hogy általa is változtatható a világ. Márpedig a tetterőnek az önbizalom a forrása. Az állampolgári önbizalmat a célt elérő cselekvés táplálja. Önbizalom nélkül nincs cselekvés, érdemi részvétel nélkül nem erősödhet meg az állampolgári önbizalom.

Erő kell, hogy megállítsák a romlást, még nagyobb erő, hogy megálljon a rohamos hanyatlás. Ezért óvakodni kell a rosszkedvtől, a rosszkedv sugallótól és gerjesztőtől. Megbéníthatja a cselekvést, elveheti az oly gyenge lábon álló bizalmat és kedvet. Defetizmussal, önbizalomhiánnyal, büntudattal és vádaskodással nem lehet lendületet venni, elsuvasztott tartalékokat mozgósítani. A század egy nagy változáshoz adott zöld utat, nehogy dermedtve és megbénítva lekéssük csatlakozásunkat saját magunk lehetőségeitől.

BEFALAZOTT SZABADSÁG – BEMUTATJÁK-E EMBER JUDIT ÚJ FILMJÉT?¹

1989

Ember Judit megint rátalált valami nagyon fontos, emberi életbe tört történelem-darabra, ahol a politikai buldózerek pusztítása fölé kerekedett a bátorság és a tisztesség. Szokásos módján, szerzetesi szerénységgel, krónikás hűséggel, a valló emberek mondanivalójára összpontosítva most is „az igazat, csakis az igazat, s a tiszta igazat” mondja dokumentumfilmjében.

A történet egy család balladája, vagy még inkább hősi eposza, hiszen a mindennapos erőfeszítések sora tovább tartott, mint a harmincéves háború. Akinek az életét védték, már nem él, akik az életet védték és lehetővé tették, hogy eddig is élhessen, azok beszélnek.

Szegény emberek tehetséges gyereke katonatiszt lesz a háborúban. Túléli, majd a demokratikus hadseregben számot tartanak rá. Nem akar hadbírótságot vállalni – más hadbíró szerint száz halálos ítélet volt a kötelező penzum –, nem akar „mások felett ítélkezni”, elítélik hát őt – ártatlanul. Nyolc évet lehúzó, 56-ban kiszabadul, hazamegy. Eddig a történet még szomorúan ismert, ezután tér el a megszokhatatlanul megszokottól. Keresik a forradalom leverése után, de nyoma veszett. Nem akart visszamenni a börtönbe. Nyilván korábbi ártatlansága újabb ártatlanságával együtt már halmazati vétekké dagadhatott. Elrejtje a családját. Falusi ház, kevés a hely. Föld alá, verembe, háztetőbe, padláson. Majd a mennyezet és a padlás közé építenek egy rejtkehelyet, egyméteres szélességűt. Ott bújik meg, ott él önként vállalt fogságában, a család védelmében, a szabadságért befalazva – *harminchárom évig*.

A rejtkehelyet nem csak a fal védi. A falat nemcsak téglából kellett megépíteni, hanem a család titoktartásából, a család összetartásából, a család bátorságos tartásából, együtt a nyolc-, a tízéves unokaöcsöknek és az idős anyának, a testvérnek.

Még a kisgyerekek is tudják, hogy a titkot őrizni kell. Öregszik a védett fogoly, felnőnek a gyerekek, elvégzik az iskolákat, családot alapítanak, és ugyanott, ugyanúgy, ugyanazt védik tovább, a nagybácsit, a testvért.

¹ Megjelent a *Magyar Napló* 1990/29. számában.

– Hogyan tudták ezt, Kati néni, végigcsinálni? – kérdezi a rendező. A válasz a széttárt göcsörtös kéz egy gesztusa: mit lehetett mást tenni? „Adjam fel, aztán sirasam meg?” – mondja harminchárom év után az életben maradt nővér.

Vendégek sokszor jöttek. Talán fürkészők is. A ház mindenkinek nyitott, a falusi szokás módján. A vendégek esznek, isznak, jó disznótorost, jó borral, jó hangulattal. Meg kell vendégelni a hivatalos embereket is, nyitott a ház, nyitott az életük. Jó család, minden rendben van velük. Talán valami régi árnyék, de az is feledésbe ment.

A nagybácsi az egyméteres helyen hallja mindezt. Ha elvonul a veszély, este, éjszaka lejön, tanítja a gyerekeket erkölcsre, számtanra. A javakorabeli ember öregszik, a serdülő gyerekek férfiakká válnak. Talán már rehabilitálni is lehetne, de túl nagy a kockázat. Megbetegszik az őrizett, s az orvos, akit köt az orvosi titoktartás, de nem köti a családi titok, gyógyítani próbál, kórházat ajánl. Már nem gyógyul meg a beteg, már nem nyílik ki számára a fal. Meghal. Eltemetik, egy ideig még a fejfájára sem írhatják fel a nevét.

A titok most már kimondható, de nem akárkinek. Ember Juditot találja meg a történet, a család őt itéli olyanoknak, akinek átadhatják három évtizeden át rejtgetett titkukat. Benne bíznak, aki Pócspetri parasztjai mellé állt, akkor képviselte őket, amikor ezt még senki nem tette. Aki kései igazságtétellel hozta napvilágra a börtönnel, kivégzéssel, veréssel elnémított, félelemmel elhallgattatott, sok évtizedes hazugsággal elfedett Pócspetri ügyét. Rábízták a történetüket, mert Ember Judit akkor készítette el a Nagy Imre-csoport elárultatásának történetét a *Menedékjogban*, amikor még temetetlenek voltak a meghurcoltak, amikor állami és történelmi hivatalos hazugságokkal szemben az itthoni népi emlékezet tudta és rejtette féltve az igazságot.

Ember Judit megtalálta a történetet, meglelte benne a kor szimbolikáját: ki tudja megmondani mindazt, amit elfalaztak harminchárom évre? Ki tudná megmutatni a külső, belesimuló látszat mögött az életvédő, ellenálló bátorságot? A kifelé megfelelő, befelé ellenálló kettősséget, ami ebben a történetben ugyan „extrém”, de mélyen általános. Aki kint szabad, az rabbá válik, s az önként vállalt fogság a szabadság? Mi minden lehet még elrejtve „azok”, az illetéktelenek előtt? Mennyi eltüntetett, feltáratlan titok, elásva, befalazva, csűrben, padláson, pincében, fiókokban, emlékekben, lelkekben.

Nagy társadalom- és emberismereti tanulság, amit Ember Judit megmutat: látjátok, íme ezek az emberek! Van a látszat, és mögötte élnek az életörző titkok. Mit tudhat megőrizni a család ereje, pedig a család bomlásáról olyan sok szó esik. Itt van erkölcsi erő, pedig pusztulásáról fennhangon szólnak a kesergő sirámok. Itt az önfeláldozó kockázatvállalás, amikor a gerinctelen önfeladásról, lapuló együttműködésről záporoznak a szidalmak az emberek fejére. Láthatják, mit is adhat a történelmi úthengerek legázolásával szemben a civil kurázi embervédő ereje. Egyszerű embereké, akik ezért se nem kérnek, se nem kapnak semmit. „Ellenállási érdemei-

kért”, áldozathozatalukért cserébe „csak” az jut nekik, hogy végre elmondhatják, meghallgatják, megmutatják nyíltan az igazságot.

Most ki lehetett mondani, ki lehetett bontani a civil kurázi építette védőfalakat. Láthatóvá válik az erőfeszítés, és mögötte, ha megmaradt, az élet is. Ha nem kell majd rejtőzködni, titkokból falakat építeni az ember védelmére, mekkora energia szabadulhat fel ahhoz, hogy tényleg élni is lehessen.

TÖRTÉNELMI SASSZÉK – DOKUMENTUMFILM KELL, DE KINEK?¹

1993

A dokumentumfilmek arra nyitják a figyelmet, ami „szabad szemmel” nem látható, vagy ha látható, nem érzékelhető, vagy ha érzékelhető, nem figyelnek fel rá, pedig *csak* az élet múlik rajta: ők megmutatják a láthatóban a láthatatlant. Rá vagyunk szorulva mindenre, ami segít látni, ami jobban érzékel, mint amilyen érzékenyek mi magunk vagyunk. Segít jobban látni, mert a felszínnél mélyebbre ás, jobban megérteti azt, amit átélünk és átélünk. E világunkból érkező közlések között a dokumentumfilm azért az egyik legfontosabb, mert éppen eszközei, tapasztalata és szándéka szerint, érzékletesebben teszi láthatóvá a világot, könnyebbé a felfogást és megértést a mai dominánsan képi közlésekhez szoktatott világban. Tágabbra nyitja a világot, és mélyebb magyarázatot ad a mindennapokról és a történelemről. Így másképp érteti meg azt, amiben benne élünk. A társadalom- és emberismeret a filmekkel továbbépíthető, a zavaros valóság világa átvilágítható, könnyebben hozzáférhető. Dokumentálják azt, ami a társadalomban, emberekben átalakulásban van. Ilyen szürkén, egyszerűen? Minden nézői tisztelem a játékfilmé, ha megérdemli, de hol van a legragyogóbb írói fantázia is, hol az a karkai, ionescói, örkényi abszurd fantázia, amelyik azt tudja produkálni, mint amit a közvetlenül köznapi valóság itt, ma, nálunk, nap nap után a világnak ezen a térfelén mutat?

Egy erőszakosan megfogatott világkereket (generációm fényes szellői is forgatták) most visszafelé fordítanak, hogy ismét előrefelé menjem. Csak mintha a kerék nem gördülne, s többfelé húzигálják az irányzékot is, hogy merre az erre, és hol is van az előre. És ezt mind emberek csinálják, viselik, ők az áldozatok és az áldozók, a rabok és a rabtartók, akik a kelet-európai inga szerint időnként páros helycserével átfordulnak, amikor is a színe lesz a visszája, majd vissza, majd újrafordul, hol fentről le, hol lentől fel, hol jobbról-balra, hol balról-jobbra, kettős „saszé lépést váltás”, másik oldalon ellenkező irányba vissza. Imígyen diktált a tánctanár történelem. S az átalakítás közben (lásd az új tudományos diszciplínát: a „transition studies”-t), az élet továbbfolyik, élni kell, szeretni kell, dolgozni kell, lakni kell-

¹ Megjelent a *Filmvilág* 1993/8. számában.

(ene), gyereket csinálni jó, és fenntartják magukat, ahogy lehet, amivel lehet, még az erkölcsökre is vigyáznak (persze mindenki a máséra). Reménykednek, amikor a háborúból, fogságból, lágerekből visszajönnek, hogy új világ lesz, reménykednek, amikor kitör a forradalom, hogy más világ lesz, és közben küzdenek és gyarapodnak és vesztenek, és reménykednek, hogyha megszűnik a kommunizmus, jobb világ lesz, de élnek és újra reménykednek a következő csalódásból kiváltó reményig.

A HATALOM ÉS A SZENZÁCIÓ

A februári filmszemle előtt néhány héttel volt egy vita a dokumentumfilmről. Az alkotókat szorongás jellemezte, a jelen lévő más szakmabeliek egy része biztatott, mások aggódtak, és sok mindentől óvták a szakmabelieket, így a reménykedéstől is. Azt mondták, hogy elmúlt a dokumentumfilm ideje. Minek akkor, amikor már mindent ki lehet mondani.

Csillogó okos ifjak mondták, hogy ezentúl már minden másképpen kell legyen, hiszen amíg a diktatúra tiltott, addig bátorság és feladat volt a szembeszállni, de ma? Mindenről szabadon szó eshet, nincs tilalom, szájjár, tabuk. Bármi bármelyik újságban olvasható. Bármit bárki akár a parlamentben is elmondhat. Mi érdekeset adhatnak még a dokumentumfilmesek, hacsak nem művészetet, de hát az nem az ő feladatuk, és különben is a művészet is eltűnik, elenyészik, nem kell senkinek, előtt mindent a posztmodern korszak viláгурalmának mindent domináló antiművésze...

Aztán a filmszemle hetven vetítési órája meggyőzött. Most, mából visszanézve állítom, hogy sok fontos közlés részesévé váltam, ami nélkül egyszerűen kevesebb lennék, mert kevesebbet tudnék a környezetről, a mai világról, kevesebbet értenék meg az emberekből. Hol láthattam volna így, együtt, ezt a sok fontos közlést, ha a filmes vezérek véletlen kérése nem készlet – az egyébként nem nagyon kellemes – zsúrizés feladatára. Sehol. És ez baj.

A dokumentumfilmben nem lehet hazudni. Sem a társadalomról, sem az emberekről, de arról sem, hogy a rendezőnek valami fontos, ami voltaképpen nem az. „Átjön” a képen. Ez az első feltétele, hogy hasson a dokumentumfilm. Ha csak megmutat, illusztrál, ott a kamera, de nincs ott az alkotó belső szellemi, érzelmi koncepciójának összeforrasztó ereje, hogy a képi képlékeny anyagot formává gyúrja, akkor szétesik és hatástalanná válik, eljelentéktelenedik...

Az is árulkodó, hogy meddig terjed a szemhatár, hol él a rendező, és mibe éli vagy tudja beleélni magát, kinek kíván megfelelni, hogy belső meggyőződés vezeti-e, vagy valamerre alkalmazkodik.

A rálátás és a beleélés kettőssége adhat feszültséget.

A tárgyválasztásnál kétségtelenül sokat egyszerűsített az elmúlt korszak: tisztább volt a jó, a rossz, a szabad és a tilos, a tabusított igazság és a kimondás vágya,

a meg nem mutatott és meg nem mutatható határa. Fontosabb is volt a „valóság sűrűjébe” menni annak, aki dokumentumfilmet akart csinálni. A hazugságrendszerek jóformán minden mezőben megbillenthetőek voltak. Ez az, ami ma gyökerében megváltozott. Mintha a mai „sűrűje” iránt kevesebb szerzőnek lenne affinitása. Mintha a múlt valóban sok megdolgozatlan, feltáratlan terepére irányított figyelemmel kiküszöbölhető lenne a mai társadalom világának sok súlyos hiánya. Amikor a párt tiltott, elég volt kívül menni a falakon, és megvolt a mindenki számára izgalmas tényanyag. Most, mintha a szabad választás az elképesztően gazdag világból bizonytalanságot, szorongást erősítene, a szabad választás szorongásán át. Több hárul a belső választásra, a belső elkötelezettségekre, a belső kívánalmakra, mint a külsők orientálására. De belülről „tárgyat” választani lehet kifelé füelve is, nem csak aszerint, hogy kinek fontos, kinek kell, kinek fáj, illetve kinek jó. A közönségre is kell időnként aspirálni, a külső jól hangzásra, a fogadásra terelni a figyelmet. Csak nagyon autonóm emberek engedik meg maguknak a belső hang túlsúlyát, és akkor viselniük is kell a következményeket.

Megváltozott a nyilvánosság szerkezete, ez így igaz: az újfajta struktúra módosítja a dokumentumfilm korábbi szerepét. Nem tudom, elemezte-e valaki most a nyilvánosság szerkezetét, hogy fénye, árnyéka milyen mozgásokkal változik? Hogy a reflektor mennyire a hatalom és a szenzáció kettős vonzásában forog. Nem a társadalmi mélymozgásokat világítja meg funkciója szerint elsősorban.

A nyilvánosság mindig is a fény felé fordul, ellentétes oldaláról is gyakorta ugyanoda jut a megvilágítás fő ereje. A nyilvánosság reflektora olyan, mint a színházi „fejgép”, amely csak a szólistát követi, körülötte minden más árnyékba borul: a fény minden figyelmet odavonz. Ha szembenézel vele, elvakít, nem látható az, ami nincsen kivilágítva. Ezért kell az értő szem, felfedező szándék, feltárázó akarat és valóságos munka, amely a társadalom profi megismerőire és felfedezőire vár. Ezért kellene az alkotók, akiket társadalomérzékenységük, felfogóreflexük jól vezet át ebben a túlságosan is gazdag, harsány mozgásokkal teli világba, és le tudnak térni a letaposott, túlságosan bejárt ösvényekről.

AZ IDŐ NEM CSAK A FIZIKÁBAN RELATÍV

Kiderült az aszkézis fontossága. A belemerülés szüksége. Egy film témájára rááldozott hosszú munka, olykor évek, sok erő, figyelem, koncentráció, amely korántsem azonnal jutalmaz. A türelem, amelyik kivárja a beérést, kíséri az életfolyamatot, vagy visszatér, rögzíti a változást, hiszen nincs erősebb dokumentációja a különbségek megismerésének, mint amit az idő folyamatában produkál. A jutalom magában a munka érdemében van.

Nehéz kenyér az empátia. Nem mindenki rendelkezik vagy él vele. Ráadásul úgy kell empatikusnak lennünk, hogy a belemerülés után felszínre kerülhessünk, el tud-

junk távolodni még önmagunk érzelmeitől is. Akrobatikus képesség egyszerre bent és kint lenni, a kívülállás rálátásával és a belátás érzékenységével. A dokumentumfilmeknek mindkét képességre szüksége van, különben elsüllyed az anyagban.

Kérdezni tudni kell. A rossz kérdések a jó szituációt is agyon tudják vágni. A nem helyénvaló kérdések fülhasogatóan hamisak tudnak lenni. A rossz kérdés leleplezi a rendező habitusát. A rossz kérdést jó alany jóvá fordíthatja, az agresszív kérdezőt leleplezi a válasz. Szívesen válogatnék még a jó filmekből is, hogyan tilos kérdezni a félresiklott elvezető kérdések gazdát tudnám átadni.

És az idő tartamának vissza-visszatérő, örök kérdése. Az idő éppen úgy dramaturgiai eszköz a dokumentumfilmnél, mint a kép. Hogy mi a hosszú és mi nem, ez nem a percek tartalmától, hanem a mondanivalótól, az intenzitástól és az idő belső, drámai arányától függ. A fontosság/perc viszonyában fejeződik ki. Az idő lehet sok és lehet kevés, ha mást diktál a gondolat. Egy bedöglött gyár végigpásztázása rozsdás vasak között, egy éppen most kiemelt koponya, a fagyos föld reménytelen csákányozása... A folyamat érzékeltetése az idővel drámai eszköz. Egy arc lehet hosszan unalmas, nézése érdektelen, de ha kihívja a rendezőt (kérdezőt) az arc kifejező válaszait, a rezzenéseket, a fájdalmakat, az arcon végigsuhanó vagy megdermedő drámát, úgy, hogy minden ráncnak jelentése van, az értelmet ad az időnek. Vagy a kezek. Beszédesebbek olykor, mint a szöveg. Árulója és kifejezője gazdájának: görcsnek, kínnak, szorongásnak, fájdalomnak, a másik után nyúlásnak, az önmagába hullásnak, hiábavalóságnak.

A dokumentumfilm: műalkotás. Bármennyire is nem fikció a dokumentáció, a dokumentumfilmet bármennyire is „maga az élet” írja, még sincs dokumentumfilm, ha nincs dramaturgiája, művészeti, drámai magva, ha nincsenek drámai hősei, érdekes emberei, érzékletes, fontos mondanivalója. A filmes eszközök hatásai nélkül nem jöhet létre érvényes közlés, maradandó hatás. Hiszen a valóság, amint „képbe lép”, már kiemelkedik a valóságtól, ugyanakkor mint dokumentum, nem lehet annak égi mása. Amint megjelenik a képen valami, az már kiemelt, más való, lehet földi, földibb, pokoli, ez már a szándék, bemutatás, fogadás kérdése.

HOGYAN KÜZDHETI LE A TÉVÉ SAJÁT ÁRTALMAIT?

Amit ebben a hetven órában és korábbi időkben is láttam dokumentumfilmekből, azt minden kritikámmal együtt is alapvető szellemi táplálékként sok mindenkinek ajánlom. Valamit tudok a dokumentumfilmek révén, amit másoknak is tudniuk kellene. Valami fontos felhalmozott kincs van, világról, emberről, életről, tudásról, látványról, amit szerettem volna tovább- és átadni. „Gyertek és nézzétek meg”, biztattam barátaimat, ismerőseimet. Igen, de hogy lehetne? Szőjétek bele a tanításba. Igen, de hol kapható? Vigyétek el a következő klubnapra. De honnan kérje? Mutassátok be a gyerekvédelmi törvény vitája előtt ezt a filmet. Nem is tudunk róla. És így tovább.

Hol is nézhető, hol lenne hozzáférhető? A mozik erre alkalmatlanok. Itt már csaknem beértük Európát, a látogatottság mélybe zuhant. Hol vannak azok a boldogtalan boldog idők, amikor a legbékésebb átmenetben a legnagyobb látogatottságuk – még az éppen bebotló amerikai kommerszen is túlnövekedne – a dobozban tartott s onnan frissen kikerült dokumentumfilmeknek voltak? Ki az, aki ma a mozikban dokumentumfilmet merne vetíteni, és ha merne, ki az, aki ezt be is menne megnézni?

A televízióban – mert odafigyeltem, hogy mi és mikor került eddig képernyőre az ez évi gazdaságból és a korábbiakból is – a helyzet elég vigasztalan. Jóllehet ebben is komolyabbat illetne lépnie a koncepcióban is a közszolgálati médiának. Végül is par excellence ez tévés műfaj is, és közös a felelőssége. „Hogyan küzdheti le a tévé saját ártalmait saját eszközeivel?” típusú Münchhausen-dilemma. A szellemi műhelyek, gondolati és bemutató gyűjtőhelyek mintha bedugultak vagy elenyésztek vagy kórosan széthullottak volna.

A dokumentumfilmek rendelője bizonytalan (nem finanszírozóról, figyelő fogyasztóról szólok), bizonytalan a filmek bemutatása, közönsége. Márpedig az alkotókat kevésbé serkenti az a bizonyos „belső vezérük”. S még ha serkenti is, akkor sem tölthet be ennyi légüres teret. Lehet harsányan füttyülni a félelem és a magány ellen, lehet számítani az utókorra, építeni a jelenkor társadalomkövetőire, mégsem elég. A kommunikáció, így tanítják, mindig megcélozza az „üzenet” indításakor, mit, kinek, hogyan. Ez: tartalom, cél, eszköz, mód. Ember legyen a talpán, aki a „kiknek” nélkül üzenetet indít el. Érdeklődésével a közönség elfogad és vár valamit, ami természete szerint való, de a mű maga is teremt(het) közönséget. Ami fontos közlés megszületik, az előbb-utóbb talál hallgatót, nézőt magának.

A nagy kérdés és feladat közkinccsé, nyitottá, hozzáférhetővé tenni a magyar dokumentumfilm-termést. Van egy álmom. Elképzelek egy friss műhelyt, egy minden dokumentumfilmet videotárában birtokló nagy „képtárat”. Valamelyik moziban vagy központi helyen. Könyvtár, illetve videotár és tanácsadó szolgálat; válogatni lehet ott és hallgatni, nézni. Ez az a hely, ahol a legfrissebb dokumentumfilmeket meg lehet nézni, már munka közben is. Itt meg lehet találni a Mestereket tanácskérésre, beszélgetésre. Lehet régi dokumentumfilmeket felidézni. Idejárnak tanácsért a szociálpolitikai tanfolyamok szervezői és hallgatói, filmeket keresnek munkanélküliségről, cigányokról, nőkről, családról stb. Idejárnak a szociológus növendékek megnézni, mi is volt ez a *Fekete vonat*,² idejönnek a történészhallgatók az ötvenhatos filmekért. Háttére lehetne a sokféle televíziózásnak is, bázis lehetne valamilyen alternatív hírműsornak, ahol lényegesen alaposabban gondolják át, szerkesztik és értelmezik a híreket. Ahol érdekes dokumentumokat is gyűjtenek. Legfrissebb szerzeményekről híradás, annotált bibliográfia, magyarázó anyagok tájékoztatják az érdeklődőket. Iskolák, egyetemek központi helye ez, ahol még a modern média-

² Schiffer Pál 1970-ben készült dokumentumfilmje az ingázó életmódról.

tanács új eszközeként is használják a filmeket. De még a parlamenti bizottságok is javaslatokért jönnek, mit kellene tudni, megnézni.

És ebből az álomból fel kellene ébrednem?

Miért tartom ennyire fontosnak, hogy körük, közönségük, eleven közegük legyen a dokumentumfilmeknek? Társadalomkutatói munkám és hatásának tapasztalata alapján elrémítő azt átélni, hogy mekkora „tápanyaghiány” van a társadalom tudásában, a másik megértésében, a beleérző képességben, a múlt és jelen ismeretében, más emberek világának észlelésében. Ha vannak vészes hiánybetegségek az egyéni organizmusban, úgy látok vészes társadalmi hiánybetegségeket a társadalom önismeretében. Kellene és elkelne minden olyan közvetítőeszköz, amely hozzáférhetővé teszi mindazokat a munkákat, amelyek feltártak egy-egy jelenséget. Ezek ismeretének a társadalmi önkép szerves részévé „kellene” válnia.

Az a gond, hogy akiknek fontos lenne, hogy tudják, nem tudják, hogy ez nekik fontos. Akik tudják, hogy fontos, azoknak ez az ismeret már a birtokukban van. Lehet, hogy gyógyíthatatlan, felvilágosító értelmiségi betegség ez, de valóban nem ismerjük a világot.

HEGEDŰS ANDRÁSRÓL¹

1999

Én 1963 óta vagyok az MTA Szociológiai Intézetében – akkor még Kutatócsoportként indult –, tulajdonképpen az alapító tagok közé tartozom.

Számomra Hegedűs András tette lehetővé, hogy idejőjjek, az ő aspiránsa voltam. Zeneszociológiai kutatás volt a témám, ezzel kezdtem itt a szociológusi pályám. Nos, ha valami távol állt tőle, akkor ez az volt. Mégis rendkívül sokat köszönhetek neki, azért is, ahogyan hagyott dolgozni, nagy szó ez egy főnöknél, azért is, ahogyan kérdezni tudott. A kérdések néha jobban inspirálnak, mint a zárt válaszok. Kíváncsi volt arra, amit csináltam, érdekelte, ahogyan haladtam a zene és a társadalom kapcsolatának megfejtésében. Méltatást érdemel az, ahogyan „igazgatott”, az a mód, ahogy ennek a kis intézetnek a szellemiségét kialakította, és az, ahogyan az embereket összeválogatta, dolgozni hagyta őket, és friss vitákkal meggondolkoltatta mindenkit. Hagyta azt, hogy az 1960-as évek időszakát jellemző szellem – ami nemcsak nálunk, hanem a világ különböző pontjain is a felébredt társadalomkritikai gondolkodás megjelenése volt – áthassa az intézetet is. Hogy az adott társadalmak nem „a minden világok legtökéletesebbikét” képviselik, hogy nem kell elfogadni se ott, se itt, amiben élni kell. Van mivel szembenézni, van mit átgondolni, mélyére kell menni a tényeknek, az okoknak és a változtatás lehetőségének.

Személyes megbecsülésem mindenekelőtt az váltotta ki, hogy Hegedűs András óriási utat járt be. Jóformán egyedülálló fordulatra volt képes. Az egyetlen volt a kemény szocialista rendszer vezetői közül, aki múltjával szembenézett. Ismereteim szerint senki sem merte és nem tette meg azt, amit ő végigvitt. Hegedűs András a legkeményebb, legkegyetlenebb Rákosi-korszaknak volt vezető funkcionáriusa, majd ő volt az a miniszterelnök, aki aláírta a Varsói Szerződést és a szovjet csapatok behívását; ő volt, aki 1956-ban teljesen hithűen a „végsőki” – talán még az után is – kitartott Rákosi Mátyás mellett, akít a szovjetek menekítettek ki az országból családjával együtt, hogy ne érje baj. A Szovjetunióban eltöltött néhány

¹ A *Szociológiai szemle* (1999. 4.) című folyóirat kérdésére adott válasz, megjelent: Rozgonyi Tamás – Zsille Zoltán (szerk.): *Búcsú Hegedűs Andrástól*. Osiris, Budapest, 2001.

év alatt, különös módon már elindult benne egy megdöbbenésből, mondhatni megrettenésből és intellektuális gondolati erőfeszítésből táplálkozó mély megtisztulási folyamat. Megrázó átalakuláson ment át, olyan mélyen élte át azt, amit tett, amiben részt vett, ami körülötte és általa is végbement, amiért elsőrendű felelősséget kell viselnie. Ott, a választott/kényszerű emigrációban kezdte átgondolni személyes felelősségének és a rendszer bűneinek kapcsolatát is. Ehhez hasonló megrendülő és megrendítő megtisztulást én senkinél, sehol nem tapasztaltam.

Hegedűs András vállalta és átélte a katarzist, ennek gondolati következményeit vitte a szociológiába, ezt írta meg könyveiben, cikkeiben. Az ötvenes évek szűk hatalmi rétegéből – ma divatosan elitnek mondják – senki nem állt elő azzal, hogy én bűnösnek érzem magam, és nagy vétkeket követtem el az emberek ellen, a nemzet ellen vagy a baloldali szellemiség ellen, egyedül és kizárólag ő. Mindig szeretném megkérdezni azokat, akik Hegedűs Andrászt vádolják, igaz vádakkal is, vajon átgondolták-e valaha hasonló módon a saját életüket. Akik lapítottak, akik kiegyeztek, akik szívesen éltek azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a korábbi rendszer nyújtott számukra, akik elfogadták a ma gyalázott hatalmak kitüntetéseit, posztjait, amelyeket a szocializmus korszaka biztosított számukra, abban az időben, amikor Hegedűs András már a maga kínja és tapasztalata alapján szembefordult hajdani önmagával, és a rendszer ellenzőjévé, mondhatjuk ellenzékévé vált.

Ő megtette az utat József Attila kívánalma szerint: „Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni, ott kell annak megtanulni, hogyan kell a dudát fújni.” Lehet, hogy nem ment minden területen következetesen végbe mindent átgondoló megtisztulása. Voltak olyan elemek, bizonyos elvek vagy bizonyos események, amelyekbe még kapaszkodott. Sokszor lehetett vitatni és vitattuk is nézeteit, ítéletét, álláspontját. Miért is kellett volna egyetérteni vele. Nem is igényelte. Ezek az akkor még keskeny törésvonalak váltak később éles különbséggé hajdani munkatársai és késői személyisége között, ezért is válhatott olyan szomorúan magányossá hosszú végzetes betegségében, amikor már kevesen osztották meg vele életereje fogatkozásával is bezáruló világában bemerevedő gondolatait. De akkor, a hatvanas években és a hetvenesek elején is, tiszteletre méltó volt személyes lelki és emberi bátorsága, ahogyan múltjával szembefordulva kritikával látta és láttatta a szocialista rendszert, miközben megőrizte baloldaliságát is.

Egyszer, amikor a hatalomról beszélgettünk, én inkább kicsit ugratva-provokálva kérdeztem, hogy azért ha mód lenne rá, belemenne-e még egyszer? Nem felejttem el, ahogyan elkomorodott, arcát bevilágító félmosolya eltűnt, ahogy azt mondta: „Soha többet. Rettenetes tapasztalat, amit én átéltem, amit én tettem, ez nem engedi meg azt, hogy én még egyszer bármilyen hatalom közelébe kerüljek.” Ez az egész személyiségét érintő átfarmálódás, ez hozott a szociológia számára is igazi, nagy nyereséget. Két oldalról is. Egyrészt, amivel ő ezek után elkezdett foglalkozni, tehát a témák, szociológiai munkák sora, amelyeket elvégzett, másrészt azért, ahogyan ezt az intézetet oly különböző emberekből összehozta és vezette.

Nem is kell mást tenni, csak felsorolni, kik voltak itt ebben az első, 1963–69 között időszakban. Idehozta Lőcsei Pált, aki akkoriban szabadult a börtönből, „1956-os” volt, és itt kapott lehetőséget arra, hogy dolgozzon. Idehozta azt a Varga Ivánt, aki szintén „1956-os” volt, és nehéz helyzet után került hozzánk, ahol vallásszociológusként dolgozott. Idehozta Heller Ágnesset, aki a Párt által kiátkozott Lukács-tanítványok közé tartozott, és mielőtt idekerült volna, középiskolában tanított. Idehozta azt a Szesztay Andrást, aki a kelet-magyarországi református közösség szellemiségének légkörén kívül, nemcsak a népiesek világát hozta, hanem mesterének, Bibó Istvánnak eleven hatását is. (Kitűnő munkája szól a gátőrökről, többeknek adott megrendítő élményt.) Idehozta Varga Károlyt, aki ma a Pázmány Péter Katolikus Egyetem vezető szociológus professzora és tudtuk, hogy az Eötvös Collegium előtt szeminarista (kispapként) kezdte az életét. Német szakosként ő hozta „át” a modern német társadalomelméleti és szociológiai gondolkodást. Később Hegedűs hívta az intézetbe Ferge Zsuzsát, aki nem maradhatott a Központi Statisztikai Hivatalban. Új emberként a KSH könyvtárából hozta át, és innen indult fényes szociológiai pályájára Szelényi Iván, aki Hegedűs András idején az intézet tudományos titkára volt. Akkoriban kezdtek Konrád Györggyel együtt dolgozni, és készítették első közös kutatásukat a lakótelepekről. És szóljunk arról a Rozgonyi Tamásról, a fiatal közgazdáról, aki harmincéves munkabarátságuk után, talán az egyetlen volt közöttünk, aki elkísérte élete szomorú zárásáig Hegedűs Andrást. (Nem tudtam mindenkiről megemlékezni, aki fontos volt, elnézést érte.)

Egyik jelentős akciója volt, hogy szociológusokat és a szociográfus írókat egy közös kutatásra összehozta. Hegedűs, mint parasztszármazású, hajdani Győrffy-kollégista erősen vonzódott a szociográfiához. Kitalálta ezt a programot, és mintegy tizenkét szociográfust és csaknem ugyanennyi szociológust vont be a munkába. A kutatást Gyöngyös környékére szerveztük, összesen huszonkét témán dolgoztunk. Közöttünk voltak a szociológusokon kívül olyan szociográfusok – csak három nevet említek –, mint Csoóri Sándor, Tornai József, Kunszabó Ferenc. A szociológusok az empirikus vizsgálatot bonyolították, a szociográfusok interjúikkal irodalmi munkákra készültek. Igazi lelkes és dilettáns kutatás volt, dilettáns kettős érelemben is: először, mert korántsem volt „profi” munka, másodsor abban az értelemben is, hogy „dilettanto” módon dolgoztunk, igazi szórakozással és élvezettel többen érdekes és értékes írásokat hoztak létre a közös munkából.

Hogy ki mit produkált belőle, az már az egyéni kedven, akaraton is múlt. Tehát nem akárhonnan jöttek és akárhonnan lettek az alapító tagok, akikkel a szocialista rendszerben először engedélyezett első szociológiai műhely elindult. Kérdésemre, hogy tudott így választani, ennyi sokféle embert találni és összehozni, azt mondta: érdekes embereket akart idehozni, akik mind más oldalról látják a világot. Ma, ha nem lenne beteljesíthetetlenül is elkoptatott a „tolerancia” és a „pluralitás” fogalma, azt mondanám ez jellemezte Hegedűs András igazgatását. Ez olyan magatartás, ami abban az időben (is) egészen egyedülálló jelenség volt.

Az is az igazsághoz tartozik, hogy csak Hegedűs András tehetette meg, hogy ennyi „flekkes” embert gyűjtsön az Akadémia által fémjelzett csoportba, a saját szárnyai alá. Nyilván azért tehetette meg, mert amikor hazajött, a „pártelvtársak” még nem tudták, hogy ez a Hegedűs András nem az a Hegedűs, aki Rákosi miniszterelnöke volt. Ezért merték rábízni „a burzsoá áltudomány” első műhelyének ilyen sajátosan összehozott csapatát. Amikor aztán kiderült, hogy itt egy másik Hegedűs kezdett működni, addigra már állt az intézet. Annál erősebben korrigálta mindezt a hatalom hatvankilenc után.

Akkori működésünk idején sértődött méltatlankodással emlegették a „puha diktatúra” képviselői, hogy „bezzeg a legkeményebb rákosista kommunista diktatúrában vezető szerepet vállalt Hegedűs bírálja a Kádár-rendszert!”. Micsoda szerepváltás! Nem tudták lenyelni és elfogadni azt, hogy mivé változott Hegedűs András. Személyükben különösen bánthatta őket, hogy aki bebörtönzésük idején (Kádár, Aczél) a felső vezetésben volt, amikor megtért szovjet emigrációjából, megtisztulása éppen ellenükben történt. Kérdés, hogy mikor és kinek van fogadókészsége ilyen változás elfogadására, hogy ez igazi megtisztulás, megigazulás-e? Egyáltalán hol, kinél és mikor lehet elnyerni a bocsánatot? A megtisztulás intellektuális úton is végbement nála, elindított egy szellemi „korrekciós folyamatot”. A katarzis a szisztematikus gondolkodás útjára vitte, lépésről lépésre haladva munkatársával, Márkus Máriával egymás után hívták elő azokat a témákat, amelyek a szocialista rendszer legfőbb tabui voltak. Jó szemmel, okosan és módszeresen kezdték kutatni először a társadalmi struktúrát, ami tudva levő, hogy érinthetetlen témának számított. A másik tabutéma, szintén Márkus Máriával, a munkásosztályról szólt, hogy mi a helyzet az üzemekben, és a munkáshatalomról szóló hazugságok közepette mi történt magukkal a munkásokkal. Kutatásaik eredménye itt is távol állt a hivatalos állásponttól. Foglalkoztak a közösségekkel is, ez megint egyike volt a „szentséges” témáknak, kitértek a közösségi szerveződéseknek a diktatúrában való lehetőségeire és korlátaira. A bürokráciáról írt tanulmányainak nemzetközi hatása volt. Egyik írása nemrég került újra a kezembe, azt hiszem ma is igen figyelemre méltó gondolatokat fogalmazott meg benne. A „Nyugat” felfedezte magának Hegedűs Andrászt, az egyik legtöbbször hívták és hívatkozott szociológus volt, ha kelet-európai országokról „másként gondolkozó” társadalomkritikust akartak megszólaltatni. A szociológiára igaz az, hogy amikor valaki válaszol a kor aktuális kérdéseire, a friss válasz később olyannyira beépülhet még a gondolkodásba, még a napi evidenciába is, hogy közhelynek és érdektelennek tűnik. Hegedűs András válaszolt azokra a kérdésekre, amelyeket mint támadhatatlan dogmákat tartott fent a hivatalos ideológia és a párhatalom, sokat tett a társadalomról való gondolkodás „újraélesztéséért”. Szociológiai feltárásai mutatták, hogy a valóságban „minden egészen másképpen van”, amint ahogyan erről „fent” szólnak.

Hegedűs András komolyan törekedett arra, hogy kitekintsen a világba, olvasson, megismerje a szociológia klasszikusait és az aktuális irodalmat. Kezdetben teljesen tájékozatlan volt ezen a téren. Nem volt szakmája a szociológia. Őt a társadalom,

az éles társadalmi ütközések átélése „képezte ki”, saját korábbi funkciójában szerzett tapasztalatai, az azzal való szembe fordulás és átgondolás volt az iskolája. Ez volt tapasztalatainak forrása. A világos átlátásra való törekvés volt a célja és ehhez olvasott hozzá, kereste a könyvek segítségét. Saját bőrén élte át a társadalmi fordulatokat – a maga fordulatait –, ezek után akarta megismerni a mélyebb valóságot, ahogyan ezt az akkori eszközökkel meg tudta tenni, és olyan elméleti mélységben és kitekintésben, amihez és ahogyan hozzá tudott jutni.

Nagyon elmélyült, szép munkakapcsolata volt Márkus Máriával, aki kritikus szemmel mért meg mindent, állandóan kérdezett, opponálta, amit gondoltak vagy együtt írtak. Szinte a klasszikus dialektikát példázták, és így épültek tudományos eredményeik. Munkáik nagy érdeklődésre tartottak számot, de megnövelte jelentőségét a nyilvánosság terének zártsága, ott ugyanis minden nagyobb hatást váltott ki, mint ahogyan egy nyitott társadalomban történhet. Igazgatása ugyanakkor nem járt együtt iskolateremtéssel. Én ezt nagyon pozitív értelemben mondom. Nem vált iskolateremtővé, aki tanítványokat és epigonokat teremt. Nem telepedett rá semmilyen értelemben munkatársaira. Hagyta, hogy ki-ki maga fussa be autonóm pályáját, azt tegyék, amit eszük és szívük szerint tenni akarnak. De végig megőrizte érdeklődését az iránt, amit ott bárki, bármikor csinált.

Azt nem tudom „bemérni”, hogy Hegedűs András életéből és szociológiai munkásságából mi lesz. Tudománytörténet? Eszmetörténet? Egy drámai utat bejárt személyiség története marad a kései utódokra? Hogy a szociológiatörténet elmélyül-e munkásságában, elhelyezi-e és ha igen, hová, ez már egy másik kor később megválaszolható kérdése. Ebben a kis intézetben akkor sokféle ember volt együtt, nagyon intenzív szellemi élet folyt, sok vitával, izgalommal, lendülettel. Alig voltak akkoriban hasonló fórumok.

Nem hiszem, hogy a magyar szociológiának lett volna ennél érdekesebb időszak. Az újrakezdés periódusában reveláció volt minden új kérdés felvetése. Mivel előzőleg mindent letöröltek, ami korábban létrejött, a szociológia újraindulása szinte a semmiből történt. S a semmihez képest a kevés is sok, sőt sokkoló, ha igaz. Izgalmas társadalmi reflexiós és önreflexiós folyamatot élhettünk át. Miközben keményen dolgoztunk, sokat kínlódtunk is, hiszen ez a közös időszak 1963–1969 között sem tartozott a könnyű időkhöz, mégis sok jókedvvel végeztük munkánkat. Ki-ki azzal foglalkozhatott – persze a kor lehetőségeinek kereteiben –, ami érdekelte. Nyilván Lócsei Pált sem elsősorban a családszociológia érdekelte, azóta meg is írta 1956-os élményeit. Szelényi Ivánt és Konrádot sem a lakótelep izgatta a legjobban, hanem amiről később írtak, és aminek nyomán Szelényinek emigrálnia kellett. Engem nagyon érdekelt a zene és a szociológia, különösen arról az oldalról, hogy a nagy zenei megváltó programok (anyanyelvi zenei kifejezés, legyen a zene mindenkié) ugyan milyen társadalmi valóságon csattantak el. Hogy a szellemi élet zártsága-nyitottsága milyen rejtett csatákon keresztül juttatja érvényre a zenei közönség akaratát a kultúrpolitikai elképzelésekkel szemben.) Végül is azzal fog-

lalkozhattunk, ami az adott lehetőségeken belül legközelebb állt érdeklődési területünkhöz. Ennek lehetett örülni. Annak is, hogy eredeti és/vagy okos emberekkel együtt, élvezve a pezsgő vitákat dolgozhattunk.

Szociológusi pályámnak egyik jelentős állomása volt 1968–69-ben a Békés megyei kutatás. Erdei Ferenc szólt Hegedűs Andrásnak, hogy a megyében szívesen látnának szociológusokat, segítsenek megérteni, mi is történik a békési társadalomban. Hegedűs András megkérdezett: „Ágnes, nem akarja megváltani Békés megyét?” Persze hogy vállaltam. Szerveztünk egy csapatot, benne volt H. Sas Judit, Kónya Judit, Kárpáti Zoltán. Kitűnő, azóta „nagymenő”, akkor szociológuspalánták vettek részt a kutatásba. Egyik kérdés nyitott utat másik felé: népművelési kérdésekből lett az életmódkutatás, Sas Judit családkutatása, értékszociológiai elemzés, a történeti modellek hatásának vizsgálata.

Úgy gondolom, hogy a szociológia több évtizedes betiltása után ez a kezdés, egy ilyen megújulás, mindenképpen nyereséget jelentett. Amikor Hegedűs András 1969-ben a cseh bevonulás elleni tiltakozása miatt kizárták a pártból, és eltávolították az intézet éléről, akkor az egész kutatócsoport tiltakozott, szóba került teljes felszámolásunk is. Az újonnan kinevezett igazgatónak, Kulcsár Kálmánnak elég sokat kellett ügyködnie, hogy az intézetet elfogadhatóvá tegye mind a felsőbb párt-szervek, mind az Akadémia számára. A „kritikai szociológia” ezután kapta a negatív felhangot, a szakszociológia lett a kulcsszó, és az „igazi professzionalitás” a cél.

Az ideológiai harc jegyében az Akadémián 1973-ban megrendezett társadalomtudományos-filozófiai vita kiátkozási határozatokkal zárta ülését, így megszabadulhattak a Budapesti Iskola tagjaitól, szellemi értékeik nyomasztása alól is fellelegezve. A veszteséglista növekedett 1973-ban egy határozat alapján kitették az intézetekből a kényelmetlenné vált „nehéz” embereket, így került ki Hegedűs után négy évvel, Heller Ágnes és Márkus Marisa (a Filozófiai Intézetből Márkus György és Vajda Mihály). Majd 1974-ben belügyi beavatkozás nyomán, az Akadémia jóváhagyásával kényszerült emigrálni Szelényi Iván.

Azt gondolom, hogy most, amikor Hegedűs Andrásra emlékezünk – lehet, hogy korábban meg kellett volna tenni, jobb lett volna még az életében erről beszélni neki –, de az ma különösen fontos, hogy a dolgok a helyükre kerüljenek. Ne válhasson politikafüggővé vagy a politikai demagógia eszközévé az, ami nem odartartozik. Amit Hegedűs tett, ahogy leszámolt a maga múltjával, ahogy szeretett volna megtisztulni, és ennek szellemében akart hatni a világra, ahogyan a szocialista tabukat a valóságban megmérte, ez komoly tett volt. Teret biztosított a szociológiai munkának, hatásos szellemi erjesztő folyamatot indított el, ami, ha úgy tetszik egészen a rendszerváltozásig hatott. Itt, ebben az intézetben 1963-ban kezdődött el a „másképpen gondolkodás”, amiben különböző tudományos és szellemi értékű munkák születtek. Lehet sokféleképpen értékelni tudományos eredmény vagy történetiség szempontjából, de az érdemet sem Hegedűs Andrásról, sem az akkori intézettől elvenni, nem lehet.

FERGE ZSUZSA:
ELSZABADULT EGYENLŐTLENSÉGEK CÍMŰ
KÖNYVÉNEK BEMUTATÁSA¹

2000

Ferge Zsuzsának tíz év óta nem jelent meg könyve, miközben szóval, tettel, tanítással jelen volt és küzdött, tíz embernek is elegendő teljesítménnyel. Ébresztette az állam felelősségét, a társadalom lelkiismeretét, mint kutató, szociálpolitikai militáns: mindenés.

Fontos könyv ez, és fontos a szerzője is, különösen ma, amikor

- a hatalmak agresszivitása és dominanciája sokszor kontroll nélkül, nyilvánosság nélkül, ellensúly nélkül eluralkodik;
- amikor a köz-közömbösség habitusa általánossá válik, és az elutasítás hangja kerekedik felül, a ki-, hátrébb és rászorultakkal szemben;
- amikor a „részt vevő demokrácia” érlelődése megtorpan, és több gát korlátozza érvényesülését, mint amennyi biztató erő és kedv lenne serkentésére;
- amikor kizszorítódsdi uralkodik a belátható társadalmi játéktéren, és az aktuális politikai hatalom felhangosított frázisai mögül megint feladattá vált felmutatni mások és a másik igazságát;
- amikor a rendszerek hibáiból / működésük törvényszerűségéből következően növekszik a „halmazati társadalmi áldozatok” száma, miközben éppen ők, a lemaradók, a kisémmizettek, a kirekesztettek kerülnek vád alá rossz helyzetük miatt;
- amikor a gyengék hangja a harsányak hangzavarában tovább gyengül, miközben jelenük kátyújánál csak a jövőjük reménytelensége mélyebb.

Ebben az időben különösen fontos Ferge Zsuzsa könyve és mondanivalója.

Könyv? Tanulmánygyűjtemény? Társadalmi krimi?

Bár a könyvnek csaknem minden tanulmányát ismertem – a válogatás ugyanis nagyobbrészt már megjelent tanulmányokból-cikkekből áll –, amelyeket a maga idejében olvastam, mégis „egybeolvasva” újdonság, sőt reveláció. Nem különböző tanulmányok vagy cikkek laza gyűjteménye, hanem igazi könyv. Szellemi élmény,

¹ Elhangzott a könyv bemutatóján, 2000. december 20-án, megjelent az *Esély* 2002/2. számában.

koncepciózusan építkező, a gondolatokkal alaposan kiérlelt, tépelődő, küzdő írások szinte drámai módon fejezik ki azt, ami a társadalomban történik, amit Ferge Zsuzsa megfigyelt és feldolgozott. Az elmúlt napokban éjjel-nappal szoros együtt-létben voltam a könyvvel, az együtt töltött napok intenzitása után mégis úgy gondolom, hogy alapos elolvasására „előttem az élet”.

Mégis más a könyv hatása, mint az egyes tanulmányok időben széthúzódo olvasása, az idő tagolta távolságot az emlékezet nem tudja mindig összekapcsolni. Más a külön-külön megjelent egyes írások felfogása, ereje, és más, amikor az ember egy nagy lélegzettel – no, engedjünk meg azért több lélegzetvételt is – időben sűrítve, egymás után olvassa az írásokat. Kiderül, hogy nem az egymás mellé rakott tanulmányok teszik könyvvé ezt a könyvet, bár ez esetben az is elég lenne, hanem ennél több.

Mi adja még a tanulmányok könyvvé épült egységét?

A könyvnek ugyanis építkezése van: íve, struktúrája, sőt dramaturgiája. A tér-idő-cselekvés klasszikus drámai egysége érvényesül benne, hősök és antihősök akciói, konfliktusok, ütközések egy adott idő terében, mozgásuk változásában történik, olyan belső és külső küzdelmek során, amelyek drámai egységben teljesülnek. A hős – szerencsére – nem bukik el, bár nem is lesz a történetből hepiend. Állam és szerző nem lesznek egymáséi, a fentről jövő hatalom e világi áldását nem kötik össze közösen érlelt szociálpolitika elvek, amelyben örök egyezséget ígérnek egymásnak. Nem kétséges, hogy a drámában késő modern módon nem oldódik meg semmi, ugyanaz megy tovább, ugyanazokon a küzdőtereken, ha másképpen, másokért meg másokkal, máshogyan is, de mindig újra- meg újrakezdve, régi és új érvekkel érvelve, újra és szinte megint ugyanazokért a tétékért. Nem lehet nem folytatni, menni kell tovább, ha lehet még több erővel – ez a drámai végzet, törvény és ítélet.

Ferge szilárd meggyőződése, erkölcsi elszántsága táplálja megújuló ütközéseit a „tehetős” külvilággal, felvilággal. A tehetőséget itt a cselekvésre képes értelem-ben használom, akik tudhatnának tenni, ha tennék, amit esetleg tehetnének, de nem teszik, mert vagy nem tudják, vagy mert nem akarják, vagy mert nem tehetik, vagy mert más tettek kerekednek a szükségesnek látott fölébe, s így kap a nem-tevés magyarázatot, olykor még ál-pátoszt is. Máskor a társadalom és szükséges jó/tette között a pöfftegség alkotja a közömbösség szigetelőrétegét, vagy mert az önhitt magabiztosság emelkedik magasabb hatalmi erővé, ahogyan ezt „lentől” – kívülről – nemcsak sejteni, de látni is lehet. A tenni képes hatalmak önmagukba gyönyörködve nemigen szeretik látni, mi történik a társadalmi lendületből kiesett csoportokkal, szegényekkel, az új, nagyon kemény harcban az eszköz nélkül maradt képtelennel. Ezekért szól és érvel Ferge könyvének minden mondata.

Nem holmi érzelmes esszékről van szó. Kemény tudományos kutatások sora vezet érveit, kritikai distanciával újra megvizsgálja korábbi álláspontját, más és más oldalról méri meg saját érveit is.

Újra és újra szembesít statisztikai korrektséggel feldolgozott és bemutatott helyzetekkel, létállapotokkal. Újra elemzi:

- a jövedelmek eloszlását,
- a megélhetés színvonalát,
- a társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyát,
- a társadalmpolitikai módszereket, és mindazt, ami csak befolyásolja a lemaradt társadalmi csoportok helyzetét.

Mindezt egybeveti a múlttal, a mai szükséggel és kíváncsággal, távlatot nyit Kelet és Nyugat felé.

Teljes tudományos eszköztárával kutat, megismer, kimutat, felmutat, újrakezd. Új helyzetre új kérdéseket tesz fel, új bizonyítást végez. Újrakezd vitát kormányokkal, másképpen látókkal, belországgal-külvilággal, nagy szellemi áramlatokkal, fáradhatatlanul mondja, mondja mindig új érveket felvonultatva, ha mindig mást, és mégis mindig ugyanazért.

Ebben a mi világunkban, a váltogatott hitek idején, ahol a helycserék mellett nem csak köpönyeget forgatnak – mily egyszerű mozdulat volt az –, hanem arcot is cserélnek, miközben irányt váltanak: jobbról balra, balból jobbra, radikálisból konzervatívra, konzervatívra bal/jobbról radikálisra. Még a legbensőségesebb hitükből is kifordít a felülkerekedés akarása – legtöbbször a hatalom érdeke, máskor a divat csábítása (az is nagyhatalom) –, de a megszerezhető siker is kifordíthatja a nagyon igyekvőt önmagából. Nemcsak a fennmaradás, hanem a feltűnés is vonzó, ha ezzel érdekessé lehet válni, ha eladhatóvá tudják tenni magukat. Az érvényesülés nemcsak a politika üzletét, a média-divatot, hanem a legbensőségesebb hitek világát is a külső érdekek veti alá. Így lesz vallástagadó marxistából a Jézus-hit türelmetlen hirdetője, szkeptikusból mélyzsidó, kollektivistából szélsőséges individualista, hajdani hippiből angol fazonra átszabott úri-imitáció, színeváltó hóttkonzervatívól újbalra szakadt anarchista, szabadsághitű lánglelkűből mini-diktátor, a szabadság védelmezőjéből a szabadságot saját érdekerévé szűkítő, s a szabadság elvéből a másik szabadságának rafinált korlátozása marad. A divat, a politikai érdek, az üzlet, a hírverés, a csapodár közvélemény oltárán feláldozott saját eszmék új arculata mögül, néha a valódi vonások is átsejlenek, amelyeket megtagadtak ugyan, de abban biztosak lehetünk, ez az önmegtagadás nem jelenti azt, hogy önmaguktól bármit megtagadjanak.

Ebben a kavalkádban Ferge Zsuzsa az állandó, mondhatnám szinte archimedesi pont, ami nem „arra való”, hogy sarkaiból fordítsák ki a világot – amint erre valaha gondoltunk –, bár a történelmi rendszerváltozatok kísérleteinek tapasztalata nem tűnt eddig elég megnyugtatónak. A fent és a lent különbségei, a szegénység megmaradása, a nagy távolságok, a kiszolgáltatottság kibillenthetetlen állapota megmaradt, legfeljebb más struktúrában más reménytelenségi fokozaton. Ezért is volt korábban is, maradt mára is annyi mondani és tennivalója Fergének.

Erős a hite, és én csodálom a hitét, ha nem is mindig osztom. Kutatói habitusa viszont nem hiten épül, hanem munkán. Fontos kérdéseire úgy keresi a választ, hogy válasza megcáfolhatatlan bizonyítékokon, munkával és tényekkel megalapozott komoly szellemi erőfeszítéseken épüljön. Bizonyítás nélkül nem állít semmit. Újra és újra kérdez, bizonyít és állít. Úgy, ahogyan a felvilágosodás elve bennünket tanított, úgy ahogy – gondolom –, megalapozó kutatói módszerünké vált. Legalábbis – ha időnként hallgatókat kaptam – én így értettem, és így tanítottam a társadalomról való tudás bővítéséhez szükséges ismeretek megszerzésének kutatói magatartását: kételkedni, kérdezni, bizonyítani, állítani és aztán újra kérdezni, és a kérdezés-bizonyítás minden újrakezdődő fázisával egyre közelebb kerülni a társadalmi mozgások megértéséhez: a felszíntől a lényeg felé törve.

Ferge mint kutató szerényen és alázatosan közeledik tárgyahoz. Az az erkölcsi, elvi pozíció, amelyen áll, az biztos, a célja világos, ehhez tartja állandóan szárazon a puskaport, kutatói eszköztárát. Önmagával sohasem elégedett. Mindig nagyobb igényt támaszt magával szemben, mint amit saját munkája eredményeként jó lélekkel elfogad magától. Ez tartja állandó feszültségben, ez viszi előre, mindig új válaszok, új bizonyítékok feltárása felé. Nem válik saját nézeteinek dogmatikusává.

Másik erénye, hogy mindig fontosabb a tárgy, amivel foglalkozik, mint saját maga. Nem narcisztikus, nem helyezi önmagát előtérbe. Nem maga akar érvényesülni, villogni, a célját akarja átgondoltan, meggyőzően érvényesíteni. Ez az, ami stimulálja, és ennek érdekében újragondolja azokat a kérdéseket, amelyekben másokkal ütközik.

Egyik legfontosabb példa erre a magatartásra könyvének első részében látható, ahol egyik legtöbbet vitatott álláspontját: az állam kérdését fejt ki a szociálpolitikában. Ez könyvének elméleti alapozó és indító első része.

Ferge gondolkodói autonómiája és módszere pompásan kirajzolódik ennek tárgyalásából. Nota bene, talán ebben a kérdésben vitatkoztunk a legtöbbet. Az államot senki nem utálja olyan ráción túli, meggyőződéssel teli szívvel, mint aki átélte a szocializmus negyven évét, annak politikai onnipotenciával rendelkező diktatórikus államképződményével. Negyvenéves életpraxis a szocialista rendszerben immunizál az állam mindenfajta idealizálásával szemben. Ezért is volt euforikus a rendszerváltás megélése, annak az illúzióknak valóságba forduló reménye, hogy végre megszabadulunk a központi állami hatalomtól! Nem is az a kérdés, hogy milyen legyen az állam: „erős állam”, „gyenge állam”, „éjjeliőr állam”, hogy milyen százalék fölött, alatt, között legyen az állam disztributív hatalma, hogyan határozzák meg döntési helyzetét, hogyan biztosítsák az államhatalom fölött az alapos társadalmi kontrollt, stb. Miközben sokan temették az államot, vagy inkább temették volna, Ferge akkor is szorongva kérdezte, „mi lesz, ha nem lesz”, miközben mintha mindenki elfelejtette volna, annyira figyelmen kívül maradt az a tény, hogy Nyugat-Európában a GDP-nek milyen nagy arányát osztja el az állam, hogyan szabják meg ezt az arányt és az elosztás módját a törvények és a politikai pártok vitája és konszenzusa.

Tudjuk, hogy más a valóság és más a „rőla való beszéd”, más a szó, szó, szó és a tény, tény, tény, s ennek különbségét Ferge táblái pontosan mutatják. Megmutatja ugyanis a fejlett ipari országok adatait, s azt is, hogy a GDP 40-60 százalékát az állam osztja szét. Ez esetben ugye nincs akkora veszélyben az állam beleszólása az újraelosztásba.

A sok vita hatására Ferge mégis előlről kezd gondolkodni az államról, és kutatni kezd. Történelem, filozófia, társadalomfilozófia, antropológia, kultúrtörténet, civilizációtörténet könyveibe ássa be magát, és felépít kemény munkával egy igen szép, intellektuálisan élvezetes gondolati folyamatot. Mondhatni, gyermeki szemmel újra rácsodálkozik a folyamatra, előlről végigjárja az időben az utakat: mi is, hogyan is történt idáig? Faggatja az állam formálódásának történetét, hozzákeresi a változatokat a történelemből, felfedezi az állam civilizációs feladatát. Megtalálja az állam pozitív funkcióit, történelmileg kialakított, mondhatnám progresszív, humán állampolgárokat védelmező szerepét. Merthogy ilyen is van az állam szerepkörében.

Lehet vitatkozni állításaival, fogalmi használatával, Ferge maga is sok kérdést tesz fel, újra és újra maga is szembesíti magát saját válaszaival, kérdéseivel továbbgondolkodásra készíti magát és mindenkit, feladja a leckét. Megmutatja a még nyitott kérdéseket, a felvázolt érvekben még folytatható gondolatsort, merre lenne érdemes továbblépni. Biztat, érvel, kinyit új ajtókat új kérdésekkel, átgondolható állításokat fedez fel és hoz felszínre.

Lehet vitatkozni államról, funkcióról a civilizáció illetően felfogásával, de most egy lépcsővel magasabbra kell lépni, a vitákat más szinten lehet folytatni, mint e munka ismerete nélkül lehetett. Oda kell eljutni, ahová Ferge elméletileg, történetileg is felküzdötte magát. Nem lehet a szokásos, csak mára vonatkozó sematikus/mechanikus elhárító válasszal megelégedni, hiszen állításai megdolgozott, átgondolt, ugyanakkor szórakoztatóan érdekesítő megállapításokat tartalmaznak.

Igaz, sok mindent át- és tovább kell még gondolni, több oldalt is feltárni, mert a könyv sokoldalú átgondolásra készítet: a fogalmi használattól az értelmezésig abban is inspirál, ami az állam szerepe általában, viszont éppen a szociális kérdésekre összpontosít: mit is kellene vállalnia, hol helyezkedjék el az emberi együttélés szektoraiban humán feladataival. Nemcsak az a kérdés, hogy „mekkora legyen”, hanem hogy mekkora legyen a felelőssége, és hol legyen a kontroll, és milyen legyen az állampolgári részvétel. Ugyanis elmondhatom aggodalmamat is, ez a részvétel és kontroll azért fontos, mert az államhatalomnak ismert túlnövése az éppen kapott feladatokon, a túlhatalomra törő politikai erők játszmájává válhat, ha társadalmi kontroll nélkül marad, s az öngerjesztő erőmutogatás önkénybe is fordulhat. Ezért is engedtessek meg egyik kedvenc aforizmából variált gondolat. Az jutott eszembe, hogy az emberi természet miatt: „az emberi élet sokkal fontosabb annál, semhogy emberekre lehessen bízni azt”, úgy gondolom, hogy a szociálpolitika gondokkal telített területei, a szegénység, meg az egyenlőtlenségek sokkal keserve-

sebb, nehezebben megoldandó terhet hárítanak a társadalomra annál, hogysem azokat bármilyen államra lehessen bízni teljes egészében.

A kormányok szociálpolitikájának bírálatáról szóló részt egy lendülettel olvastam el. Történelmi pannó a hatalom visszajáról. Azokról az emberekről, csoportokról, akik minden húsosfazéktól és tűztől messze vannak. Az ő oldalukon áll a szerző, az ő érdekükben érvel, az értük való társadalmi felelősség szükségéről, de különösen a szükséges tettek sorozatos elmulasztásáról beszél. Állandó replikáival halad az időben, mindig az éppen adott hatalmi döntésekkel vitázva ad a korról, cselekedetekről jellemző időbeli, történelmi képet.

Tanulmányai sorát az időrend határozza meg. Látható, ahogy a társadalmi rendszerekkel, az adott kormányokkal külön-külön is vitatkozik, opponál, érvel, bizonyít. És mekkora munkával! Még jogászul is megtanult ahhoz, hogy végigvizslassa a törvényeket.

Ahogy olvastam a szocialista rendszer idején írt vitairatait, az akkori intézkedésekkel vagy éppen hiányzó intézkedésekkel szemben, majd a rendszerváltást levezénylő keresztény konzervatív kormánnyal szemben felsorakozott érveit, utána a szocialista-liberális kormányzat működésének éles kritikáját, majd mostanában a legújabb nemzeti konzervatív jobboldali kormány tetteivel és elmulasztott tetteivel kapcsolatos érvelését, az élet és idő változékonyságával szemben a téma és tennivaló maradandóan változatlan. Az érvelés sokoldalúsága, a sokarcú válaszmódok kifejezése elkápráztató. Elképzelem, hogy egy külföldi végigolvassa könyvének ezt a részét, és elgondolkodhat, talán még irigyen is nézi, hogy hányféle rendszer hányféle társadalompolitikai tapasztalata érlelte Ferge mondandóját, hányféle ideológiával, szemlélettel és intézkedéssel szemben edzette meg az érvrendszerét.

Ideillik egy alapmese, amely erősen kelet-európai jellegű. Meghal Kohn vagy Kovács – ahogy tetszik –, felkerül a mennyországba, és Szent Péter, ahogyan a szociológia módszeréből – (Ferge–Csehszombathy) – tudni lehet, korrektül megszerkesztett kérdőívet vesz fel róla. Először ugye a területi mobilitásáról: – Hát hol éltél, fiam? – Születtem az Osztrák–Magyar Monarchiában, iskoláimat a Cseh Köztársaságban jártam, a Magyar Királyságban érettségiztem, a Nagy Szovjetunióban kezdtem dolgozni, az Ukrán Köztársaságban kerültem nyugdíjasként az öregek otthonába. – Ó fiam – csóválja meg Szent Péter a fejét –, sokat kellett hányódnod, mindig új meg új országban újrakezdeni az életet. – Ó Atyám! Egyáltalán nem. Ki se mozdultam Munkácsról.

Ezért is tudta így egybegyűjteni Ferge Zsuzsa egy helyből a fél világ tapasztalatát.

A rendszerváltás nyerteseiről és veszteseiről szólva Ferge nem árul zsákbamacskát. Vállalja, hogy értékelkötelezett szociológiát folytat, hiszen egyik szociológus sem független saját értékvilágától, még a legegzezaktabb módszerek szigorú és értő kezelői se. Az, hogy kiket kérdeznek, mi a minta, mit kérdeznek, mire kérdeznek, hogyan kérdeznek, abban benne van az értékelkötelezettség, legyen bármilyen ob-

jektív a tények feltárásának módja, a módszerek egzaktága. Majd az eredmények kimunkálása után, ahol nyilván objektivitásra, mérhetőségre és megismételhetőségre törekednek, de az már az elemzésen, az értékszempontokon múlik, hogy mit emel ki és mit hagy háttérben, és a számok összefüggéseiből mire következtet. Bármit tesz, ott van benne az ember, a maga támasztékot adó, elszabadító, megkötő értelmező világa. Ferge ezt úgy fogalmazza meg – most átveszem a hasonlatát –, hogy a pohár, amelynek a feléig víz van, félig üres-e vagy félig tele van?

Ebben a részben egy igen nagy kutatást ismertet, amelyet Kelet-Európa átalakulásban lévő országaiban folytattak, hogy a rendszerváltás után mi is történt, és az emberek hogyan élték át a történéseket. Kutatták az életfeltételek változásának statisztikailag alátámasztott tényeit és a változások szubjektív megítélését is. A tényeknek és vélekedéseknek együttes elemzése állt a vizsgálat centrumában. Sok fontos ismeret feltárása mellett – és itt ismét a kutató tisztasága és tisztessége figyelemre méltó – Ferge elmondja, hogy a helyzet megítélése, akár pozitív, akár – mint eseteiben – többségében negatív volt, nem mindig és mindenütt a tényszerű helyzetet tükrözte, legalább annyira függött a beállítottságtól, pontosabban az eszmei hovatarozástól vagy csoportidentitástól.

Az ítéletben benne volt a várakozás is: ki mit várt a szocializmus összeomlása után. Saját kutatói tapasztalatom szerint, éppen a szocializmusban elszenvedett csalódások, az utána feltámadó remény is felelős a nagy másnaposságért. Pedig a szocialista jelző valamikor „fosztóképzőnek” minősült. A sikerületlen szociálpolitikai torzók, a beteljesületlen szocialista ígérek után a rendszerváltásba helyezték sokan a reményüket, hogy amit nem teljesített a szocializmus, majd elhozza a rendszerváltás. Nyilván – bár mondják, utólag könnyű okosnak lenni, de én úgy látom sokszor utólag is nehéz – sokféle illúzió omlott össze. Amit ideálként láttunk, az az érett jóléti államok a maguk kifejlett formájában, mégpedig a „rosszléti” szocializmusok ábrándos tekintetével nézve. A fogyasztói társadalomból főleg a tárgyi bőség látszott át, a hiánygazdaság szűkösségének csóllátásával. Sokkal kevésbé volt az a „képben”, hogy milyen munka és termelési színvonal és szerkezet hozza létre az áruk bőségét és hozzáférhetőségét, és milyen több-kevesebb demokrácián edzett, tanult eszközök hozták létre az elosztásnak módját és arányát. Ehhez képest következett be a változás társadalmi drámája, a gazdasági, társadalmi zuhanás, ami megrengette a társadalom talaját kegyetlen változásokkal terhelve meg eleinte a nagy többséget. Akiknek kegyetlen, gyors és sokak számára kivédhetetlen változásokat kellett átélniük. A csalódás, a rosszkedv, a veszteség érzése – ahogyan Ferge kimutatja – nemcsak a valóságos vesztesek között uralkodott, hanem sokkal szélesebb körre is kiterjedt.

Ferge Zsuzsa kutatásának következtetései lépésről lépésre vezetnek. Állít, és újra vizsgál, elválasztja a szubjektívet az objektívtól, és összeméri azokat. Nem egyszerűsít, hanem a maga bonyolultságában mutatja meg az eredményeket.

Ezért is óvni kell, nehogy Fergét vulgarizálják. Aforizmatikusan fogalmaz, de differenciáltan elemez. Az aforizmatikus fogalmazását ezért is sokan átveszik, mert

pompásan lehet a társadalmi helyzetváltozást egyszerűen bemutatni. Ilyen például az a szinte szlogenné vált vagy legalábbis nagyon sokszor alkalmazott Fergétől kölcsönzött szöveg, hogy „a szocializmusban a szabadság, most a biztonság hiányzik”. Így is lehet igaz, de csak az állítás fele, ugyanis szerintem, akkor – mármint a szocializmusban – sem volt biztonság, hiszen az önkényuralom kizárja a biztonságot, most – az újkapitalizálódásban – pedig nem jut szabadság mindenkinek, hiszen nem lehet ott szabadság, ahol nincs szabadság a szükségtől és nincs szabadság a társadalmi félelmeiktől, mint ezt Raymond Aron állítja.

A szabadság biztonsága magában hord sokféle bizonytalanságot is, nemcsak a „veszteseket” nyomja, hanem a „nyerteseknek” is állandó bizonytalanságokkal szemben kell kiküzdeniük a valójában nehezen vagy talán soha el nem érhető biztonságot. Biztos-e a gazdasági siker, hiszen könnyen elmúlhat, ha megváltozhatnak a viszonyok, biztonságot ad-e a politikai siker és hatalom, nem kezdheti-e ki bármi, bármikor, biztos-e a szellemi hatalom befolyása, mindig megfelelő kezekbe kerülnek-e az eszközök, és akkor is, biztonságot vagy bizonytalanságot kell-e megélniük. Így tovább, a társadalom csaknem minden elemét át lehetne tekinteni: a biztonság igénye és a bizonytalanság fenyegetése sokkal mélyebben itatja át a társadalmat, és különösen ezeket az átalakuló, kialakulatlan, forrásban lévő, napról napra változó, változékony világokat.

Ahogy a vesztes–nyertes dichotómia is érthető egyszerűsítés, a valóságban ez azért sokszor elegendik. Vannak veszítve nyerők és nyerve veszítők. Vannak, akik életük egyik szférájában igen sokat nyertek, és másik szférájában vesztesek lettek. Ahogy vannak átmeneti helyzetek, akiknek az életük egyik szférájában lezárultak a korábbi lehetőségeik, de másik oldalon új lehetőségük nyílt. Vannak a szélső pólusok, ahol egyértelműen és csak egyféleképpen lehet besorolni a veszteseket vagy a nyerteseket, de maga az átalakult társadalom mozgékonyasága más módon nyithat esélyeket, mint a fentről szervezett és diktált korábbi rendszer. Hogy aztán a kettős mozgásokban emelkedés, süllyedés, nyitottság, zártság, nyereség, veszteség sokféle dimenzionáltságában hogyan alakulnak az arányok, megrögződnek-e vagy mód van szerencsés változásokra is, ezt a társadalmi alakulás, a mérhető és a mérhetetlen együttállások további, valóban ismeretlen mozgása határozza meg.

Olyan ez az a könyv, amit kézközben kell tartani, ha az ember ebben a világban él, vagy ezzel a világgal foglalkozik. Vannak könyvek – különösen ma, ebben a szerencsére sok könyvet kínáló időben –, amelyeket az ember elolvas, eltesz valamelyik távolabbi polcra, tehát feledhetőek. Vannak, amelyeket besorolunk a témájának megfelelő helyére, állandó státuszba helyezve a polcon. Vannak, amelyek az íróasztal háta mögött lévő polcon gyülekeznek, hátha sugárzásuk emeli szellemem akadozó működését. És vannak, amelyeket az ember kézközbe helyez, hogy még hátra se keljen fordulnia érte. Ilyen ez a könyv: *forrás, szemléletalkotó, biztonságtétel*.

Néhány évvel ezelőtt volt Ferge Zsuzsának egy – tőle szokatlan – szomorú szövege. Gondolom akkor, amikor nagy lehetett a hangerő és a bizakodás, hogy most

már megint minden másképpen lesz. Igaz, az a generáció vagyunk – szerencsés? szerencsétlen? talán mindkettő? –, hogy több társadalmi tavaszban volt részünk. Ilyen tavasz volt 1945–47, amikor a háború után összeomlott a nagy hitleri birodalom, vége volt a háborús pusztulásnak, népiirtásnak, egy egészen új világ reménye töltött el bennünket. Másik ilyen tavasz volt 1955–56, rövid, de nagy reménységekkel, amikor esély látszott arra, hogy itt valami másképpen folyik majd tovább. Aztán a legutolsó, az 1989–90-es, amikor egy csődbe jutott társadalmi rendszer összeomlott, és egészen új társadalmi remény kelt fel, hogy jó irányba fordult a világ. Aztán a történet – történelem – folytatása azt mutatta, hogy a tavaszok fagyba fordultak, a remények lehorgadtak, olyannyira, hogy néha még az is elfelejtődött, hogy a gyorsan tűnékeny tavasztól legyőzött tél már nem jöhetett úgy többet vissza. Az a tél az elmúlt. Legfeljebb az új hidegben kell melegedőt találni/csinálni.

Amikor ez a bizonyos szomorú szöveg Fergétől megjelent, már látni lehetett a növekvő árnyékokat, miközben még sokat vitt a lendület, az a remény, hogy ha túl vagyunk egy nehéz korszakon, túlélünk sok mindent.

Ferge sorai, amelyeket most idézek, akkor is, most is elszomorítottak: „Arannyal szólva kivénültem kortársaim közül. Bizonyos eszméket nem tudok feladni, bizonyos elveket egyszerűen nem tudok feladni.” Azt mondom, szerencse, hogy nem tudta feladni, mivel a világ nem elfordult tőle, nem is cáfolta meg, hanem mintha a működésével egyszerűen „aláfordult” volna, hogy Ferge aggodalmait és jóslatát igazolja.

Az, hogy Ferge kivénhedt volna közülünk, nevetséges. Fiatalabb, mint sok fiatal. Ennyi hit, ennyi energia, ennyi küzdőképesség! Ugyan melyik fiatal rendelkezik vele? Nem vesztette el a hitét, az erkölcsi erejét, a küzdőképességét, a munkabírását, és mi, ha nem ez az, ami annyira kell mindenkinek.

Azért is fontos a könyve, mert olyan erő kezd felülkerekedni, amivel szemben szellemi és erkölcsi ellenerőt kell kimunkálni. Fokozódik a hatalmak korlátot nem tűrő nyomulása, a szerződések, törvények erőből-izomból történő gátlástalan kihasználása, az éppen adott hatalom, pénz, politika birtokában, olyan világ kezd kialakulni, ahol az erősek maguk alá gyűrik a gyengét, ahol elnyomják az ellenszergülőt, ahol a hatalom birtokában lévők nem fogadják el azokat, akik másképpen látnak, és más módon működnek. Ezért is kell Ferge Zsuzsa és könyve, ezért kell az ő szemlélete, ezért kell olvasni és gondolkodni róla – és vele. Hozzá kell tennem, hogy minden tudományos érdeme, aktuális fontossága, pontos és bizonyított eszköztára, világismeretének cselekvésre indító szenvedélye mellett, amit annyira méltányolok, az a könyv erkölcsi szépsége, a mindent átható, átvilágító erkölcsi esztétikuma.

TOVÁBBADOTT KÉRDÉSEIM

Szalai Juli hetvenedik születésnapjára

2017¹

Az utóbbi időben több fiatal kutató is hívott beszélgetni vagy előadást tartani, mivel felfedezték ötven évvel ezelőtt kezdett szociológusi munkámat. Ez nagyon jólesik, s próbálok is a kéréseknek eleget tenni, amennyire kilencvenedik évemhez közeledve erőmből telik. Egyesek korábbi kutatásaimat folytatják, mások „csak” inspirációt merítenek saját kutatásaik számára sok évvel ezelőtt megjelent könyveimből. Kíváncsiak állásfoglalásomra, kérdéseket tesznek fel. Szívesen idézem ilyenkor egyik kedves szerzőm, a polihisztor költő, író és orvos Lénárd Sándor gondolatát, amelyet ő a művészet története kapcsán említ, de érvényes a tudománytörténetre is: a generációkon átívelő kézfogásról, melynek során kézről kézre adják tovább az örökséget, hiszen minden rokon lelkű művész ugyanannak a soha be nem fejezett műnek továbbgondolásán fáradozik.² Lénárd Goethe kézfogását említi. Én ugyan kiét adnám tovább? Mert nyújtom felétek a kezem, hogy amit elkezdtem, elkezdünk építeni, azt továbbvigyék. Lehetnek persze olyanok is, akik inkább elkerülik a kézfogást, feltartják kezüket, mert más úton járnak.

Julinak nem kell nyújtanom a kezem, első kézfogásunk „most”, 1969-ben történt, a békési kutatás idején.³ Ott volt párjával, Vági Gáborral az egyetemi csapat tagjaként, s részt vett a közös kutatásban. Gábor folytatta a kutatást a megyében Mezőhegyesen, amit aztán szomorúan korai halála megtört. Az eredményeket Závada Pál formálta könyvvé. 1978–80-ban zajlott a következő nagy kutatásunk Julival, Zala megyében vizsgáltuk a népegészség állapotát és az egészségügy működését: ez volt az első, szakmailag jól megalapozott egészségszociológiai kutatás Magyarországon. Kötetek is születtek a közös terepmunka nyomán, és ha később más-más téma felé fordult is figyelmünk, eltérő területeket céloztak kutatásaink,

¹ Megjelent a socio.hu 2018/1. számában.

² Lénárt-Cheng H. – Vajdovics Zs.: *Lénárd Sándor. Világok vándora*. L'Harmattan, Budapest, 2015.

³ 1969-ben Békés megyében életmódkutatást végeztünk az MTA Szociológiai Kutatóintézet szervezésében, és a Békés Megyei Tanács támogatásával, ennek eredményeit *Az életmód az időben, a tárgyakkban és az értékekben* című könyvemben adtam közre (1977).

gondolkozásunk közös melegét máig őrizzük, „kézfogásunk” erős, minden nehézség közepette megtartott és megtart egymás mellett bennünket. Ezért, ha meg nem sértem a magas tudomány szellemét, saját Goethénk, Max Weber helyett inkább Micimackót idézem: „Köszöntünk kéz a kézben / részemről mondjunk mancsot.”⁴

A születésnap alkalmából szeretnék még alakulóban lévő nagyobb munkám utolsó fejezetéből átnyújtani egy részletet az ünnepeltnek, továbbadott kérdéseimből egy csokorra valót. Íróasztalomban lévő feljegyzéseim több vastag dossziét dagasztanak: bennük az elmúlt évtized kézirásos jegyzetei, füzetek, előadások, cédulák sokasága készül valamivé rendeződni. Terepkutatásra már bő évtizede nem vállalkozhattam, de semmit nem változott figyelmem, pontosabban szenvedélyes kíváncsiságom a társadalom élete iránt. Érdekel, hogy milyen átalakulások mentek végbe az emberi sorsok mintázataiban, hogy a radikálisan átalakuló „nagyvilágban” és honunkban történt és történő változások miként érintették a társadalmi létfeltételek hatásait, a kényszer-kötöttség-szabadság viszonyaihoz mit adott, és mit vett el belőle a hatalom függési rendszere.

Ugyanazok a kérdések foglalkoztatnak, mint korábban, helyzetem, a „benne-lét”, a „részt vevő megfigyelő” státusza változatlan. A világot ugyan már nem áll módomban tudományos módszerek és megfigyelések szélesebb eszköztárának segítségével vizsgálni, de továbbra is a mában élek, és a változások vagy a változatlanságok továbbra is megérintenek. A világ kérve-kéretlen bejön a szobámba, átszivárog a falakon, a szokásos és rendkívüli, tervezett és spontán találkozások, beszélgetések révén, vagy egyszerűen csak azáltal, hogy nézem a két szememmel, ami körülöttem zajlik, hogy azt ne is említsem, miként zúdul rám nap mint nap a világháló információfolyama. Ami korábban fájt, nem szűnt meg fájni, ami lelkesített, ma is érzelmeket vált ki belőlem, ha a hév alább is hagyott. Amennyiben egy korábban általam bírált jelenség nem változott, vagy éppen még rosszabbra fordult, az nemcsak meglepetést, hanem megrázkódtatást is okoz számomra. Nem tudok nem dolgozni, nem gondolkodni, mi több, igyekszem megérteni ifjabb tudósok munkáit (olykor az az érzésem, hogy sikerül is). Eleven élettapasztalatom és gazdag szellemiségű baráti köröm sokféle szemlélete ébren tartja kíváncsiságom, és nem hagy bezárkózni. Igyekszem megőrizni a nyitottságom, nehogy magam alkotta kalitka zárjon be saját elveim, nézeteim rácsai közé.

Durván számolva három radikális történelmi-társadalmi változásnak voltam szemtanúja életem során, de mindig munkált bennem a remény, hogy a belátott és feltárt bajokon most majd biztosan változtatni fog az újjáalakuló, újat ígérő társadalmi erő. Az ígéretek hol töredékesen és torzultan valósultak meg, hol az eredeti elképzelések és ígéretek ellentéteivé váltak. Emlékszem egy régi, ifjúkori barátomra – isten nyugtassa –, mit mondott, amikor megtudta, hogy feladtam a háború utá-

⁴ A *Micimackót* egyébként Lénárd Sándor fordította le latinra, s fordítása a latinosok körében világszerte csodálatot keltett.

ni, közös világmegváltó elképzeléseinket, mivel megcsúfolta őket a bekövetkezett történelmi valóság megrázkódtató tapasztalata, s szociológus lettem. Magyaráztam neki, hogy ha már megváltoztatnunk nem sikerült, nem lenne-e kötelességünk legalább megismerni a világot, mire megcsóválta a fejét, és így szólt: „Hát Agnesem, ha az embert egyszer fejbe rúgta a társadalom múzsája, élete végéig sajog a nyoma.” S ez így igaz. Sajog-sajog, most se múlt el a sajtás. Ez is hozzájárult a vaskos dossziék egyik halmazához.

Régi kérdéseim elevenné válásában fontos szerepet játszott még valami, az ifjak egy konkrét kérése, amely azt a feladatot róta rám, hogy szembesüljek saját korábbi munkáimmal. 2013-ban a Szociológiai Társaság konferenciáján részt vettem a magyar szociológia intézményesülésének ötvenedik évfordulóján egy kerekasztal-beszélgetésen, ahol Hankiss Elemér, Vitányi Iván, Szelényi Iván és Ferge Zsuzsa voltak a beszélgetőtársaim, Neményi Mária moderált.⁵ A beszélgetés után az udvaron megállított a tanára mellett álló szép szál fiatalember, akiről hallottam, hogy érdekes és sikeres doktori disszertációt véd akkortájt. Arra biztatott, hogy tegyem hozzáférhetővé a munkáimat az interneten, mert hasznos volna a legifjabb szociológus nemzedéknek, akiket érdekel mindaz, amit csináltam, s állítólag ma is olvassák, olvasnák könyveimet, tanulmányaimat. Javaslatára és állítása meglepett és meghatott, a feladat pedig megrémített. Persze nem azt kérte tőlem, hogy számvetést készítssek, csupán annyit, hogy tegyem hozzáférhetővé fontosabb írásaimat, az önmagammal és életutammal való szembenézés nekem vált fontossá, mielőtt a szélesebb nyilvánosságtól egykattintásnyi távolságra helyezem az életművem. Aggódtam saját ítéletemtől. Bár az átolvasás igénybe vett, mégsem járt olyan kínnal, ahogy képzeltem. A kényszer kezdeti érzése először érdeklődésbe fordult, aztán kíváncsisággá vált, vizsla szemmel olvastam munkáimat, jegyzetelni kezdtem. Mi az, ami „állja az időt”, nemcsak egy elmúlt korszak leírásaként, hanem máig érvényes társadalmi felismerésként? Mi az, ami elavult? Mi vált közhellyé? Mi aktuális és miért? Miből lett történelmi ismeret? Mik voltak a tévedéseim, és mivel magyarázom ma őket? Van-e még történelmi értéke a munkáimnak? Vagy csak az van már?

Ahogy feltárult a múlt, s régi kérdéseimet, illetve válaszaimat egybevettem újabb tapasztalataimmal és a mellettem fekvő kéziratállomással, megerősödött bennem, hogy – Rakovszky Zsuzsa szép szavaival – „a múlt nem múlik el”.⁶ Sajnálatos módon ez nem gondolataim mélységét, vagy jós képességeimet bizonyítja elsősorban, hanem azt, hogy a radikális történelmi változások mögött olyan maradandó társadalmi adottságok, szélesebb rétegekre jellemző állapotok, megdermedt struktúrák, viszonyrendszerek és habitusok élnek tovább, amelyek fenntartják vagy

⁵ 1963-ban jött létre az MTA Szociológiai Kutatócsoportja, későbbi Intézete, amelynek ötvenedik évfordulóján négynapos konferenciát rendezett a Magyar Szociológiai Társaság.

⁶ Lásd *Idő* című versét: „Nincs múlt idő. A múlt nem múlik el. [...] Ami volt, nem ér sohasé véget: / megszűnik és nem tud megszűnni mégse.”

újrateremtik a régi hibákat, bűnöket és problémákat, miközben az idő könyörtelen előrehaladása miatt újfajta nehézségekkel és bajokkal egészülnek ki.

Létezik-e társadalmi DNS?

A kérdést életmódkönyvemben tettem fel, de a téma át- meg átszövi szinte a teljes szöveget, s az érdekelt, hogy milyen társadalmi örökítő tényezők azok, amelyek eltérő rendszerek feltételei között is virulensek maradnak. Mi a magyarázata annak, hogy radikálisan különböző társadalmi struktúrákban, eltérő gazdasági rendszerekben, más tulajdoni és elosztási viszonyok között, szemben álló eszmék ellenére az egymást követő, egymást fel- és leváltó rendszerek mégis hasonlóságokat mutatnak, folyamatosságokat hoznak létre. Hogy számos karakterisztikumot megtartanak vagy előhívnak a megtagadott és opponált előző rendszerekből. Vagyis éppen azt őrzik és ismétlik, amivel eredetileg szemben álltak. Azt próbáltam megérteni, hogy mitől rezisztensek bizonyos életmódelemek, és mitől változnak meg mások. Az emberi géntérképről sokat tudunk már, a „társadalmi genetika” működési mechanizmusáról azonban mintha sokkal kevesebb fogalmunk volna. Jártam a falvakat ezelőtt ötven évvel, beszélgettem az emberekkel, néztem a gesztusaikat, a modorukat, a mentalitásukat, és megdöbbsentem. Ott volt a faluba visszakerült, parasztszármazású értelmiségi fiatal, akinek viselkedése olykor jobban emlékeztetett a régi jegyzőére, szolgabíróéra, tisztartóéra, mint saját szüleiére vagy akár városi társaiéra, pedig soha életében nem látott eleven jegyzőt vagy szolgabírót a régi világból. Vagy az árva lelengyerek, akit gazdasági cselédek fogadtak örökbe, büszke volt fogadott családjára, de amikor hatalomra tett szert, olyanná vált, mint egy dzsenti a születése előtti időből.

Könyvem írásakor a szocializmus működésének jellemzőire figyeltem, s az vált szembetűnővé, hogy a feudális elemeket is magába olvasztó, háború előtti polgári világ számos jellemvonása tovább élt. A szocializmus a megtagadott, leváltott Horthy-korszak hatalmi gyakorlatával szemben létrejött új társadalmi rend akart lenni – s lett is bizonyos értelemben. A kezdeti ígéretekkel szemben azonban olyan szellemiséget honosított meg, amelyet a korábbi félf feudális rend viszonyaiból örökített át. Ami és ahogy létrejött, egy korábban masszívan megépített társadalom szétrobbantásából jött létre. És bár a szétrobbantott elemek az új rendező elvek alapján valami teljes egészévé álltak össze, ez az új elrendeződés számos részeselemében kénytelenül a meglévőre épült, annak magába olvasztásával tudott csak működni. Hogy a feudális rendiség számos eleme természetes otthonra talált a szocialista rendszerben, abban a magyar feudalizmus erős hagyománya éppúgy szerepet játszott, mint a kötelezően követett orosz minta, amennyiben a szovjet rendszert átvette, vagy – Hegellel szólva – „megszüntetve megőrizte” a cári rendszer jó néhány jellemvonását. A feudális függőségi struktúrák, a rendi társadalom hatalmi építményeinek apparátusai gond nélkül szervültek a szocialista bürokrácia szerkezetébe. Az alsóbb szintek feladata mindkét rendszerben a felsőbbség döntésének továbbítása, attól eltérni nem lehet, illetve nem ajánlatos. A megbízhatóság mér-

céje a hűség: az egyik esetben a hűbérúrhoz, királyhoz, cárhoz, a másik esetben a „nagy vezetőhöz”, a párthoz, s valójában ez jelentette a „hűséget a néphez”. Ebben a parancsuralmi világban – amelyet a köznyelv találóan nevezett „feudálszocializmusnak” – minden gyanús, ami nem a központi akarat terméke: a közösségi cselekedeteket felülről diktálják, s minden szinten ellenőrzik, a felelősök kiválasztása pedig nem szakmai szempontok szerint, hanem a politikai megbízhatóság és hűség alapján történik.

Bár a fenti gondolatok 1973-ban fogantak, s az akkori Magyarországra vonatkoznak, a 2017-es helyzetre is tökéletesen illenek. Huszónhét évvel a „rendszerváltság” után tágra nyílt szemmel figyeljük az egyre erősebb centralizációt, a párthűség követelését és szigorát, a szemben álló erők kifejezési lehetőségeinek korlátozását vagy akár megszüntetését, a más nézeteket vallók kiiktatását, illetve büntetését. Ez akkor is megdöbbenő, ha a szocialista korszakhoz képest lényeges különbség, hogy ma egy legitim, vagyis választott politikai hatalom teszi mindezt, igaz, ügyes és hatásos, nemritkán a jogállamiság határait átlépő vagy próbára tevő hatalomtechnikai eszközökkel, de mégis, az aktív választói rétegben változatlan népszerűség mellett. Miként a kommunista hatalomátvétel esetében, most is arról van szó, hogy a korábban megtagadott rendszer hatalmi eszközeiből az új urak hatalmát biztosító metódusok lettek.

A rendszerváltozást követő évek felbolydulásában az állami vagyon egy jelentős része került a „tűz közelében” lévő kezekbe, természetesen „törvényes” úton, amennyiben a megfelelő törvényekkel ágyaztak meg a privatizációnak. A folyamat nyertesei főként a korábbi szocialista idők vállalati vezetőiből, a választást nyertő pártokhoz közeli üzletemberekből kerültek ki, ők lettek a „kapitalisták”, akik közül néhányan ügyesen igazodtak a négyévente változó hatalomhoz, máig őrzik informális befolyásukat, és gyarapítják tőkéjüket. Ezzel egyidejűleg a társadalom jelentékeny részében óriásira nőtt munkanélküliség, korábban elképzelhetetlen intenzitásúvá fokozódott az azóta is terjedő létbizonytalanság. A fordulat idején másfél millió ember maradt munka nélkül. A szocialista nagyüzemek és a rossz emlékezetű termelőszövetkezetek felszámolása, a korszerűtlen ipar leépítése, a bányák bezárása, a működő vállalatok és gyárak külföldi kézbe juttatása, majd azok egy részének bezárása, valamint a nemzetközi válságok hatása együttesen sok embert vitt a szegénység felé. Mindez joggal okozott „nagy népi kiábrándulást”. „Rendszerváltás = gengszterváltás” – mondta összefoglalóan a köznyelv.

2010 után egyszerre „szót kértek” a privatizáció első hullámaiból kimaradt gazdasági szereplők. A „vezérdemokrácia” felépítésével párhuzamosan (a *Führerdemokratie* kifejezést Max Weber alkotta⁷ az 1920-as években – bár ez: contradictio

⁷ 1919-ben tartott előadásában használta először Max Weber a „vezérdemokrácia” kifejezést, a korabeli politikai válság nyomán, a pártdemokrácia krízisének érzékelését követően.

in sui),⁸ újraállamosítások indultak, megkezdődött az állami vagyonok átcsoportosítása, az új oligarchia kialakítása. Rokonok, barátok és kegyencek kerültek helyzetbe állami megrendeléseknek és hiteleknek, európai uniós pályázatoknak, illetve törvények révén teremtett versenyelőnyöknek köszönhetően, gazdagodásuk pedig egyedül a „vezértől” függött. Az egyetlen központi szálon kézben tartott függőségi háló lényegében a feudális monarchiákra jellemző vazallusrendszert hozta vissza, ahol minden a legfőbb vezető kegyétől, akaratától és elképzeléseitől függ. Mivel minden adomány „felülről” jön, s az alsóbb szintek mindig a felsőbbekhez igazodnak, a rendszer lényege az antidemokratizmus. De nemcsak a politikai, hanem a gazdasági élet számára is rendkívül káros ez a rendszer, hiszen szembe megy a piac legfontosabb motorjával, a versennyel: nem az érdem, a tehetség és az eredményesség vezet a gazdagodáshoz, hanem kizárólag a felsőbb hatalomhoz fűződő viszony.

A valódi feudális rendszerekhez képest persze jelentős különbség, hogy a vérségi és rendi összetartozást a XX. században felváltotta az „atyafiság”, a közös múlt – kollégiumi szoba, katonaság – összetartó ereje, valamint a párthűség. Amit Móricz 1930-ban a *Rokonok*ban megfogalmazott, az 2017 Magyarországra is tökéletesen igaz: „*Magyarország a rokonságok és panamák lápvilága. Ez egy olyan furcsa ingovány, hogy aki ebbe beleplántálódik, vagy akklimatizálódik, vagy elpusztul. Az olyan növények, amelyek szeretik ezt a nedvdús talajt, buja nagy virágokat hajtanak, azok, akik nem szeretik, belefúlnak a sárba.*”

Ki tudunk-e kerülni a kiszolgáltatottság aszimmetriájából?

A kérdést 1977-ben megjelent, bár évekkal korábban befejezett könyvem zárásaként tettem fel, további – azóta is megválaszolatlan, talán megválaszolhatatlan – kérdésekkel együtt.

Ki tudunk-e kerülni vajon abból a világból, ahol egyértelműen az anyagi ve-zérlés érvényesül, ami a tárgyakban méri az élet emberi értelmét és az értéket? Ki tudunk-e kerülni abból a berögzöttségéből, hogy csak keveseké legyen a meg nem értett emberi, művészeti, tudományos, formai kifejezések sok kincse? Ki tudunk-e kerülni a tömegtársadalmak elmagányosodott egyénének kényszerű elzárkózásából? Ki tudunk-e kerülni a társadalmi hierarchia egyenlőtlen viszonyrendszeréből, ami a társadalmi élet hagyományos anyagi munkamegosztásából következik, s intézményes és emberi viszonyokat egyaránt átsző?

Az életmódkutatás után figyelmem az egészségügy felé fordult, de ugyanazok a kérdések érdekelték, mint korábban, s következő könyvem címével is kiemeli a kiszolgáltatottság kérdését.⁹ Az ember ugyanis akkor kerül a legkiszolgáltatottabb helyzetbe, ha beteg, ha testének és a segítséget adó, sokféle függésben lévő

⁸ Önellentmondás. (A szerk.)

⁹ *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben* (1986). Ugyanebben az évben nagy hatást váltott ki Szalai Júlia (1986) könyve is. A szociológiai kutatás az egészségi állapotról 1978-ban indult, Zala megyében Szalai Júliával és Makara Péterrel.

egészségügyi ellátásnak az alávetettjévé válik. Bár az eredeti kutatás a szembeöt-lően rossz népegészségi mutatók – a betegségek súlyosbodása és gyakorisága, az ellátottság-ellátatlanság aránytévésztesei, a korai halálozás – okainak feltárására indult, az emberi egészség különbségei és annak kezelési módjai szinte vegyitizta jellemrajzot adtak a társadalom egészéről:

„Kiszolgáltatottság ott jön létre, ahol az emberek nem ismerik fel a saját érdekeiket. Nem tudják képviselni önmagukat, létük felett beleszólásuk nincs, megkérdezésük nélkül – elvben és gyakorlatban is – más rendelkezik velük, jóllehet gyakran az ő érdekükben, de tőlük mégis függetlenül. A döntések fölöttük történnek, az érdekeltek beleszólása nélkül, önvédő szerveződésre nincs mód. Tudatlanság, informálatlanság és a cselekvési lehetőség hiánya épül a függőleges hierarchiákba. Az emberek saját helyzetükről nem rendelkeznek biztos információval. A függés következtében a »fensőbbtség« belátásától vagy kegyétől függ az ember (csoport, szakma, ágazat), a döntés fölött maguknak az érdekelteknek még utólagos kontrolljuk sincs, s az alávetettség a vétőjogot is nélkülözi” (Losonczy 1986).

Az egészségzociológiai kutatás egyik fontos eredménye az volt, hogy világos-sá vált, a társadalmi szakadékok „mélyén” több a betegítő tényező és rövidebb az élet, mi több, hogy maguk a törések okozzák a rosszabb egészségi állapotot, vagyis a társadalom egyszerre véd és árt, miként erre következő kötetem címe rámutatott. *Ugyanis nem ott a legerősebb az egészség védelme, ahol a legnagyobb a társadalmi terhelés. Így a kétféle egyenlőtlenség nem semlegesíti, hanem sok esetben felerősíti egymást.*¹⁰ A fő kérdés az volt, hogy lehetséges-e a kijutás a kiszolgáltatottság szakadékaiból, illetve hogy miként tagolják a társadalmat ezek a szakadékok.

Az 1980-as években a meghatározó társadalmi szerkezet három feltétele körül mélyültek a szakadékok, és átléphetetlenek voltak, se híd, se palló nem vezetett át rajtuk.

1. A hatalom dimenziójában a hatalom birtokosai és a kiszolgáltatottak között, ami arra utalt, hogy sokaknak a saját életük felett sem volt hatalmuk, nem volt döntési lehetőségük a munkájuk, lakóhelyük, testi és szellemi táplálékuk elemei feltételeit illetően.
2. Az anyagi elosztás tényezői a vagyonosodás és az elszegényedés növekvő különbségei mentén, ahogy a kevesek vagyonosodása párhuzamosan ment végbe sokak elszegényedésével.
3. A tudás, az áttekintőképeség és a kifejezés eszközeinek lehetősége, birtoklása és annak hiánya mentén.

Negyven évvel később a helyzet nem jobb, sőt a megosztottságok nagyobb számban és diverzitással hasogatják a társadalmat. Több tényező játszik szerepet ebben.

¹⁰ Losonczy Ágnes: *Ártó-védő társadalom*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1989.

- A globalizáció, amely a korábbi, lokális összehasonlításokhoz képest felnagyítva mutatja a leszakadtak nyomorát.
- Az információs forradalom, amely fokozza a tájékozottak és a tudatlanok közötti tudáskülönbségeket és az ebből következő függőségi viszonyokat. Aki az információ birtokában van, egyben hatalomra is szert tesz, akinek nincs lehetősége a tudás megszerzésére, még kiszolgáltatottabbá válik.
- Az utóbbi évek gyűlöletkeltő, ellenségépítő politikai játszmái, amelyek képesek az egyébként békésen egymás mellett élő társadalmi csoportok relatíve jó viszonyát is tönkretenni, és megmérgezni a társadalmi együttélés legalapvetőbb szintjeit.

A kölcsönös társadalmi támasztékrendszerek hiánya, a félrevezettség és félrevezethetőség, a megtévesztés az igaz és a hazug felismerésben, a megvesztegethetőség, a politika túlságos dominanciája a mindennapokban, az alulról szerveződő közösségek felszámolása és felszámolódása együttesen a társadalom „immunrendszerét” károsítják.

A hatalommal szembeni kiszolgáltatottság nemcsak a politika világának sajátja, hanem áthatja a társadalom legszemélyesebb köreit, egészen a szűk családig. A családon belüli erőszak az 1980-as évek végén ugyanolyan jelentős probléma volt, mint napjainkban, s bár bizonyos körökben ma már egyre többen beszélnek róla, a társadalom mélyebb – leginkább érintett – rétegeinek nincsenek meg a lehetőségei, hogy az üzenetet meghallják. A gyökerek mélyre vezetnek. Az ember öntudatát, személyes kapcsolatait már jóval azelőtt tönkretethetik a családon belül ért megaláztatások, az agresszió elviselése, hogy a nagypolitika bármilyen szerepet játszana az egyén személyes életében. 1978-as kutatásunkban a gyerekerésre kérdeztünk rá, s a megkérdezettek hatvan százaléka arról számolt be, hogy gyerekorában verték, s ezt a verést elfogadták, a megvert pozícióját mélyen a magukévá tették: „Nem lett volna ember belőlem, ha apám nem ver meg” – mondta a többség. Ha úgy nő fel egy generáció, hogy az erőszakot és a szülő hatalmi agresszióját természetesnek veszi, akkor az kihat az egész társadalomra. Harminc évvel ezelőtt írott mondataim fájóan érvényesek ma is:

„A verés agresszív vagy meghunyászkodó, kiszolgáltatott vagy fölébe kerekedő, de mindenképpen aszimmetrikusan felépülő társadalmat készít elő. Ahol egyenlőtlenek a feltételek, ahol mindene megvan annak, aki hatalmon van, és mindent el kell viselnie annak, akinek a hatalom nem jutott. Ahol a gyerekek egyetlen ellenállása van, a dac, kifejezése a sírás, egyetlen kitérése az alázat, egyetlen mentsége a hazugság, és egyetlen erénye, ha »vállalja a verést«. Ha egyszer lehetősége lesz, vajon azt fogja-e biztosítani, hogy senkit se verjenek, vagy azt, hogy ő akkor biztosan verhesen. Elverhesse azt, amit őrajta vertek. Ha a verés készít elő a társadalomra, a gyerekekből ijesztő felnőtt-társadalom válhat. Vert gyerekekből félelem diktálta

alázat, gyerek szintű társadalom vagy uralomra törő, hatalmaskodó, mások fölébe kerekedni akaró felnőttek világa lesz.”

Miért a gyűlölet teremt erős és összetartó közösséget?

Szociológusként az 1990-es évek elején, a rendszerváltást követő első terepkutatásom idején foglalkoztam először a gyűlölettel. A szocializmus különféle elfojtásai alól felszabadult társadalomban a nyilvánosság új terei ekkor engedték felszínre a gyűlölet korábban visszatartott, csak bűvópatakokban létező áramait. A korábban leblokkolt érzelmek kavargásából elementáris erővel robbantak ki a különféle irányú indulatok. A Fidesz Akadémia 1993-ban *Körkörös gyűlölet* címen rendezett előadás-sorozatot komoly előadói gárdával, s ennek keretében két előadást is tartottam, egyet a mindennapi gyűlöletről, egyet a politikai gyűlöletről (utóbbiban azt állítottam, hogy a politikai gyűlölet elszigetelhető, ami – ma már pontosan látjuk – komoly tévedés volt), sokkal többször fordítja a hatalom saját hasznára, mint elszigetelésére. A gyűlölet persze, és a mögötte rejlő háborús világvégből, amely szerint folyamatosan az ellenség legyőzése a cél, egész életemet végigkísérte.

A XX. század hangzó kulisszájának mindvégig részét képezték a harci riadók, amelyek „magas célokot” kitűző, diadalmas csatákat ígérve toborozták a hadrendbe állítható híveket. Az ifjak tetterre készen énekelték indulójukat: „*Cserkész, fel a fejjel, a harsona zeng, / Álljunk csatasorba vidáman!*”¹¹ Énekelték az első világháborúra készülődve, majd a háborút túlélő szerencsésebbek leszármazottjai énekelték tovább, mind nagyobb hangon, ahogy közeledett a második világháború. Zengett az utca, az eljövendő győzelem érzésétől ittasultan lelkesen masíroztak a fiatalok a súlyos vereségek felé.

De nemcsak a világháborúk idején volt folyamatos a harckészültség, hanem a szocializmus békeidejében is – lásd „békeharc” –, és mint itt látható, nem csak a szó szoros, katonai értelmében. A világháború utáni újjáépítés kommunista jelszavai így hangzottak: „harc a hidakért”, „harc a sínekért”, „harc a kenyérért”. A szocialista vívmányok megvédéséért folytatott állandó küzdelemben az imperializmus volt az első számú ellenség, vagyis a „nyugati világ”, ami érdekes folytonosságot teremtett a XX. századi magyar történelmi tudatban, hiszen az első világháború vereségét követő trianoni békeszerződés miatt is a nyugati hatalmakat tették felelőssé. A „tőkés Nyugattal” folytatott paranoid harc látszólag kifelé irányult ugyan, az individualista, önző, hanyatló és dekadens nyugati kultúra szembeállítására a friss és egészséges szocialista világgal azonban elsősorban a belső hatalom megerősítését célozta. A permanens háború szolgáltató ürügyet a szemben álló belső csoportok, a letűnt úri osztály, a kizsákmányoló kulákok, az üzemi munkások között megbújó szabotőrök, a szocialista építkezést akadályozó értelmiségiek elleni hadjáratához.

¹¹ Sík Sándor *Cserkészindulója*, amely az 1912-ben alapított Magyar Cserkészszövetség hivatalos indulója volt (zenéjét szerezte Turry Peregrin).

Az ellenség mindenütt ott volt: „az az igazán éber, aki a saját kabátujjában is az ellenség kezét keresi”, szólt a pesti vice.

Ahhoz, hogy egy politikai rendszer képes legyen fenntartani a háborús hangulatot, folyamatos ellenséggé válni van szüksége, amely félelmet kelt, veszélyezteteti életünket, biztonságunkat, nemzetünket, fiainkat, lányainkat, jelenünket, jövőnket, eszméinket, vallásunkat, jólétünket, létünket. A XX. század folyamán mindig akadt ellenség, gyakran valódi is, de ha úgy alakult, és a hatalom igényt tartott rá, soha nem okozott gondot kreálni egyet. A fenyegetettség érzésének felkeltése és állandósítása fontos hatalmi eszköz: ez teszi lehetővé, hogy törvényessé tegyenek korábban törvénytelennek tekintett elveket, amelyek révén a gyanúsak megfoszthatók szabadságjogaiktól, végső esetben akár az életüktől is. E hatalmi paranoia csúcán mindig ott áll a „vezér”, aki hatalma kiépítésében túl messzire megy, s miközben kiterjeszti a kört, amely a fennhatósága alá tartozik, ugyanakkor ezzel leszűkíti saját életének legbelső körét: bezárul a félelem és gyanakvás ketrecébe, s ahogy egyre több fenyegető árny veszi körül, maga is egyre többeket tart fenyegetésben. A tömegeknek azonban szükségük van rá, benne bíznak, érte lelkesednek, ő mutat rá egyre fokozva a félelmet a külső és belső veszélyre. A XX. század szép választékot kínált vezérekből, még ha a választás lehetőségét nem is adta meg az embereknek.

Számos összetevő szükséges ahhoz, hogy a fentről vezérelt háborús pszichózis hatékonyan működjön, de a legfontosabb ezek közül a gyűlölet. A gyűlölet zsigeri indulatokra épül, énünk sötét fele, kudarcaink, szégyeneink, titkolt ballépéseink, rejtett bűneink, félelmeink destruktív energiái táplálják. A politika által sugallt és irányított közgyűlöletre, mint egy fogásra, ki-ki ráakaszthatja kétségbeesését, kudarcát, rosszul sikerült életének minden hiányát. A gyűlölet mozgósít, és akcióra sarkall, magyarázat nélküli megoldást kínál számos problémára, és levezeti a felgyülemlett indulatokat. A rettegés, a tárgy nélküli szorongás, a közvetlen környezet iránt érzett rosszindulat, a korábban elszenvedett családi agressziók könnyen válthatók gyűlöletté, a gyűlölet pedig politikai fegyverré.

A gyűlöletre építő politika legfontosabb feladata, hogy irányt adjon az indulatoknak, hiszen a gyűlölet célja általában nem egyezik meg az indulat okával. Éppen az eredeti indulat okait fedi el, s tereli el a figyelmet a rossz élethelehetőségekről, a be nem váltott ígéretekről. Meg kell találni azokat a bűnbakká tehető csoportokat vagy konkrét személyeket, akikről minél szélesebb rétegeknél elhitethető, hogy személyes veszélyt is jelenthetnek mindenki számára, akikre át lehet hárítani a felelősséget az elviselt vagy a bekövetkező bajokért. Mindig vannak valós egyéni és társadalmi sérelmek, amelyek becsatornázhatók a gyűlölet számára. A gyerekkorból hozott lélekromboló élmények – a szülőktől kapott verés, a testvérektől, tanároktól, diáktársaktól elszenvedett agressziók – elfojtott indulatként élnek tovább, kifejezésükre, megoldásukra, kezelésükre nincs mód, sem a közeg, sem a neveltetés, sem a társadalmi kultúra nem segít a feloldásukban, s így részévé válnak a felnőtt életnek, következményeik súlya az együttlét csaknem minden terét megterheli.

Amikor a hatalmon lévő politikai erő felszabadítja és a saját céljainak megfelelő mederbe tereli az indulatokat, formát ad a gyűlöletnek, és a sok egyéni sérelem közösségépítő erővé válik. A félelemből fölényérzet, a saját kudarcból reménybeli diadal, a büntudatból másra háritott bűn, a passzív tömegeből mozgalom, a magányból közösség, a bonyolult, követhetetlen és színes világból pedig a jó és a rossz fekete-fehér háborúja lesz. Az ellenségre szórt vádagnak nem kell, hogy köze legyen az igazsághoz, számos hazugság hihetővé tehető – ebben bőséggel kínál mintát a történelem –, ha van némi kapcsolatuk a valóságos vagy generált félelmekkel, zsi-geri indulatokkal, másokra irányuló ellenérzésekkel.

Az utóbbi évben különösen intenzíven zajlott a legfelsőbb szintről irányított gyűlöletkeltés Magyarországon, s az intenzitásnak megfelelő a művelet eredményesége: 2017 tavaszán több olyan hírrel is szembesülhetett az ember, amely azt mutatta, hogy még a legifjabb nemzedékre is hatott a menekültek ellen keltett indulat, köznapi szóvá vált „migráncsozás”. Egy muszlim hitre áttért magyar anya mesélte el egy újságírónak, miként vált szitokszóvá gyermeke óvodájában a „migránc”¹², hogy miként vált az idegenekkel szembeni gyűlölet a néhány éves gyerekek körében is a mindennapok részévé. Egy szívszorító amatőr videó pedig egy erdélyi magyar óvoda farsangjáról mutat megdöbbenő képeket: egy kisfiú gépfegyveres rendőrnek öltözött, párja pedig, egy kislány, szíriai migránsnak, s kezében kisbabát tart. Bemutatkozásukat a felnőttek élénk kacaja kíséri.¹³

A gyűlölet politikai eszközként való használata rövid távon ugyan lehet eredményes, amennyiben a félelem légkörében egyben tartja a hívek táborát, vagy akár bővíteni is képes azt, ám hosszú távon súlyos társadalmi károkat okoz. Felerősíti a negatív érzelmeket, családokat szaggat szét, barátokat tesz ellenséggé, gyanakvást szít az emberek között. A politikai hatalom talán megőrizhető a gyűlölet révén, de érdemes-e vajon olyan országot irányítani, amelyet rabul ejtett a gyűlölet, amelyben a fentről gerjesztett félelemérzet nehezen gyógyítható károkat okoz a társadalmi „pszichében”, amelyben felőrlik a biztonságérzetet, és kockára teszik az emberi együttélés lehetőségét? – és vajon ha ez a hullám lecsendesedik, merre fog fordulni a ki nem elégtelt indulat?

* * *

Kutatói pályám során mindig több volt a kérdésem, mint a válaszom. *Meggyőződés szerint egy jó kérdés többet segíthet, mint egy rossz vagy gyenge válasz.* A fenti három kérdést is csupán kiragadtam az íróasztalomon fekvő kézírathalomból, ott sorjázik mellettük több tucat. Választ adni rájuk biztosan nem fogok, de remélem,

¹²Herczeg Sz. (2017) Muszlim anya: „A migránc az új szitokszó nálunk az oviban”. *Magyar Nemzet Online* 2017. április 5. Hozzáférhető: <https://mno.hu/eletmod/muszlim-anya-a-migrancs-az-uj-szitokszo-az-oviban-2393101>

¹³A videót számos internetes portál átvette, de elsőként az index.hu-n volt látható (Földes 2017).

legalább kérdésként továbbadhatom őket a következő generációknak, az említett, szeretetteli kéznyújtással. Remélem, lesznek rájuk válaszok, lesznek rájuk olyan válaszok, amelyek a cselekvőket, a tetterre készeket jobban képesek segíteni, mint az én válaszaim segítettek az én időmben. Mert változatlanul hiszek benne, hogy a világ jobba tehető, s hogy a jobba tétel nem lehetséges anélkül, hogy ne próbálnánk megérteni a világot.

Tisztában vagyok vele, hogy kevés az ok az optimizmusra, s hogy a fenti kérdésekhez írott gondolataim sem túlzottan derűlátók. Három társadalmi tavaszt éltem át hosszú életem alatt. Az első, 1945-ben, a háború után köszöntött ránk, rommá lőtt városok között, felfoghatatlan mennyiségű gyász közepette. Tudjuk, hogy ez milyen kemény télbe fordult. A másik 1953-ban kezdődött és az ötvenhatos forradalom hozta el: bízunk benne, hogy fellélegezhet a társadalom, hogy valóban valami új köszönt ránk, de a kemény tél ezúttal sem maradt el. A harmadik az 1980-as évek végén érkezett el: hittünk egy közösen építhető, közösen vigyázott, emberségesebb jövőben, emelt fővel jártunk, úgy éreztük, végre valóban létrejöhet számunkra a megálmodott szebb világ. A kemény tél talán még nincs itt, de az előjelei jól érzékelhetők. Én azonban mindig bízom új tavaszban.

2017 karácsonyán

FÜGGELÉK

LOSONCZI ÁGNES MŰVEINEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

- LOSONCZI, Ágnes: *Social characteristics of apperception of music. Hungarian Papers for the 6. World Congress of Sociology in Evian.* Budapest, 1966.
- LOSONCZI Ágnes: *A zene az emberek között: Fővárosi nagyüzemi és falusi szociológiai felvétel tapasztalataiból.* Rádió Szakkönyvtár 12. szám, Magyar Rádió és Televízió, Budapest, 1967.
- LOSONCZI Ágnes: *A zene életének szociológiája. Kinek, mikor, milyen zene kell?* Zenemű Kiadó, Budapest, 1969.
- LOSONCZI Ágnes: *A zene társadalmi élete. Kandidátusi értekezés.* Tudományos Minősítő Bizottság, Budapest, 1968.
- LOSONCZI Ágnes: Habit of life and aspirations. 1–18. In *Some problems of Aspiration Research.* Társszerző: HARTAINÉ SAS Judit. MTA, Budapest, 1970.
- LOSONCZI Ágnes – MANCHIN Győző Róbert – SZELÉNYI Iván (szerk.): *A motorizációs folyamat és a társadalmi változások közötti kapcsolatok. Kutatási jelentés.* MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1973.
- LOSONCZI Ágnes: *Az életmódról. Az anyagi feltételek a mindennapi aktivitás és az emberi együttélés kérdései: Békés megyei vizsgálat adatai alapján.* Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1973.
- LOSONCZI Ágnes: *Zene – ifjúság – mozgalom.* Zeneműkiadó, Budapest, 1974.
- LOSONCZI Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben.* Gondolat, Budapest, 1977.
- LOSONCZI, Ágnes: Needs and the way of life. 217–259. In *Ways of life: Hungarian sociological studies.* Szerk. Szántó, Miklós. Ford. Sente, Péter. Corvina, Budapest, 1977.
- LOSONCZI, Ágnes: The way of Life in Time, in Objects and in Values. 140–143. (Gondolat, Budapest, 1977, 796.) In *An overview of sociological research in Hungary.* Szerk. Bertalan, László – Gázsó, Ferenc. Társszerk. Losonczy, Ágnes et al. Akadémiai, Budapest, 1978.
- LOSONCZI Ágnes: Az életmódkutatás néhány elvi problémája. 44–88. In *Életmódkutatás a szocialista országokban.* Szerk. Szántó Miklós. Kossuth, Budapest, 1978.
- LOSONCZI Ágnes: Az egészséggel kapcsolatos érdekek és értékek változásai. 181–194. In *Egészség és társadalom: A Magyar Szociológiai Társaság I. vándorgyűlése: Pécs, 1979. október 25–27.: A Vándorgyűlés négy ülésén megvitatásra kerülő előadások szövege.* Magyar Szociológiai Társaság, TIT, Budapest, 1979.

- LOSONCZI, Ágnes: *Bedarf, Funktion, Wertwechsel in der Musik. Musiksoziologische Untersuchung des Musiklebens in Ungarn nach 1945* [aus dem Ungarischen übertragen von Tilda und Paul Alpári]. Akadémiai, Budapest, 1980.
- LOSONCZI Ágnes: A divat. 11–21. In Horgas Béla – Levendel Júlia (szerk.): *Ez most a divat. Tanulmányok, esszék, cikkek, versek, novellák*. Gondolat, Budapest, 1981.
- LOSONCZI Ágnes: A beat mint az ifjúság önálló kifejezési törekvése. 203–235. In *Zenekultúránkról*. Szerk. Balázs István. Írta Breuer János et al. Kossuth, Budapest, 1982.
- LOSONCZI Ágnes: Az életmódkutatás néhány elvi problémája. 10–40. In *Az életmódról: Válogatás a középfokú tanfolyamok „Közművelődési ismeretek” c. tárgyához*. Vál. Földiák András – H. Kovács Éva. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1982.
- LOSONCZI Ágnes: Az egészséggel kapcsolatos érdekek és értékek változásai. 306–321. In *Az életmódról. Korkép, körkép, kórkép 5. Válogatás KISZ-vezetőknek és propagandistáknak*. Szerk. Sámi Jolán. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1984.
- LOSONCZI Ágnes: Az egészség és betegség társadalmi szabályozottsága. 181–199. In *Életmód: modellek és minták című konferencia előadásai*. A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete és Néprajzi Kutató Csoportja, valamint a Tömegkommunikációs Kutatóközpont rendezte Visegrádon, 1982. szeptember 20–22. között, szerk. Hoppál Mihály – Szeckő Tamás. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1984.
- LOSONCZI Ágnes: A táplálkozás társadalmi és emberi viszonyai. 241–262. In *A viselkedéskultúráról*. Szerk. S. Nagy Katalin. Írta Kapitány Ágnes et al. Kossuth, Budapest, 1984.
- LOSONCZI Ágnes: Az élettörekvések és az ismeretterjesztés. 43–62. In *Alapvetés. Szöveggyűjtemény a „nyitott” művelődési otthoni tevékenységéhez*. Vál. és szerk. Vercseg Ilona. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1984.
- LOSONCZI Ágnes: *A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben*. Magvető, Budapest, 1986.
- Témavezető: LOSONCZI Ágnes. Szerk.: Hanák Katalin. *Terhesség – Szülés – Születés. Társadalmi változások – életfordulók*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1988.
- LOSONCZI Ágnes, CSEPELI György: Az egyén és a társadalom felelőssége. 184–194. In *Biztató: „...Őrizd meg jól az életed”*. Sajtó alá rend. és szerk. Szollár Lajos. Akadémiai, Budapest, 1988.
- KORNISS Péter: *A vendégmunkás: Fényképregény*. Losonczy Ágnes tanulmányával. Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- ANDORKA Rudolf – LOSONCZI Ágnes et al.: *A társadalmi környezet, életmód, interperszonális kapcsolatok hatása a lakosság egészségi állapotára*. MKKE Szociológiai Tanszék, Budapest, 1988.
- LOSONCZI Ágnes: *Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít...* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- LOSONCZI Ágnes: Betegség és társadalmi ártalom. 85–98. In *Sorskérdéseink: Tanulmányok*. Szerk. Csató Éva, Szentgyörgyi Zsuzsa. Akadémiai, Budapest, 1989.
- LOSONCZI Ágnes: A legnagyobb életforduló: a gyerekvárás, szülés, születés – kutatási tapasztalatok – gondolatok. 213–225. In *Egészséges család, egészséges nemzet: Családkongresszus 1990*. Fel. szerk. Benkő Ágota. Nagycsaládosok Országos Egyesülete, Budapest, 1990.

- LOSONCZI Ágnes: Az új élet kihordása: szülés, születés. 5–39. In *Társadalmi változások életfordulók 2. kötet – Gyerekvárás, szülés, születés*. Dél-pesti ÉSZKV, Budapest, 1991.
- LOSONCZI Ágnes: Családerősítő és gyengítő folyamatok a mai társadalomban. 13–32. In *Reményünk a család: a II. Családkongresszus előadásai: Budapest, 1992. május 1–3*. Szerk. Benkő Ágota – Mohay Tamás. Előadók Losonczy Ágnes et al. Nagycsaládosok Országos Egyesülete, Budapest, 1992.
- LOSONCZI Ágnes: Az életküzdelmek ára: a megbetegedések következményei és magyarázata. 106–138. In *Hogyan éljük túl a XX. századot? Válogatás a budapesti Fidesz Akadémián 1989 márciusa és 1990 júniusa között elhangzott előadásokból*. Szerk. Vig Mónika, előadók Balassa Péter et al. Narancs Alapítvány, Budapest, 1992.
- LOSONCZI Ágnes: Mire jó a szociológia? In *Az idő az életmódban: egy Békés megyei kutatás 25 éve*. Szerk. Hidy Péter. Békés Megye Képviselőtestülete Megyei Művelődési Központja, Békéscsaba, 1996.
- Szerk. HANÁK Katalin – NEMÉNYI Mária: *Szociológia – emberközelben. Losonczy Ágnes köszöntése*. Új Mandátum, Budapest, 1998.
- LOSONCZI Ágnes: *A mozizás a 90-es évek első felében*. Társszerző: Banyár Magdolna. Mozgóképfészek és Befogadás Alapítvány, Budapest, 1998.
- LOSONCZI Ágnes: *Utak és korlátok az egészségügyben. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. V. Az életminőség tényezői Magyarországon*. MTA, Budapest, 1998.
- LOSONCZI Ágnes: *Életstratégiák a főváros közép- és alsóközép rétegeiben. Nemzet és stratégia*. MTA Szociológiai Intézet, Budapest, 1998.
- LOSONCZI Ágnes: A legnagyobb életforduló: a gyerekvárás, szülés, születés – a társadalomkutató szemével. 104–117. In *Várandósság, születés és gyermeknevelés a magyarországi kultúrákban: kongresszusi tanulmánykötet*. Magyar Pre- és Perinatális Pszichológiai és Orvostudományi Társaság, Animula, Budapest, 1999.
- Interjú Losonczy Ágnessel. 284–290. In *Búcsú Hegedűs Andrástól: 1922. október 31. – 1999. október 23*. Szerk. ROZGONYI Tamás – ZSILLE Zoltán. Kiad. az MTA Szociológiai Kutatóintézete és a Hegedűs család, Osiris, Budapest, 2001.
- LOSONCZI Ágnes: Az egészség társadalmi veszélyeztetettségéről; a népegészség romló állapotának magyarázatához. 221–270. In *Népesedés és népességpolitika: tanulmányok*. Szerk. Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter. Századvég, Budapest, 2001.
- LOSONCZI Ágnes: Amit láttam – és amit nem láttam. 57–77. In *Harminc év: Mannheim-előadások*. Kornai János et al. ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, Budapest, 2003.
- LOSONCZI Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Holnap, Budapest, 2005.
- LOSONCZI Ágnes: *Az ember ideje: Esszék az időről*. Holnap, Budapest, 2009.

FOLYÓIRATOKBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

- LOSONCZI Ágnes: Az öregségről. *Fordulópont*. 2006. (8. évf.), 1. (31.) sz., 49–62. p.
- LOSONCZI Ágnes: Az ember ideje. *Fordulópont*. 2009. (11. évf.), 1. (43.) sz., 43–58. p.
- LOSONCZI Ágnes: A tárgy halála, a szemét élete. *Egyenlítő*. 2003. (1. évf.), 5–6. sz., 4–16. p.
- LOSONCZI Ágnes: Ferge Zsuzsa: Elszabadult egyenlőtlenségek. *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*. 2002. (13. évf.), 2. sz., 107–117. p.
- LOSONCZI Ágnes: Losonczi Ágnes bevezetője a *Szociális munkás a súlyos beteg mellett* című előkonferencián. *Kharón: thanatológiai szemle*. 2000. (4. évf.), 3. sz.
- LOSONCZI Ágnes: Idősek ideje, a kor viselése. *Kultúra és Közösség*. 1999. (3. évf.), 2. sz., 5–28. p.
- LOSONCZI Ágnes: A „biztonságos szülés” társadalmi, emberi és egyéni feltételeiről. *Védőnő*. 1999. (9. évf.), 1. sz., 13–16. p.
- LOSONCZI Ágnes: Búcsúznak! *Védőnő*. 1996. (6. évf.), 6. sz., 42–43. p.
- LOSONCZI Ágnes: Történelmi sasszék – Dokumentumfilm kell, de kinek? *Filmvilág*. 1993. (36. évf.), 8. sz., 4–7. p.
- BÁCSKAI Vera – Benda Gyula – Gáspár Gabriella – Gyáni Gábor – Kósa László – Kuczi Tibor – Losonczi Ágnes – Márkus István – Niedermüller Péter – Szakolczai Árpád – Tökéczki László: A Replika körkérdései a polgárosodás fogalmáról. *Replika: szociológiai viták és kritikák: társadalomtudományi folyóirat*. 1993. 11–12. sz., 72–121. p.
- LOSONCZI Ágnes: Vannak tudományok, amelyeknek örök ifjúság az osztályrészük. *Magyar Tudomány*. 1992. 37. (99.) köt., 5. sz., 583–590. p.
- LOSONCZI Ágnes: A védőnők fontosságáról és szükségességéről – szociológus szemmel. *Védőnő*. 1992. (2. évf.), 1. sz., 4–8. p.
- LOSONCZI Ágnes: Bemutatják-e Ember Judit új filmjét? Befalazott szabadság. *Magyar Napló*. 1990. (2. évf.), 29. sz., 11. p.
- LOSONCZI Ágnes: Társadalmi ártalom, hiányzó védelem. *Magyar Tudomány*. 1989. 34. (96.) köt., 3. sz., 226–236. p.
- LOSONCZI Ágnes: Ártó és gyógyító társadalom? *Kortárs*. 1988. (32. évf.), 11. sz., 99–108. p.
- LOSONCZI Ágnes: Betegség és társadalmi ártalom. *Magyar Tudomány*. 1987. 32. (94.) köt., 9. sz., 689–702. p.
- LOSONCZI Ágnes: Szemle után. *Filmvilág*. 1985. (28. évf.), 4. sz., 3–8. p.

- LOSONCZI Ágnes: Társadalmi ártalom, társadalmi védelem. *Társadalomkutatás: a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának folyóirata*. 1984. (2. köt.), 1. sz., 70–87. p.
- LOSONCZI Ágnes: Tájékozatlanság az információözönben. *Jel-kép*. 1983. (4. évf.), 2. sz., 6–11. p.
- LOSONCZI Ágnes: Túl/lebecsült anyagiak és megpörkölődött eszmék – A nyolcvanas évek televíziózása elé. *Filmvilág*. 1982. (25. évf.), 5. sz., 53–56. p.
- LOSONCZI Ágnes: A kortárs avantgard zene fogadása és fogadásának indítékai (folytatás). *Parlando: zenepedagógiai folyóirat*. 1979. (21. évf.), 2. sz., 1–4. p.
- LOSONCZI Ágnes: A kortárs avantgard zene fogadása és fogadásának indítékai. *Parlando: zenepedagógiai folyóirat*. 1979. (21. évf.), 1. sz., 5–11. p.
- LOSONCZI Ágnes: Mit olvasnak a fiatalok. *Világosság*. 1972. (13. évf.), 6. sz., 368–370. p.
- LOSONCZI Ágnes: Egy zenezociológiai kutatásról. *Magyar Zene: zenetudományi folyóirat*. 1964. (4. évf.), 3. sz., 257–266. p.
- LOSONCZI Ágnes: V. Karbusicky – L. Kasan: Die Erforschungen des Gegenwärtigen Standes der Musikalität (A muzikalitás jelenlegi állapotának kutatása). *Magyar Zene: zenetudományi folyóirat*. 1964. (4. évf.), 6. sz., 654–655. p.

NÉVMUTATÓ

- Adorno, Theodor 12
Ady Endre 15, 99
Albert Fruzsina 27
Almási Tamás 198, 202
Andorka Rudolf 223, 240, 270, 271, 281,
286, 313, 404
Antal Z. László 225, 230, 283
Aries, Philippe 317
Aron, Raymond 216, 386
- Babits Mihály 108
Bach, Johann Sebastian 12, 45, 74, 96,
100, 103
Baez, Joan 57
Barash, David B. 302
Bari Károly 80
Bartók Béla 21, 45, 49, 51, 52, 70, 95, 96,
99, 100, 103
Baudrillard, Jean 192
Beckett, Samuel 202
Beethoven, Ludwig van 12, 74, 100, 103
Békési Ágnes 311
Belicza Éva 272
Benkő Ágota 319, 404, 405
Bernard, Claude 278
Bizet, Georges 103
Boján Ferenc 271, 272
Borges, Jorge Luis 30
Böhm Antal 246
Böll, Heinrich 129
Böll, Heinrich 129
Brahms, Johannes 103
- Braudel, Fernand 271
Brecht, Bertolt 51
- Cage, John 14
Caplan, Gerard 278
- Csaba Károly 291
Csalog Zsolt 337
Cseh-Szombathy László 265, 318, 405
Csende Béla 119
Csontváry Kosztka Tivadar 51
Csoóri Sándor 13, 375
Csurka István 13
- Dányi Dezső 339
Daróczi Etelka 269, 271
Darvas József 313
Dávid Bea 27
Derkovits Gyula 51
Dubos, René 277
Dvořák, Antonín 103
Dylan, Bob 57
- Eiben Ottó 237, 290
Eliade, Mircea 30
Ember Judit 6, 259, 364, 365, 407
Epikurosz 333
Erdei Ferenc 109, 378
Esterházy Péter 188
- Falussy Béla 283, 284
Faulkner, William 246

- Ferge Zsuzsa 6, 281, 375, 379, 380, 381, 384, 385, 386, 387, 390, 407
 Friedman, George 148
 Füzesi Zsuzsa 287
- Gerz, Jochen 204
 Goethe, Johann Wolfgang von 128, 388, 389
 Grunwalsky Ferenc 202
- Gyekiczky Tamás 245
 Gyulai Elemér 12, 102
 Gyulavári Tamás 340
- H. Sas Judit 109, 308, 378
 Hablicsek László 340
 Händel, Georg Friedrich 100, 103
 Hankiss Elemér 8, 72, 390
 Havas Gábor 286
 Haydn, Joseph 100, 103
 Hegedűs András 13, 109, 373, 374, 375, 376, 377, 378
 Heidegger, Martin 30
 Heller Ágnes 13, 87, 129, 375, 378
 Heller Mária 315
 Herczog Mária 27
 Hermann Imre 329
 Hidy Péter 107, 405
 Horthy Miklós 362
 Horváth Ágota 313
 Hrabal, Bohumil 187, 188, 189, 202, 203, 204
- Illyés Gyula 184
- Jancsó Miklós 21
 János Pál, II. 187
 Józán Péter 22, 222, 223, 270, 273, 339
 József Attila 99, 218, 333, 374
 Jung, Carl Gustav 250, 311
- Kapitány Ágnes 186, 404
 Kapitány Gábor 186
 Kapros Márta 311
 Kárpáti Zoltán 109, 378
- Kast, Verena 349
 Kemény István 286
 Klinger András 270, 339
 Knox, Bernard 313
 Kodály Zoltán 10, 11, 49, 51, 100, 103
 Konrád György 375
 Kónya Judit 109, 378
 Koopmans, Tjalling 21
 Kopp Mária 278, 281, 339
 Korniss Péter 180, 184, 404
 Kovács András 87, 88
 Kovács Imre 290
 Krasznahorkai László 202
 Kuci Tibor 110
 Kulcsár Kálmán 109
 Kunszabó Ferenc 13, 375
 Kurosawa Akira 203, 204
 Kusturica, Emir 202
- Laczó Ferenc 282
 Lányi András 199
 Lazarsfeld, Paul 29
 Lénárd Sándor 388, 389
 Lipták Tamás 13
 Liszt Ferenc 100, 103
 Lorenz, Konrad 15
 Lőcsei Pál 377
 Lukács György 55, 92
- Makara Péter 23, 225, 235, 270
 Mann, Thomas 30
 Márkus György 378
 Márkus Marisa 13, 378
 Maróthy János 54, 87
 Mascagni, Pietro 103
 Mendelssohn, Felix 103
 Menzel, Jiří 202, 203, 204
 Mohay Tamás 319, 405
 Molière 17
 Móricz Zsigmond 19, 393
 Mozart, Wolfgang Amadeus 100, 102, 103
 Munkácsy Béla 199
 Muszorgszkij, Modeszt Petrovics 103

- Nagy Imre 244, 365
 Nagy Tibor 290
 Némedi Dénes 315

 Ötvös Zoltán 200

 Pákozdi Ildikó 340
 Peregrin, Turry 396
 Pik Katalin 314
 Pinochet, Augusto 257
 Pohárnok Mihály 173
 Puccini, Giacomo 103
 Püthagorasz 61

 Rákosi Mátyás 373
 Rakovszky Zsuzsa 390
 Ratkó Anna 306
 Ravel, Maurice 103
 Rényi Ágnes 315
 Réti G. Péter 261
 Rozgonyi Tamás 373, 375, 405

 S. Nagy Katalin 112, 404
 Sas Judit 13, 308, 378, 403
 Schiffer Pál 371
 Schubert Gusztáv 202
 Schubert, Franz 100, 103
 Seeger, Pete 57
 Selye János 278
 Shakespeare, William 8, 11
 Sík Sándor 396
 Silbermann, Gottfried 12
 Skarbit András 180, 181, 184, 185
 Skrabski Árpád 278, 281, 339
 Somlai Péter 324
 Steinbeck, John 246

 Szabó Gábor 200
 Szalai Júlia 23, 110, 223, 235, 270, 283,
 289, 393
 Szelényi Iván 13, 129, 245, 375, 377, 378,
 390, 403
 Szent Ágoston 30
 Szomjas György 124, 202

 Tardos Katalin 284
 Tillmann, J. A. 204
 Tornai József 13, 375
 Tóth Olga 308
 Tóth Pál Péter 265, 339, 405

 Vági Gábor 388
 Vajda Mihály 378
 Varga Iván 13
 Varga Károly 8, 13, 87, 375
 Vargáné Hajdu Pirooska 271, 272
 Verdi, Giuseppe 103
 Veres Péter 184
 Virchow, Rudolf 230
 Vitányi Iván 85, 87, 390
 Vukovich György 286

 Wagner, Richard 100, 103
 Weber, Carl Maria von 7, 12, 128, 128–
 408, 140, 313, 389, 392
 Wittgenstein, Ludwig Josef Johann 333

 Závada Pál 19, 244, 388
 Zolnay Pál 76

 Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 51
 Zsille Zoltán 373, 405

